कात्यायनश्रौतसूत्रम्

कर्कभाष्यसहितम्

प्रथमो भागः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संस्कृत-विद्यापीठ-ग्रन्थमालायाः द्विचत्वारिंशत्तमं पुष्पम्

पुस्तकमिदं श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य
पुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशितम्

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

कर्कभाष्यसहितम्

प्रथमो भागः

(पञ्चमाध्यायान्तः)

प्रधानसम्पादकः
डॉ० मण्डनमिश्रः

सम्पादकः
आचार्यः पं० पट्टाभिरामशास्त्री

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
मानितविश्वविद्यालयः
नवदेहली

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रकाशकः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
मानितविश्वविद्यालयः
कुतुबसांस्थानिकक्षेत्रम्,
नवदेहली-११००१६

© श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

ISBN : 81-87987-25-1

प्रथमसंस्करणम् : १९८२
पुनर्मुद्रितसंस्करणम् : २००९

मूल्यम् : ४५०-०० रुप्यकाणि (भागद्वयम्)

मुद्रकः
अमरप्रिंटिंगप्रेसः
विजयनगरम्, देहली - ११०००९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रीः

अध्यायविषयसूचो

	पृ०
प्रथमाध्याये सामान्यपदार्थनिरूणम्	१-७७
द्वितीये तृतीये च दर्शपूर्णमासनिरूपणम्	७८-२०६
चतुर्थे पिण्डपितृज्ञः, आधानम्, अग्निहोत्रञ्च	२०७-२७३
पञ्चमे चातुर्मास्यानिमित्रविन्दा-दर्विहोमाश्च	२७४-३२२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रीः

प्रधानसम्पादकीयम्

वैदिकवाङ्मये श्रौतविद्याया विशिष्टं स्थानं परिगण्यते। तत्तच्छाखाभेदेन महर्षयः श्रौतसूत्राणि धर्मसूत्राणि गृह्यसूत्राणि च समाजसमुन्नतये निबबन्धुः। सर्वाणि श्रौतसूत्राणि वेदवाक्यगर्भितानि वेदवाक्यसदृशानि च विलोक्यन्ते। सूत्राणामध्ययनावसरे यद्यपि वेदवाक्यगर्भितत्वं न स्पष्टमवगतं भवेत् तथापि तद् भाष्येष्वनुशील्यमानेषु प्रतिसूत्रं ब्रह्मणभागमनुसरद् गच्छतीति करबदरसमानमिव ज्ञायते। शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनशाखायाः माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणं काण्वशतपथब्राह्मणञ्चावलम्ब्य कात्यायनमहर्षिणा विरचितं कात्यायनश्रौतसूत्रम्। अस्य च कर्काचार्येण प्रणीतं भाष्यं 'इति श्रुतेः' इति विधेः' 'इति लिङ्गात्' इत्येवं प्रायः प्रतिसूत्रं प्रदर्शयद् विवृणोति-यत् सूत्राणि वेदवाक्यगर्भितानीति। अतएव चिरन्तने काले स्वाध्यायाध्ययनवत् श्रौतासूत्राण्यप्यधीयानाः प्राक्तनाः श्रौतसूत्राण्यपि वाचोविधेयान्यकार्षुः। अत एव च कल्पसूत्राधिकरणपूर्वपक्षी सूत्राणामपि वेदवत्स्वतः प्रामाण्यं साधयितुं प्रवृत्त इवाभाति। अतस्सर्वथा वैदिकवाङ्मये श्रौतसूत्राणां गौरवास्पदं स्थानं कल्पनीयम्।

सम्प्रति भारते वेदाध्ययनपरम्परैव प्रायो लुप्ता, सूत्रतद्भाष्याणामध्ययनन्तु दूरे एव। तथापि ग्रन्थेषु संरक्षितेषु कालान्तरे विषयानवगन्तुं कश्चनोत्पत्स्येत इति धिया दुष्प्राप्यमिदं कात्यायनश्रौतसूत्रं कर्कभाष्ययुतं प्रकाशयितुं विद्यापीठप्रकाशनविभागः प्रवृत्तः। तदनुसारेणैव तत्सम्पादनेऽधिकारिणः पूज्यपादान् वार्द्धक्यदुःखमनुभवतोऽपि सम्पादनभारं स्वीकर्तुं प्रार्थयामि स्म। तेऽपि मदभ्यर्थनां स्वीकृत्य भागद्वयेन ग्रन्थमिमं विस्तृतभूमिकादिलेखनेन टिप्पणयोजनेन च सम्पादयामासुः। तत्रायमादितः पञ्चमाध्यायान्तः प्रथमो भागः विदुषां करपल्लवानि शोभयन्नास्त इति नितरां प्रसोदामि। एतादृशानां दुष्प्राप्याणामलभ्यानाञ्च ग्रन्थानां प्रकाशनेन विद्यापीठगौरवं समेधितं भवतीति निश्चिन्वानस्सन्तुष्यदन्तरङ्गो गुरुचरणान् प्रणम्याभ्यर्थये-यत् क्लेशप्रदेऽस्मिन् कर्मणि प्रवर्तितवन्तं मां क्षन्तुमर्हन्ति इति।

श्रीलालबहादुरशास्त्रिकेन्द्रियविद्यापीठम्
नूतनदिल्ली २५-३-८३

विदुषामनुचरः
मण्डनमिश्रः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रीः

प्राक्कथनम्

अथेदानीं महर्षिकात्यायनप्रणीतस्य श्रौतसूत्रस्य कर्कभाष्यसहितस्य पञ्चमाध्यायान्तः प्रथमो भागः प्रकाशपथमानीयते। यद्यपि श्रौतसूत्रमिदं बहुत्र प्रकाशितं तथापि सम्प्रत्यध्येतृणां दुष्प्राप्यमिति श्रीलालबहादुरशास्त्रिकेन्द्रियविद्यापीठप्राचार्येण डॉ० श्रीमण्डनमिश्रेण केन्द्रियशिक्षाविभागानुमत्या छात्राणां सौकर्याय ग्रन्थमिमं क्रमशः प्रकाशयितुमहं प्रार्थितः शोभनेऽस्मिन् कर्मणि प्रावर्तिषि। काशिकगोयनकासंस्कृतमहाविद्यालय-श्रीविश्वनाथपुस्तकालयस्थां मातृकां प्रतिलिपीकृत्य कार्यमिदं समारब्धवानहं नूतनं किमपि नाकरवम्, तथापि भूमिकायां श्रौतपदार्थनिर्वचनं दर्शपूर्णमासयोस्संक्षिप्तं स्वरूपञ्च छात्राणां बोधाय निरूपयामि।

प्राचीनभारते चिरन्तना महर्षयः भारतीयां संस्कृतिमवबोधयितुं स्वस्वप्रणीतश्रौतगृह्यसूत्रद्वारा श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माणि नैकविधानि प्रवर्तयाम्बभूवुः। तत्राग्न्याधानसिद्धाग्नित्रयेण साध्यानि कर्माणि श्रौतानि, वैवाहिकाग्निसाध्यानि च कर्माणि स्मार्तानीति विभागः। श्रौतगृह्यसूत्रेष्वधीयमानेषु सुस्पष्टमवगम्यते-यच्छ्रौतेन स्मार्तेन वाग्निना विना किमपि कर्म न साधयितुं शक्यत इति। ब्रह्मचर्यावस्थायां समिदाधानाग्निः कृतदारस्यौपासनाग्निः, तस्यैव कालान्तरे कृताधानस्य श्रौताग्नयः गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाख्याः। क्वचित् सभ्यावसथ्यसंज्ञकावग्नी च भवतः। आ च जननात् आचौद्ध्वंदेहिककर्मणः केनापि रूपेणाग्निसम्बन्धेन विना कर्माणि न सम्पद्यन्त इति भारतीया संस्कृतिः। विनाप्यग्निना शौचदन्तधावन-स्नान-सन्ध्यादीनि कर्माणि नानाविधान्यनुष्ठेयानि भवन्ति, यानि च तत्तन्मन्त्रोच्चारणपावकसम्बन्धीनि। यथाग्निः पावकस्तथैव मन्त्रोऽपि। तत्तद्दिनसञ्चितशरीरमलापसारणाय क्रियमाणं स्नानं दृष्टप्रयोजनकं कर्म इत्यवधृतेऽपि स्नानावसरे जप्यत्वेन विहितेष्वघमर्षणसूक्तगतेषु—

'हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः।
यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः।
यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम्।
तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिस्सविता च पुनन्तु पुनः पुनः॥'

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इत्यादिषु मन्त्रेषु विविच्यमानेषु मन्त्राणां पावकत्वं कीदृशमिति स्पष्टमवगम्यत एव। शुचिना कर्त्तव्यम्' 'आचारेण कर्तव्यम्' इत्यादयो विधयः शौचम् आचारञ्च कर्मसामान्योद्देशेन विदधते। बाह्यान्तर्भेदेन द्वैविध्यं शुचिनः। बाह्यस्य स्नानाचमनादिना सिद्धिः, अन्तश्शुचेश्च मन्त्रोच्चारणेन। एवं तेषु तेषु कर्मसु विशेषरूपेण विहितान्यङ्गान्यनन्तानि।

तत्र कृतदारपरिग्रहस्य त्रैवर्णिकस्य दर्शपूर्णमासादिषु श्रौतक्रतुष्वधिकारः। तत्तत्फलकामनावानधिकारी भवति। अधिकारिणश्च त्रीणि विशेषणानि विद्या अग्निः सामर्थ्यञ्चेति। तत्र विद्याया अध्ययनविधिपूर्वकत्वम् अग्नेराधानविधिपूर्वकत्त्वम् सामर्थ्यस्याविकलाङ्गराहित्यञ्चावश्यकम्। एतेन य एवाध्ययनविधिसिद्धविद्यावान् आधानसिद्धाग्निमान् विकलाङ्गरहितश्च स एव श्रौतकर्मस्वधिकारीति सिध्यति। 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्याद्यधिकारविधिषु पर्यालोच्यमानेषु यद्यपि स्वर्गकामनावतः पुरुषसाधारणस्याधिकार इति प्रतिभायात् किन्तु पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्विशेषणैर्विशिष्टानामेवाधिकार इति विशेषोऽवगन्तव्यो भवति। एवं विशेषानवगत्य श्रौतकर्मानुष्ठाने यथाधिकारं प्रवर्त्तेत।

तत्र सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, सप्त सोमसंस्था इत्याहृत्य श्रौतानि स्मार्तानि चैकविंशतिसंङ्ख्याकानि कर्माणि। औपासनहोमः, वैश्वदेवम्, पार्वणम्, अष्टका, मासिश्राद्धम्, श्रवणा, शूलगव इति सप्त पाकयज्ञाः वैवाहिकाग्निनानुष्ठेयाः। वैवाहिकाग्निः दारकाले दायाद्यकाले वा यथाविधि आधानेन निष्पन्नो भवति। तस्मिन्नग्नौ पूर्वोक्तान् पाकयज्ञान् यथासूत्रोक्तानुष्ठाय सप्त हविर्यज्ञानुष्ठाने प्रवर्त्तेत। हविर्यज्ञाश्च—अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ आग्रयणम्, चातुर्मास्यानि, निरूढपशुबन्धः, सौत्रामणी चेति। इमे च यज्ञाः वैतानिकेऽग्नावनुष्ठेयाः। वैतानिकाग्नयश्च श्रौताधानेन सिध्यन्ति। अतः श्रौतकर्मणामारम्भात्पूर्वं श्रौताधानमनुष्ठेयम्।

आधानम्

आधानं नामारणिभ्यां निर्मथितस्याग्नेः गोलाकारेण चतुरस्राकारेण अर्धचन्द्राकारेण च कल्पितेष्वायतनेषु समन्त्रको निक्षेपः। अत्र चाधिकारी कृतदारपरिग्रहः समनुष्ठितसप्तहविर्यज्ञः, 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' 'ग्रीष्मे राजन्यः' 'शरदि वैश्यः' 'वर्षासु रथकारः' इति विहितस्त्रैवर्णिकः तदतिरिक्तो रथकारश्च। रथकारस्य केवलमाधाने अधिकारः, नोत्तरक्रतुषु। 'अमावास्यायामग्न्याधेयम्' इति (का० श्रौ० ४-७-१) सूत्रेण विहितो वसन्तादिषु ऋतुष्वमावास्याकालः। नियतकुण्डेषु निक्षेपरूपं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदिदमाधानं तत्प्रधानं कर्म। अस्य पूर्वोत्तराण्यङ्गान्यनेकानि सन्ति विहितानि। इदमाधानं स्वतन्त्रं कर्म गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निफलकं न कस्याप्यङ्गभूतम्।

आधानस्य पूर्वाङ्गानि

अग्न्यगारनिर्माणम्—गार्हपत्यागारमुदग्वंशं प्राग्वंशं वा कुर्यात्। आहवनीयागारन्तु प्राग्वंशमेव। गार्हपत्यागारस्य दक्षिणे द्वारम् आहवनीयागारस्य च पूर्वस्यां दिशि द्वारं भवेत्। गार्हपत्यस्य पूर्वद्वारं आहवनीयस्य पश्चिमद्वारञ्च सिद्धमेव। अशिखं वपनं यजमानस्य। क्षौमवाससोः परिधानम् पत्न्या अपि क्षौमवासःपरिधानम्। (आधानसमाप्तावनयोर्वाससोरध्वर्यवे प्रदानम्) गार्हपत्यकुण्डे निर्मथिताग्नेः संस्थापनम्। अमावास्यायाया दिवाऽशनम् रात्रौ वा। सूर्यास्तसमये यजमानो देवान् पितॄंश्चाह्वयेत्। आहवनीयागारस्य दक्षिणद्वारेण पत्न्याः प्रवेशः। गार्हपत्यस्य पश्चाद्यजमानस्योपवेशनम्, दक्षिणतश्च पत्न्या उपवेशः अध्वर्युद्वारा यजमानायारण्योः प्रदानम्। अध्वर्युकर्तृको वाग्यमप्रैषः पूर्णाहुतिपर्यन्तं वाग्यमः। गार्हपत्यागारे अजबन्धनं विकल्पेन विहितम्। बन्धनाभावपक्षे यजमानः स्वनिकटे विद्यमानमजं प्रातरग्नीधे दद्यात्। रक्तवर्णे आनडुहे चर्मणि पात्रचतुष्टयं चतुर्णामृत्विजां भोजनपर्याप्तैस्तण्डुलैः प्रपूर्य निक्षिपेत्। इदं चातुष्प्राश्यं कथ्यते। इमान्स्तण्डुलानेकस्मिन् पात्रे पचेत्। पक्वानन्तरमुदगुद्वासनम्। ओदनमध्ये गर्तं कृत्वा तत्र घृतस्यासेचनम्। तस्मिन् घृते तिस्रःसमिधोऽक्त्वा विधाय मन्त्रोच्चारणपुरस्सरमग्नावध्वर्युरादध्यात्। इदं समिदाधानं कथ्यते। समिदाधानान्ते 'सुसमिद्धामे' ति मन्त्रजपः। चतुर्णामृत्विजामोदनप्राशनम्। प्राशनानन्तरं यजमानं प्रत्यध्वर्युकर्तृकः प्रैषः 'राद्धस्ते ब्रह्मौदनः' इति। यजमानकर्तृकं वरदानम्। रात्रिजागरणं दम्पत्योः, अग्निधारणञ्च। एतावन्त्यङ्गान्यमायां कर्तव्यानि।

परेद्युरुषसि स्नानसन्ध्यादिनित्यकर्म परिसमाप्याधानोपक्रमः रात्रौ संरक्षितस्याग्नेरुपशमः अथवा तमग्निं दक्षिणाग्निकुण्डे स्थापयेत् यदि दक्षिणाग्निर्नित्यं धार्येत। उपशमिताग्नेः स्थाने स्फ्येनोल्लेखः, (रेखाकरणम्) तदुपरि हिरण्यनिधानम्, क्षारमृत्तिकाभिः अखुकीर्णपांसुभिः शर्कराभिश्च (क्षुद्रपाषाणैः) वृत्तत्रयसम्पादनम्, जलेनाभ्युक्षणञ्च कुर्यात्। एवमाहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोः कुर्यात्। सूर्यं उदिते गार्हपत्यकुण्डस्य पुरस्तादश्वमवस्थाप्य गर्हपत्यकुण्डस्य पश्चादध्वर्युः अग्निमन्थनं कुर्यात्। जातेऽग्नावध्वर्यवे वरं दद्यात्। जातमग्निं यजमानस्स-मन्त्रकं फूत्कुर्यात्। फूत्करणमिदंनिश्वास इत्यभिधीयते। अनन्तरमुच्छ्वासः—वायूपादानम्। यजमानसंस्कारोऽयम्। एतावन्ति पूर्वाङ्गानि। अथ प्रधानं कर्माधानम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गार्हपत्याधानम्

मथितमग्निं दारुभिर्ज्वलन्तं सम्भाराणामुपर्यादध्यात् 'भूर्भुवः अङ्गिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधे' इति मन्त्रेण। अथ 'रथन्तरं गाय' इत्यध्वर्युणा प्रेषितो ब्रह्मा गायेत्।

आहवनीयाधानम्

गार्हपत्याग्नौ इध्मं मूलेन प्रज्वाल्येध्मस्याग्रभागं कर्परास्वारोप्याहवनीयोद्धरणं कुर्यात्। इदमुद्धरणं तथा कुर्यात् यथा हि धूमो यजमानं प्राप्नुयात्। अध्वर्युणा प्रेषितो ब्रह्मा वामदेव्यं साम गायेत् आहवनीयोद्धरणकाले मन्थनसमये समानीतोऽश्वः आहवनीयस्याग्रतो गच्छेत्। अश्वं सम्भारानाक्रमयेत्। बृहत्सामगानार्थं ब्रह्माणं सम्प्रेष्याश्वपदं स्पृष्ट्वाश्वपदेषु वत्सतन्त्रकमग्निमादध्यात्। इदमाहवनीयाधानम्। आधानसमये यजमानान्वारम्भः, यजमानो 'द्यौरिव भूम्ने' इत्यादिमन्त्रं पठेत्। सार्पराज्ञीनामभिर्मन्त्रैरुपस्थापनम्। अनन्तरं दक्षिणाग्न्याधानम्। अग्निं मथित्वा-सभ्यमग्निमादध्यात्। अत्र गां पणं कृत्वा ऋत्विजां द्यूतक्रीडनम्।

एवमग्नीनामाधानमनुष्ठायोत्तराङ्गानि कुर्यात्। उत्तराङ्गेषु श्यैत-वारवन्तीय-यज्ञायज्ञीयसामगानम्, अग्निपरिक्रमणम्, अश्वोत्सर्गः, तूष्णीमग्निहोत्रानुष्ठानम्, पूर्णाहुतिः, वरदानं वाग्विसर्गश्च। अनन्तरं तिस्रः पवमानेष्टयः। इमा इष्टयः तनूहवींषीत्यभिधीयन्ते। 'अग्नये पवमानाय, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये, सर्वत्राष्टाकपालः पुरोडाशो द्रव्यम्। अदितिदेवताकचरुद्रव्यकश्च यागः कर्तव्यः। दक्षिणादानम्, त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यादिनियमपालनम्। एवं पूर्वोत्तराङ्गकलापसहित-माधानमनुष्ठायाग्निमान् भवति।

पवमानेष्टिषु मीमांसका आशेरते यद्भाष्यकाराणां शबरस्वामिनां मते-नेष्टीनामग्निसम्पादकत्वम्, वार्तिककारभट्टपादमतेनेष्टीनामाधानाङ्गत्वमिति। एव-माधानेन सम्पादितेष्वग्निषु गार्हपत्यस्य यावज्जीवमजस्रं धारणम्। तस्मादेवाग्ने-रावश्यकतानुसारेणाहवनीयादावग्निं प्रणीय क्रत्वनुष्ठानम्।

अग्निहोत्रम्

आधानेनाग्निषु सिद्धेषु सायमग्निहोत्रं कृत्वा प्रातरग्निहोत्रं कर्तव्यम्। अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयम्। यजमानस्स्वयमिदं कर्म कुर्यात्। अन्तेवासी अध्वर्युर्वा कुर्यात्। इदं कर्म नित्यं काम्यञ्चेति द्विविधम्। 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति नित्यविधायकम्। 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इति काम्यविधायकम्। सायङ्का-लिकाग्निहोत्रेऽग्निः प्रजापतिश्च देवता, प्रातरग्निहोत्रे च सूर्यः प्रजापतिश्च।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रथमाहुतिः द्वितीयाहुतिरिति सायं प्रातः द्वे द्वे आहुती भवतः। सायं प्रथमाहुतावग्निर्देवता, द्वितीयाहुतौ प्रजापतिः। प्रथमाहुतिः समन्त्रका, द्वितीयाहुतिश्च तूष्णीम्। एवं प्रातः प्रथमाहुतौ सूर्यो देवता, द्वितीयाहुतौ प्रजापतिः। समन्त्रकत्वं प्रथमाहुतेः, तूष्णीं द्वितीयाहुतेः। इदमाहुतिचतुष्टयं प्रधानम्। अत्रापि पूर्वाङ्गान्युत्तराङ्गानि च भवन्ति।

अध्वर्युकर्तृकहोमपक्षे यजमानेन 'उद्धर' इति प्रेषितोऽध्वर्युः गार्हपत्यादग्निमुद्धृत्याहवनीयकुण्डं पञ्चभूसंस्कारैस्संस्कृत्य तत्रोद्धृतमग्निं स्थापयेत्। इदमुद्धरणाख्यमङ्गं प्रणयनशब्देनापि कथ्यते। दक्षिणाग्नेर्नित्यधारणपक्षे तत्र गार्हपत्यादुद्धरणं न भवति। अनित्यधारणपक्षेऽस्त्युद्धरणम्। यजमानस्य स्वासन उपवेष्टुं गमनम्। तत्प्रकारश्च गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालेन गत्वाहवनीयमप्रदक्षिणेन परीत्य पुनः तयोरन्तरालेनागत्य दक्षिणतः कल्पित आसने उपविशेत्, पत्नी च गार्हपत्यस्य पश्चाद्भाग उपविशेत्। आहवनोयस्य पश्चाद्भागे कूर्चनिधानम्। कुर्चं नाम काष्ठनिर्मितमासनपट्टं कथ्यते। स्रुचोर्निधानायेदमासनम्। अथवा कुशैः प्रकल्पितमासनं निदध्यात्। अग्नीनां परिस्तरणम्। अग्नीन् परितः कुशानां स्तरणं परिस्तरणमुच्यते। अत्र कुशाः प्रागग्रा उदग्रगाश्च भवेयुः। आहवनीय पर्युक्षणम्-आहवनीयकुण्डाद् गार्हपत्यकुण्डपर्यन्तमुदधाराक्षारणम्। पर्युक्षणं परिषेचनं कथ्यते। इदं पर्युक्षणं गार्हपत्यदक्षिणाग्योरपि भवति। प्रधानहोमानन्तरमपि-पर्युक्षणमिदं कर्तव्यम्। अग्निहोत्रीं गामध्वर्युर्दुहेत्। दोहनस्थानं विहारस्य दक्षिणतः, गां प्राङ्मुखीमुदङ्मुखीं वावस्थाप्य दोहनम्। दोहनपात्रं मार्तिकी स्थाली। दोहनेन सम्पादितस्य दुग्धस्य गार्हपत्यकुण्डेऽङ्गारान् पृथक्कृत्य तत्र श्रपणम्। श्रपणं नाम पक्वं यथास्यात्तथा तापनम्। ज्वलद्भिस्तृणैरवज्योतनम्। किञ्चिज्जलमासिच्य पुनरवज्योतनं ज्वलद्भिस्तृणैः। अवज्योतनमिदं श्रृताश्रृतपरिज्ञानाय क्रियते। यदा श्रृतं भवति तदा उदग्भागे त्रिरुद्वासयेत्। उद्वासनं नामाङ्गारेभ्यः पृथक्कृत्य भूमौ स्थापनम्। स्रुचः स्रुवस्य च प्रतपनम् पाणिना तयोस्सम्मार्जनम् पुनः प्रतपनम्, 'उन्नेष्यामि' इति यजमानं पृष्ट्वा, तेनानुमतस्सन् स्थालीतः स्रुवेण वारचतुष्टयं स्रुचि उन्नयेद् दुग्धमध्वर्युः। इदं चतुर्गृहीतं दुग्धं प्रथमद्वितीयाहुत्यर्थम्। स्थाल्यां परिशिष्टं यद् दुग्धं तद् ब्राह्मणस्य पानाय। चतुर्गृहीतं पयः पलाशसधिमन्तर्धाय मुखमात्रे स्रुचं धारयन्नध्वर्युः आहवनीये होतुं नयेत्। आहवनीयदेशमागत्य स्रुचं वामहस्ते धृत्वा दक्षिणहस्तेन समिधमग्नावदध्यात्। समन्त्रकमिदमाधानम्। प्रदीप्तां समिधमभिलक्ष्य तत्राल्पं पयो जुहुयात्—'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः' इत्यादिना मन्त्रेण। इयं प्रथमा आहुतिः। गार्हपत्यस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पश्चादास्तीर्णे कूर्चे स्रुचं निक्षिप्य गार्हपत्यमवेक्ष्य स्रुचमादाय प्रथमाहुतेः स्थानादुत्तरस्मिन् प्रदेशे तूष्णीं द्वितीयामाहुतिं जुहुयात्। इदमाहुतिद्वयं प्रधानम्, सूर्येऽस्तमिते भवति।

स्रुचं प्रकम्प्य कूर्चे निधाय स्थालीतः स्रुवेण पय आदाय गार्हपत्ये 'इह पुष्टि पुष्टिमते' इत्यादि मन्त्रेण प्रथमाहुतिः, तूष्णीं द्वितीयाहुतिः, एवमेव दक्षिणाग्नौ होमद्वयं कृत्वा हुतशेषं पात्रान्तरेणादाय प्राश्य हस्तं प्रक्षाल्याचम्य स्रुचं जलेन पूरयित्वा 'देवान्जिन्व' इति मन्त्रेण तज्जलमुत्तरतो निनयेत्। पुनः स्रुचं जलेन पूरयित्वा 'पितॄन् जिन्व' इति मन्त्रेण दक्षिणतो निनयेत्। तृतीयवारं पूरयित्वा ईशान्यां दिशि पातयेत्। चतुर्थवारं जलं पूरयित्वा 'अग्नये पृथिवी' इत्यादि मन्त्रेण यत्र कूर्चः स्थापितः तत्स्थाने क्षिपेत्। स्रुचं स्रुवञ्चाग्नौ प्रतप्य निधाय पर्युक्षणक्रमेणाग्निषु तिस्रस्तिस्रस्समिधः 'समिदसि' इत्यादि मन्त्रेणादध्यात्। एतदन्तं सायमग्निहोत्रप्रक्रिया।

प्रातर्होमं सूर्येऽनुदिते कुर्यात्। पूर्ववद्यजमानस्य पत्न्याश्च यथादेशमुपवेशनम्, आचमनम् वाग्यमः 'उन्नयामी' त्यध्वर्युः यजमानानुज्ञातः पूर्ववत् पर्युक्षणोदकधारापरिस्तरणादिकं पूर्वाङ्गजातमनुष्ठाय 'सूर्यो ज्योतिः' इत्यादिमन्त्रेण होमं कुर्यात्। अत्राप्याहुतिद्वयं पूर्ववत्। एवं यावज्जीवमनुतिष्ठेत्।

दर्शपूर्णमासस्वरूपावगमात्पूर्वं केचन साधारणा विषया ज्ञातव्या इति ते निरूप्यन्ते। दर्शशब्दोऽमावास्यावाची। पर्वप्रतिपत्सन्धौ अयं यागः कर्तव्यः। यद्यर्धरात्रौ मध्याह्ने वा सन्धिरापतेत्तर्हि परेद्युः प्रातरेवेष्टिः कर्तव्या। एवञ्च दर्शानन्तरं प्रातः प्रतिपद्यनुष्ठीयमानो दर्शयागः, पूर्णिमाया अनन्तरं प्रातः प्रतिपद्यनुष्ठीयमानः प्रौर्णमासयागः। उभयोरपि पर्वणोरनुष्ठीयमानमिदमेकं कर्म। आधानवदिदं द्व्यहसाध्यं भवति। अर्थात् पर्वणि कानिचनाङ्गान्यारभ्य प्रतिपदि समापनीयोऽयं यागः। अग्निहोत्रवदयमपि नित्यः काम्यश्च भवति। सर्वासामपीष्टीनामयं प्रकृतिः। समग्राङ्गोपदेशो यत्र तत्र प्रकृतिरिति व्यवहारः। एकैकस्मिन् पर्वणि त्रयस्त्रयः प्रधानयागा भवन्ति। पौर्णमास्याम्--आग्नेयोऽष्टाकपालपुरोडाशयागः प्रथमः। अयञ्चामावास्यामपि भवति। द्वितीय उपांशुयाजः। विष्णुप्रजापत्यग्नीषोमीयेष्वन्यतमा देवता, आज्यं द्रव्यम्। तृतीयोऽग्नीषोमीय एकादशकपालपुरोडाशयागः। एवममावास्यायाम् आग्नेयोऽष्टाकपालपुरोडाशः प्रथमः, ऐन्द्रं पयः, ऐद्रं दधि-इति दधिपयोयागौ द्वितीय तृतीययागौ। इमौ यागौ सान्नाय्यशब्देनोच्येते। अनयोर्यागयोरनुष्ठाने स एवाधिकारी भवति यश्चानुष्ठितसोमयागः। सोमयाग-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मनुष्ठाय दर्शपूर्णमासानुष्ठानाय प्रवृत्तस्सान्नाय्येऽधिकुर्यात्। अननुष्ठितसोमयागस्य कृते सान्नाय्यस्थाने 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति विहित ऐन्द्राग्नपुरोडाशयागः। अमावास्यायामुपांशुयाजोऽप्यस्तीति केचनाशेरते। एवञ्च दर्शपूर्णमासयोः षट् प्रधानयागा भवन्ति। अस्मिन् यागे चत्वार ऋत्विजः—अध्वर्युः, ब्रह्मा, होता आग्नीध्रश्चेति। अध्वर्युर्याजुर्वेदिकं कार्यं करोति, ब्रह्मा त्रिवेदी निरीक्षणकार्यं तस्य, होता ऋग्वेदी याज्यापुरोनुवाक्यादिमन्त्रपठनं करोति, आग्नीध्रस्त्वध्वर्योः सहायकः।

पर्वद्वये ये प्रधानयागाः प्रदर्शिताः तेषां पूर्वाङ्गान्युत्तराङ्गानि च भूयांसि कर्तव्यानि। अङ्गसाहित्यमाप्नुवाना एव प्रधानयागाः फलसाधकाः। एकेनाप्यङ्गेन विहीनाः फलं न साधयेयुः। प्रधानयागा अपि भिन्नकालानुष्ठेया मिथस्साहित्यमवाप्यैव फलं साधयतुं क्षमाः। सर्वेषां साहित्यञ्च नियतं कञ्चन क्रममाश्रित्य सम्पाद्यते। क्रमनियामकप्रमाणानि षट् श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्याख्यानि। एवम्-अङ्गत्वावगमाय षट् श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याख्यानि।

अत्रैवं शङ्का समुदेति तेन-तेन प्रमाणेनाङ्गत्वमवगम्यताम्, क्रमो वा निश्चीयताम्, तस्य तस्यानुष्ठानानन्तरं क्रियात्मकत्वेन तेषां नाशात्कथं साहित्यमवधार्यताम् इति, अत्र वदन्ति—वेद एवात्र नियामक इति। वेदस्तु दर्शपूर्णमासवाक्येन यागस्य स्वर्गं प्रति साधनतामवबोधयति। यागस्तु नश्वरः। फलकाले न तिष्ठति, यदा यागः न तदा फलम्। फलयागयोस्साध्यसाधनभावस्तु वेदबोधितस्समर्थनीयः। अतो वेदबोधित्वान्यथानुपपत्त्या नश्वरोऽपि यागः किञ्चिदपूर्वं जनयित्वा नश्यतीति स्वीकर्तव्यम्। तदिदमपूर्वं सकलाङ्गसहितप्रधानानुष्ठानानन्तरं जायत इति स्वीक्रियते। तदिदमेवापूर्वं परमापूर्वं फलापूर्वमित्यादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणं यजमानात्मनि समवेतं सत् कालान्तरभाविस्वर्गादिफलं यजमानाय प्रापयति। दण्डस्य घटजनकता दण्डजन्यभ्रमिद्वारैव स्वीक्रियते यथा तथैव तत्तद्यागजन्यापूर्वद्वारा यागस्य फलजनकतेत्याश्रीयमाणे न काचिद्धानिः। अपूर्वमनङ्गीकृत्य यागस्वर्गयोस्साध्यसाधनभावमुपपादयद्भिः वेदाविरोधेनैव साध्यसाधनभाव उपपादनीयः। लौकिकव्यवहारोऽपि पर्यवेक्षणीयः, लोके सर्वविधमपि निमित्तकारणं कञ्चन व्यापारमाश्रित्यैव कार्यं साधयतोत्यनुभवबलाद् यागोऽपि अपूर्वं व्यापाररूपं स्वीकृत्य स्वसाध्यं साधयतीति कर्ममीमांसकानां सरणिः। दार्शनिकस्सर्वोऽपि स्वस्वमतसिद्धां सरणिं परिष्कृत्य तदनुकूलान् पदार्थान् परिकल्प्य गच्छतीति निसर्गसिद्धः पन्थाः। नैयायिकानान्तु वेदः पौरुषेयः, पुरुषस्त्वीश्वरः, स चाप्तः, आप्तप्रणीतत्वाच्च वेदाः प्रमाणम्। मीमांसकानान्तु वेदोऽपौरुषेयः, पुरुषदोषलेशासंस्पर्शात् वेदाः स्वतः प्रमाणम्। यथायथं वेदवाक्यार्थावबोधायैव खलु

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मीमांसाशास्त्रं प्रवृत्तम्। वाक्यार्थनिर्णयायाधिकरणेषु जैमिनिना विविधा न्यायाः प्रवर्त्तिताः। तत्तन्न्यायसिद्ध एव वाक्यार्थः प्रामाण्यमर्हति। न्यायवैपरीत्ये कथं वाक्यार्थस्स्वीकर्तव्यो भवेत्। तदत्रापूर्वाधिकरणे द्वितीय प्रथमतृतीये 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादीनां वाक्यानां यागस्वर्गयोस्साध्यसाधनभावाख्यो वाक्यार्थोऽपूर्वद्वारैव साधितः। तत्तदधिकरणसिद्धन्यायेषु पर्यालोच्यमानेषु वाच्यलक्ष्यगौणभेदेन भिन्ना येऽर्थास्सर्व एव ते तत्तन्न्यायसिद्धा इत्युपपादनं न दुष्करम्। अतश्चापूर्वाधिकरणसिद्धन्यायेनापूर्वं नाम किञ्चिदस्तीति स्वीकृत्य स्वर्गयागयोस्साध्यसाधनभावावबोधकस्य 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादेर्वाक्यस्यार्थोऽवबोद्धव्यः। वेदप्रामाण्यानुसारेण यागक्रियायाः स्थायित्वं वा यागध्वंसस्य फलजनकत्वं वाभ्युपेत्य वाक्यार्थनिर्णये क्रियमाणेऽपूर्वाधिकरणन्यायविरोधस्स्यात्। अस्तु न्यायविरोधः, वयन्तु तर्केणैव पदार्थस्य वा वाक्यार्थस्य वा निर्णयं कुर्म इति वदन्तोऽन्याय्ये वर्त्मनि गच्छन्तीति सन्तोष्टव्यं भवति। अतो मीमांसकानां मतेऽपूर्वं नाम सर्वस्वं भवति। अयं लोकः, परलोकः, जन्मजन्मान्तरम्, पुण्यं पापम्, निन्दितमनिन्दितम्, धर्मोऽधर्मः, भक्ष्यमभक्ष्यम्, शौचमशौचम् इत्येवं विवेकशीला अपूर्वेण विना विविच्य पदार्थान् प्रतिपादयतुं न समर्था भवेयुः। अतश्च 'न्याद्यं सङ्गृह्यान्याय्यं त्यक्तव्यम्' इति नावमिकन्यायेनान्याय्यमपूर्वाभावं सन्त्यज्य न्याय्यमपूर्वं स्वीकृत्य प्रकृतमनुसरामः।

दर्शपूर्णमासयोः परमापूर्वम्, समुदायापूर्वम्, अङ्गापूर्वमिति त्रिविधान्यपूर्वाणि। अङ्गेषु पूर्वाङ्गान्युत्तराङ्गानि चेति द्विविधानि। तत्रापि सन्निपत्योपकारकाण्यारादुपकारकाणि चेति भेदः। कर्मणो द्रव्यं देवतां वोद्दिश्य विहितं सन्निपत्योपकारकम्, द्रव्यदेवताद्यनुद्दिश्य विहितमारादुपकारकमिति तयोः स्वरूपम्। सन्निपत्योपकारकं दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थमिति त्रेधा भवति। आरादुपकारकन्त्वदृष्टार्थमेव। पूर्वाङ्गानि नियतं क्रममाश्रित्यानुष्ठीयमाने स्वस्वजन्यापूर्वद्वारा तत्तत्प्रधानयागजन्योत्पत्यपूर्वे उपयुज्यन्ते। आरादुपकारकाणि तु परमापूर्वोत्पत्तौ साक्षादुपयुज्यन्ते। पर्वद्वये पृथगनुष्ठीयमानैः प्रधानयागैः स्वस्वाङ्गकलापसहितैः यानि त्रीणि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि उत्पाद्यन्ते तानि पृथक्पृथगेकैकं समुदायापूर्वमुत्पाद्य तदद्वारा षण्णां प्रधानयागानां साहित्यं सम्पाद्यते। समुदायापूर्वेण विना भिन्नकालवर्तिनां तेषां साहित्यं दुर्घटम्। एवञ्च दर्शपूर्णमासयोः अङ्गापूर्वाणि समुदायापूर्वद्वयम्, तेन च परमापूर्वमिति स्थितिः।

इदानीं क्रमशोऽङ्गानि निरूपयामः— दर्शपूर्णमासयोः पौर्णमासपूर्वत्वेन पौर्णमासेष्टिः प्रथममनुष्ठया 'पूर्वा पौर्णमासी'ति (का० श्रौ० २.१.१) सूत्रोक्तेः। पौर्ण-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मास्यामारभ्य तदुत्तरप्रतिपदि समापनीया। सूत्रकारेण 'सद्यो वा प्रातः' (का० २. १.१६) इति सूत्रयता विकल्पतया सद्यः कालोऽपि विहितः। तत्र प्रथमम्—**उपवासः**। उपवासश्च नानशनरूपः, किन्तु यमनियमपरः। एवञ्च द्व्यहकालपक्षे यम-नियमपुरस्सरं स्थित्वा परेद्युः प्रतिपदि पौर्णमासेष्टिरनुष्ठेया। यमनियमपरिग्रहश्च यजमानसंस्कारकः। अनन्तरम्—**अन्वाधानम्**—'ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु' इत्या-दिना मन्त्रेणाहवनीये समिध आधानं स्थापनमिति तस्यार्थः। समन्त्रकमिदं समिदा-धानम्। एवं तुष्णीमपरां समिधं स्थापयेत्। अनेनैव प्रकारेण गार्हपत्ये दक्षिणाग्नौ च समन्त्रकामन्त्रके द्वे द्वे समिधावादध्यात्। 'ममग्ने' इति मन्त्रस्थाने 'ओं भूः, ओं भुवः, ओं स्व इति व्याहृतिमन्त्रो विकल्पेन विहितः। तृतीयः प्रकारः--तूष्णीमेव द्वे द्वे समिधौ गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निष्वादध्यात् इति सूत्रकारः। इदमन्वाधानं देवता-परिग्रहार्थत्वेनानुष्ठीयत इत्यदृष्टार्थं क्रियते। मांसभक्षणवर्जनादिनियमपरिग्रहः, केशश्मश्रुवपनमिति यजमानेनानुष्ठेये पौर्णमास्या अपराह्णे **व्रतोपायनीयम्**। व्रतं नाम भोजनम्। यद्येनान्नेन क्रियते तद् व्रतोपायनीयम्। दृष्टप्रयोजनमिदं भोजनम्। अतश्च 'व्रतोपायनीयमश्नीतः' इति नियमविधिः। यदि भुञ्जीत तर्हि तद् व्रतोपाय-नीयमेवेति। सत्यवदनादिरूपव्रतग्रहणम्। आहवनीयस्य पश्चाद्भागे तिष्ठन् उदकं स्पृष्ट्वा 'अग्ने व्रतपते' इत्यादिना मन्त्रेण व्रतं नियमं यजमानो गृह्णीयात्। सत्यवदनं पूर्वत एव सिद्धम्, अत्रापि कर्माङ्गतया विधिः। तेन सत्यवदनापचारे श्रौतं प्राय-श्चित्तं कर्तव्यम्। सायं फलान्यश्नीयातां यजमानस्तत्पत्नी च। रात्रौ आहवनीया-गारे गार्हपत्यागारे वा भूमौ शयनम्। इमानि प्रथमदिनकर्त्तव्यान्यङ्गानि। परेद्युः प्रतिपदि प्रातः स्नानसन्ध्यादिकमनुष्ठाय यथाविधि अग्निहोत्रं हुत्वा **ब्रह्मवरणं** कुर्यात् 'भूपते भुवनपते' इत्यादिना मन्त्रेण। वृतश्च ब्रह्मा 'अहं भूपतिरहं भुवनपतिः' इत्यादि मन्त्रं जपेत्। 'वाचस्पते यज्ञं गोपाय' इति यजमानेन प्रार्थितो ब्रह्मा आह-वनीयपश्चाद्भागेन दक्षिणां दिशमागत्य स्वासनं 'अहं दैधिषव्यादेत' इत्यादि मन्त्रेण वीक्ष्य तृणं निरस्य, 'इदमहं बृहस्पतेः' इत्यादि मन्त्रमुच्चारयन् आहवनीयाभिमुखं वाग्यत उपविशेत्।

अध्वर्युकर्तृकमपां प्रणयनम्

प्रोक्षणीसाधनभूतानामपां जलकुम्भाच्चमसेन प्रणीतापात्रेण प्रथक्करणमपां प्रणयन-मुच्यते। 'ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामी'ति ब्रह्माणं पृच्छन्नध्वर्युः 'ओं प्रणय' इति ब्रह्मणानु-ज्ञातः प्रणयनं कृत्वा प्रणीतापात्रमाहवनीयस्योत्तरतः बर्हिर्वेदि 'कस्त्वायुनक्ति' इत्यादि मन्त्रेण स्थापयेत्। अग्निप्रणीतयोरन्तरालेन कोऽपि न गच्छेत्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वेदिपरिस्तरणं पात्रसादनञ्च

अध्वर्युः प्रागग्रैरुदगग्रैश्च कुशैः आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीन् क्रमेण परिस्तृणाति--अग्नीन् परितः तृणाति। इदं परिस्तरणं कथ्यते। पात्राणां द्वन्द्वशः स्थापनं पात्रसादनमुच्यते। पान्ति रक्षन्ति हविरादिकं यैरिति पात्राणि। अत एव यज्ञायुधत्वेन पात्राणां श्रुतौ कीर्तनम् 'दश यज्ञायुधानि' इति। शूर्पम्, अग्निहोत्रहवणी स्फ्यः, कपालानि, शम्या, कृष्णाजिनम् मुसलम्, उलूखलम्, दृषत् उपलमिति दश पात्राणि। 'शूर्पेण विविनक्ति' 'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति' 'स्फ्येनोद्धन्ति' 'कपालेषु श्रपयति' शम्याया अधि दृषदमुपदधाति 'कृष्णाजिनमास्तृणाति' 'मुसलेनावहन्ति उलूखले धान्यान्यावपति' 'दृषदि तण्डुलानोप्योपलेन पिनष्टि' इतीमानि पात्राणां विनियोजकानि वाक्यानि। पात्राणां सादनं गार्हपत्यस्य पश्चादुत्तरतो वा भवेत्। गार्हपत्यस्य पश्चादवस्थितशकटाद्धविर्निर्वापार्थं शूर्पमग्निहोत्रहवणीञ्चादाय तयोः प्रतपनं कृत्वा 'धूरसी'ति मन्त्रेण शकटस्य धुरमभिमृशेत्। एवमीषाया अभिमर्शनम्। अभिमर्शनमिदमुभयत्र समन्त्रकं भवति। शकटस्य दक्षिणं चक्रमारुह्य हविष्यान् प्रेक्षेत्। आरोहणप्रेक्षणे समन्त्रके भवतः। धान्योपरि विद्यमानलोष्ठतृणादिनिरासः। तेषामभावे धान्यानां स्पर्शनम्। स्पर्शनं समन्त्रकम्।

आग्नेयादियागार्थं निर्वापः

निर्वापो नाम शकटावस्थितस्य धान्यस्य पृथक्करणम्। अग्निहोत्रहवणीसमेतं शूर्पं शकटे निक्षिप्य 'देवस्य त्वा सवितुः' इत्यादिमन्त्रेणाध्वर्युः मुष्टिना धान्यं गृहीत्वाग्निहोत्रहवण्यां निक्षिपेत्। एवं त्रीन् मुष्टीन् समन्त्रकान्निक्षिप्य चतुर्थं तूष्णीं निक्षिपेत्। अयमाग्नेय हविर्निर्वापः। शकटावस्थितं धान्यमभिमृश्याध्वर्युः 'स्वरभिविख्येषम्' इति मन्त्रेण पूर्वां दिशं वीक्ष्य शकटादवरोहति। शूर्पस्थं हविः गार्हपत्यस्य पश्चाद्भागे स्थापयित्वा स्वासनादुत्तिष्ठेत्। पवित्रार्थं कुशयोः छेदनम्, यथाविधि पवित्रसम्पादनम् पवित्रमग्निहोत्रहवण्यां निक्षिप्याग्निहोत्रहवणीं जलेन पूरयित्वा ता आप उत्पुनाति परित्राग्रभागं वामहस्ताङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तथैव मूलभागं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां परिगृह्य पूर्वां दिशमारभ्य पश्चिमदिवपर्यन्तं चालयेत्। इदमेवोत्पवनं कथ्यते। प्रणीतापात्रस्थिताभिरद्भिः अग्निहोत्रहवणीस्था आपः प्रोक्षति। अनन्तरं शूर्पस्थे हविषी प्रोक्षति। सर्वत्र प्रोक्षणं समन्त्रकम् 'अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि' 'अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि' इति प्रोक्षेत्। एवमेव प्रतिपात्रं प्रथक् प्रथक् मन्त्रेण 'दैव्याय कर्मणे' इत्यादिना प्रोक्षणम्। प्रोक्षणीनामसञ्चरे-यत्र सञ्चारो निषिद्धः तत्र स्थापयेत्। मन्त्रपुरस्सरं कृष्णाजिनमादाय 'अवधूत ँ रक्षः' इत्यादिमन्त्रेणावधू-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नोति । अवधूननं कम्पनम् । तच्च दृष्टकलकम् यद्धूल्यादिकं लग्नं भवति तदपसारणाय । वेद्यां कृष्णाजिनं प्रत्यग्रीवमास्तृणीयात् । आस्तीर्णं वामहस्तेन स्पृष्ट्वा 'अद्रिरसि' इति मन्त्रेणोलूखलं स्थापयित्वोलूखले हविर्द्रव्यं प्रक्षिपेत् 'अग्नेस्तनूरसि' इत्यादिमन्त्रेण । अत्राध्वर्युयजमानौ वाचं विसृजतः । मुसलमादाय हविष्येष्ववदधाति आदानस्य स्थापनस्य च पृथक्पृथङ्मन्त्रः । 'हविष्कृदेही'ति हविष्कृत आह्वानम् । हविष्कृत् यजमानपत्नी । सा व्रीहीनवहन्ति । आह्वानसमयेऽग्नीत् शम्यया दृषदं त्रिवारं घट्टयति । आग्नीध्रोऽवहतं हविः शूर्पमादाय तत्र प्रक्षिप्य निष्पुनाति तुषाणां पृथक्करणम्—**निष्पवनम्** । ततः तण्डुलेषु संलग्नानां तुषाणां निरसनं तुषोपवापशब्देनाभिधीयते । 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इति विधिः । शूर्पेण विविनक्ति । 'देवो वस्सविता' इत्यादिमन्त्रेण हविष्यान् पात्र्यामोप्यानामिकया स्पृशेत् । इदमेवाभिमन्त्रणामिति कथ्यते ।

अनन्तरं **फलीकरणम्**—तण्डुलकणानां पृथक्करणम् । पृथक्कृत्य कणान् फलीकरणपात्रे निदध्यात् । एतेषां कणानामग्रे दक्षिणाग्नौ होमो भविष्यति । अयं फलीकरणहोम इत्युच्यते ।

पेषणं कपालोपधानञ्च

अध्वर्युस्तण्डुलानां पेषणम् कपालानामुपधानमाग्नीध्रश्च युगपत्कुरुतः । कपालोपधानायाग्नीध्रः उपवेषेण काष्ठेन गार्हपत्याङ्गारान् पृथक्कुर्यात् । गार्हपत्यस्य दक्षिणभागेऽङ्गारान् निधाय तदुपरि कपालानां निधानं कपालोपधानं कथ्यते । उपवेषादानस्य कपालोपधानस्य च पृथङ् मन्त्रः । वामाङ्गुलिस्पृष्टे कपालेऽङ्गारनिधानम् । एतेन कपालानामधः स्थितेनोपरिस्थितेन चाङ्गारेण कपालास्तप्ता भवेयुः । कपालानामुपधानक्रमो वर्तते । तेन क्रमेण समन्त्रकमुपधानं भवति । एवमाग्नेयपुरोडाशार्थमष्टौ कपालान्युपधायाग्नीषोमीयपुरोडाशार्थमेकादशकपालानि यथाक्रमं समन्त्रकाण्युपदध्यात् । उपहितानां कपालानामङ्गारैस्तापनम् । एतावत्कृत्वाग्नीध्रः उपसर्जनीरधिश्रयति । पिष्टसंयवनार्था आपः उपसर्जन्यः कथ्यन्ते । पेषणप्रकारः—पूर्ववत्कृष्णजिनादानम् तदास्तरणम् अवधूननमित्यादिकं कृत्वा कृष्णाजिने दृषदं निदध्यात् । दृषदोऽधस्तात् द्वादशाङ्गुलां शम्यां स्थापयेत् । शिलाया उपरि उपलस्य-शिलापुत्रकस्य निधानम् । तण्डुलानामावपनं पेषणाञ्चाध्वर्युः कुर्यात् । सर्वमिदं कर्मजातं समन्त्रकं भवेत् । पेषणानन्तरं उपलया कृष्णाजिनोपरि किञ्चित्पिष्टं पातयेत् । इदं प्रोहणपदेनाभिधीयते प्रोहणानन्तरं तदीक्षणम् । पेषणावसरे ब्रह्मा वेदं हस्तेन परिगृह्य पात्रान्तरस्थमाज्यस्थाल्यां निर्वपेत् । सपवित्रायां पात्र्यां पिष्टानां संयवना-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यावापः। गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्याध्वर्युः आग्नीध्रेण समानीता उपसर्जनीः सपवित्रेण पाणिना प्रतिगृह्य पिष्टान् संयौति – मिश्रयति। इदमेव **संयवनम्**। संयवनेन संस्कृतं पिष्टं समं विभज्य द्वौ पिण्डौ कृत्वा 'इदमग्नेः' इदमग्नीषोमयोः' इति निर्दिशेत्। ब्रह्मा आज्यमधिश्रयेत्। कपालानामुपरि द्वयोः पुरोडाशयोरधिश्रयणं समकालेऽध्वर्युराग्नीध्रश्च कुरुतः। **पुरोडाशप्रथनम्**। यावत्परिमाणानि कपालानि तावत् पृथुकरणं पुरोडाशप्रथनपदार्थः। प्रथनानन्तरं तयोरद्भिरभिमर्शनम्। अभिमर्शनमन्त्रः 'अग्निष्टे त्वचं माहि॰सीत्' इति।

पर्यग्निकरणम्

ज्वलदङ्गारैः परितो भ्रामणं पर्यग्निकरणपदार्थः। पुरोडाशयोरेव नेदं पर्यग्निकरणम्, किन्तु वेद्यामासादितस्याज्यस्यापि कर्तव्यम्। समन्त्रकमिदं पर्यग्निकरणं भवति। पर्यग्निकरणानन्तरं पुरोडाशोपरि अङ्गाराणां निधानं श्रयणार्थं कर्तव्यम्। तप्तकपालेषु पुरोडाशधिश्रयणं तदुपरि अङ्गाराणां निधानञ्चेति द्वयं पुरोडाशपाकार्थं भवति। पक्वापक्वपरिज्ञानार्थमभिमर्शनं कर्तव्यं समन्त्रकम्। अनन्तरं भस्माध्यूहनम्। इदमभिवासनमिति कथ्यते। भस्माभिवासनं वेदेनोपवेषेण वा भवति।

आप्त्यनिनयनम्

आप्त्येभ्यः तत्संज्ञकदेवताभ्यः पात्रीप्रक्षालनजलमङ्गुलिप्रक्षालनजलञ्च समन्त्रकं परस्परमसंसृष्टं भूमौ निनयेत्।

अन्वाहार्यपचनम्

दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणात्वेन दीयमानमोदनमन्वाहार्यमित्युच्यते। तस्य पाको दक्षिणाग्नौ भवति। अतएवान्वाहार्यपचन इति दक्षिणाग्नेर्नाम सम्पन्नम्। येन पात्रेण तदोदनं पच्यते तत्पात्रं दक्षिणाग्नावधिश्रयेत्।

वेदिनिर्माणम्

अग्निहोत्रिणां गृहेषु प्रागेव निर्मिता वेदिस्संरक्ष्यते, किन्तु क्रत्वनुष्ठानदिने खननोद्धननादिसंस्काराः समन्त्रकाः कर्तव्याः। वेदिनिर्माणप्रकारः 'अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति' इत्यादिना सूत्रेण द्वितीयाध्यायषष्ठ्यां कण्डिकायां कात्यायनेन कीर्तितः। खननादिकमाग्नीध्रस्य ऋत्विजः कर्म। आग्नीध्रः खातां मृदं परिसमुह्य— एकत्रीकृत्य पुरोपान्तरमानीय तत्र प्रक्षिपेत्। खाता मृत् पुरीषशब्देनोच्यते।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्करः

आग्नीध्र आहवनीयस्योत्तरत उत्करं कुर्यात्। अनपेक्षितपांसुतृणादीनां प्रक्षेपणस्थानमुत्करशब्दाभिधेयम्। इदञ्च स्थानं गर्तरूपं भवति। अत्राग्नीध्रस्य 'इन्द्रस्य बाहुः' इति मन्त्रजपः।

स्तम्बयजुर्हरणम्

अध्वर्युकर्तृकमिदं कर्म। यस्मिन् देशे वेदिनिर्माणं भविष्यति तस्मिन् स्थाने उदगग्रं तृणं निदध्यात्। तदिदं निधानमेव स्तम्बयजुर्हरणमुच्यते। निक्षिप्तस्य स्फ्येन प्रहरणमध्वर्युः कुर्यात्। तदुपरि पुरीषं-खातां मृदं प्रक्षिप्य स्फ्येन दृढीकृत्य प्रोक्षति। अनन्तरं वेदेरियत्तां निश्चेतुं स्फ्येन रेखाकरणं पूर्वपरिग्रहशब्देनाभिधीयते। यथा पूर्वपरिग्रहः तथोत्तरपरिग्रहं कृत्वा वेदिं निर्माय तत्र प्रोक्षण्यासादनायाध्वर्यु 'प्रोक्षणीरासादय' इत्यादिप्रैषान् आग्नीध्रो दद्यात्। प्रैषदानमाग्नीध्रस्य प्रैषार्थ-करणमध्वर्योः। वेदिस्तरणात्पूर्वं वेद्यां पतितं तृणकाष्ठादिकं निरस्येदध्वर्युः। हस्तौ प्रक्षाल्य वेदिं परिस्तीर्य तत्र प्रणीताः स्फ्यं इध्मं बर्हिश्चासादयेत्। अनन्तरमध्वर्युः गार्हपत्ये स्रुवं प्रतप्य वेदाग्रैः संमुज्यैवं पुनः कृत्वा स्रुवमन्यनि च पात्राण्याग्नीध्राय दद्यात्। स च पात्राणि वेद्यामासादयेत्। संमार्जनीनां वेदाग्राणामुत्करे प्रासनमध्वर्युः कुर्यात्।

प्रत्नीसंनहनम्

अध्वर्युः निर्ऋतिकोण उपविशन् यजमानपत्नीं मुञ्जैर्निर्मितेन त्रिगुणितेन योक्त्रेण कटिप्रदेशे संन्नहनं-बन्धनं परितो वेष्टनं कुर्यादध्वर्युः। 'अदित्ये रास्नासि' इति सन्नहनमन्त्रः। पत्नीसंस्कारकमिदं कर्म। अनन्तरं पत्नीमाज्यमवेक्षयति। पत्न्याऽवेक्षितमाज्यं वेद्यां स्थापयेत्। प्रोक्षणीभ्यः पश्चात्स्थापनम्।

उत्पवनम्

प्रोक्षणीनामाज्यस्य च पवित्राभ्यामुत्पवनं कुर्यात्। उत्पवनं नाम पूर्वापरतया चालनम्। उत्पवनानन्तरं यजमानकर्तृकमाज्यावेक्षणम्।

आज्यग्रहणम्

स्रुवेणाज्यस्थालीतः जुहूपभृद्ध्रुवासु पात्रेष्वाज्यं गृह्णीयत्। जुह्वां चतुर्वारं 'चतुर्जुह्वां गृह्णाति' इति वचनात्, 'अष्टावुपभृति गृह्णाति' इत्यष्टवारमुपभृति, 'चतुर्द्ध्रुवायां' इति चतुर्वारं ध्रुवायां ग्रहणम्। जुहूस्थमाज्यं प्रयाजानां, उपभृति गृहीताज्यं प्रयाजानूयाजानां, ध्रुवास्थमाज्यं सर्वयज्ञानामनुष्ठानाय भवति। ग्रहणे सर्वत्र मन्त्रा भवन्ति। अनन्तरमिध्मं वेदिं बर्हिश्च प्रोक्षणीभिः प्रोक्षेत्। प्रोक्षणीशेषं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बर्हिषां मूले सिञ्चेत्। सेचनानन्तरं बर्हिर्मुष्टिमादाय विस्रंस्य ततः प्रस्तरं पृथक्कृत्य ब्रह्मणे दद्यात्। बर्हिषां लवनावसरे यः प्रथमो मुष्टिः स प्रस्तरपदेनाभिधीयते। लवनानन्तरमस्य प्रस्तरमुष्टेः भूमौ निक्षेपो निषिद्धः। अस्य च वेदिपरिस्तरणानन्तरं तदुपरि परिस्तरणे विनियोगो भविष्यति। अतोऽयं ब्रह्मणे दीयते। वेदिपरिस्तरण-पर्यन्तं ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति। 'ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि' इति मन्त्रेण बर्हिषा वेदिं स्तृणाति त्रिवारम्। इध्मादेकां समिधं ब्रह्मणस्सकाशात्प्रस्तरञ्चादाय प्रस्तरमुपरिधारयन् समिधमाहवनीये निदध्यात्, येनाहवनीयः प्रज्ज्वलितस्स्यात्। अनन्तरमाहवनीयकुण्डस्य मध्यमे दक्षिणे उत्तरे च त्रीन् परिधीन् परिदध्यात्। इदं परिधिपरिधानं कथ्यते। बाहुमात्राण्याद्राणि एकवृक्षीयानि पलाश वैकङ्कत-काष्मर्य-बैल्वानि काष्ठानि त्रीणि परिधिशब्देनोच्यन्ते। पूर्वपूर्वालाभे उत्तरमुत्तरं ग्राह्यम्। त्रयाणां परिधानं समन्त्रकं भवति। अनन्तरं वेद्यां यानि बर्हींष्यास्तृतानि तदुपरि द्वे दीर्घे तृणे तिरश्चीं निदध्यात्। इमे तृणे विधृतिशब्देनोच्येते। तदुपरि प्रस्तरं स्तृणीयात्। विधृत्योः (द्वयोः तृणयोः) इदं कार्यं यत् सत्यवसरे प्रस्तरस्यास्तृतबर्हिभ्यः पृथग्ग्रहणम्। प्रस्तरोपरि जूहूपभृद्ध्रुवाणां स्थापनं कुर्यात्समन्त्रकम्। पात्र्यां स्थानद्वये आज्यलेपं कृत्वा (लेपोऽयमुपस्तरणमित्युच्यते) तत्राग्नेयं पुरोडाशम् अग्नी-षोमीयपुरोडाशञ्च स्थापयित्वा पुरोडाशयोरुपरि घृतं क्षारयेत्। क्षारणमिदमभि-धारणं कथ्यते। पुरोडाशश्रपणार्थं यानि कपालानि तेषु स्रुवेणाज्यलेपं कृत्वा सङ्ख्यया तान्युद्वासयति—प्रथममुद्वासयामि द्वितीयमुद्वासयामि इति। वेद्यामासा-दितानां हविषामालम्भनं—स्पर्शः, एवमात्मनश्च स्पर्शः। आत्मस्पर्शो नाम हृदये हस्तेन स्पर्शः कथ्यते।

सामिधेन्यनुवचनम्

समिदिन्धनप्रकाशका मन्त्राः सामिधेन्यः कथ्यन्ते। इमे मन्त्रा एकदश सन्ति-'प्रवोवाजा अभिद्यव' इत्याद्याः। 'त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमाम्' इत्यनुशासनेन प्रथमा अन्तिमा च ऋक् त्रिस्त्रिरभ्यस्यते। तेन पञ्चदश ऋचस्सिध्यन्ति। दर्शपूर्णमासयोः 'पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति विधिना पञ्चदश संख्या सामिधेनीनां भवति। सामिधेन्यनुवचनं होतृकर्तृकम्। तत्र होत्रर्थमध्वर्युः सदनं कल्पयति। तत्र स्थित्वा 'सामिधेनीरनुब्रूहि' इत्यध्वर्योः प्रैषं श्रुत्वा होता मन्त्रान् पठति। एकैकस्या ऋचोऽन्ते होता प्रणवमुच्चारयति, तदवसरेऽध्वर्युरकैकां समिधमाहवनीये आदधाति। समिधेनीपठनावसरे एकैकस्य मन्त्रस्यान्ते प्रणवोच्चारणावसर एकैकां समिध-माहवीनाय आधायैकां समिधमनूयाजार्थमवशेषयेत्। अत्राष्टादश समिधो भवन्ति। सामिधेन्यनुनचनान्तेऽध्वर्युर्वेदेनाहवनीयं त्रिरुपवीज्य स्रुवेण पूर्वमाधारं कुर्यात्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आधारः

आधियत इत्याधारः। आज्यं क्षारयेदित्यर्थः। वायव्यकोणादाग्नेयकोणान्तं क्रियमाणं क्षारणं पूर्वाधार इति कथ्यते। क्षारणञ्च 'ऋजुमाधारति ऊर्ध्वमाधारयति, सन्ततमाधारयति' इति विधया कर्तव्यम्। पूर्वाधारोऽयं प्रजापतिदेवताकः। पूर्वाधारमनुष्ठायाध्वर्युणा 'अग्निमग्नीत् संमृद्धि' इति प्रेषित आग्नीध्रोऽग्निसंभार्जनं कुर्यात्। अध्वर्युश्च 'ओं नमो देवेभ्यः' 'ओं नमः पितृभ्यः' इति देवान् पितॄंश्चाञ्जलिना नमस्कृत्याप उपस्पृश्य यजतिदेशं सञ्चरेण गत्वा (होमदेशः यजतिदेश इति विभागः—अग्नेः पश्चाद् भागो होम देशः दक्षिणभागश्च यजतिदेशः ज्ञेयः) ईशानाभिमुखस्तिष्ठन् उत्तराधारमाधारयेत्। अयमाधारः निर्ऋतिकोणादीशानकोणान्तः इन्द्रदेवताकस्समन्त्रको भवति।

स्रुचौ स्वस्थाने निधायाध्वर्युरिध्मसंनहनमादाय (यैस्तृणैरिध्मानां बन्धनं भवति तानि इध्मसंनहानि भवन्ति) आश्रावणप्रत्याश्रावणपूर्वकं होतृवरणं कुर्यात्। तदनन्तरं यजमानार्षेयाणि कीर्तयेत्। यजमानर्षेयकीर्तनान्ते होतुर्नामोच्चारणानन्तरं पार्श्वं उपविष्टयोरध्वर्यग्नीध्रयोरंसदेशं होता संमृशेत्। होता यदा 'अग्निर्होता' इति मन्त्रं पठति तदाध्वर्युः स्रुचावादाय (स्रुक्छब्देन जुहूः उपभृच्च गृह्येते) यजतिदेशं गत्वा पञ्च प्रयाजान् अनुतिष्ठेत्।

प्रयाजाः

'समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति' स्वहा कारं य जति इति पञ्च प्रयाजानां विधायकवाक्यानि। अत्र समिदादयश्शब्दा यागनाम्नां वाचकाः। अध्वर्योराश्रावणम् 'ओश्रावय' इति आग्नीध्रस्य प्रत्याश्रावणम् 'अस्तु श्रोंषढ्' इत्याश्रावणप्रत्याश्रावणे जातेऽध्वर्युः होतारं 'समिधो यज'इति प्रेष्यति। होर्तृकयाज्यामन्त्र पठनान्ते होता 'वौषट्' इति वषट्कारं यदा करोति तदाध्वर्युः जुहूस्थाज्यं किञ्चिज्जुहुयात्। अयं प्रथमःप्रयाजः। द्वितीयादि प्रयोजेष्वध्वर्युः 'यज यज' इत्येव प्रैषं दद्यात्। पूर्ववद् वषट्कारान्ते द्वितोयं तृतोयश्च प्रयाजं जुहूस्थेनाज्येन कृत्वा चतुर्थंपञ्चमप्रयाजार्थम् उपभृत्पात्रगतादाज्यादर्धं जुह्वामानयेत्। 'अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयति इति विधे.। इडोयागं परिसमाप्य बर्हिस्वाहाकारयागं प्रति उपभृत्पात्रादाज्यं जुह्वां समानयेदिति तदर्थः। आश्रवणप्रत्याश्रावणानन्तरं यज इति प्रैषानन्तरं होतुःवषट्कारकरणावसरें चतुर्थं पञ्चमञ्च प्रयाजावनुतिष्ठेत्। प्रयाजयागेषु समाप्तेषु यजमानोऽनुमन्त्रणमन्त्रजपं कुर्यात्। 'एको मर्मेका तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः द्वौ मम द्वे तस्य त्रयो मम तिस्रस्तस्य चत्वारो मम-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चतस्रस्तस्य पञ्च मम न तस्य किञ्चन' इत्यनुमन्त्रणमन्त्रः। पञ्चमप्रयाजानुष्ठानावसरे जुह्वां किञ्चिदाज्यभवशेष्य शिष्टमाज्यं हविषुः क्षारयेत् प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयेत्' इति विधेः।

आज्यभागौ

अग्निदेवत्यः सोमदेवत्यश्चेति द्वावाज्यभागौ भवतः। आश्रावणप्रत्याश्रावण पुरोनुवाक्याप्रैषयाज्याप्रैषवषट्कारहोमादिकं पूर्ववदेव भवति। आज्यभागार्थमाज्यं स्रुवेण ध्रुवातो ग्राह्यं गृहीतभाज्यभाज्यस्थालीतः ध्रुवायां पूरणीयम्। पूरणमिदमाप्यायनं कथ्यते। प्रयाजेषु पुरोनुवाक्याप्रैषो नास्ति, आज्यभागयोस्तु वर्तत इति विशेषः। प्रथमाज्यभागे आश्रावणप्रत्याश्रावणानन्तरं 'अग्नयेऽनुब्रूहि' इत्यध्वर्युकर्तृकप्रैषानन्तरं होत्रा पठ्यमानो मन्त्रः पुरोनुवाक्येति, 'अग्निं यज' 'सोमं यज' इत्यध्वर्युकर्तृकप्रैषानन्तरं होत्रा पठ्यमानो मन्त्रो याज्येति च तयोः स्वरूपमवगन्तव्यम्। किञ्च याज्यामन्त्रस्यादौ 'ये यजामहे' इति अन्ते च 'वौषट्' इति च पदं संयोज्य होता पठतीति विशेषोऽवगन्तव्यः। एतावन्ति पूर्वाङ्गानि।

प्रधानाग्नेययागः

एवं पूर्वाङ्गानि परिसमाप्य प्रधानयागमनुतिष्ठेत्। प्रधानेषु आग्नेयः पुरोडाशः प्रथमः, आज्यद्रव्यक उपांशुयाजोऽग्नीषोमदेवत्यो विष्णुदेवत्यो वा द्वितीयः, तृतीयश्चाग्नीषोमीयपुरोडाशयागः। अग्नीषोमदेवत्य उपांशुयाजः पूर्णिमायां विष्णुदेवत्योऽमायामिति व्यवस्थितविकल्पः। इमे त्रयोऽपि यागाः आश्रावणप्रत्याश्रावणपुरोवाक्याप्रैष पुरोनुवाक्यामन्त्रपठन-याज्याप्रैषयाज्यामन्त्रपठनवषट्कारान्तहोमाः त्यागानुमन्त्रणमन्त्रपठनरूपेणानुष्ठीयन्ते। तत्र पुरोनुवाक्याप्रैषसमनन्तरमध्वर्युः प्रतिपुरोडाशमवदानक्रमेण द्रव्यमवदाय याज्यामन्त्रप्रैषं ददाति। अवदानस्यायं विधिः—'सकृदुपस्तृणाति द्विर्हविषोऽवद्यति' 'सकृदभिघारयति चतुरवत्तं जुहोति' इति। प्रथमं स्रुवेणाज्यमादाय जुह्वां लेपं करोति। इदमुपस्तरणमभिधीयते। तदुपरि पुरोडाशावदानम्। अवदानं नाम हविष्टवप्रयोजकीभूतस्संस्कारः। अर्थात् 'अङ्गुष्ठपर्वमात्रमवद्यति' इति विधया यत्पृथक्कृतं द्रव्यं तद्धविर्भवति। एवं द्विवारं जुह्वाभवदाय तदुपरि स्रुवेणाज्यक्षारणमभिधारणं कथ्यते। सकृदुपस्तरणं द्विर्हविषोऽवदानं सकृदभिधारणाञ्चेति चतुरवत्तं हविर्भवति। एवमवदाय यजतिस्थानमेत्याध्वर्युर्याज्याप्रैषं ददाति, होता च याज्यामन्त्रं पठति। होतृकर्तृको वषट्कारः अध्वर्युकर्तृकः प्रक्षेपः, यजमानकर्तृकस्त्यागश्चेति क्रियास्समन एव काले भवन्ति। एवं प्रतिप्रधानयागं क्रिया भवन्ति। सप्तदशाक्षरैस्समेतो यागः कथ्यते—'आश्रावय, अस्तु श्रौषट्, यज,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

येयजामहे, वौषट्' इति सप्तदशाक्षराणि, एभिर्युतो याग एव विष्णुः, विष्णुरेव यागः। तदयमत्र संग्रहश्लोकः--

'चतुर्भिश्च चातुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स नो विष्णुः प्रसीदतु' ॥ इति।

एवमाग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयेषु प्रधानयागेषु सम्पन्नेषूत्तराङ्गानि विशदी क्रियन्ते--

स्विष्टकृद्धोमः

उत्तराङ्गेषु प्रथमामिदमङ्गम्। अवदानपूर्वकं प्रधानयागेष्वनुष्ठितेषु शिष्टानि यानि पुरोडाशादिद्रव्याणि तेषां संस्कारार्थं क्रियमाणमिदम् प्रतिपत्तिकर्मोच्यते। 'उपयुक्तस्याकीर्णकरतानिवर्तकं' कर्म प्रतिपत्तिरिति तल्लक्षणम्। पूर्णिमायां त्रीणि प्रधानानि 'कर्माणि-आग्नेयः उमांशुयाजः, अग्निषोमीयः पुरोडाशश्चेति। तत्र पुरोडाशस्योत्तरार्धात्स्विष्टकृद्यागार्थमवदाय जुह्वां स्रुवेणाभिधार्याग्नेरुत्तरार्द्धे होमः कर्तव्यः। अयं स्विष्टकृद्धोमः दृष्टादृष्टार्थः--द्रव्यसंस्कारांशेन दृष्टार्थः यागांशेन चादृष्टार्थः।

प्राशित्राहरणम्

दर्शपूर्णमासयोः प्राशित्रशब्दः प्रधानयागीयहविष एकदेशवाची, एकदेश-द्रव्यस्य निक्षेपणार्थं यत्पात्रं तद्वाची च। प्रशित्रपात्रमुपस्तीर्य पुरोडाशमस्तकाद् यवमात्रं पिप्पलमात्रं वावदाय तत्पात्रे निक्षिप्याज्यस्थाल्याज्येनाभिघार्य ब्रह्मणे तत्पात्रं दीयते। इदमेव प्रशित्रहरणम्। तदिदं पात्रं ब्रह्मा प्रतिगृह्य निर्दिष्टदेशे निक्षिप्य प्राशनसमयो यदा तदा तथा प्राश्नीयात् यथा च द्रव्यं दन्तसंलग्नं न स्यात्। निगरेदित्यर्थः।

इडावदानं तद्भक्षणञ्च

इडाशब्दोऽपि इडापात्रं हुतशेषादवदीयमानं द्रव्यञ्चाभिधत्ते। अध्वर्युः प्राशित्रपात्रं ब्रह्मणे प्रदायाप उपस्पृश्य इडापात्र्यां घृतेनोपस्तीर्य हुतशिष्टद्रव्याणां दक्षिणतो मध्याच्च द्विरवदाय द्विरभिधार्येडां पञ्चावत्तां कुर्यात्। 'यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति' इति शास्त्रेणेडाभक्षणकर्तारः पञ्च भवन्ति। अतः पञ्चावदानानि। तत्र यजमानभागं किञ्चिदधिकं पृथक्कृत्य ध्रुवापात्रस्य पूर्वभागे स्थापयेत्। अवत्त-द्रव्यसहितमिडापात्रं होत्रे दत्वा पात्रमविसृजन्नध्वर्युः होतुरङ्गुलिपर्वणी स्रुवाज्येनाञ्ज्यात्। होतुः पाणौ पञ्चवारमवान्तरेडामवदाय होतुरिडाञ्च तद्धस्त आदध्यात्। यजमानसहितास्सर्वे ऋत्विजोऽन्नारब्धा इडोपाह्वानमन्त्रं पठेयुः। मन्त्रपठनावसरे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यजमानः आग्नेयपुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा तद्द्रव्यं बर्हिष्यवस्थाप्य 'इदं ब्रह्मणः' 'इदमध्वर्योः' 'इदं होतुः' 'इदमग्नीधः' इति निर्दिशेत्। तदनु मन्त्रं जप्त्वा निर्दिष्टान् भागान् ऋत्विग्भ्यो दद्यात्। इडोपाह्वानमन्त्रसमाप्त्यन्ते आग्नीध्राय षडवत्ते प्रदत्ते (आग्नीध्राय दीयमानो भागः षडवत्तशब्देनोच्यते) आग्नीध्रो मन्त्रोच्चारणपुरस्सरं प्रथमं चतुर्धाकरणद्रव्यं भक्षयति, तदनन्तरमिडाद्रव्यं भक्षयतीति क्रमः। अनेनैव क्रमेण सयजमाना ऋत्विजो भक्षयेयुः। ब्रह्मा च प्राशित्रं भक्षयित्वा चतुर्धाकरणमिडाञ्च भक्षयेत्। प्राशित्रहरणचतुर्धाकरणेडाभक्षणानि द्रव्यसंस्कारकाणि प्रतिपत्तिरूपाणि।

मार्जनमन्वाहार्योद्वासनञ्च

भक्षणानन्तरं सर्वे आचमनं कुर्युः। अध्वर्युः प्रस्तरे पवित्रं निधायापस्तत्र प्रक्षिप्य ताभिस्सर्व एवर्तिजो यजमानसहिता आत्मशुद्धये मार्जनं कुर्युः। अध्वर्युरन्वाहार्यमभिद्यार्य (दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणात्वेन दीयमानमोदनमन्वाहार्यमिति कथ्यते। अस्यौदनस्य पाको दक्षिणाग्नौ भवति) उदगग्नेः स्थापयेदालभ्य।

अग्निसंमार्जनमनूयाजाश्च

अध्वर्युराहवनीयादुद्धृतमुल्मुकमाहवनीये प्रक्षिप्य इध्मसन्नहनादवशेषितां समिधमादाय ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि' इति ब्राह्मणमापृच्छ्य समिधभाग्नीध्राय प्रदाय तं प्रेष्येत् 'अग्निमग्नीत्सम्मृड्ढि' इति। आग्नीध्रस्तां समिधं आहवनीये प्रक्षिप्यमाणां वीक्ष्य होता 'एषा न' इति मन्त्रेणानुमन्त्रयेत्। आग्नीध्रोऽग्निं सम्मृज्यात्। ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युः अनुयाजयागार्थं द्रव्यमाज्यं ध्रुवातो जुह्वां यथाविधि समानीय होमदेशं प्राप्याश्रावणप्रत्याश्रावणानन्तरं होतारं 'देवान्यज' इति प्रेषं दद्यादनूयाजार्थम्। पञ्च प्रयाजा इव त्रयोऽनूयाजा भवन्ति। एतेषां यागानामाज्यं द्रव्यम् देवताश्च 'देवं वर्हिः' देवो नाराशंसः' 'देवोऽग्निः इति तिस्रः। अत्र याज्यामन्त्रे 'ये यजामहे' इति न योज्यते, वषट्कारस्तु वर्तते। वषट्कारान्ते होमः। एवं त्रिष्वप्यनूयाजेषु क्रमः। यजमानकर्तृकमुद्देश्यत्यागोऽनुमन्त्रणमन्त्रजपश्च पूर्ववदेव भवति।

स्रुग्व्यूहनं परिध्यञ्जनञ्च

स्रुक्छेब्देनात्र जुहूपभृतौ गृह्येते। वेद्यां बर्हिषि यथाविधि तयोः निक्षेपणमेव व्यूहनम्। अनन्तरं जुहूमभ्युक्ष्य तदाज्येन परिध्यञ्जनम्। प्रथमं मध्यमपरिधेः, अनन्तरं दक्षिणपरिधेः तदनन्तरमुत्तरपरिधेर्लेपः कार्यः। अयमेवाञ्जनपदार्थः।

सूक्तवाकः

मध्यमं परिधिं गृहीत्वा स्पृष्ट्वा सूक्तवाकमन्त्रपठनाय 'सूक्तवाकाय सूक्तां ब्रूहि' इति होतारं प्रेष्येत्। मन्त्रपठनावसरेऽध्वर्युः विधृत्या सह प्रस्तरमादाय विधृती

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आहवनीये प्रक्षिप्य प्रस्तरस्याग्रभागं जुह्वां मध्यभागमुपभृति मूलभागश्च ध्रुवायामञ्ज्यात्। एवमञ्जित्वा प्रस्तरादेकं तृणं परिशेष्य होतुर्मन्त्रान्तेऽग्नौ प्रहरेत्। इदमेव सूक्तवाकप्रहरणमिति कथ्यते। प्रहरणमिदं प्रक्षेपरूपम्। सुष्ठूक्तं वक्ति इति सूक्तवाकः। यावत्यो देवताः पूर्वमिष्टास्तासां नामग्राहं मन्त्रे सङ्कीर्तनं भवति 'अग्निरिदं हविर्जुषत अवीवृधत महो ज्यायोऽक्रत' इत्येवं सर्वासां देवतानां कीर्तनं भवति। इदमपि प्रतिपत्तिकर्म। प्रस्तरात्पृथक्कृतं प्रहरति। इदमनुप्रहरणमिति कथ्यते। अनन्तरं परिधिप्रहरः। मध्यमपरिधेः प्रथमम्, अनन्तरं सहैव द्वावपि परिधी प्रहरेत्। इदं परिधिप्रहरणमुच्यते।

पत्नीसंयाजाः

अध्वर्युः परिधिप्रहरणानन्तरं संस्रावहोमं कृत्वा वेदं स्रुक्स्रुवमाज्यस्थालीञ्चादाय गार्हपत्यदेशं गच्छेत्। वेदं होता गृह्णाति, स्रुक्स्रुवमध्वर्युः आग्नीध्र आज्यस्थालीं गृहीत्वा गच्छेयुः। अध्वर्युर्दक्षिणं जानुं भूमौ निक्षिप्य जुहुयात्। स्थाल्याज्येन चतस्रो देवता यजति सोमः त्वष्टा, देवानां पत्नीः, अग्निर्गृहपतिरिति चस्रो देवताः। होमकालेऽध्वर्युः पत्नीमन्वारभेत। इमे होमाः पत्नीसंयाजाः कथ्यन्ते। चतुर्ष्वपि पत्नीसंयाजेषु आश्रावण-प्रत्याश्रवण-पुरोनुक्याप्रैषपुरोनुवाक्यामन्त्रपठन-याज्याप्रैष-याज्यामन्त्रपठन-वषट्कारान्तहोमोद्देश्यत्यागानुमन्त्रणमन्त्रपठनादिकं तत्तत्कर्तृकं पूर्ववद् भवति। पत्नीसंयाजाख्यं कर्म शंय्वन्तम् इडान्तंवा भवति। 'तच्छंयोरावृणीमहे' इति मन्त्रः शंयुवाक इति कथ्यते। अनेन क्रियमाणं कर्म शंयुवाकशब्दवाच्यम्। एतदन्तं वा भवति। अथवा इडान्तं इडाभक्षणान्तं वा भवति। यथा पुरोडाशयागे पुरोडाशेडाभक्षणं भवति तथैव पत्नीसंजानामाज्य द्रव्यकत्वादत्राज्येडा भवति। इडोपाह्वानादिकं यथा तत्र कृतं तथैवात्राज्येडादिकं कर्तव्यम्। शंय्वन्तपक्षे शंयुवाके क्रियमाणे वेदतृणं गृहीत्वा प्रस्तरसंस्कारवत् अग्रं मध्यं मूलमिति क्रमेण जुह्वां स्रुवे आज्यस्थाल्याञ्च समन्त्रकमञ्ज्यादध्वर्युः पूर्ववत्।

दाक्षिणाग्निकहोमः

तण्डुलपेषणावसरे पात्रसंल्लग्नं यत्पिष्टं पात्रे संरक्षितं तत् पिष्टलेपपदवाच्यम्। एवं तण्डुलानां फलीकरणावसरे ये कणाः पात्रे संरक्षितास्ते फलीकरणपदवाच्याः। अनयोर्होमो दक्षिणाग्नौ कर्तव्यः। सोऽयं पिष्टलेपफलीकरणहोमः दाक्षिणाग्निक होमश्च कथ्यते। पिष्टलेपहोमोऽग्निदेवताकः।

वेदविस्रंसनं योक्त्रविस्रंसनञ्च

पत्नी वेदं (प्रथमलूनं दर्भमुष्टिं) मन्त्रपुरस्सरं प्रमुञ्चति ग्रन्थिविमोचनं करोति। एवं पूर्वं कटिप्रदेशे बद्धं योक्त्रञ्च समन्त्रकं विस्रंसयेत्। विस्रस्तं वेदमध्वर्युः वेद्यां स्तृणाति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समिष्टयजुर्होमः

'देवागातुविदो गातुम्' इत्यादिमन्त्रेण क्रियमाणो होमः समिष्टयजुर्होम इच्युच्यते। अध्वर्युः ध्रौवमाज्यं जुह्वामानीयाहवनीयाग्नौ जुहुयात्। अत्र वातो देवता।

बर्हिर्होमः

वेद्यामास्तीर्णं सर्वं बर्हिः जुह्वां निधायाहवनीये जुहुयात्। अयं बर्हिर्होमः कथ्यते। अत्रादित्याः वसवः मरुतः इन्द्रः विश्वेदेवाश्च देवताः।

प्रणीतानिनयनम्

अध्वर्युः प्रणीतापत्रस्था आपो वेद्यां निनयेत्। इदमपि प्रतिपत्तिकर्म। उत्करे कृष्णाजिनधूननं कृत्वाध्वर्युः पूर्णपात्रमानीय तद्गतं जलं यजमानस्याञ्जलौ अव्यवच्छिन्नं क्षिपेत्। यजमानश्च तदुदकं हस्ताभ्यां गृह्णीयात्। इदमर्थकर्म। जलेन मुखं प्रक्षालयेत् यजमानः। दार्शपूर्णमासिकावभृथस्नानमिदं कथ्यते।

विष्णुक्रमक्रमणम्

यजमानो वेदिमध्ये प्राङ्मुखस्तिष्ठन् अञ्जलिं बध्वा 'दिवि विष्णुः' इत्यादिमन्त्रं पठन् त्रीन् क्रमणान् कुर्यात्। इदमेव विष्णुक्रमक्रमणम्। इदमयेकमङ्गं दर्शपूर्णमासयोः। विष्णुक्रमक्रमणानन्तरं यजमानो वेदिं भूमिं सर्वाश्च दिशः सर्वांश्चाग्नीन् सूर्यञ्च समन्त्रकं पश्येत्। अनन्तरं वेदेः पश्चादुपविश्याशीः पार्थनं कुर्यात्।

एवं तावत्पौर्णमासेष्टेः स्वरूपं संक्षेपेण प्रदर्शितम्। तत्र क्रियमाणानामङ्गानां स्थूलशः क्रमेण सुखावबोधाय परिगणनं क्रियते—(१) यजमनकर्तृकस्संकल्पः (२) **अग्न्युद्धरणम्** गार्हपत्यादग्नेराहवनीयदक्षिणाग्न्योः कृते पृथक्करणम्,(३) **अग्न्यन्वाधानम्** ममाग्ने वर्चः' इत्यादिमन्त्रेण त्रिष्वप्याग्निषु प्रत्येकं समिद्द्वयाधानम्, ब्रह्मवरणम्, (४) **प्रणीताप्रणयनम्** चमसेन गृहीता आपः प्रणीताः कथ्यन्ते तासां निर्दिष्टस्थाने स्थापनम्, (५) **परिस्तरणम्** परितः कुशैरग्निकुण्डानामाच्छादनम्, (६) **पात्रासादनम्** जुहूपभृद्ध्रुवादीनां निर्दिष्टस्थाने स्थापनम्, अग्निहोत्रहवण्यां (अग्निहोत्रं हूयते यया साऽग्निहोत्रहवणी) इडापात्र्यां वा (वारणकाष्ठनिर्मिताऽरत्निपरिमाणा द्व्यङ्गुलगर्ता मध्ये सङ्कुचिता चतुरङ्गुलदण्डा इडाया आधारत्वादियमिडा पात्रीत्युच्यते) तस्यां हविर्ग्रहणादिकं भवति, ७) **पवित्रकरणम्** (समग्रं द्विदलं कौशं प्रादेशमात्रं पवित्रं भवति) तत्सम्पादनम्, (८) **अवहननं फलीकरणम्** (तण्डुलानां कणादिनिरसनेन शोधनं फलीकरणम्) (९) **तण्डुलपेषणम्,,** (१०) **कपालोपधानम्** (तत्तदुत्पत्तिवाक्येन निर्दिष्टसंख्याकानि मृत्तिकानिर्मितानि पक्वानि पुरोडाशश्रपणार्थं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विहितानि पात्राणि कपालानीत्युच्यन्ते। तेषां मन्त्रोच्चारणपुरस्सरं विहितक्रमेण स्थापनमुपधानं कपालोपधानं कथ्यते) (११) **उपसर्जनीनां हविषश्चाधिश्रयणम्** (पिष्टसंयवनार्थास्तप्ता आपः उपसर्जन्यो भवन्ति, तासां हविषश्चाधिश्रयणम्) (१२) **आप्त्यनिनयनम् स्तम्बयजुर्हरणम्** (अङ्गुलिप्रक्षालनार्था आपः आप्त्यो भवन्ति तासां निनयनम्, दर्शपूर्णमासादौ यजुर्मन्त्रेण छिन्नो दर्भः स्तम्बयजुः कथ्यते तत्सम्पादनम्) (१३) **पात्रसंमार्गः** (स्रुव-जुहूपभृत् ध्रुवादीनां तत्तल्लक्षणनिर्मितानां पत्राणां सम्मार्जनं प्रोञ्छानम्) (१४) **पत्नीसंनहनम्** (मुञ्जैर्निर्मितो रज्जुविशेषः पत्नीसंनहनं कथ्यते, याञ्च रज्जुं पत्न्याः कटिप्रदेशे बध्नाति ऋत्विक्) (१५) **इध्म-वेदि-बर्हिषां प्रोक्षणम्** (पालाशा अरत्निपरिमाणा अष्टादशसमिध इध्म उच्यते। अस्य वेदेः बर्हिषाञ्च प्रोक्षणं जलेन सिञ्चनम्) (१६) **प्रस्तरग्रहणम्** (दर्भलवनावसरे यः प्रथमो-लूनो दर्भमुष्टिः स प्रस्तरः कथ्यते, यस्य चास्तरणं वेदौ करिष्यते) (१७) **वेदिस्तरणम् परिधिपरिधानम्** (बर्हिषा वेदेः स्तरणम्, आहवनीयस्य परितो निधीयन्ते यास्समिधस्ताः परिधयः कथ्यन्ते, तासां पश्चिमदक्षिणोत्तरभागेषु स्थापनम्) (१८) **विधृत्योः स्थापनम्** (याभ्यां तृणाभ्यां विशेषेण प्रस्तरो धार्यते ते तृणे (कुशौ, विधृतिशब्द-वाच्ये। तत्स्थापनम्। (१९) आज्यस्थालीतः स्रुवेण जुह्वादिपात्रे निर्दिष्टक्रमेणाज्यं गृहीत्वा वेद्यां स्थापनम्, पुरोडाशस्थापनम्, सामिधेन्यनुवचनम् (समिदिन्धनप्रकाशका ऋचः पञ्चदशसंख्याकास्सामिधेन्यो भवन्ति। होत्रा ऋक्षु पठ्यमानासु प्रणवोच्चार-णावसरेऽध्वर्युरिध्मादेकैकां समिधमाहवनीय आदध्यात्। इदं सामिधेनीकर्माभि-धीयते। (२०) **अग्निसंमार्गः आघारौ** (वायव्यकोणमारभ्याग्नेयकोणपर्यन्तं, निर्ऋतिकोणमारभ्येशानकोणपर्यन्तं सन्ततघृतधारया क्षारणमाधारपदार्थः। प्रथम आधारः प्रजापतिदेवताकः, द्वितीयश्चेन्द्रदेवताकः। प्रथमोऽमन्त्रकः, द्वितीयश्च सम-न्त्रकः) **होतृवरणम् प्रयाजाः आज्यभागौ प्रधानयागाः स्विष्टकृत्** सुष्ठु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत्, कृतस्य प्रधानयागस्य पौष्कल्यापादकं कर्म स्विष्टकृत्कर्म) **प्राशित्रावदानम्** (प्राशित्रं नाम ब्रह्मणो भागः, तस्यावदानं पुरोडाशात् यवमात्रं पिप्पलमात्रं वावदानं प्राशित्रावदानम्। तदिदं ब्रह्मणे भक्षणाय दीयते। **इडावदानादिकम्** (अवशिष्टद्रव्यस्य पुरोडाशादेः प्रतिपत्त्यर्थमिदमवदाय भक्षणार्थमृत्विग्भ्यो दीयते) **अन्वाहार्यदक्षिणा** दक्षिणाग्नौ यदोदनं सम्पाद्यते तदन्वाहार्यपदेनोच्यते। इदमेव ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा-रूपेण दीयते) **अनूयाजाः व्यूहनम्** (जुह्वादिपात्राणां तत्तत्स्थाने स्थापनं व्यूहनं कथ्यते। **सूक्तवाकः** (इदं द्यावापृथिवी' इत्यनुवाकपठितो मन्त्रभागस्सूक्तवाकः। अनेन मन्त्रेण प्रस्तरादिप्रहरणमग्नौ क्रियते) **शंयुवाकः** (तच्छंयोरावृणीमहे इत्यादिर्मन्त्रभागः शंयुवाक उच्यते) **पत्नीसंयाजाः** (पत्नीदेवताकाश्चत्वारो यागविशेषाः गार्हपत्याग्नौ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

क्रियन्ते) दक्षिणाग्निहोमः (पिष्टलेपफलीकरणाहोमोऽत्र क्रियते) **बर्हिर्होमः, प्रणीता-विमोकः विष्णुक्रमः व्रतविसर्गः ब्राह्मण-तर्पणञ्च ।**

दर्शेष्टिः

अमावास्याप्रतिपत्सन्धौ क्रियमाणो यागः दर्शयागः । अत्रापि त्रयः प्रधान-यागा भवन्ति—आग्नेयः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति । दधिपयोयागः सान्नाय्य-शब्देनाप्यभिधीयते । यश्च कृतसोमयागः स एव सान्नाय्ययागेऽधिकरोति । यश्चा-कृतसोमयागः तस्य कृते ऐन्द्राग्नपुरोडाशयागो विहितः । अमावस्यायामप्युपांशुयागो विकल्पेन क्रियते । द्व्वहसाध्यः दर्शपूर्णमासयागः । तत्रामावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृ-यज्ञं कृत्वा यजमानः सायंदोहार्थं वत्सापाकरणं दुग्धतपनम्, तदातञ्चनमित्यादीनि पूर्वाङ्गानि करोति । परेद्युः प्रतिपदि दर्शयागः । अत्रापि पौर्णमासीवत् पूर्वोत्तराङ्गानि यथोपदिष्टानि भवन्ति ।

कर्कभाष्यसहितस्य कात्यायनश्रौतसूत्रस्य प्रथमो भागः पञ्चाध्यायात्मकः प्रथमभागे दशमाध्यायपर्यन्तं सम्पादयितव्यमित्यैच्छम् ! तत्र महान् प्रत्यूहः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयमुद्रणालयाधिपेनास्थाने व्यधायि । वर्षद्वाया त्पूर्वमेव सम्पादनमस्य निर्द्धारितमासीत् । किंतु मुद्रणालयाव्यवस्थया सुमहत्कष्टमनुभ-वितव्यमासीत् । प्रत्यूहकारणान्युद्घाटयितुं नेच्छामि । उद्घाटने क्रियमाणे संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य तत्रापि मुद्रणालयस्य या दुर्नीतिः सा प्रकटिता भवेदिति तानि कारणानि कण्ठे नियच्छामि । कष्टं तदसहमानः ततस्सम्बन्धं विच्छिद्यार्धादप्यधिको भागः 'ताराप्रेस' नाम्ना प्रसिद्धान्मुद्रणालयादवशिष्टो भागः प्रकाशपथमानीतः । षष्ठाध्यायप्रभृति द्वितीयो भागः 'प्राणलालाचार्यमुद्रणालयात्प्रकाशितो भवति । अचिरादेव द्वितीयोऽपि भागो विदुषां करपल्लवमासादयिष्यतीति विश्वासिमि ।

तत्र प्रथमभागे पञ्चाध्याया मुद्रिता इत्यवोचम् । प्रथमाध्याये श्रौतसूत्र-प्रवेशाय येऽत्यावश्यका मीमांसासम्बन्धिनो विषयाः ते सविशेषं निरूपिताः । द्वितीयतृतीययोरध्याययोः दर्शपूर्णमाससम्बन्धीनि याजमान-ब्रह्मकर्तृका-ध्वर्य्वादिक-र्तृकाणि कर्माणि यथायथं प्रतिपादितानि सन्ति, यानि च पूर्वं संक्षेपेण प्रदर्शितानि चतुर्थाध्याये दर्शयागे ये विशेषाः पिण्डपितृयज्ञादयस्ते, आधानम् अग्निहोत्रञ्चेति विषयाः प्रतिपादिताः ! पञ्चमेऽध्याये चातुर्मास्यानि निरूपितानि । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियमाणानि कर्माणि चातुर्मास्यनाम्ना व्यवह्रियन्ते । अत्र वैश्वदेवम् वकणप्रघासाः, साकमेधः शुनासीरीयम् इति नाम्ना चत्वारि पर्वाणि भवन्ति । तेषु वैश्वदेवेऽष्टौ प्रधानयागाः—आग्नेयोऽष्टाकपालः, सौम्यश्चरुः, सावित्रोऽष्टाकपालः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सारस्वतश्चरुः, पौष्णः पिष्टमयश्चरूः, मारुतस्सप्तकपालः वैश्वदेवी पयस्या, द्यावापृथिवीय एककपालः। एतेषु आग्नेय-सौम्य-सावित्र-सारस्वत-पौष्ण यागाः पञ्चसञ्चरशब्देनोच्यन्ते। इमेऽवशिष्टेषु त्रिष्वपि पर्वसु सञ्चरन्तीति पञ्चसञ्चरा भवन्ति। वैश्वदेवपर्वणो यान्यङ्गानि तानि वरुप्रघासेषु साकमेधे चातिदिश्यन्ते। दर्शपूर्णमासयागतोऽत्रायं विशेषः दर्शपूर्णमासयोः पञ्च भवन्ति प्रायाजाः, अत्र तु नव; तत्र समिष्टयजुरेकम् अत्र तु त्रयम्; वाजिदेवताकवाजिनद्रव्यकयागाऽधिकः।

वरुणप्रधासेषु पञ्चसञ्चरयागापेक्षया अतिरिक्ताश्चत्वारः ऐन्द्राग्नो द्वादशकपलः, वारुण्यामिक्षा; मारुत्यामिक्षा, काय एक कपाल इत्याहृत्य नव प्रधानयागाः। पूर्वस्मिन् पर्वणि अध्वर्युर्ब्रह्मा होताऽऽग्नीध्रश्चेति चत्वार ऋत्विजः अत्र प्रतिस्थाताऽधिक इति पञ्चर्त्विजः। अत्र दक्षिण विहार उत्तर विहार इति वेदिद्वयम्। दक्षिण विहारे प्रतिप्रस्थाता मारुतीमामिक्षां अनुतिष्ठति, अध्वर्युश्चोत्तरविहारेऽष्टौ-यागाननुतिष्ठति। यथाऽध्वर्युरङ्गानि प्रधानानि चानुतिष्ठति तथैव प्रतिप्रस्थातापि सर्वाण्याचरति मारुत्यामिक्षायागस्य। किन्तु कानिचनाङ्गानि पञ्चमाध्यायतृतीय-काण्डिका त्रयस्त्रिंशत्सूत्रोक्तानि प्रणीतापत्नीसंनहनादीनि निवर्तन्ते। अस्मिन् पर्वणि करम्भपात्राणां निर्माणं तद्धोमश्च विशेषतया क्रियेते। दीपपात्रसदृशानि यवपिष्ट-निर्मितानि पात्राणि करम्भपात्राणि कथ्यन्ते। करम्भपात्राणां होमः पत्नीकर्तृकः। सा शूर्पे तानि पात्राणि निक्षिप्य मूर्ध्नाशूर्पं हरन्ती दक्षिणेऽग्नौ जुहुयात्। यवपिष्टेनैव मेषीं मेषञ्च कुरुतः। मेषीहोमं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेऽग्नौ करोति, मेषहोमञ्चाध्वर्यु-रुत्तरविहारेऽग्नौ करोति। सोमयागवदत्रावभृथस्नानं तीर्थे भवति। अस्मिन् पर्वणि धेनुः अश्व षड्द्वादश वा गावः दक्षिणारूपेण दीयन्ते, किन्त्वेतेषां विकल्पः। अन्यत्सर्वं वैश्वदेवद्भवति।

साकमेधः द्व्यहसाध्यः। पूर्वस्मिन् दिने प्रातः अनीकवतीष्टिः। अस्यामिष्टौ अग्निरनीकवान् देवता अष्टाकपालः पुरोडाशो द्रव्यम्; अन्वाहार्यो दक्षिणा। मध्याह्ने सान्तपनेष्टिः। सान्तपना मरुतो देवताः चरुर्द्रव्यम्, अज्वाहार्यो दक्षिणा। सायं गृहमेधीयेष्टिः, गृहमेधिनो मरुतो देवताः, पयः पक्वश्चरुः द्रव्यम्, ऋषभो दक्षिणा। द्वितीयदिने प्रातरुद्धरणादिकमनुष्ठाय दर्विहोमः, क्रीडनीयेष्टिः, अत्र मरुतः क्रीडिनो देवताः, पुरोडाशो द्रव्यम् अन्वाहार्यो दक्षिणा। ततः अदितीष्टिः-अत्रादितिर्देवता चरुर्द्रव्यम्, अन्वाहार्यो दक्षिणा। ततो महाहविस्संज्ञकेष्टिः पञ्चसञ्चराणि कर्माणि वैश्वदेविकानि, ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः, माहेन्द्रश्चरुः, वैश्यकर्मण एककपालः। ततः पितृयज्ञः-अत्र पितरोऽग्निष्वात्ता देवताः षट्कपालः धानाः मन्थः इति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्रव्याणि। भर्जिता यवा धाना उच्यन्ते। परकीयवत्सेन दुह्यमानाया गोर्दुग्धेन सक्तु सम्पिष्य यत्सम्पद्यते द्रव्यं स मन्थः। अस्मिन् यागे चत्वारः प्रयाजाः, द्वावनुयाजौ, अन्वाहार्यो दक्षिणा। अन्ते च त्र्यम्बकेष्टिः—रुद्रो देवता, चत्वार एककपालाः पुरोडाशा द्रव्यम् एक एवाध्वर्युः सर्वमिदं तूष्णीं कुर्यात्। अत्र ऋषभो दक्षिणा। यथा विधि उत्तराङ्गान्याचरेत्।

चतुर्थे शुनासीरीये पर्वणि पौर्णमासधर्मा अतिदिश्यन्ते। पञ्चसञ्चरहवींष्यत्र समाप्य शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः, वायव्यं पयः, सौर्य एककपाल इति यागत्रयमनुष्ठेयम्। इदं चातुर्मास्याख्यं कर्म यावज्जीवं कर्तव्यत्वेन सकृत्कर्तव्यत्वेन वा विहितं वर्तते। किञ्चेदं कर्म ऐष्टिकं पाशुकं सौमिकञ्चेति त्रिविधम्। त्रयाणामपि प्रकाराणां पृथक्पृथगितिकर्तव्यता विहिता वर्तते। अत्र केवलमैष्टिकचातुर्मास्यानां स्वरूपं प्रदर्शितम्। पाशुकस्य सौमिकस्य च प्रकारो ग्रन्थादवगन्तव्यः। एवं पञ्चाध्याया अस्मिन् प्रथमभागे प्रकाशिताः।

वर्षद्वयात्पूर्वमेव कार्यमिदं समापनीयमासीत्, किन्तु प्रत्यूहातिशयेन कार्यमवरुद्धमिति नितरां खिद्यते चेतः। अन्ते 'ताराप्रेस' मुद्राणलयाधिपेन कार्यमिदं खीकृत्यास्मिन् वर्षे प्रथमभागोऽयं मुद्रित इति मुद्रणालयाधिपं धन्यवादशतैः पूरयामि। सूच्यादिनिर्माणे नितान्तमुपकृतवन्तं साहित्याचार्यं श्री विद्याधरमन्ते वासिनमाशिषा संवर्द्धयामि।

वेदमीमांसानुसन्धानकेन्द्रम्
रत्नुमट्टः, वाराणसी
२५-३-८३

इति विदुषामाश्रवः
पट्टाभिरामशास्त्री

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कात्यायनश्रौतसूत्रं

कर्कभाष्यसहितम् ।

त्रयीसुसंवित्तिविवेकनिर्मलाः
समग्रनिःश्रेयससिद्धिहेतवः ।
समस्तशास्त्रार्थसतत्त्वबोधका
जयन्ति कात्यायनपादपांसवः ॥

अथातोऽधिकारः ॥ १ ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । शास्त्रावतारसम्बन्धप्रयोजनाभिधानं दर्शपूर्णमासादौ कृतम् । इदानीं पदार्थमात्रव्याख्यानं क्रियते ॥ तत्रायमथशब्दः पूर्ववृत्तवेदाध्ययनान्तर्यप्रज्ञार्त्यर्थः । पूर्वप्रवृत्ते हि वेदाध्ययने उत्तरो विचार उपपद्यते । वेदवाक्यार्थनिरूपणं ह्यत्र भवति । अतःशब्दस्तदेव वेदाध्ययनं हेतुत्वेन प्रकरोति । यस्मादधीतो वेदः तत उत्तरं विचारस्यावसर इति । अधिकारशब्देन च कर्मविषयः कर्तृव्यापारोऽभिधीयते । प्रतिज्ञासूत्रमेतत् । प्रतिज्ञातमिदमधिकारो व्याख्यास्यत इति । प्रतिज्ञाकरणं शिष्यबुद्धिसमाधानाय । अपरे व्याचक्षते—नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मोपनिबन्धनोत्तरकालमाचार्येण परिभाषोपनिबद्धा । तत्रायमथशब्दः कर्मानन्तर्यप्रज्ञार्तये । हेत्वर्थश्चातःशब्दः । यस्मादभिहितानि कर्माणि, अतस्तेष्वधिकारोऽभिधीयते । क एतैरग्निहोत्रादिभिरधिक्रियत इति ॥ १ ॥

एवं प्रतिज्ञाते सति इदानीमिदं विचार्यते । किं फलवन्ति कर्माणि, उताफलवन्ति कर्माणि (इति)? किं तावत्प्राप्तम् ? अफलवन्तीति ब्रूमः । न हि तत्समनन्तरं फलमुपलभ्यते । आगमोऽपि नैवंविधोऽस्ति येनाग्निहोत्रादिभिः प्राप्यं फलमुच्यत इति । ननु च 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति, "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते" त्येवमादिना फलवत्ता गम्यते । नैतदेवम् । अत्र हि यागहोमयोः श्रुत्या

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विधानम् यजेतेति यागस्य कर्त्तव्यतोच्यते, जुहुयादिति होमस्य। न चान्यत्पदान्तरमस्ति यतः फलमवगम्यते। दर्शपूर्णमासशब्दः कर्मणि वर्तते, अग्निहोत्रशब्दश्च। स्वर्गकामशब्देन च पुरुषो विशेष्यते। यजेतेत्यनेन च यागस्य कर्त्तव्यता उच्यते श्रुत्या। एवं जुहुयादिति च होमस्य। तेन यात्र फलबुद्धिः सा मृषेति। एवं प्राप्त इदमुच्यते—

फलयुक्तानि कर्माणि ॥ २ ॥

फलस्य साधकानीत्यर्थः। कुत एतत्? वाक्यात्। 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति च। ननूक्तं योऽत्र कर्त्तव्यतावाचकः स यागस्य कर्त्तव्यतामाह होमस्य च। नैतदेवम्, यागमात्र कर्तव्यतायां विधीयमानायां वाक्यमेवेदमनर्थकं स्यात्। न हि यागस्याफलस्य कर्त्तव्यता। तेन यागोऽनर्थको वाक्यञ्च। अथ तु यागः साधनत्वेन विधीयते स्वर्गं प्रति तदा धात्वर्थविधानेन श्रुतिरनुगृह्यते वाक्यमर्थवद्भवति। न च वेदे मात्रामात्रस्यानर्थक्यमिष्यते। अतः स्वर्गः साध्यो यागश्च साधनम्। तत्कथमिति चेत्, इह स्वर्गकामो यजेतेति पदद्वयं न विधायकं न चानुवादकम्। न हि द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परं सम्बन्धो भवति, न चानूद्यमानयोः। तस्मात्तत्रैकमुद्देशकं पदमन्यत् प्रतिनिर्देशकमिति। तत्र यदि यागोद्देशेन[1] स्वर्गकामो विधीयते—स्वर्गं कामयमानेन यागः कर्त्तव्य इति, तदा वाक्यस्यानर्थक्यं भवति। अदृष्टपरिकल्पना यागस्य स्वर्गकामनायाश्च। अथ तु स्वर्गकामोद्देशेन यागो विधीयते तदा स तस्योपकारको भवति। पुरुषप्रयत्नरूपो ह्यसौ, स्वर्गकामस्य चानेक उपकारः पुत्रपश्वादिलाभरूपः। तत्र चैकवाक्योपात्तं स्वर्गमेव साधयतीति नातीवादृष्टपरिकल्पना। तस्मात् स्वर्गः साध्यो यागश्च साधनम्। अपि च यागस्य कर्तव्यतायामसामञ्जस्यं स्यात्। स्वर्गं कामयते यागं च करोतीति। तस्मात् स्वर्गकामोद्देशेन यागविधानम्। अतश्च फलवन्ति कर्माणीत्युक्तम्। आह च—

स्वर्गकामो यजेतेति द्वे पदे चेद्विधायके।
परस्परेण सम्बन्धो नानुवादेऽपि युज्यते ॥ १ ॥
अतोऽनूद्य पदेनैकेनापरेण विधीयते।
यदि तत्रैव सम्बन्धस्ततो युज्येत नान्यथा ॥ २ ॥
अनूद्य यदि यागं तु स्वर्गकामो विधीयते।
कामनायास्तथा यागाददृष्टं परिकल्प्यते ॥ ३ ॥

---

१. यागः कर्त्तव्यः स्वर्गं कामयमानेन इति यागस्य उद्देश्यता। अविशेषेण यागे सर्वकर्तृकत्वप्राप्तौ स्वर्गकामकर्तृकत्वं विधीयते।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वर्गकाममनूद्याथ यदि यागो विधीयते ।
तस्योपकारकत्वेन ततः स्वर्गस्य साध्यता ॥ ४ ॥

प्रयत्नरूपो यागोऽयं निष्फलः स च नेष्यते ।
विधेयोऽपि हि साध्यस्य साधनत्वेन जायते ॥ ५ ॥

स्वर्गश्च साध्यो नान्यत्तु साध्यं किञ्चिदपीष्यते ।
प्रयत्नरूपो यागोऽपि तेन स्यात्तस्य साधनम् ॥ ६ ॥

उद्दिश्य स्वर्गकामं तु स्फुटे यागविधौ सति ।
एकवाक्यगतः स्वर्गो यागेनेह प्रसाध्यते ॥ ७ ॥

साध्यं नान्यद्धि यागस्य न चान्यत् स्वर्गसाधनम् ।
साध्यसाधनसम्बन्धस्तेनेष्टः स्वर्गयागयोः ॥ ८ ॥ इति ॥

सर्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥

अधिकारः सर्वेषां भवति । देवमनुष्यरक्षःपिशाचतिर्यगादीनाम् । सर्वे ह्येते फलार्थिन एवेति । दृष्टश्चायमर्थो यथा सर्वेषामधिकार इति । 'देवा वै सत्रमासत, गावो वा एतत् सत्रमासते'ति ।

अतः फलार्थित्वाविशेषात् सर्वेषामधिकार इत्येवं प्राप्त आह—

मनुष्याणां वारम्भसामर्थ्यात् ॥ ४ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न सर्वेषामधिकारः । मनुष्या एव कर्मस्वधिक्रियन्ते । त एव हि यथाश्रुतं कर्मारब्धुं समर्था न देवादयः । देवास्तावदवाप्तकामाः । न तेषामवाप्तव्यमस्ति यद्यागादिभिरवाप्येत । न च देवानामन्ये देवाः सन्ति यान्यजेरन् । ऋषीणामार्षेयाभावादनधिकारः । रक्षःपिशाचानामशुचित्वात् गवादीनामासन्नचेतनत्वात् अवैद्यत्वाच्च । यच्च दर्शनमुक्तं गावो वा एतत् सत्रमासतेति स सत्रप्रशंसार्थोऽर्थवादः । तस्मान्मनुष्याणामेवाधिकारः ॥ ४ ॥

एवं सर्वमनुष्याधिकारप्राप्ताविदमाह—

अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥

मनुष्याणामङ्गहीनादिवर्जितानामधिकारः । कुत एतत् । आरम्भसामर्थ्यादेव । न ह्यङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्मारब्धुं समर्थाः । अतो नाधिकारः । अङ्गेन हीनः अङ्गहीनः । यथा विष्णुक्रमणे पङ्गुरसमर्थः । अन्ध आज्यावेक्षणे । मूको मन्त्रो-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

च्चारणे। बधिरश्च सम्बोधने। विष्णुक्रमणादिभिश्च विना विगुणं कर्म भवति। अत एव नाधिकारः। अश्रोत्रियस्य सर्वयाजमानिकेष्वनधिकारः। अनधिकृतो-ह्यसावश्रोत्रियत्वादेव। षण्ढश्चाशुचित्वादद्रव्यत्वाच्च। अशुचित्वं हि तस्य स्मर्यते। अद्रव्यत्वं च। तस्मादेषामनधिकारः। ननु चारम्भसामर्थ्यादित्ययं हेतुर्यथा गवादि-व्युदासे वर्त्तते एवमङ्गहीनादिव्युदासेऽपीति नारब्धव्यमेतत् सूत्रम्। सत्यमेतत्। अद्रव्यव्युदासार्थमङ्गहीनादीनामुपादानम्। आरम्भसामर्थ्यात्तस्याप्यनधिकारो मा भूदिति। शूद्रः कस्मान्नाधिक्रियते द्रव्यवाननङ्गहीनश्च। सन्ति व्रतादिविधानार्थानीति यावत्। सन्ति चान्यार्थानि दर्शनानि यैः शूद्रस्याप्यधिकारो गम्यते। हविष्कृदाह्वान-विशेषं प्रकृत्योच्यते 'आधावेति शूद्रस्य' तथा व्रतविशेषे मस्तु शूद्रस्य। तथा पितृमेधे अष्ठीवद्घ्नं शूद्रस्येति। एवं प्राप्त इदमाह—शूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥

कुत एतत्—

ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां श्रुतेः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणादीनामेवाधानं श्रूयते। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। ग्रीष्मे राजन्यो वर्षासु वैश्य इति। तेनाधानाभावादनग्निः शूद्रः। सोऽग्निसाध्ये कर्मणि कथं प्रवर्त्तिष्यते। आत्मार्थं चाधीयन्ते अग्नयो न परार्थे। आत्मनेपदं ह्यत्र भवति आदधीतेति। तेन ब्राह्मणादय एवाधानेनाग्निमुत्पादयितुं समर्थाः। न शूद्रः। आधाना-भावात्। अतः शूद्रस्यानधिकारः। यानि पुनर्दर्शनान्युक्तानि तानि रथकारविषयाणि। रथकारस्य हि शूद्रासम्बन्धात् शूद्रत्वमुच्यते। करण्यां हि स जातः। करणी च शूद्रा-दुहितेति। अथवा ब्राह्मणराजन्यवैश्यानामेवाध्ययनं श्रूयते। वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत। ग्रीष्मे राजन्यं वर्षासु वैश्यमिति। उपनयनं चाध्ययनार्थम्। अतस्तदभावादवैद्यत्वादन-धिकारः शूद्रस्य। अपि च शूद्रस्य प्रतिषेधोऽस्त्यध्ययनं प्रति। श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणम्। उच्चारणे जिह्वाच्छेदः। धारणे शरीरभेद इति। तस्मादवैद्यत्वाच्छूद्रो नाधिक्रियत इति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत स्वर्गकामो यजेतेति च विशिष्टलिङ्गश्रवणात् स्त्रिया अनधिकारे प्राप्त इदमाह—

स्त्री चाविशेषात् ॥ ७ ॥

स्त्री चाधिक्रियते। कुत एतत्? अविशेषात्। यस्माच्छ्रूयमाणमप्येतल्लिङ्गं न विशेषकं भवति अतो न पुंसामेवाधिकार इति। उद्दिश्यमानविशेषणं ह्येतत्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वर्गकामो यजेतेति। विधिसंस्पर्शाभावादविवक्षितं लिङ्गं संख्या च। यत्र पुनर्विधि-संस्पर्शोऽस्ति तत्र लिङ्गं संख्या च विवक्ष्यते। यथा पशुमालभेतेत्यत्र तद्विषयं पुंस्त्वमेकत्वं च विधीयते। विशिष्टपश्वालम्भोऽन्यथा न भवति। तस्मात् स्त्रियाः अप्यधिकारः ॥ ७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ८ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा स्त्रिया अप्यधिकार इति। मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीमिति योक्त्रविधिपरे वाक्ये पत्न्या अधिकारं दर्शयति। सा च पुंसा सहाधिक्रियते न पृथक्। येनैकस्मिन्कर्मणि पत्नीसाध्याः पदार्था दृश्यन्ते यजमानसाध्याश्च। पत्न्याज्यमवेक्षते यजमानो वेदं बध्नातीति। अपि च तयोः समस्वकं द्रव्यं स्मर्यते। धर्मार्थकामेषु चानतिचारः। तस्मात् सहाधिक्रियते। तुल्यफलत्वाच्च। कुत एतत्। सूत्रकारप्रस्थानात्। पत्नीः प्रकृत्याहानुचरीर्वा फलाधिकारादितरासामिति। क्रियाफलं च सकलमेकैकस्य भवति न विभागेन। स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यथा यजमानोऽभिधीयते, एवं पत्न्यपीति। यथा यागेन यजमानः फलं साधयति तथा पत्न्यपीति। वाक्यान्तरेण सहक्रिया तयोः। तथाच स्मरणम्—

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्।
शुश्रूषयति भर्त्तारं तेन स्वर्गे महीयते ॥ इति ॥८॥

त्रयाणां वर्णानामङ्गहीनादिवर्जितानां स्त्रिया सहाधिकार उक्तः। अन्यस्यापि कस्यचिदिष्यते। तदर्थं सूत्रमारभ्यते—

रथकारस्याधाने ॥ ९ ॥

श्रुतत्वाद्रथकारोऽधिक्रियते। श्रूयते हि वर्षासु रथकार आदधीतेति ॥ ९ ॥

तत्रैतद्विचार्यते। किं त्रैवर्णिको रथकारो रथक्रियायोगाद्रथकारः, उत जात्यन्तरमिति ? उभयत्र प्रयोगदर्शनात् सन्देहः। किं तावत्प्राप्तम्। त्रैवर्णिक इति। तस्य ह्याधानप्राप्तौ सत्यामृतुमात्रविधानात् वाक्यभेदो न भवति। जात्यन्तरवाचिनि पुनस्तस्याधानसम्बन्धो वक्तव्यः, ऋतुसम्बन्धश्चेति। तथा सति वाक्यं भिद्यते। तस्मात् त्रैवर्णिको रथकारः। एवं प्राप्त आह—

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नियतं च ॥ १० ॥

चशब्दो वाशब्दस्यार्थे। निपातानामनेकार्थतोक्ता। उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाता इति। अतश्चशब्दो वाशब्दार्थे। वाशब्दश्च पक्षव्यावृत्तौ। न त्रैवर्णिको रथकारः। किं तर्हि जात्यन्तरमेव। तस्मिन्हि रथकारशब्दो रूढः स्मर्यते—"माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते" इति। क्षत्रियाज्जातो वैश्यायां माहिष्यः। वैश्येन शूद्रायां जाता करणी। माहिष्येण करण्यां जातो रथकारः। आनुलोम्येन सङ्करजातः। रथकारशब्दश्चात्र रूढः। रूढिश्च योगाद्बलीयसी। सा हि श्रुतिपक्षनिक्षिप्ता। वाक्यपक्षनिक्षिप्तो योगः। अपि च त्रैवर्णिकस्य शिल्पोपजीवनं प्रतिषिद्धम्। तस्मादपि जात्यन्तरमिति। तथा च मन्त्रलिङ्गम्—ऋभूणां त्वेति रथकृत आदधीतेति। सौधन्वना ऋभव इति च सौधन्वनशब्देन स्पष्टमेव जात्यन्तरमभिधीयते। अथ यदुक्तञ्जात्यन्तरवाचिनि रथकारशब्दे वाक्यं भिद्यत इति। तद्विशिष्टविधानेन परिहृियते। अथ कस्मात्त्रैवर्णिक एव नाङ्गीक्रियते। सोऽपि हि रथकरणाद्रथकारो भवति तस्येदमाधानम्। एवं च सति ऋतुमात्रविधाने लाघवं भवति। जात्यन्तरे तु विशिष्टविधानाङ्गीकरणे गौरवं स्यात् ॥ १० ॥

एवमाशङ्क्य उत्तरसूत्रम्—

नाभावादिति वात्स्यः ॥ ११ ॥

न त्रैवर्णिको रथकारः शक्यते वक्तुम्। योगनिमित्तः शब्दो यावदेव योगः तावदेव प्रवर्त्तते। अतो न रथकाराख्याया रथकरणनिमित्तता। वात्स्यग्रहणं प्रत्ययदार्ढ्यार्थम्।

रथकारस्याधान इत्येवमादीनामपरा व्याख्या। रथकारस्याधाने दृष्टत्वाद्रथकारोधिक्रियत इत्युक्तम्। रथकारशब्दश्च जात्यन्तर एव रूढः। तेन यौगिकाशङ्कैव न भवति। अतोऽन्यथा व्याख्यायते। रथकारस्याधाने दृष्टत्वात् किमाधानमात्रमेव भवति उतोपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति। तत्रैतदुच्यते। नियतं च। च शब्दान्नैमित्तिकं काम्यं च कर्म प्रवर्त्तते। कुत एतत्। आधानं हि तस्य श्रुतम्। आत्मसंस्कारार्थं अग्नि द्वारेण। संस्काराश्चोपरितनकर्महेतवः। अतश्चोपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति। एवं प्राप्त उच्यते। नाभावादिति वात्स्यः। नैतदेवमुपरितनकर्मस्वप्यधिकार इति। लिङ्गाभावात्। न ह्यधिकारलिङ्गान्यस्य दृश्यन्ते। यथा त्रैवर्णिकानाम्। एहीति ब्राह्मणस्य। आगह्याद्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्चेत्येवमादीनि। तेन लिङ्गाभावादनधिकारो गम्यते। एवमभिधाय पुनरधीतेन व्याख्यायते। अभावाल्लिङ्गानामुपरितनकर्मस्वधिकार

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भावो न स्यात्। अस्ति तु भावः। न च लिङ्गाभावमात्रेणैवानधिकारो गम्यते। आधानं हि तस्य श्रुतम्। तद्धि संस्कार्याग्निद्वारेण परार्थमिति। वात्स्यग्रहणमुक्तार्थम्। अपि च लिङ्गमप्यस्ति। आधावेति शूद्रस्य। तथा मस्तु शूद्रस्य अष्ठीवद्घ्नं शूद्रस्येति शूद्रसम्बन्धाद्रथकारः शूद्र इत्यभिधीयते। तस्य हि मातामही शूद्रेति ॥ ११ ॥

निषादस्थपतिर्गावेधुकेऽधिकृतः ॥ १२ ॥

एवं हि श्रूयते—यस्य रुद्रः पशून् शमयेत् स वास्तुमध्ये रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपेदिति। तामिष्टिं प्रकृत्यामनन्ति—एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति। निषादस्थपतिर्यजेतेत्यर्थः। तत्रैतत्सन्दिह्यते। किं निषादानां स्थपतिर्निषादस्थपतिः उत निषादश्चासौ स्थपतिश्च निषादस्थपतिरिति। स्थपतिशब्द आधिपत्यवचनः। किं चातः? यदि षष्ठीसमासः तदा त्रैवर्णिको भवति। अथ समानाधिकरणस्तदा जात्यन्तरमिति। जात्यन्तरस्यावैद्यत्वात्षष्ठीसमासपरिग्रहे प्राप्त उच्यते। निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति समानाधिकरण इति। कुत एतत्? षष्ठ्यश्रवणात्। ननु च समासे सति लुप्यते षष्ठी। एतदेव ह्यनुपपन्नम्—यदश्रुता षष्ठी कल्या लोपश्चेति। इतरस्मिन्पुनः पक्षे द्वयोरपि पदयोः स्वार्थवृत्तिता भवति। तस्मात् समानाधिकरणोऽयं न षष्ठीसमासः। अपि च निषादद्रव्यं दक्षिणा श्रूयते। कूटं दक्षिणा काणो वा गर्दभ इति।

वावकीर्णिनो गर्दभेज्या ॥ १३ ॥

अवकीर्णी ब्रह्मचारी यः स्त्रियमुपैति। तस्य वा गर्दभेज्या नैमित्तिकी वा आज्याहुतिरिति। उभयं हि शाखान्तरे श्रूयते विकल्पेन ॥ १३ ॥

तत्रैतद्विचार्यते। स्थपतीष्ट्याम्, अवकीर्णिपशौ च किमाधानसंस्कृतोऽग्निरुत लौकिक इति। किं तावत्प्राप्तम्? आधानसंस्कृत इति। दर्शपूर्णमासविध्यन्तग्राह्के ह्येते कर्मणी। तत्र चाधानसंस्कृतोऽग्निर्दृष्टः। इहापि तद्वदेव भवतीत्येवं प्राप्त आह—

लौकिके ॥ १४ ॥

लौकिकेऽग्नावेतदुभयं स्यात्। स्थपतीष्ट्यां हि तत्प्रयुज्यते, यत् दर्शपूर्णमासयोरङ्गम्। न चाधानं दर्शपूर्णमासाङ्गम्! प्रकरणाभावात्। स्वकाले हि पुरुषसंस्कारकत्वेन तद्धितम्। अतो लौकिकोऽग्निरिति ॥ १४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम् ॥ १५ ॥

न कपालेषु ॥ १५ ॥

अप्स्ववदानहोमः ॥ १६ ॥

नाग्नाविति ॥ १६ ॥

शिश्नात्प्राशित्रावदानम् ॥ १७ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ १७ ॥

कर्त्रधिकारो निरूपितः। इदानीमग्न्यधिकारनिरूपणायाह—

वैतानिकेषु सर्वः सर्वार्थत्वात् ॥ १८ ॥

वैतानिका वितानार्हा आधानसंस्कृता अग्नय उच्यन्ते। तेषु सर्वं श्रौतं स्मार्त्तं च कर्त्तव्यम्। कुत एतत्। सर्वार्थत्वात्। सर्वार्था ह्येते अग्नयः। कथं ज्ञयते। यन्नाम द्रव्यमुत्पद्यमानमेव विशिष्टार्थसंयोगेनोत्पद्यते तस्य तादर्थ्यमेवावसीयते। न चैते विशिष्टार्थसंयोगिनः। तस्मात् सर्वार्था इति ॥ १८ ॥

दर्शनाच्च ॥ १९ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा स्मार्त्तमप्यत्र क्रियते। दक्षिणाग्निं प्रकृत्य श्रूयते—'मांसं तु तत्र न पचेदुरि'ति। प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधो भवति। न च श्रौतो मांसपाको दक्षिणाग्नावस्ति यस्यैष प्रतिषेधः स्यात्। शामित्रे ह्यसौ विहित इति। अस्तित्वविहिता-प्रतिषिद्धः स्मार्त्तो मांसपाकः। तस्यैष प्रतिषेधो युज्यते। तस्मात् स्मार्त्तमप्यत्र क्रियत इति[१] ॥ १९ ॥

---

१. तथा च स्मार्तं दर्शश्राद्धं प्रकृत्य अग्नौकरणार्थमग्निमाह मार्कण्डेयः—

आनहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः।
अनाहिताग्निस्त्वौपासनेऽन्यभावे तथाऽप्सु वा ॥ इति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

नौपासनश्रुतेः ॥ २० ॥

नैतदेवम्, स्मार्त्तमपि वैतानिकेषु कर्त्तव्यमित्येवं नास्ति। येन वैतानिकस्यापि स्मार्त्तकर्मसाधनभूत औपासनो दृश्यते। पितृमेधे 'अद्वारेणौपासनं निरस्यती'ति। यदि हि स्मार्त्तमपि वैतानिकेषु क्रियते, औपासनदर्शनं न स्यात्। दृश्यते[1] च। तस्मात्स्मार्त्ता-न्यौपासने क्रियन्त इति। अपिच पूर्वमौपासनः। स्मरन्ति ह्येवं "संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्क्रियते" इति। पूर्वे च स्मार्त्ताः, श्रौताश्चोत्तरे। न च वैतानिकोत्पत्त्युत्तर-कालमौपासनस्य युक्तस्त्यागः अग्न्युत्सादित्वप्रसङ्गात् ॥ २० ॥

अधिश्रयणीये मांसप्रतिषेधः ॥ २१ ॥

यश्च दक्षिणाग्नौ मांसपाकप्रतिषेधः सोऽधिश्रयणीयार्हविषयः। दक्षिणाग्निं प्रकृत्य श्रूयते—"नवावसिते वैनमाहरेयुस्तस्मिन्पचेयुः" इति। पाकद्रव्यं चाविशेषा-न्मांसमपि भवति। तस्यैव प्रतिषेध इति[2] ॥ २१ ॥

इति कर्काचार्यकृते भाष्ये कात्यायनश्रौतसूत्रस्य प्रथमाध्याये प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

"स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादीनां फलवत्ता प्रतिपादिता। अधिकारनिरूपणं च कृतम्। इदानीं तस्यैव साङ्गस्य फलवतः कर्मणो निरूपणायाह—

यज्ञं[3] व्याख्यास्यामः ॥ २२ ॥

यज्ञशब्दो व्याख्यास्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

---

१. अत्र याज्ञवल्क्यः—कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही।
दायकालाहृतं वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥ इति।

२. अतः श्रौतान्येव वैतानिकेषु गार्हपत्यादिषु कर्तव्यानि, स्मार्तानि त्वावसथ्येऽग्नावेवेति सिद्धम्।

३. यज्ञो यागो यजनमिष्टिरिति पर्यायाः, यज्ञं यागं व्याख्यास्याम इत्यर्थः; यागस्वरूपं कथयिष्य इति यावत्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रतिज्ञा कृता। तामाह—

द्रव्यं देवता त्यागः[1] ॥ २३ ॥

व्रीहियवपश्वादि द्रव्यम्। देवताशब्दस्तु चोदनालक्षणः। या यत्र चोद्यते सा तत्र देवता। न हि जात्या काचिद्देवताऽस्ति वैदिके व्यवहारे। तद्धितेन द्रव्यं प्रति देवतात्वं गम्यते चतुर्थ्यन्तेन वा। तस्य द्रव्यस्य देवतां प्रति या उत्सर्गक्रिया स यागः। यज्ञो याग इति चानर्थान्तरम्। अस्मिन्नेवार्थे लोके यज्ञशब्दः प्रसिद्धः। प्रसिद्धोऽपि सन्नुच्यते ऽङ्गप्रधानविवेकनिरूपणाय ॥ २३ ॥

निरूपितं प्रधानं फलसंयुक्तम्। इदानीमङ्गनिरूपणायाह—

तदङ्गमितरत् समभिव्याहारप्रकरणाभ्याम् ॥ २४ ॥

यदन्यत् फलासंयुक्तमयागहोमरूपं तत् तस्यैव फलवतो यागस्याङ्गम्। धर्मः शेषोऽङ्गमिति चानर्थान्तरम्। कुत एतत्? समभिव्याहारप्रकरणाभ्याम्। समभिव्याहारशब्देन वाक्यमभिधीयते। यथा पौर्णमासेनेष्ट्वैन्द्राय वैमृधेऽनुनिर्वपति" इति। प्रकरणाम्नानसामर्थ्याद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे प्राप्ते वाक्यात्पौर्णमासाङ्गतोच्यते।

उभयाकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणमुच्यते। तद्यथा—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'ति यागस्य फले विधानं साधनत्वेन। साधनस्य चेतिकर्तव्यतापेक्षा। इतिकर्त्तव्यता च साध्यसव्यपेक्षा। तयोराकाङ्क्षावतोः सम्बन्धः प्रकरणम्। उभयोराकाङ्क्षावत्त्वे सति तत्सम्बन्धप्रतिपादकवाक्यपरिकल्पना। वाक्यादभिधानसामर्थ्यम्। अभिधानसामर्थ्याद्विनियोक्त्री श्रुतिरिति 'एवं वाक्यप्रकरणाभ्यां शेषविनियोग इति।

ननु च तन्त्रे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि शेषविनियोगप्रमाणानि दृश्यन्ते। सूत्रकारेण तु प्रमाणद्वयमुपन्यस्तम्। शेषाणामनुपन्यास इति। नैष दोषः, कर्मविवेचनकाल एव तानि ह्यभिहितानि। तत्र तत्रोच्यते, "काष्ठं हिरण्यं वाऽभिजुहुयात् श्रुतेः" इति काष्ठहिरण्ययोः श्रुतेर्विनियोजकत्वमुक्तम्। लिङ्गस्य च "तेषामारम्भेऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वात्" इति।

क्रमस्तु[2] द्विप्रकारः—सन्निधानलक्षणो यथासंख्यलक्षणश्च। तत्र यः सन्निधानलक्षणः स विकृतिविषयः। अन्यतराकाङ्क्षयाऽपि हि तत्र सम्बन्धो भवति। विकृति-

---

१. अग्न्यादिदेवतोद्देशेन पुरोडाशादिद्रव्योत्सर्गो याग इति भावः।
२. स्थानं क्रमपदेन निर्दिष्टम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सन्निधौ यदपूर्वमङ्गमाम्नायते तत् साध्याभावात्साकाङ्क्षम्, तस्यानर्थक्यं मा भूदिति वैकृतस्य प्रधानस्य तत्प्रत्यपेक्षा कल्पते। सोऽयमन्यतराकाङ्क्षालक्षणः क्रमः। तेनापि विनियोगो ज्ञापित एवाचार्येण। यथा विदेवनादीनामभिषेचनीये। यथासंख्यलक्षणेनापि विनियोग उक्त एव। यथा "काꣳस्यवानस्पत्यमार्तिकैरभिचारब्रह्मवर्च्चसप्रतिष्ठाकामा यथासंख्यम्" इति।

समाख्ययाऽपि च विनियोगो ज्ञापित एव "शेषमितरे यथाख्यम्" इति। अतो विनियोगप्रमाणद्वयमेवात्राभिहितम्।

यच्च पितृभूत्याचार्येण यथासंख्यलक्षणक्रमं प्रकृत्योपांशुयाजे "दब्धिर्नामास्य-दब्धोऽहं भ्रातृव्यं दभेयम्" इत्यस्य विनियोग उक्तः, तन्नातीव शोभते। प्रकरणेन हि तस्य सम्बन्ध उभयाकाङ्क्षालक्षणः। तेनानुमन्त्रणेन प्रकरणिनोऽपेक्ष्यन्ते। प्रकरणि-भिरपि आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयैस्तदपेक्ष्यते। तेन प्रकरणेनानुमन्त्रणसम्बन्धः। तद्यदि विशेषे व्यवस्थाप्यते क्रमेण, प्रकरणं बाधितं स्यात्।

यथासंख्यलक्षणेन विनियोगः प्रदर्शित एव—"कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनो यथासंख्यम्" इत्येवमादि ॥ २४ ॥

अयागहोमरूपस्याङ्गभाव उक्तः। इदानीं यागहोमयोरङ्गत्वप्रतिपादनायाह—

यजतयश्चाफलयुक्तास्तदङ्गम् ॥ २५ ॥

चशब्दाज्जुहोतयश्च। ननु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यागस्य फलसम्बन्ध उक्तः, कुतोऽफलयुक्ता यजतय इति? अत्रोच्यते-नात्र सर्वस्य फलवत्ता। किं तर्हि? य एव दर्शपूर्णमासशब्दवाच्यः स फलवान्। कश्चासौ? यो दर्शपूर्णमास-संयोगेनोत्पन्नः। यथा "आग्नेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्याममावास्यायां चाच्युतो भवति" इति आग्नेयस्य दर्शपौर्णमाससंयोगः। दर्शशब्देन च चन्द्रमसोऽदर्शनाद्वैपरीत्यलक्षणया-ऽमावास्योक्ता। तथा "तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव ना उपाꣳशु पौर्णमास्यां यजन्" इति उपांशुयाजस्य पौर्णमासीसंयोगः, "ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्ण-मास्यां प्रायच्छत्" इत्यस्य च। तथा च "ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावा-स्यायाम्" इत्यमावास्यासंयोगः। एवमेते यागा लक्षणया दर्शपूर्णमासशब्देनाभिधीयन्ते। तेषामेव फलविधानम्। इतरे प्रयाजादयो निष्फलाः। तेषामपि फलवदुपकारः परिक-ल्पते। तेन तादर्थ्यान्दङ्गता। तस्मात्साधूक्तम्—"यजतयश्चाफलयुक्तास्तदङ्गम्" इति। अङ्गाधिकारे पुनस्तदङ्गग्रहणमपूर्वसंसूचनार्थम् ॥ २५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यजतिजुहोत्योर्विवेकायाह—

यजतिजुहोतीनां को विशेषः[1] ॥ २६ ॥

इति ॥ २६ ॥

तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुवाक्यावन्तो यजतयः[2] ॥ २७ ॥

उच्यन्ते ॥ २७ ॥

उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः[3] ॥ २८ ॥

उच्यन्ते । अनेन प्रकारेण तद्धर्मानुकथनं कृतमाचार्येण । यजतीनां तिष्ठद्धोमादयो धर्माः । जुहोतीनां चोपविष्टहोमादयः । लक्ष्यलक्षणसम्बन्धे त्वदृष्टपरिकल्पनम् । तस्माद्धर्मानुकथनायैतदुक्तम् ॥ २८ ॥

अङ्गत्वे लक्षणमुक्तम् । तेषां च ऋत्विक्कर्तृकत्वमुक्तं प्रदेशान्तरे "शेषमितरे यथास्यम्" इति ।

ये इतरे ते किं ब्राह्मणा उत क्षत्रियवैश्यावपीति । क्षत्रियवैश्यावपीति ब्रूमः । समर्था ह्यधिक्रियन्ते । सामर्थ्यं च वैद्यत्वात्त्रयाणामपीत्येवं प्राप्त आह—

ब्राह्मणा ऋत्विजो भक्षप्रतिषेधादितरयोः ॥ २९ ॥

ब्राह्मणानामेवार्त्विज्येऽधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोः । तयोर्हि शेषभक्षप्रतिषेधः । अग्निहोत्रोच्छिष्टं प्रकृत्योच्यते "तद्वै नाब्राह्मणः पिबेदग्नौ ह्यधिश्रयन्ति तस्मान्नाब्राह्मणः पिबेत्" इति । एवं च कृत्वा क्षत्रियवैश्ययोर्भागस्य होमविधानं कृतं न भक्षणमिति[4] ॥२९॥

---

१. यजतीनां यागानां जुहोतीनां होमानां च परस्परं को विशेषः को भेद इति प्रश्नः । उभयत्र द्रव्यं देवता त्याग इति समानम् ।

२. तिष्ठता होमो येषु ते तिष्ठद्धोमाः, वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदानाः, तथा याज्यावन्तः पुरोऽनुवाक्यावन्तश्च ये ते यजतय उच्यन्ते इति देवयाज्ञिकः ।

३. उपविष्टेन कर्त्रा होमो येषु ते उपविष्टहोमाः, स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः, ये उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदानाश्च ते जुहोतय उच्यन्ते ।

४. तथा च शाखान्तरम् "न राजन्यो न वैश्यो वा सान्नाय्यं पिबेदसोमपीथी ह्येष" इति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दर्शनाच्च ॥ ३० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति। "द्वया वै देवाः—आहैव देवा अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां द्वेधा विभक्त एव यज्ञः, आहुतय एव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानाꣳशुश्रुषामनूचानानामाहुतिभिरेव देवान्प्रीणयन्ति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणान्" इति। दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थे द्रव्ये वर्तते। तेन ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति। अपि च स्मरन्ति "ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहा" इति ॥ ३० ॥

इदानीमिदं विचार्यते। कर्मणामारम्भे किं याथाकाम्यं कर्तुरुत नियोगतोऽनुष्ठेयानीति। किं तावत्प्राप्तम् ? सूत्रणैव पक्षः—

फलयुक्तानामारम्भे याथाकामी फलार्थित्वात्[1] ॥ ३१ ॥

फलार्थिनो हि कर्म चोद्यते। तस्माद्याथाकाम्यं प्राप्तम् ॥ ३१ ॥

न नियमनिमित्ताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुषु प्रवृत्तेः ॥ ३२ ॥

नियमेषु न याथाकाम्यम्। यस्मान्नियोगतस्तत्र शास्त्रं प्रवर्त्तयति—"सत्यवादी स्यादधःशायी स्यात्" इति च। पक्षे नैतन्नियमशास्त्रं प्रवृत्तम्। प्रागेव यस्माद्याथाकाम्यं प्राप्तम्। यदि तु नियोगतो नानुष्ठेयम्, सत्यवदनशासनमनर्थकमेव स्यात्। तस्मात्सत्यवदनादि नियोगतोऽनुष्ठेयं सत्यवदनशासनानर्थक्यं मा भूदिति। तस्मान्नियमेषु न याथाकाम्यम्।

निमित्तेऽपि यद्विधीयते तत्रापि न याथाकाम्यम्। निमित्तोद्देशेन विधानात्—गेहदाहे "अग्नये क्षामवते" इति। यदि गेहदाहे क्षामवत्यादिषु याथाकाम्यं स्यात्,

---

१. फलसम्बद्धानां काम्यानां कर्मणां द्वादशाहादीनामारम्भे कर्तुर्याथाकाम्यमिच्छया प्रवृत्तिः। कुतः ? तस्य कर्तुः फलार्थित्वादित्यर्थः। काममनतिक्रम्य यथाकामम्, तस्य भावो याथाकामी याथाकाम्यमिति यावत्। ब्राह्मणादित्वाद् गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञि षित्वाम्ङीषि यस्येति चेत्यकारलोपे हलस्तद्धितस्येति यकारलोपे औचित्यमौचिती इतिवत् रूपद्वयम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गेहदाहग्रहणमनर्थकमेव स्यात्। प्रागपि गेहदाहग्रहणाद्याथाकाम्यं सिद्धमेव। तस्मान्नैमित्तिकेषु न याथाकाम्यम्।

अग्निहोत्रेऽपि न याथाकाम्यम्। "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" इति श्रूयते। ननु च "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इति च। तत्र प्रकरणात् काम्यस्यैवैष कर्मणो धर्मः ततश्च याथाकाम्यमित्येवं प्राप्ते उच्यते। प्रकरणादेष कर्मधर्मः स्यात् यावज्जीविकता। तत्रापि लक्षणया कर्माभ्यास उपदिश्यते। विहिता हि तस्य सायंप्रातःपरिसमाप्तिः। तेन यावज्जीवं जुहुयादित्यनेनाभ्यासो [१] लक्ष्यते। कर्तृधर्मे पुनर्जुहुयादिति स्वार्थे एव वर्त्तते, नाभ्यासं लक्षयति। जीवने च निमित्ते ज्ञातो होमो विधीयते। तस्मात्कर्तृधर्मो यावज्जीविकता। ततश्च न याथाकाम्यम्।

यत्पुनरुक्तम् "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम" इति। स पृथक्काम्यः प्रयोगः, अयमपरो जीवननिमित्त इति। तत्रैतद्भवति। काम्येऽपि प्रयोगे क्रियमाणे नैयमिकः कृत एव भवति। सोऽयमग्निहोत्रप्रयोग एवेति। दर्शपूर्णमासादिष्वप्येवमेव द्रष्टव्यम्। तत्रापि हि काम्यचोदना यावज्जीवचोदना च। "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इति च। दाक्षायणग्रहणं काम्यसम्बन्धाऽऽशङ्क्या [२]।

आग्रयणेष्ट्यामपि शाखान्तरादयाथाकाम्यम्। स्वशाखायामपि च नवं प्रकृत्यामनन्ति "अनयोर्वा अयं द्यावापृथिव्यो रसोऽस्य रसस्य हुत्वा दवेभ्योऽथेममश्नाम" इति। अशनस्य च नित्यकर्त्तव्यता। न च देवताभ्योऽहुत्वाऽसौ नित्यकर्त्तव्यता क्रियते। अतो नित्यता गम्यते। अपि च प्रायश्चित्तविधानमात्रं भवति। "अनिष्ट्वाऽऽग्रयणेन नवस्याश्नीयात्—वैश्वानरं निर्वपेत्" इति। तत्मादाग्रयणेऽपि न याथाकाम्यम्।

पशावप्येवम्। निरूढं प्रकृत्यामनन्ति "तं वै संवत्सरो नानीजानमतीयात्" इति ॥ ३२ ॥

सोमे चैके ॥ ३३ ॥

सोमे च न याथाकाम्यम्। एवं हि श्रूयते "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इति। साभ्यासं वसन्तग्रहणं ज्योतिष्टोमस्य निमित्तम्, यथा जीवनमग्निहोत्रस्य। एके

---

१. यावज्जीवनं तावता कालेन अग्निहोत्रं कुर्यात् इति अग्निहोत्रोद्देशेन जीवनावच्छिन्नकालविधाने साग्रं प्रातश्च पश्सिमापनीयस्य कर्मणो जीवनावच्छिन्नकालानुष्ठानासंभवात् जीवनावच्छिन्नकालैकदेशस्य च अग्निहोत्रकर्मणि नान्तरीयकतया तद्विधाननैरर्थक्यात् यावज्जीवमग्निहोत्रमभ्यस्येत् इति लक्षणयाऽभ्यासो विधीयत इत्यर्थः।

२. प्रजादिफलस्य गुणनिमित्तत्वान्न दाक्षायणस्य काम्यत्वमिति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुनरन्यथा वदन्ति। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति फलयुक्ता चोदना। तस्मादिह याथाकाम्यम्। अत्रोच्यते। पृथक्प्रयोग एवायम्। एकः स्वर्गकामप्रयोगोऽपरो नैयमिकः कर्तृधर्म इति। एवं च कृत्वा गवामयने श्रूयते "कथमेषां सोमोऽनन्तरितो भवतीति सवनैरिति ब्रूयात्" इति। यदवश्यं कर्त्तव्यं तस्य कारणान्तरेणानन्तराय उच्यते। तस्मादत्रापि न याथाकाम्यम्। तथा च स्मरणम्—

"क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे।
इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदन्दपर्यये" ॥ ३३ ॥

चातुर्मास्येषु चर्तुमुखश्रुतेः[1] ॥ ३४ ॥

चातुर्मास्येषु च न याथाकाम्यम्। कुत एतत्? ऋतुमुखश्रुतेः। "ऋतुमुखे ऋतुमुखे चातुर्मास्यैर्यजेत" इति श्रूयते ॥ ३४ ॥

किञ्च—

नियतसहपाठात् ॥ ३५ ॥

अपि च नित्यैः सह चातुर्मास्यानां पाठो भवति "त एतान्यज्ञक्रतूꣳरुत्तेनिरेऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धꣳसौम्यमध्वरम्" इति। सह पाठाच्च तुल्यताऽवगम्यते ॥ ३५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा नित्यानि चातुर्मास्यानि। गवामयनं प्रकृत्योच्यते "कथमेषां चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्तीति पयस्ययेति ब्रूयात्" इति। दीक्षितत्वात्तेषां प्रतिषेधे सति कारणान्तरेण चातुर्मास्यानामनुग्रहं दर्शयति "पयस्ययेति ब्रूयात्" इति। यच्च नामावश्यं कर्त्तव्यं तस्य कारणान्तरेणानुग्रहो भवति।

अपरे सर्वकर्मविषयं दर्शनं मन्यन्ते—"कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवति कथमेषां पौर्णमासꣳ हविरनन्तरितं भवति" इत्येवमादि सर्वत्र कारणान्तरेणानुग्रहो दृश्यते ॥ ३६ ॥

---

१. ऋतोः मुखं प्रथमदिनं प्रतिपत् तत्रेत्यर्थः 'अत एव चातुर्मास्यपर्वाणि प्रतिपद्येवानुष्ठीयन्ते। अत्रार्थे "एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरा एषोत्तमा या पूर्वा" इति श्रुतिः शरणम्। श० ब्रा०कां०६।२।२।१८। उत्तरा पौर्णमासी प्रतिपदित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नोत्सर्गयोगात् ॥ ३७ ॥

न च नित्यानि चातुर्मास्यानि। उत्सर्गेण हि तानि युज्यन्ते। "इति तूत्सृजानस्ये"ति। यन्नाम नित्यं कथं तस्योत्सर्ग इति ॥ ३७ ॥

स्यात् त्रिंशद्वत् ॥ ३८ ॥

भवेद्वा नित्यत्वेऽप्युत्सर्गो यथा दर्शपौर्णमास्योः "तस्मादुत्रिँशतमेव वर्षाणि यजेते"ति। अपि च तन्नित्यमुच्यते यदवश्यं कर्त्तव्यम् ॥ ३८ ॥

द्विप्रकारं कर्म नित्यं काम्यञ्च। तत्र नित्यं प्रकृत्य चिन्त्यते। किं सगुणमेव कर्त्तव्यम्, उत निर्गुणमपीति। गुणाम्नानात्सगुणमेवेत्येवं प्राप्त आह—

विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात् ॥ ३९ ॥

विगुणेऽपि नित्ये कर्मणि फलाभिनिर्वृत्तिर्भवति। कुत एतत्? यतोऽङ्गानि प्रधानानि च भिन्नानि। इह यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति दर्शपूर्णमासयोरेव कर्त्तव्यतोच्यते नाङ्गानाम्। अतश्च प्रधाने कृते यत्फलं तत्सिद्धं भवत्येव। अतश्च धात्वर्थमात्रमेव कर्तव्यम्। न तेनान्यस्य कर्तव्यता। यत्र च साधनत्वेन यागस्य श्रवणं तत्र साध्यापेक्षा भवतीतिकर्तव्यतापेक्षा च। न चात्र साधनत्वम्। तस्माद्विगुणादपि फलं भवति। अङ्गाम्नानं तर्हि किमर्थम्? काम्यप्रयोगविषयमित्यदोषः ॥ ३९ ॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ४० ॥

विगुणेऽपि नित्ये प्रायश्चित्तं विधीयते। 'भिन्ने जुहोति' 'स्कन्ने जुहोती'त्येवमादि। यदि हि विगुणं फलं न साधयेत् प्रायश्चित्तविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यात् ॥ ४० ॥

तथा च दृष्टम् ॥ ४१ ॥

विगुणमपि नित्यं कर्म यथाकथञ्चित्परिसमापनीयम्[1]। 'यत्पयो न स्यात् केन जुहुया इति व्रीहियवाभ्यामिति यद्व्रीहियवौ न स्यातां केन जुहुया इति या अन्या ओषधयः इत्येवमाद्यभिधाय पुनरुपसंहरति 'न वा इह तर्हि किं च नासीदथैतदहूयतैव सत्यꣳ

---

१. नित्यं कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथाशक्त्याङ्गोतेतमनुष्ठातव्यत्वेन श्रुतौ दृष्टम्। तथा हि 'यदि पयो न स्यात्' इत्यादि।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रद्धायामिति यथाकथञ्चित्तारिसमाप्तिं दर्शयति । न चैते विधयः, विधिविभक्तेरभावात् । तस्माद्विगुणमपि नित्यं फलं साधयत्येव ।

अपरेऽन्यथा व्याचक्षते—गुणाम्नानसामर्थ्यान्नित्यं सगुणमेव कर्त्तव्यम् सूत्रव्याख्या च विगुणेऽपि नित्ये फलाभिनिर्वृत्तिर्भवत्येव । यदि नाम दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलात्सर्वाङ्गोपसंहारो न शक्यते कर्तुं कतिपया ङ्गोपसंहारेणापि कर्तव्यमेव । यथा शक्नुयादित्युपपदार्थोऽत्र परिकल्प्यते । सर्वदा कर्तव्यं सगुणं चेत्यशक्यमेव । अवश्यम्भावि हि दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलाद्वैगुण्यमिति । एवञ्च कृत्वा विकृतौ नित्ये कर्मणि प्राकृताङ्गानुवृत्तिर्दृश्यते । यथा वरुणप्रघासेषु—'अथाध्वर्युरेवाहाग्निमग्नीत्सम्मृद्गीत्यसम्मृष्टमेव भवति सम्प्रेषितमथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति स पत्नीनुदानेष्यन्नि'ति पत्न्यानयनविधिपरे वाक्येऽग्निसम्मार्गप्रैषं दर्शयति । तथा महापितृयज्ञे 'स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीत्ये'वं विधिपरे वाक्ये लेखाकरणहरणोत्तरपरिग्रहादीन्पदार्थाननुवदति । यदि हि नित्यस्याङ्गसम्बन्धो न स्यात् लेखाकरणाद्यनुवादो न स्यात्, भवति च । तस्मान्नित्यानामप्यङ्गसम्बन्धः । पशौ च दर्शयति—'स उत्तरमाघारमाघार्यासंꣳस्पर्शयन् स्रुचौ पर्येत्य जुह्वा पशुꣳसमनक्ती'ति पशुसमञ्जनविधिपरे वाक्ये उत्तराघारं दर्शयति । यच्चोच्यते न यागेनान्यत् साध्यत इति । आम्नानसामर्थ्यादुपात्तदुरितक्षयो वा उत्पित्सुदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येव । तस्मान्नित्येऽप्यङ्गसम्बन्धः ॥ ४१ ॥

अथ काम्ये कर्मणि कथम् ? । काम्ये विगुणेऽपि फलाभिनिर्वृत्तिर्भवत्येव । तत्रापि चाङ्गानि प्रधानानि च भिन्नानि । प्रायश्चित्तविधानं भवत्यश्वमेधे । अश्वं प्रकृत्य 'अथ यदि स्रामो विन्देदथ यद्यक्ष्यामयो विन्देदि'त्येवमादि[1] । यदि विगुणं काम्यं फलं न साधयेत्प्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यात्। तथा चदृष्टम् । दृश्यते च विगुणेऽपि काम्ये फलम् । वृष्टिकामेष्टिः कारीरी द्व्यहकाल्तया समाम्नाता शाखान्तरे । तां प्रकृत्य श्रूयते—'यदि वर्षेत्तावत्येव जुहुयादि'ति । यद्यपरिसमाप्तायामेवेष्ट्यां वृष्टिर्भवति तस्मिन्नेव काले परिसमापयेत् न द्व्यहकाल्तामाद्रियेत । यदि हि विगुणमपि काम्यं फलं न साधयेत् कथं वृष्टिर्दृश्यते ? तस्माद्विगुणेऽपि काम्येऽस्ति फलमित्येवं प्राप्त आह—

न श्रुतिलक्षणत्वात् ॥ ४२ ॥

नैतदेवं विगुणेऽपि काम्ये फलमिति । सगुणं हि श्रुत्या लक्षितम् । 'सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम' इति । ब्रह्मवर्चसं साध्यं यागश्च साधनम् । सेतिकर्तव्यताकं च

---

१ तथा पञ्चशारदीये उत्सृष्टान् पशून् प्रकृत्य ताण्ड्ये प्रायश्चित्तविधानं श्रूयते—'अपोनप्त्रियोऽप्सु मृत' इत्यादिकमिति देवः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

साधनं साध्ये व्याप्रियते। तेनेतिकर्तव्यतासम्बन्धस्तस्मात्सगुणमेव काम्यं फलं साधयतीति। नित्ये पुनः सर्वदा कर्तव्यत्वादवश्यम्भाविनि वैगुण्ये उपपदार्थः परिकल्प्यते—यथा शक्नुयादिति। काम्येषु पुनरवश्यं कर्तव्यत्वान्नैतत्परिकल्प्यते ॥ ४२ ॥

प्रायश्चित्तविधानं तर्हि किमर्थम्—

प्रायश्चित्तं तत्कालम्[1] ॥ ४३ ॥

काम्यमपि कर्म प्रक्रान्तं परिसमापनीयमेव। फलाभावेऽपि प्रायश्चित्तानुष्ठानमर्थवत्। तत्राप्यन्यत्फलं दोषपरिहारः। तेनार्थवत्प्रायश्चित्तम् ॥ ४३ ॥

दृष्टे तत्परिमाणम् ॥ ४४ ॥

अथ यद्वृष्टिदर्शनमुक्तं न तदिष्टिफलम्। ऋतुस्वभावजनिताया वृष्टेरतद्दर्शनम्। तत्र तावत्प्रमाणता कर्मण उच्यते ॥ ४४ ॥

इति कर्कभाष्यसहितकात्यायनश्रौतसूत्रस्य प्रथमाध्याये द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

१. तस्य काम्यस्य कर्मणो विनाशकाले यत् प्रायश्चित्तं तत्तस्य नष्टस्य कर्मणः प्रत्यवायपरिहारजननेन सार्थकमिति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वाक्यप्रकरणाभ्यां शेषविनियोग उक्तः इदानीं मन्त्राणां लिङ्गेन विनियोग उच्यते। ते चाध्येतृप्रसिद्धा एव मन्त्राः। ताननुवदति—

ऋचो यजूंषि सामानि निगदा मन्त्राः ॥ १ ॥

नियताक्षरपादावसाना ऋगित्युच्यते। अनियताक्षरपादावसानं यजुः। प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेत्युच्यते। तत्र विशेषणं गीतिः विशेष्याण्यक्षराणि। न चागृहीतविशेषणा विशेषे बुद्धिरुत्पद्यते। अतः पूर्वप्रतीतत्वाद्गीतिरेव सामशब्देनाभिलक्ष्यते। ननु चैवं रथन्तरादयः शब्दा गीतौ वर्त्तन्ते। तत्र 'रथन्तरेण स्तुवीत' 'बृहता स्तुवीते'ति च गुणगुण्यभिधानं स्तुतिः। सा साम्नो नोपपद्यते। तत्रोच्यते—स्वयमेव गीतेः स्तुत्यनभिधायकत्वात् ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारेण स्तुत्यभिनिर्वृत्त्यर्थतेति। एवञ्च कृत्वा 'ऋच्यध्यूढं साम गीयते' 'प्रजापतेर्हृदयमनृचं गीयते' इत्येवमादीन्युपपन्नार्थानि भवन्ति। एवञ्च ऋचो मन्त्रत्वे उक्ते साम्नो वक्तव्यम्। निगदाः प्रैषा इत्यनर्थान्तरम्। एतच्चतुष्टयं[१] मन्त्रशब्देनाभिधीयते ॥ ४५ ॥

तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम् ॥ २ ॥

तेषामिति सर्वनामशब्देन यजुषां परामर्शः। ऋचः सामानि च वाक्यव्यवस्थारूपाण्येव प्रायशः पठ्यन्त इति तेन यजुःषु कियन्मात्रं वाक्यमित्यपरिज्ञान आह—तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षम्। यावति पदसमूहे उच्चरिते पदान्तराकाङ्क्षा न भवति तावदेकं वाक्यं नैरुत्सुक्यात्। यथा 'देवस्य त्वे'त्येवमादि 'अग्नये जुष्टं गृह्णामी'त्येवमन्तम् ॥२॥

यत्र पुनः श्रूयमाणैः पदैरनैरुत्सुक्यम्, यथा 'कर्मणे वां वेषाय वामि'ति, तत्राध्याहृत्यापि क्रियापदं नैरुःसुक्यं कर्त्तव्यमित्यत आह—

मिथः सम्बद्धम् ॥ ३ ॥

यत्तैः पदैः सह सम्बध्यते तदध्याहर्तव्यम्। न हि क्रियापदशून्यं पदजातमर्थाभिधायकं भवति। अथवानुषङ्गार्थमिदमुच्यते। यथा दर्शपौर्णमासयोः 'अस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया' इति, अधस्तनमन्त्रवाक्यात् 'ततो निर्भक्त' इत्याद्यनुषज्यते ॥ ३ ॥

---

१. ननु निगदानां यजुष्ट्वमेव, तत्कथं चातुर्विध्यं मन्त्राणामिति चेत् न "उपांशुयजुषा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेषामारम्भे ऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वात् ॥ ४ ॥

तेषां मन्त्राणां प्रकरणसमधीतानामारम्भेऽर्थतो व्यवस्था भवति। यो यत्पदार्थाभिधानसमर्थो मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते। कुत एतत्? तद्वचनत्वात्। तमेवार्थं वक्तुं शक्नोति नार्थान्तरम्। यथा 'उरुप्रथा उरु प्रथस्वे'ति प्रथनम्। ननु च प्रतिपदार्थं मन्त्रविनियोग उक्तः। सत्यमेतत्, अनुक्तसङ्ग्राहार्थत्वाददोषः। 'यथा प्रवत्स्यन् सर्वान्नयें'ति प्रतिमन्त्रम् ॥ ४ ॥

[1]मन्त्रान्तैः कर्मादिः सान्निपात्योऽभिधानात् ॥ ५ ॥

कर्मणि प्रयुज्यमानानां मन्त्राणां मन्त्रान्तस्य कर्मादेश्च सन्निपातः संलग्नता कर्त्तव्या। कुत एतत्? अभिधानात्। अभिहितो मन्त्रः कर्माभिधातुं शक्नोति। ततश्च तदनुष्ठीयते ॥ ५ ॥

अनियमं वात्स्यः ॥ ६ ॥

वात्स्य आचार्यो ऽनियमं मेने। आदौ वा मन्त्रमुक्त्वा कर्मानुष्ठानं क्रियते। कृते वा कर्मणि मन्त्रवचनमिति। एवमपि हि कर्माभिधायकत्वं मन्त्रस्य भवति ॥ ६ ॥

आदिं त्वाचार्याः ॥ ७ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। नानियमः मन्त्रान्ते एव कर्मादिमाचार्या इच्छन्ति। यत्कारणं मन्त्रेण स्मृतं कर्म कर्त्तव्यम्[2]। मन्त्राम्नानसामर्थ्यादेवावगम्यते। एवं दृष्टार्थता भवति। इतरथा अदृष्टं परिकल्प्यते। तच्च नेष्यते दृष्टे सति ॥ ७ ॥

उच्चैर्निगदेने" ति भेदबोधनाय पृथगुपादानात्। वस्तुतस्तु तेषां यजुष्ट्वमेव, ऋगादावप्युच्चैस्त्वादिधर्माणां व्यत्यासदर्शनात्, एवञ्च त्रिविधा एव मन्त्राः, अतएव मन्त्राधिकरणे "अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयीविदा विदुः। ऋचः सामानि यजूंषि" इत्येवमुक्तम्। सूत्रकारोक्तिस्तु वाह्यधर्मद्वयविपर्येति भावः।

१. सकलस्य मन्त्रस्य कर्मणि विनियोगात् सकलेन सम्पादितं स्मरणं कर्माङ्गम्। तच्च स्मरणं यथा नष्टं न भवेत् तथा कर्तव्यम्। अतो मन्त्रान्तस्य कर्मादेश्च सम्बन्धं कृत्वा कर्मानुष्ठेयमिति ध्येयम्।

२. तदुक्तम्,

अनुष्ठाने पदार्थानामवश्यम्भाविनी स्मृतिः।
अनन्यसाधनानन्यकार्यैर्मन्त्रैः प्रसाध्यते ॥ इति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त आद्युक्ताः ॥ ८ ॥

त एते मन्त्रा आदिमात्रे उक्ते सति समस्ताः प्रयोक्तव्याः ॥ ८ ॥

परादिना पूर्वान्तः ॥ ९ ॥

परस्य मन्त्रस्यादिना पूर्वस्यान्तः प्रतिपत्तव्यः। ननु च वाक्यलक्षणेनैव तत्सिद्धं किमर्थं पुनरुच्यते? वाक्यसमुच्चयविधानार्थतयेत्यदोषः। यथा "विश्वेषां देवानां भागधेयीस्थेत्यत्रामूर्या उपसूर्य इत्येवमादि[1] प्रयुज्यते ॥ ९ ॥

उपांशु प्रयोगः श्रुतेः ॥ १० ॥

शाखान्तरे "उच्चैऋचा क्रियते। उच्चैः साम्नोपांशु यजुषे"ति यजुषामेवोपांशुत्वम्। वेदोपक्रमाणि चैतानि वचनानि वेदोपसंहाराणि च। तेन ऋगादीनां वेदोपलक्षणार्थता। ऋग्वेदविहितं सामवेदविहितं वोच्चैर्वक्तव्यम्। उपांशु याजुर्वेदिकमिति[2] ॥ १० ॥

न सम्प्रैषाः ॥ ११ ॥

याजुर्वेदिकत्वेऽपि सति सम्प्रैषा नोपांशु भवन्ति। सम्बोधनार्थत्वात्तेषाम् ॥ ११ ॥

इदं विचार्यते। बर्हिःशब्दः किं संस्कारनिमित्तः उत जातिनिमित्त इति। संस्कारनिमित्त इति ब्रूमः। संस्कृतेषु तृणेषु प्रयोक्तारो बर्हिःशब्दं प्रयुञ्जते। नन्वसंस्कृतेष्वपि प्रयोगो दृश्यते। 'बर्हिरादाय गावो गता' इति प्रदेशान्तरे वक्तारो वदन्ति। तत्सादृश्यात्सम्प्रयोग इत्येवं प्राप्त आह—

[3]कोशं बर्हिः ॥ १२ ॥

कुशा एव बर्हिःशब्देनोच्यन्ते, न संस्काराः। कुत एतत्? असंस्कृतेष्वपि प्रयोगदर्शनात्। उपक्षीणानि तृणानि बर्हिर्गावश्चरन्ति। सादृश्यात्प्रयोग इति चेत्

---

१. आदिपदेन 'अष्टगृहीतं जुहोति सन्ततमनुगृह्णन् युञ्जान इती' त्यस्य ग्रहणम्। अतएव तत्राष्टानामेकमन्त्रत्वम्, एवमेव 'देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय' इत्यत्र त्रयाणां ग्रहणं भवति।

२. अस्य सूत्रस्येष्टिपशुसोमव्यतिरिक्त कर्माग्निहोत्रादिकं विषयः, एतेषु तत्र तत्र विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

३. कुशा दर्भाः तस्येदं कौशम्, शैपिकाधिकारस्थेन तस्येदम्, इत्यणा साधुत्वम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात् । बर्हिःशब्देनोद्दिश्य संस्कारविधानम्, संस्कारनिमित्तश्च बर्हिःशब्द इति । यदि संस्कारनिमित्तो बर्हिःशब्दस्तदा सादृश्याज्जातौ प्रयोगः । यदि जातिनिमित्तस्तदा बर्हिःशब्देनोद्दिश्य संस्कारविधानम्, जातिनिमित्तत्वे पुनरेष दोषो न भवति । तस्माज्जातिनिमित्तो बर्हिःशब्द इति । चिन्तायाः प्रयोजनम् 'बर्हिषा[1] यूपावटमवस्तृणाती'त्यत्र संस्कारा न कर्त्तव्याः ॥ १२ ॥

अर्थात्परिमाणम्[2] ॥ १३ ॥

यत्र परिमाणविशेषो न श्रूयते तत्र सामर्थ्यात्परिमाणं भवति । यथा वसोर्द्धारायां अर्थात्परिमाणबाधः । अर्थबाधो मामूदिति । न ह्यङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करस्रुवेण वसोर्द्धाराहोमः सम्भवति ॥ १३ ॥

अयुग्धातूनि यूनानि ॥ १४ ॥

यूनानां बन्धानार्थानामयुग्मा धातवो भवन्ति । धातवस्तृणमुष्टिप्रक्षेपाः ॥ १४ ॥

[3]प्रागग्रे यून उदग्रं बर्हिराचिनोति ॥ १५ ॥

उदग्रे प्रागग्रमिध्मम् ॥ १६ ॥

आचिनोतीति वर्त्तते ॥ १६ ॥

प्रत्यग्ग्रन्थीनवगूहति[4] ॥ १७ ॥

प्रत्यक्शब्दः पश्चाद्भागवचनः न दिग्वाचको बर्हिष्यसंभवात् ॥ १७ ॥

---

१. यूपस्थापनार्थो गर्तः यूपावटः । तस्य स्तरणं बर्हिषा क्रियते । तस्य लवनादयः संस्कारा न भवन्तीत्यर्थः ।

२. यावता परिमाणेन प्रयोजनं भवति तापत्परिमाणं (स्रुगादि) भवतीत्यर्थः । अयुजो विषमा एकत्रिपञ्चसप्तनवादिसंख्या धातवस्तृणमुष्टिप्रक्षेपाः येषां तानीत्यर्थः ।

३. प्रागग्रे यूने प्रागग्रे सन्नहने बन्धनार्थायां रज्जौ उदग्रं बर्हिराचिनोति बन्धनार्थं स्थापयतीत्यर्थः ।

४. इध्मबर्हिर्बन्धनार्थानां यूनानां ग्रन्थीन् प्रत्यगवगूहति यूनेन गाढं बध्वा यूनस्याग्रमूले सङ्कलय्य प्रदक्षिणमावेष्ट्य इध्मबर्हिषोरग्रभागे प्रोतयित्वा तयोर्मूलभागे अवगूहति प्रेरयतीत्यर्थः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[1]अष्टादशेध्मं परिधिवृक्षाणाम् ॥ १८ ॥

अष्टादशकाष्ठमिध्मं कुर्यात् परिधिवृक्षसम्बन्धिनम्। परिधिवृक्षाः पलाशादयः ॥१८॥

एकविंशतिं वा ॥ १९ ॥

एकविंशतिकाष्ठं वेध्मं वा कुर्यात्[2] शाखान्तरात्। वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १९ ॥

ततः परिधीनेके ॥ २० ॥

'तद्धैक इध्मस्यैवैतान्परिधीन्परिदधती'ति [3]वचनात् ॥ २० ॥

[3]अपरिमितं प्रणयनीयं त्रियूनम् ॥ २१ ॥

अपरिमितं प्रणयनीयमिध्मं बहुतरं कुर्यात्। शाखान्तरात् त्रियूनं च कुर्यात्। अत्र केचिद्दृग्वृद्धौ काष्ठविवृद्धिमिच्छन्ति। तदयुक्तम्, न हीध्मकाष्ठप्रक्षेपस्य सामिधेनीनां च शेषशेषिभावः। काष्ठानि ह्यग्नीन्धनार्थानि। सामिधेन्यश्चेध्यमानाग्न्यनुवादिन्यः। इध्यमानानुवादनाच्चादृष्टम्। न ह्यासां काष्ठप्रक्षेपं प्रति करणत्वेन विधानम्। तस्मादृग्वृद्ध्या न काष्ठविवृद्धिरिति। अभ्युपगम्यापि ब्रूमः। यद्यपि शेषशिषिभावः स्यात्, तथापि शेषवृद्धौ शेषिणो वृद्धिरन्याय्यैव ॥ २१ ॥

निरुप्याज्यं[4] वेदोऽसीति यजमानो वेदं करोति ॥ २२ ॥

---

१. आधारसमिधौ द्वे, अनूयाजसमिदेका, पञ्चदशेध्मसमिध इत्यष्टादशसंख्या उपलक्षणम्। तेन सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठवृद्धिर्भवति, ह्यासस्तु न प्रकृतिवदनुवर्तन्ते। अतएवापस्तम्बः 'सामिधेनी विवृद्धौ काष्ठानि विवर्धन्ते प्रकृतितो ह्यसमानासु प्रकृतिवत्' इति।

२. तथा चापस्तम्बः "खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुमिध्मं करोति" इति। एके आचार्याः तत एकविंशतिसङ्ख्याककाष्ठकादिध्मात्त्रीणि काष्ठान्यरत्निमात्राण्येवोपादाय परिधीन् परिदधति, 'तद्धैक इध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधति' इति श्रुतेः।

३. अपरिमितत्वं च प्रागुक्तेध्मकाष्ठसंख्यापेक्षयातिशयेनाधिकसंख्यकाष्ठकत्वम्। अतश्चतुर्विंशतिसामिधेनीको य इष्टकापशुस्तत्र सप्तविंशतिकाष्ठानि भवन्ति, भवन्ति च प्रणयनीयेऽष्टाविंशतिसंख्यानि।

४. अस्य मन्त्रस्य बहुयजमानके ऊहो भवति तेन 'आवाभ्यां वेदो भूयाः अस्मभ्यं वेदो भूयाः, इति भवति प्रयोगः, पित्र्यायां 'देवपितृभ्य' इति च।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्रे क्त्वाप्रत्ययादेशो ल्यप् कालार्थः । न ह्याज्यनिर्वापरयात्र विधानम् । विहितो ह्यसावन्यत्र । वेदबन्धस्य कालज्ञापनायानूद्यते । यथा 'निरुप्याज्यं प्रातर्होनमन्यस्मिन्नि'ति ॥ २२ ॥

कुशमुष्टिꣳसव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृतं मूतकार्यं वा ॥ २३ ॥

सव्यावृत्तं सप्रदक्षिणावृत्तं वत्सजानुसदृशं वेदं करोति । अथवा त्रिवृतं वेण्याकारं मूतकार्यं वा । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २३ ॥

पशुब्रह्मवर्च्चसान्नाद्यकामा यथासंख्यम् ॥ २४ ॥

यथासंख्येन वेदाकारान् [1]कुर्युः ॥ २४ ॥

[2]आमुष्मादिति कर्मसु तच्च ॥ २५ ॥

यत्राङ्प्रयोगः कर्मविषयः यथा आप्रयाजेभ्यः आ इडाया इति च, तत्र तच्च कर्म प्रतिपत्तव्यम् । यदाङाभिसम्बध्यते अभिविधौ कर्मविषय आङः प्रयोग इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अन्तवचने च ॥ २६ ॥

तच्च कर्म प्रतिपत्तव्यम्, यथा शंय्वन्तं भवतीति ॥ २६ ॥

प्रतिकर्मोद्धरणप्रसङ्गे ॥ २७ ॥

कर्म कर्म प्रत्युद्धरणमाहवनीयस्य कर्त्तव्यम् । न चेदन्यार्थमुद्धृतस्सन्नन पवृत्तः ॥ २७ ॥

---

१. देवयाज्ञिकैरेतत्सूत्रद्वयमेकसूत्रत्वेन व्याख्यातम्, तथा च सूत्रस्वरूपमेवं सम्पद्यते—कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं वत्सजानुं त्रिवृतं मूतकार्यं वा पशुब्रह्मवर्चसान्नाद्यकामा यथासंख्यम् पशुब्रह्मवर्चसान्नाद्यकामा यजमाना यथासंख्यं यथोपदेशक्रमेण एवमाकारं वेदं कुर्युः । तत्र पशुकामः कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं प्रदक्षिणावृत्तं वत्सजानुं वेदं करोति । ब्रह्मवर्चसकामः कुशमुष्टिं त्रिवृतं करोति । अन्नाद्यकामो मूतकार्यमिति यथासंख्यशब्दार्थः ।

२. आ अमुष्मादिति च्छेदः, यदाङा संयुक्तं तदपि कर्तव्यमध्ये ज्ञेयम्, न त्ववधित्वेनेत्यर्थः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपवृत्तकर्मा लौकिकोऽर्थसंयोगात् ॥ २८ ॥

अपवृत्तं यस्मिन्कर्म स लौकिकः प्रतिपत्तव्यः। कुत एतत्? अर्थसंयोगात्। यदर्थद्धृतस्तेनार्थेन संयोगात्। लौकिकवत् द्रष्टव्यः। आहवनीयसंस्कारस्वरूपं कर्माभिनिर्वृत्युत्तरकालं गार्हपत्ये समवैति। कर्माभिनिर्वृत्तिमात्रार्थैव तस्य पृथक्क्रियेति ॥ २८ ॥

अकरणोत्पत्तिरनारभ्यवाद आश्रयित्वात्सर्वगुणः ॥ २९ ॥

यो न कस्यचित्प्रकरणे उत्पन्नः न चारभ्य किञ्चिच्छ्रूयते वाक्यप्रकरणाभ्यामङ्गभावं नोपयातीत्यर्थः, स सर्वगुणो भवति प्रकृत्यर्थो विकृत्यर्थश्च। यथा यस्य खादिरः स्रुवो भवती'ति'। अनारभ्यविहिता वेखास्रुदिरता प्रकृत्यर्था विकृत्यर्था च। कुत एतत्? आश्रयित्वात्। स्रुवाश्रया हि खादिरता। स्रुवश्च प्रकृतौ विकृतौ च विद्यते। तस्मादुभयार्थतेति ॥ २९ ॥

एवं प्राप्त आह—

करणे चाविशेषात् ॥ ३० ॥

चशब्दो वाशब्दार्थे। वाशब्दश्चावधारणे। प्रकरणे एव निवेशः। प्रकरणशब्देन प्रक्रियन्ते यस्मिन् धर्मा इति प्रकृतिरुच्यते। तत्रानारभ्यविधिर्नेवेशो न विकृताविति। कुत एतत्? अविशेषात्। अविशेषेण हि प्रकृतितो विकृतौ चोदको धर्मान्प्रापयति। तत्रानारभ्यविधेरपि प्रापितत्वात्। यद्यनारभ्यविधिः पुनः प्रापयेद्द्विरुक्तता दोषः स्यात्। न हि प्राप्तस्य सतः प्राप्तिसम्भवः।

स्यादेतदेवम्। अनारभ्यविधिनैव पूर्वं प्रापिते खादिरत्वे पश्चाच्चोदकस्तद्वर्जमङ्गानि प्रापयिष्यति, एवं द्विरुक्तादोषो न भवतीति। नैतदेवम्, वैकृतं हि प्रधानं चोदनासारूप्यात्प्रकृतिमपेक्षते नारभ्यविधिम्, चोदनासारूप्याभावात् ॥३०॥

दर्शनाच्च ॥ ३१ ॥

एवं च कृत्वा विकृतौ प्रयाजादीनां दर्शनमुपपद्यते। 'तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्राभुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयम्भृता गाथा गायती'ति गाथागानविधिपरे वाक्ये प्रयाजान्दर्शयति। ते च प्रकृतिसव्यपेक्षत्वे भवन्ति विकृतौ नानारभ्यविधिसव्यपेक्षायाम्। तस्मादनारभ्यवादस्य प्रकृतिगामित्वम्। रूपोदाहरणं खादिरत्वम्। अन्येऽप्येवमादयः। कार्यं तु विचारस्य ताण्डके काम्याः प्रतिपत्कल्पा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनारभ्याधीताः। ते यदि प्रकृतिविकृत्यर्थास्ततो विकृतावपि प्रयोगः। अनारभ्यवादानां तु प्रकृत्यर्थत्वे विकृतावप्रयोगः। न हि विकृतिरनारभ्यवादमपेक्षते, प्रकृतिसव्यपेक्षत्वात् ॥ ३१ ॥

[1]वैकङ्कतानि पात्राणि ॥ ३२ ॥

भवन्तीति सूत्रशेषः ॥ ३२ ॥

खादिरः स्रुवः ॥ ३३ ॥

स्यात् ॥ ३३ ॥

स्फ्यश्च ॥ ३४ ॥

चशब्दात्खादिर एव ॥ ३४ ॥

[2]पालाशी जुहूः ॥ ३५ ॥

भवतीति शेषः ॥ ३५ ॥

आश्वत्थ्युपभृत् ॥ ३६ ॥

भवतीत्येव ॥ ३६ ॥

वारणान्यहोमसंयुक्तानि ॥ ३७ ॥

[3]यान्यहोमसंयुक्तानि तानि वारणानि भवन्ति। वैकङ्कतानि पारिशेष्याद्धोमसंयुक्तानि ॥ ३७ ॥

बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्विला

---

१. "ततो विकङ्कतः समभवत्तस्मादेष यज्ञियो यज्ञपात्रीयो वृक्षः" इति श्रुतेः।

२. हूयते यया सा जुहूः पालाशी कर्त्तव्या।

३. होमेन संयुक्तानि यानि न भवन्ति पात्राणि तानि वारणानि भवन्ति, यथा उलूखलमुसलकृर्चेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्रीशम्याश्रुतावदानाभ्युपवेषान्तर्धानकट-प्राशित्रहरणपडवत्तग्रह्मयजमानासनहोतृषदनानि। तत्रोलूखलमुसले स्वायत्तप्रमाणे, कृर्चो बाहूमात्रः पीठाकारः, इडापात्री अरत्निमात्री मध्यसङ्गृहीता, पिष्टपात्री अतिविपुला, पुरोडाशपात्री प्रादेशमात्री

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हँसमुखप्रसेका मूलदण्डा भवन्ति ॥ ३८ ॥

बाहुप्रमाणाः[1] स्रुचः कर्त्तव्याः । प्रसृताङ्गुलिः पाणिः,आमणिबन्धनाद्धस्त उच्यते । तन्मात्रं पुष्करं भवति ॥ ३८ ॥

[2]अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः ॥ ३९ ॥

अङ्गुष्ठपर्वणो यावद्वृत्तं तावत्प्रमाणं पुष्करं भवति ॥ ३९ ॥

स्फ्योऽस्याकृतिरादर्शाकृतिः प्राशित्रहरणं चमसाकृति वा ॥ ४० ॥

भवति ॥ ४० ॥

समचतुरस्रा षडङ्गुलपरिमण्डलखातवती, शम्या प्रादेशमात्री, प्रादेशमात्रं तीक्ष्णाङ्गुष्ठपर्वमुखं श्रुतावदानम्, अग्निररत्निमात्रस्तीक्ष्णमुखा, उपवेषोऽरत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा हस्ताकृतिः, अन्तर्धानकटस्त्वर्धचन्द्राकारो द्वादशाङ्गुलः, षडवत्तं चोभयत्र खातवत्, आसनानि चारत्निमात्राणि वा प्रादेशमात्राणि वा प्रादेशपृथूनि, एतानि वारणानि । प्रसङ्गाद्वैकङ्कतानि प्रतिपादनीयानि । यथा प्रकृतौ वैकङ्कतो ध्रुवा, अग्निहोत्रहवणो, अग्निहोत्रहोमार्थः । स्रुक्, सोमे ग्रहचमसद्रोणकलशादीनि, तत्रापि हविर्धानाधिषवणफलकपरिप्लवासम्भरण्यादीनि वारणान्येव, षोडशिपात्रं खादिरम्, अश्वदाभ्यग्रहणपात्रमौदुम्बरम्, वाजपेये सप्तदश–सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च भवन्ति । तेषां पात्राणि वारणान्येव, सुराग्रहपात्राणि तु मृण्मयान्यपि । शाखान्तरे तथैवोक्तेः । एवमन्यदप्यूह्यम् । "खादिरः स्रुवः पर्णमयी जू हूराश्वत्थ्युपभृद्वैकङ्कतो ध्रुवैतेषां वृक्षाणामेकस्य स्रुचः कारयेद्बाहुमात्र्योऽरत्निमात्र्यो वा प्रागग्रास्त्वक्तो–विला हंसमुख्यः । स्पयःशम्याप्राशित्रहरणमिति खादिराणि वारणान्यहोमार्थानि भवन्ति" इत्यापस्तम्बबोधायनेरिति दिक् ।

१. बाहुः प्रमाणं यासां ताः बाहुमात्राः । पाणिः प्रमाणं यस्य तत्पाणिमात्रम्, पाणिमात्रं पुष्करं (मुखं) यासां ताः पाणिमात्रपुष्कराः । त्वक्प्रदेशे विलं मुखं यासां तास्त्वग्विलाः । प्रसिच्यते क्षार्यतेऽनेनेति प्रसेकः हंसमुखसदृशः प्रसेकः प्रणालिका यासां ताः हंसमुखप्रसेकाः । मूले दण्डो यासां ताः मूलदण्डाः स्रुचो भवन्ति ।

२. अरत्निः प्रमाणामस्याऽसावरत्निमात्रः । अङ्गुष्ठपर्वणो वृत्तम् अङ्गुष्ठपर्ववृत्तम्, अङ्गुष्ठपर्ववृत्तप्रमाणवृत्तं पुष्करं मुखं यस्यासावङ्गुष्ठपर्ववृत्तमुखः स्रुवो भवति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चरः ॥ ४१ ॥

अर्थलक्षणं यत्सञ्चरणं तच्चात्वालोत्करावन्तरेण भवति ॥ ४१ ॥

प्रणीतोत्करावष्टिषु ॥ ४२ ॥

अर्थलक्षणमेव यत्सञ्चरणं तदिष्टिषु प्रणीतोत्करावन्तरेण भवति । अन्तरेण सञ्चर इत्यनुवर्त्तते ॥ ४२ ॥

इति कर्कभाष्यसहितकात्यायनश्रौतसूत्रस्य प्रथमाध्याये
तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदानीमिदं विचार्यते। श्रुतद्रव्याभावे किं द्रव्यान्तरेण कर्त्तव्यम् ? उत नेति?। किं तावत्प्राप्तम् ? सूत्रेणैव पक्षः—

चोदिताभावेऽनारम्भस्तत्सिद्धित्वात्तस्य ॥ १ ॥

चोदितस्य द्रव्यस्याभावे नारब्धव्यं तत्कर्म। कुत एतत् ? तदेव हि साधनं तस्य कर्मणः श्रुतम्। अतो द्रव्यान्यत्वे कर्मणोऽन्यत्वं भवति। द्रव्यदेवतं हि कर्मणो रूपमिति ॥ १ ॥

सत्यमेतदेवं काम्ये। अथ नित्ये कथमिति? नित्येऽपि श्रुतद्रव्याभावे कर्मान्तरबुध्या अनारम्भे प्राप्त आह—

नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ २ ॥

नित्ये कर्मणि श्रुतद्रव्याभावे प्रतिनिधिनारब्धव्यं तत्कर्म श्रुतद्रव्यसदृशेन। कुत एतत् ? उच्यते—'व्रीहिभिर्यजेते'त्यत्र नियममात्रं व्रीहिश्रुतिः। न च नियमानुरोधेन यावज्जीवश्रुत्युपरोधः[१] शक्यः कर्तुम्। अवश्यकर्त्तव्ये कर्मणि नियममात्रस्यैवानुपादानं युक्तरूपम्। तस्मात्प्रतिनिधिना तत्कर्म परिसमापनीयम्। यद्येवं कुतः श्रुतद्रव्यसामान्यत इत्युच्यते। 'व्रीहिभिर्यजेते'त्यनेन व्रीहिजात्युपलक्षितानां व्यक्तिविशेषाणामङ्गभावो विहितो भवति। न हि व्रीहिजात्या अमूर्त्तत्वादष्टाकपालाभिनिर्वृत्तिः शक्यते कर्तुम्। न च व्यक्तिविशेषाणां जातिशब्दादृते ऽन्यद्वाचकमस्ति। तस्माद्व्यक्तिशेषा एवात्राङ्गभूताः। तेन सदृशेषूपादीयमानेषु कियतामपि व्यक्तिशेषाणामुपादानं कृतं भवति ॥ तस्मात्साधूक्तं नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यादिति ॥ २ ॥

---

१. इदमत्र तत्त्वम् द्रव्यान्यत्वेऽपि न कर्मभेदः कर्मभेदकानां शब्दान्तराभ्यासादीनामभावात्। यथा चैत्रीप्रयोगवैशाखीप्रयोगयोरभेदः, उभयत्रापि दर्शपूर्णमासपदानुवृत्तेः। यथा वा शावलेयबाहुलेययोर्भेदेऽपि न गोत्वं भिन्नमेवमत्रापि व्रीहिनीवारभेदेऽपि न कर्मभेदः। एवञ्च श्रुतद्रव्यापचारे द्रव्यन्तराऽनुपादाने कर्मस्वरूपभङ्गभिया आरब्धं प्रतिनिधिनापि समापनीयमिति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नित्ये प्रतिनिधिर्भवति। काम्येऽपि प्रक्रान्ते प्रतिनिधिर्भवत्येव तदर्थमाह—

आरम्भान्नियमः ॥ ३ ॥

आरब्धं हि तत्कर्म। आरम्भश्च समाप्तेर्निमित्तम्। न च प्रतिनिधिद्रव्यमन्तरेण समाप्तिस्तस्य भवति। तस्मात्तत्रापि प्रतिनिधिर्भवत्येव ॥ ३ ॥

दोषश्चासमाप्तौ स्यात्सामान्यात् ॥ ४ ॥

अपिच प्रक्रान्तस्य काम्यस्यासमाप्तौ दोषो[१] भवति। तदपि हि नित्यैः समानं भवति। यथैव नित्यस्याकरणे शिष्टविगर्हणम्। ननु च शिष्टविगर्हणं नाम को दोषोऽस्ति। अस्ति दोषो येन शिष्टा विगर्हन्ते। अथापि नाम नास्ति दोषः, शिष्टविगर्हणमेव दुष्टमिति ॥ ४ ॥

दर्शनाच्च ॥ ५ ॥

दर्शयति च द्रव्यान्तरेण समाप्तिम् 'यदि सोमं न विन्देत्पूतीकानभिषुणुयादि'ति। अभिषवेण च समाप्त्यभिधानम् ॥ ५ ॥

एवं दर्शने कृते तदाक्षिपति—

अन्यार्थं दर्शनं न पुनर्ग्रहणात् ॥ ६ ॥

तत् दर्शनमन्यार्थं भवति यदन्यविधिपरे वाक्ये ऽन्यमर्थं ज्ञापयति यथा[२] कृष्णलहोमविधिपरे वाक्ये प्रयाजान्दर्शयति। न चेदमन्यार्थम्। कुत एतत् ? पुनर्ग्रहणात्। सोमाभावे सति पुनर्द्रव्यान्तरमन्यदत्र विधीयते ॥ ६ ॥

---

१. "देवताभ्यो वा एष आवृश्चते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेत न तेन देवताभ्य आवृश्चत" इति तैत्तिरीये निन्दाप्रायश्चित्तयोः स्पष्टं दर्शनात् आरब्धस्यावश्यं समाप्तिरिति। अतएव जैमिनिरपि षष्ठे "प्रक्रमात्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात्" इति सूत्रयाञ्चकार।

२. सुवर्णखण्डः कृष्णलपदवाच्यः। स च 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इति वाक्याद्धोतव्यत्वेन विहितः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंस्थिते सत्युच्यते—

अन्यार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ ७ ॥

पुनर्ग्रहणमेवेदमन्यार्थम् । कोऽन्योऽर्थ इति चेत्, सोमाभावे यागस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्सुसदृशद्रव्यप्राप्तौ विसदृशेष्वपि पूतीकेषु व्यापारो वावयरय । द्रव्यमात्रं तु प्राप्तमेव येन विशेषो नियम्यते । तस्मात्समाम्निदर्शनमेवेदमिति ॥ ७ ॥

इदं श्रूयते—'पयो व्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्ये' ति । तदभावे चिन्त्यते–किं प्रतिनिधिरत्रे प्रसज्यते ? उत न प्रसज्यते ? इति ।

न स प्रसज्यत इत्याह—

व्रते प्रसङ्गो न नियमशब्दात् ॥ ८ ॥

व्रते प्रतिनिधिर्न भवति । येन नियमशब्दोऽत्र भवति । 'व्रतꣳ ह्येवास्यातोऽशनं भवती'ति एवकारश्रवणात् प्रतिनिधिव्युदासः । न ह्यत्रान्यद्विहितं यद्व्युदस्येत । एवं स्थित उच्यते–व्रते प्रतिनिधिः प्रसज्येत । न, न प्रसज्यत इति । कुत एतत् ? यतो नायं नियमशब्दः । अन्याऽर्थो ह्ययं इष्टाशनस्तावकः । 'पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्यत्-कामयेत तदश्नीयादि'ति हि प्रकृत्य 'व्रतꣳ ह्येवास्यातोऽशनं भवतीति' संस्तवोऽयम् ॥ ८ ॥

इदानीमिदं विचार्यते श्रुतद्रव्याभावे प्रतिनिहिते द्रव्यान्तरे यथावा छागाभावे मेषे किं श्रुतद्रव्यशब्देनोपलक्षणम् ? उत प्रतिनिहितद्रव्यशब्देन ? इति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रतिनिहितशब्देनेति । शब्देन हि द्रव्यमभिधेयम् । न चाविपरिणतरूपः शक्नोति तदभिधातुम् । तस्माद्विपरिणाम इत्येवं प्राप्त उच्यते—

शब्देऽविप्रतिपत्तिः ॥ ९ ॥

प्रतिनिहिते द्रव्ये श्रुतद्रव्याभिधायिनि शब्देऽविप्रतिपत्तिरविपरिणामः । अनूह इत्यर्थः । कुत एतत् ? प्रतिनिध्युपादानं हि श्रुतद्रव्यबुद्ध्या क्रियते, न तु द्रव्यान्तरबुद्ध्या । यत्र वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते यथा नैवारं चरुं निर्वपेदिति तत्र द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति । न चेह वचनमस्ति । तस्माद्भूयोऽवयवसामान्येन श्रुतद्रव्यमेवेदमिति कृत्वा प्रतिनिध्युपादानम् । अतः श्रुतद्रव्यशब्देनैवाभिधानम् ॥ ९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदि वचने सति द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति ततः 'सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयादिति पूतीकानां वाचनिकत्वादस्तु विपरिणाम इत्येवं प्राप्त आह—

सोमेन जात्यभावात् ॥ १० ॥

सोमाभावे सत्यपि वचने सोमशब्देनैवोपलक्षणं कर्त्तव्यम् । न ह्यत्र द्रव्यान्तरबुद्ध्या पूतीकोपादानम् । द्रव्याभावे यागस्यावश्यकर्त्तव्यत्वाद्द्रव्यान्तरे प्राप्ते तद्गतविशेषनियमः क्रियते । तस्मात्सोमशब्देनोपलक्षणं कर्त्तव्यम् ॥ १० ॥

[1]पृषदाज्ये तर्हि वाचनिकत्वाद्विपरिणामोऽस्त्वित्येवं प्राप्त आह—

आज्ये चादर्शनात् ॥ ११ ॥

आज्ये चाविपरिणामः । कुत एतत् ? अदर्शनाद्द्रव्यान्तरस्य । न ह्यत्र द्रव्यान्तरबुद्ध्या दध्युपादीयते । किं तर्हि ? आज्यसंस्काराय । तस्मिन्सति पृषद्गुणकमाज्यं भवति । यदप्युच्यते द्वयं वा इदꣳसर्पिश्चैव दधि चेति तद्गुणभूतस्यैव दध्नः प्रशंसार्थम् ॥ ११ ॥

पशौ हि मन्त्रवर्णो भवति 'स्वाहा देवान् आज्यपान्' इति [1]पृषदाज्यसाधनकत्वेऽपि सत्युच्यते किञ्च—

एकवचनश्रुतिर्भवति 'अथ पृषदाज्यं गृह्णाती'ति यदि च दध्नः प्राधान्यं स्यात्तर्हि द्विवचनेन भवितव्यम् । न च तदस्तीति ।

अथ यत्रवैकल्पिकं द्रव्यमुपात्तं नष्टम्—यथा व्रीहिषु नष्टेषु किं व्रीहिसामान्येन प्रतिनिध्युपादानम् । उत श्रुतद्रव्यं यवा उपादेयाः ? श्रुतद्रव्याभावे सति प्रतिनिधिरिष्यते न श्रुतद्रव्ये सतीति यवा उपदेया इति प्राप्त आह—

---

१. प्रकृतावनूयाजा आज्येन क्रियन्ते । विकृतौ तु पशौ 'पृषदाज्येनानूयाजान् यजति' इति पृषदाज्यं विहितम् । दधिमिश्रितमाज्यं पृषदाज्यं कथ्यते । प्रकृतावनूयाजदेवतावाहनावसरे 'देवान् आज्यपानावह' इति मन्त्रः पठ्यते । स मन्त्रोऽनूयाजैस्सह विकृतावतिदिष्टः । तत्र किं 'देवान् पृषदाज्यपानावह' इति विपरिणामः । उत 'आज्यपानावह' इत्येव मन्त्रः पठनीय इति संशाये वचनेन पृषदाज्यस्य विहितत्वात्पूर्वपक्षी विपरिणामं मन्यते । सिद्धान्ती तु पृषदाज्यमाज्यान्न द्रव्यान्तरम्, आज्यमेव तत् पृषत्त्वगुणयुक्तम् । अतो न मन्त्रेषूहः कर्तव्य इति मन्यते ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किञ्च—

पशौ मन्त्रवर्णात् ॥ १२ ॥

पशौ हि मन्त्रवर्णो भवति 'स्वाहा देवा आज्यपाः' इति पृषदाज्यसाधनकत्वेऽपि सत्युच्यते ॥ १२ ॥

किञ्च—

श्रुतेश्च ॥ १३ ॥

एकवचन श्रुतिर्भवति 'अथ पृषदाज्यं गृह्णाति' इति । यदि च दध्नः प्राधान्यं स्यात्तर्हि द्विवचनेन भवितव्यम् । न च तदस्तीति ॥ १३ ॥

अथ यत्र वैकल्पिकं द्रव्यमुपात्तं नष्टम् । यथा व्रीहिषु नष्टेषु किं व्रीहिसामान्येन प्रतिनिध्युरादानम् ? उत श्रुतद्रव्यं यवा उपादेयाः ? श्रुतद्रव्याभावे सति प्रतिनिधिरिष्यते न श्रुतद्रव्ये सतीति यवा उपादेयाः इति प्राप्त आह—

विकल्पे प्रवृत्तं कर्मान्तरत्वात् ॥ १४ ॥

यस्मिन्विकल्पे यत्प्रवृत्तं द्रव्यं तत्सामान्येन प्रतिनिध्युपादानं कर्त्तव्यम्, न श्रुतद्रव्यमपि यवा उपदेयाः । किं कारणम् ? सर्वेषु वैकल्पिकेषु द्रव्येषु यजमानः स्वयमेवैकं साधनत्वेनाङ्गीकरोति । तत्र तदेव साधनं नान्यत् । अश्रुतसममेव हि तदिति । यदि तदप्युपादीयते कर्मान्तरबुद्धिः स्यात् । न च सेष्यते । तस्मात्प्रक्रान्तद्रव्यसादृश्येन प्रतिनिध्युपादानमिति ॥ १४ ॥

उक्तेन न्यायेन प्रतिनिहितद्रव्यनाशे तत्सामान्येन प्रतिनिध्युपादाने प्राप्त आह—

प्रतिनिधौ तत्कालात् ॥ १५ ॥

प्रतिनिधिद्रव्ये नष्टे न प्रतिनिधिसामान्येन प्रतिनिधिरुपादेयः । किं तर्हि ? श्रुतमेव द्रव्यम् । न तदभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिरुपादेयः । कुत एतत् ? तत्कालात् । स एव हि कालः प्रतिनिधेः यः श्रुतद्रव्याभाव इति । अतस्तस्मिन्नष्टे न तत्सामान्येन प्रतिनिधिरुपादातव्यः श्रुतद्रव्यमेवोपादेयमिति ॥ १५ ॥

अथ यत्र श्रुतं द्रव्यमर्थाभिनिर्वृत्यसमर्थं विद्यते खदिरादि, अर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थञ्च प्रतिनिधिद्रव्यम् । श्रुतद्रव्येऽर्थाभावः प्रतिनिधिद्रव्ये चार्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थे श्रुतद्रव्याभावः । तत्र किं श्रुतद्रव्याभावः ? उतार्थाभावः ? तत्रैतदुच्यते—

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थसामान्यं तत्परत्वात् ॥ १६ ॥

तस्मिन्नर्थद्रव्यविरोधे यदर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं तदश्रुतमपि प्रतिनिधिद्रव्यमुपादेयम्। कुत एतत् ? अर्थाभिनिर्वृत्यर्थत्वाद्द्रव्यस्य। येनार्थो न निर्वर्त्यते तत् श्रुतमपि सदश्रुतसममेव ॥ १६ ॥

अथ यत्र गुणद्रव्यविरोधस्तत्र कथम् ? यथा कृष्णानां व्रीहीणां दर्विहोम इति। अकृष्णा व्रीहयः सन्ति कृष्णाश्च नीवाराः। तत्रैतदुच्यते—

गुणद्रव्ययोर्द्रव्यं प्रधानयोगात् ॥ १७ ॥

गुणद्रव्यविरोधे द्रव्यमुपादेयम्, न गुणाः। तद्धि प्रधानेन युज्यते। कथम् ? येन युज्यमानं यागमभिनिर्वर्त्तयति। अतः सन्निकृष्टं यागस्य द्रव्यं विप्रकृष्टो गुणः। अतः सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोश्च सन्निकृष्टे सम्प्रत्ययः ॥ १७ ॥

एवं प्राप्त आह—

न समत्वात् ॥ १८ ॥

नैतदेवम्। द्रव्यमेव प्रधानेन युज्यते न गुण इति। सममेतदुभयम्, द्रव्यमपि प्रधानयोगि, आम्नानसमर्थ्यादगुणोऽपीति ॥ १८ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

गुणानुग्रहात् ॥ १९ ॥

गुणेनानुगृहीतं द्रव्यमेव प्रधानयोगि। गुणस्तु विशेषणं विशेष्यं द्रव्यम्। विशेषणविशेष्ययोश्च विशेष्ये सम्प्रत्यय इति न सममेतत् ॥ १९ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

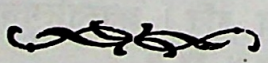

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अधुनेदं विचार्यते। यान्येकप्रधानसम्बन्धीन्यङ्गकर्माणि किं तेषां क्रमविशेषेणानुष्ठानमुतानियमः क्रमं प्रतीति ?। किं तावत्प्राप्तम् ? सूत्रेणैवोपक्रमः—

कर्मणामानुपूर्व्यं न, युगपद्भावात् ॥ १ ॥

अग्न्यन्वाधानादीनां कर्मणामानुपूर्व्यं नास्ति। यौगपद्येन हि तानि प्रधानापेक्षायां गृह्यन्ते। न चैषां क्रमनियामकं किञ्चित्कारणमस्ति, येन क्रमोऽवसीयते। तेनैकत्वात्कर्तुरवश्यंभाविनि क्रमे यः कश्चित् क्रम आस्थेयः ॥ १ ॥

अर्थनिर्वृत्तेश्च ॥ २ ॥

अपिचैवं सति सुखेनैवार्थाभिनिर्वृत्तिर्भवति। इतरथा क्रमविशेष आश्रीयमाणे विस्तरेण स्यात्, तत्र प्रधानकालातिक्रमः स्यादिति ॥ २ ॥

स्याद्वानुपूर्व्यंनियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः ॥ ३ ॥

भवेद्वा क्रमनियमो नानियमः। श्रुतिरेव क्वचित्क्रमस्य नियामिका भवति। यथा द्वादशाहे—तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते। अथ होतारं दीक्षयत्यथ ब्रह्माणं दीक्षयत्यथोद्गातारमित्येवमादि। होतृब्रह्मादीनां यजमानत्वात् प्राप्तासु दीक्षासु क्रमपरेयं श्रुतिः। तथा 'आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुह्वती'ति। अर्थाच्च क्रमनियमो गम्यते। यथावघातपेषणयोः। अन्यथा पुरोडाश एव न सिध्यति। पाठक्रमादपि च क्रमोऽवसातुं शक्यते द्विप्रकारात्, श्रुतिपाठात् मन्त्रपाठाच्च। विशिष्टेन क्रमेण पदार्थानां विधिपाठः। मन्त्राणामपि च तदभिधानक्रमो विशिष्ट एव। तत्रैतच्छक्यते वक्तुं येन क्रमेण पदार्थानामवगमस्तेनैवानुष्ठानमिति। इतरथा प्रतीतक्रमहानिरप्रतीतोपादानं चायुक्तमापद्यते। तस्मात्पाठक्रमादपि क्रमोऽवगम्यते ॥ ३ ॥

प्राकृतं च विकृतौ ॥ ४ ॥

इतश्च पाठक्रमादपि क्रमोऽवसीयते। येन प्राकृतं पदार्थजातं विकृतौ चोदकप्राप्तमन्यपरे वाक्ये तेनैव क्रमेणानुवदति। पितृयज्ञे 'उत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्य परिमृज्याह प्रोक्षणीरासादयेत्यासादयन्ति प्रोक्षणीरिध्मं बर्हिरुपसादयन्ति' एवमादि। 'स यज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णाती'ति यज्ञोपवीतित्वविधिपरे प्राकृतं क्रमं दर्शयति।

अपरेऽन्यथैतत्सूत्रं वर्णयन्ति। प्राकृतं च वैकृतञ्च यत्र कर्मणि ल्यबादेशसंयुक्तं भवति तत्र पूर्वं प्राकृतं कर्तव्यं पश्चाद्वैकृतम्। न्यायेन ह्यचरितार्थत्वात्पूर्वं वैकृतमेव भवति। सूत्रप्रस्थानात्पूर्वं प्राकृतमिति। सूत्रस्य च वेदवाक्यमूलत्वानुमीयते। एवं च कृत्वा पशावुत्तराधारमार्धार्यं पशुं पूर्वं समनक्ति इति। प्राकृतं च ल्यबादेश-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संयुक्तं ध्रुवासमञ्जनम्। पशुसमञ्जनं तु वैकृतम्। तदचरितार्थत्वात्पूर्वमेव प्राप्नोति। तेन पूर्वग्रहणं कुर्वन्नाचार्योऽमुमर्थं ज्ञापयति ध्रुवासमञ्जनमेवात्र पूर्वं मा भूदिति। तथा ज्योतिष्टोमे 'आसाद्य हवींषि सम्मृश्याप उपस्पृश्य राजानमादाय प्रपद्यते' इति श्रुतिः। तत्र सूत्रकारेणोक्तम्—आसाद्याज्यानि दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्त्सोमं निदधाती'ति। हविः सम्मर्शनात्मालम्भनोदकोपस्पर्शनानि 'प्राकृतं च विकृता'वित्यनेनैव सिद्धानि ॥ ४ ॥

विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात् ॥ ५ ॥

अथ यत्र विरोधः पाठक्रमार्थक्रमयोस्तत्र कथमिति ? यथा 'स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्तीषेत्वेति' पाठः। अर्थस्तु नैवं निर्वर्त्त्यते। वत्सापाकरणायैव हि शाखाच्छेदनम्। तेन पाठक्रमार्थक्रमयोरर्थक्रमो बलीयान्। तेनोक्तमाचार्येण विरोधेऽर्थस्तत्परत्वादिति। अर्थार्थो हि पाठः ॥ ५ ॥

श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात् ॥ ६ ॥

अथ यत्र श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधस्तत्र कथम् ? यथा संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणतर्पणं श्रुत्याभिहितम्। पाठात्तु प्राक् स्विष्टकृत्समनन्तरं प्राप्नोति। तत्रैतदाह-पाठक्रमाद्बलीयसी श्रुतिः। प्रत्यक्षत्वात् संस्थिते यज्ञ इति। पाठक्रमे त्वनुमानम्। नूनमेतेनैव क्रमेणानुष्ठानं येनैवं पाठ इति ॥ ६ ॥

अथ यत्र चोदनापाठस्य[1] मन्त्रपाठस्य च विरोधस्तत्र कथम् ? यथाज्याधिश्रयणे 'सोऽसावाज्यमधिश्रयतीषे त्वेति' पठित्वा 'तत्पुनरुद्वासयत्यूर्जे त्वेति' चोदनापाठः। मन्त्रपाठे तु आज्याधिश्रयणमन्त्रप्रभृति 'धर्मोऽसि विश्वायुरि' त्येवमादीन् बहून् पदार्थानुपक्रम्योद्वासनमन्त्र ऊर्जे त्वेति पठ्यते। यदि चोदनापाठो बलवान् अधिश्रयणसमनन्तरमुद्वासनम्। अथ मन्त्रपाठस्तत उपरिष्टादिति। किमत्र युक्तम् ?

मन्त्रचोदनयोर्मन्त्रबलं प्रयोगित्वात् ॥ ७ ॥

मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्मन्त्रपाठो बलवान्। कर्मणि क्रियमाणे प्रयुज्यते ह्यसौ मन्त्रः। अतश्च सन्निकृष्टो मन्त्रः। विप्रकृष्टः चोदनापाठः[2] ॥ ७ ॥

---

१. ब्राह्मणपाठस्येत्यर्थः

२. एतदुक्तं भवति, स्मारकक्रमेण तावदनुष्ठानक्रमः। न च मन्त्रे ऽनन्यार्थे सति ब्राह्मणस्य स्मारकत्वम्, अप्रयुज्यमानतया सामर्थ्याभावात्। न हि निर्वपामीतिवन्निर्वपेदिति पदमुच्चारितमनुष्ठानौपयिकमनुष्ठेयप्रकाशनं करोति, किं तु सम्बन्धिमात्रतया प्रयोगबहिर्भूतं सत्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ततश्च सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टे सम्प्रत्यय इत्येवं प्राप्त आह—

न समत्वात् ॥ ८ ॥

नैतदेवं मन्त्रपाठो बलवानिति। सममेतदुभयम्। कर्मणि प्रयुज्यते मन्त्रः। चोदना तु कर्मणः प्रवर्त्तिकैव। अपि च पूर्वं प्रवृत्ता चोदना विहिते हि पदार्थे पश्चान्मन्त्रः प्रयुज्यते ॥ ८ ॥

गुणानां तु भूयस्त्वात् ॥ ९ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। नैतत्समम्। मन्त्रपाठो बलवान्[1]। स हि प्रयुज्यमान उत्तरं पदार्थं बुद्धौ सन्निधापयति। नैवं चोदनपाठः। पदार्थस्मारको हि मन्त्रः। तस्मान्मन्त्रपाठो बलीयान् ॥ ९ ॥

क्रमनियमे कारणान्युक्तानि। तेषां च बलावलमिदानीं विचार्यते। यत्र बहूनां प्रधानानां सहक्रिया तत्र किमेकैकस्य प्रधानस्य सकलं गुणकाण्डमावर्तयितव्यम्? उत प्रत्येकपदार्थेनानुसमय इति? सकलं गुणकाण्डमेकैकस्य कर्त्तव्यमिति ब्रूमः। न पदार्थानुसमयः। पदार्थानुसमये हि प्रथमस्य पदार्थे कृते द्वितीयस्य तस्मिन्नेव क्रियमाणे पूर्वस्य व्यवधानं स्यादित्येवं प्राप्त आह—

तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्ययोगात् ॥ १० ॥

तुल्यानां प्रधानानां सहप्रयोगे सति सामान्यं पूर्वं कर्त्तव्यम्। समानः पदार्थः सर्वेषां पूर्वः पूर्वः कर्त्तव्यः[2]। एवं क्रियमाणे आनुपूर्व्येण पदार्था युज्यन्ते, तत्तन्मन्त्राश्च। इतरथोत्तरपदार्थाभिनिर्वृत्युत्तरकालं पूर्वेषु क्रियमाणेषु आनुपूर्व्ययोगो न स्यात्। तस्मात्पदार्थानुसमयः। अथवानुपूर्व्ययोगादिति सकले गुणाकाण्डे ऽपवृज्यमाने आनुपूर्व्येण क्रमेणाप्रयुक्तानि प्रधानानि भवन्ति। तत्र सहत्वप्रापकः प्रयोगवचनो बाध्यते। यत्पुनरुच्यते पूर्वस्य पदार्थे कृते तस्मिन्नेव द्वितीयस्य क्रियमाणे व्यवधानमिति। तत्सहत्वविधानेन परिह्रियते। आह च सकलं गुणकाण्डं चेदेकैकस्यापवृज्यते। सहत्वप्रापको नैव

अनेन वाक्येनेदं विहितमत एतत् करोमीत्येवमालोचनेन स्मारकं भवति। मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव स्मारक इति देवयाज्ञिकाः।

१. "तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम्" इत्यादिना श्रुतिरपि मन्त्राणाङ्गुणभूयस्त्वं कथयति।

२. तद्यथा, बहुषु हविःषु प्रथमं सर्वेषां बिभस्मीकरणम्, ततः सर्वेषां पात्रीस्थापनम्, ततः सर्वेषां तत्रस्थाभिघारः, ततः सर्वेषां पात्रीषूपस्तरणम्, ततः सर्वेषामुद्वासनम्, ततः सर्वेषां वेद्यामासादनम्, ततः सर्वेषामालम्भ इत्येवं रूपः पदार्थानुसमयः कर्तव्य इत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रयोगवचनो भवेत् । अतः पदार्थानुसमये क्रियमाणे क्रमश्चानुगृहीतो भवति सहत्वञ्चेति । एवं च सति सप्तदशसु प्राजापत्येषु षोडशभिः पदार्थैः समानजातीयैर्व्यवधानमिष्यते । अनेनैव मुख्यक्रमप्रावृत्तिक्रमावुक्तावेव भवतः । कथम् ? प्रथमस्य नियोजनं कृत्वा द्वितीयादीनां नियोजने कृते यदि प्रोक्षणं द्वितीयतृतीयप्रभृति क्रियते तदा सप्तदशभिरष्टादशभिर्वा पदार्थैः प्रथमस्य प्रोक्षणस्य व्यवधानं स्यात् । मुख्यक्रमेऽप्येवम् । काण्डक्रमं तु वक्ष्यत्युपरिष्टात् ॥ १० ॥

उक्तेन न्यायेन 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपती' त्यत्र मुष्टिनानुसमये प्राप्ते 'अष्टौ कपालान्युपदधाती' त्यत्र च कपालानुसमये प्राप्त आह—

नैककर्मणि सम्बन्धात् ॥ ११ ॥

निर्वापकर्मणि न मुष्टिनानुसमयः कार्यः । चतुर्मुष्टिको निर्वाप एकः पदार्थः । पदार्थावयवो मुष्टिः । न चावयवेनानुसमयः कर्त्तव्यः । पदार्थेन ह्यनुसमयो भवति । पदार्थश्च कर्त्तव्यः । अवयवस्तु तादर्थ्येनैव क्रियते संख्या मुष्टयश्च । मुष्टीनां निर्वापसम्बन्धः सङ्ख्यायाश्च । सङ्ख्याया मुष्टिसम्बन्धे [1]वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मादुभयोर्निर्वापसम्बन्धः । व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावस्त्वार्थो न तु वाक्यावगतः[2] । तेन वाक्यभेदो न भवति ॥ ११ ॥

एवं सर्वत्र पदार्थानुसमये प्राप्त आह—

ग्रहणसादनावदानप्रदानेषु तु वचनात् ॥ १२ ॥

ग्रहणं सादनान्तम् । अवदानं प्रदानान्तं कर्त्तव्यम् शाखान्तरात् ॥ १२ ॥

एवं सर्वत्रावदाने प्रदानान्ते प्राप्त आह—

न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वात्स्यः ॥ १३ ॥

---

१. वैरूप्यञ्चैवम्—'चतुरो मुष्टीन्निवेपति' इति विधौ निर्वापं प्रति मुष्टीनाम् उपादेयत्वं विधेयत्वमङ्गत्वमिति त्रिकमेकम् । सङ्ख्यां प्रति च तेषाम् उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं प्रधानत्वञ्चेत्यपरं त्रिकम् । इदं त्रिकद्वयं परस्परं विरुद्धमापद्यत इति ।

२. ये चत्वारस्ते मुष्टयः ये मुष्टयस्ते चत्वार इति परस्परव्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावोऽरुणैकहायनीन्यायेन द्रव्यस्य गुणावच्छेदकत्वेन गुणस्य च द्रव्यावच्छेदकत्वेनार्थाद्भवतीति भावः । एवं 'अष्टकपालं निर्वपति' 'द्विरवद्यति' 'त्रिरभ्यङ्क्ते' 'त्रिः पावयति' इत्यादावपि द्रष्टव्यम् ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्रव्येषु भिन्नेषु देवतायामभिन्नायां नावदानं प्रदानान्तं कर्त्तव्यम्। यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु, स्विष्टकृद्यागे चानेकहविष्के। कुत एतत्? सर्वाङ्गाणां प्रधानं प्रति गुणत्वेन योगात्। तद्यद्यवदानं प्रदानान्तं क्रियते गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः कृता स्यात्। न चासाविष्यते ॥ १३ ॥

इदमन्यद्विचार्यते। कस्मिंश्चित्कर्मणि प्रक्रान्तेऽपरिसमाप्त एव नित्यस्य कालं आयाते किं नित्यं कर्त्तव्यमुत न कर्त्तव्यमिति? व्यवधानान्न कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्त आह—

प्रवृत्ते नियतं दोषविशेषात् ॥ १४ ॥

प्रवृत्ते कर्मणि नियतस्य काल आयाते नियतमेव कर्त्तव्यम्। अकरणे हि दोषः स्यात्। ननु पूर्वस्यापि व्यवधाने दोष एव। सत्यमेवम्, अत्र तु विशिष्टतरो दोषः प्रधानस्यैवाक्रियेति। तत्र गुणभूतानां पदार्थानां व्यवधानमात्रम्। अपि ऽचासम्बन्धेन व्यवधानेऽप्यदोषः। तस्मान्नियतमेव तावत्कर्त्तव्यम् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे उक्थ्यविग्रहाणां परतः षोडशी श्रूयते[१]। तत्र च कालनियमोऽस्ति 'समयाध्युषिते षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोती'ति। तद्यदि दैवान् मानुषाद्वा प्रतिबलादुक्थ्यविग्रहणानामुत्कर्षः स्यात् षोडशिनोऽप्युपाकरणंकालश्चायातः। तत्र किं षोडशिन उपाकरणं कर्त्तव्यम्? उतोक्थ्यविग्रहणानां परतः क्रमेणेति? प्रवृत्ते नियतमिति न्यायेन षोडशिन उपाकरणे प्राप्त उच्यते—

षोडशिनि त्वानुपूर्व्यभूयस्त्वात् ॥ १५ ॥

षोडशिनि तु नैवम्। क्रमेणोक्थ्यविग्रहणानां परत उपाकरणं कर्त्तव्यम्। एवं गुणभूयस्त्वम्। इतरथा षोडशिनो वैगुण्यम् उक्थ्यविग्रहाणां च। उत्कर्षे तु षोडशिन एवेति। तस्मादुत्कृष्यते षोडशी[२] ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादीन्युदाहृत्य चिन्त्यते। किं पाठक्रमेणैषामनुष्ठानम् उतानियमः क्रमं प्रतीति? पाठक्रमेणानुष्ठानमिति ब्रूमः। पाठो हि नियामकः क्रमस्येत्युक्तम्। एवं प्राप्त आह—

---

१. "तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो विगृह्णाति" इति वचनात्।

२. तदुक्तं पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादान्ताधिकरणे तन्त्ररत्ने "न ग्रहणक्रमानुग्रहार्थमुत्कर्षो विधीयते; किं तर्हि यागक्रमानुग्रहार्थम्, तस्य च स्तोत्रं प्रति प्राधान्यमविवादम्, अतस्तस्य यागाभ्यासस्य कालेनाङ्गस्य स्तोत्रकालो बाध्यत इति युक्त एवोत्कर्षः" इत्यादिना।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनियमः फलसंयुक्तेषु ॥ १६ ॥

प्रधानकर्मसु क्रमं प्रत्यनियमः। कानिचिन्नियतकालान्येव पठ्यन्ते, कानिचित्कामनया क्रियन्ते। नचैषां परस्परतः सम्बन्धोऽस्ति, यथाङ्गकर्मणामेकप्रधानसम्बन्धः। यस्यैव निमित्तमायातं तदेव कर्त्तव्यम् ॥ १६ ॥

पाठक्रमस्तर्हि किमर्थः ?

क्रमो विध्यर्थः कर्मण्यसम्भवात् ॥ १७ ॥

विधानार्थः क्रमो नानुष्ठानार्थः। सर्वस्वारात्परे कर्मण्यसम्भवात्। मरणकामस्यासौ विहितः ततोऽनुष्ठानक्रमस्यासम्भव इति ॥ १७ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे प्रथमाध्यायस्य पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अवत्तस्यावदानस्य नाशे किं हविरन्तरमुत्पाद्यते ? उतान्यत्तत एवावदीयते ? किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

अवत्तनाशेऽन्यद्गुणानुग्रहात् ॥ १ ॥

अवत्तनाशे ऽन्यद्धविरुत्पादयितव्यम् । कुत एतत् ? गुणानुग्रहात् । एवं गुणानुग्रहः कृतो भवति इतरथा गुणहीनेन यागः कृतः स्यात् । ये पूर्वस्मिन् हविषि गुणाः कृतास्ते ह्यवदाननिष्ठास्तद्विनाशाच्च विनाशमुपगताः । तस्माद्गुणहीनं तत् । न च गुणहीनेन याग इष्यते ॥ १ ॥

एवं प्राप्त आह—

[1]न पूर्वशेषात् ॥ २ ॥

नैतदेवं हविरन्तरमुत्पादयितव्यम् । यतः पूर्वस्यैव हविषः संस्कृतस्य[1] शेषो विद्यते । ननु द्वयवदानविनाशेन गुणविनाशात् संस्कारहीनं तदिति । नेत्युच्यते । उपभोगेन हि संस्काराणामपवर्गो भवति । नचोपभुक्तास्ते प्रक्षेपाभावात् । तस्मात्तत एवावदेयम् ॥ २ ॥

अचोदितत्वाच्च ॥ ३ ॥

नचैवंविधा चोदनास्ति अवदाननाशे हविरन्तरोत्पत्तिः कार्येति । अतस्तत एवावदेयम् ॥ ३ ॥

[2]स्विष्टकृद्वदानुपूर्व्ययोगात् ॥ ४ ॥

अपि च तत एवावदीयमाने स्विष्टकृद्वदेतद्धविर्भवति । स स्विष्टकृद्धवतीत्यर्थः ।

---

१. अयं भावः, पुरोडशस्य यौ मध्यपूर्वार्धावयवौ तदपादानकं तदवयवभूतमवदानद्वयं यागसाधनम् । नष्टे च मध्ये पूर्वार्धावयविनि पूर्वसकलरूपे पुरोडाशे यो मध्यावयवः पूर्वार्धावयवश्चावदानापादानभूतः स एवावदानापेक्षयावयवी, तस्मिन्नवदानोद्धरणेन विनष्टेऽपि मध्यान्तरस्य पूर्वार्धान्तरस्य चावदानद्वयोपलक्षणत्वेन विद्यमानत्वात्तत एवावदेयम् । न चैवं सति कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धावयवादवदेयमिति शङ्क्यम् ! "मध्यादवद्यति" इत्येतावन्मात्रस्य वचनबोधितत्वान्न तु सकलस्य मध्यपूर्वार्धादिति तत्त्वम् ।

२. शेषात्तु प्रधानार्थेऽवदीयमाने स्विष्टकृदर्थमपि ततोऽवदीयत एवेति पूर्णहविः स्विष्टकृद्वद्भवतीति पूर्वपक्षे गुण इति हृदयम् ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रधानावदानसमनन्तरं हि स्विष्टकृदर्थवमदानं भवति। यदि तदेव न गृह्यते स्विष्टकृदर्थमपि ततो न गृह्यते। ततो हविष उत्पत्तिरनर्थिकैव स्यात्। न च सेष्यते ॥ ४ ॥

इत्येवं प्राप्त आह—

गुणहानौ तु शेषभावात् ॥ ५ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। न तत एव पुनरवदेयम्। गुणहीनं हि तदित्युक्तमेव। ये तत्र संस्कारास्ते द्रव्यवदाननिष्ठाः तद्विनाशाच्च विनाशमुपगताः। तस्मात्संस्कारहीनत्वान्न ततोऽवदेयम्। अपि च 'मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चावद्यती'ति श्रुतिः। तदभावाच्च गुणहीनमेव तदिति। तस्माद्धविरन्तरोत्पत्तिः कार्येति। आह च—

संस्काराणां पुरोडाशे द्रव्यवदानं प्रयोजकम्।
तद्विनाशाच्च नष्टास्ते नावदेयमतस्ततः ॥

अपि च

गृहीतौ मध्यपूर्वार्धौ तौ च नष्टावुभावपि।
अतः शेषस्य शेषत्वात्प्रधानत्वं न युज्यते इति ॥ ५ ॥

नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यादित्युक्तमधस्तात्। तेन देवतादीनामपि प्रतिनिधाने प्राप्त आह—

न देवताग्निशब्दक्रियाः परार्थत्वात् ॥ ६ ॥

न प्रतिनिधेया एतानि। न ह्येतानि प्रतिनिधीयमानानि यदर्थं प्रतिनिधीयन्ते तत्कार्यं कुर्वन्ति। देवतायास्तावदैन्द्र्यागे तदस्मरणे यद्यग्निः प्रतिनिधीयते न तत्कार्यं करोति। ऐन्द्र्यागनिबन्धनं यदपूर्वं न तदाग्नेयेन साध्यते[1]। अग्नेरप्याहवनीयादेरभावे यद्यग्न्यन्तरं प्रतिनिधीयते नाहवनीयकार्यं करोति। अन्यद्धयदृष्टमाहवनीयस्याधिकरणत्वे अन्यदग्न्यन्तराधिकरणत्व इति। शब्दो मन्त्रः। सोऽपि मन्त्रान्तरस्य कार्ये न वर्त्तते। न हि पेषणमन्त्रः प्रथनं प्रकाशयति। क्रिया द्विप्रकारा—दृष्टार्था अदृष्टार्था च। सा च प्रतिनिधीयमाना क्रियान्तरकार्यं न करोति। न हि पेषणमवघातकार्ये वर्त्तते। अदृष्टार्थायामपि क्रियायामभिधीयते। न हि प्रयाजा अनुयाजकार्ये वर्त्तन्ते। न चानुयाजाः प्रयाजनाम्। प्रतिनियतानि ह्यदृष्टानीति ॥ ६ ॥

कामं देवताम् ॥ ७ ॥

योऽग्निशब्दक्रियाः प्रतिनिधत्ते स कामं देवतामपि प्रतिनिदध्यात्। अग्निशब्दा-

---

१. एवं च गत्यभावाद्यागस्यापि लोपः, न हि त्यागमात्रं यागः किन्तु देवतोद्देशेन त्यागः, तेनासत्यां देवतायां प्रधानस्यैव यज्ञार्थस्य स्याल्लोप इति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दीनामप्रतिनिधेयत्वार्थमिदमुक्तम् येन देवता प्रतिनिधातुं नैव शक्यते। न ह्याग्नेये इन्द्रस्य देवतात्वम्। चोदनालक्षणं हि तत्। तेनान्यत्रान्या देवतैव न भवति अचोदितत्वात् ॥ ७ ॥

प्रतिषिद्धं प्रत्यवायात् ॥ ८ ॥

नेति वर्तते। यत्प्रतिषिद्धं न तत्प्रतिनिधेयम्। यथा श्यामाकचरौ कोद्रवबरकाः। मौद्गे चरौ माषा इति। प्रतिनिधित्वेन हि निषेधो भवति। 'अयज्ञिया उ वै कोद्रवबरकाः, अयज्ञिया माषा' इति। प्रतिनिधित्वेनायं प्रतिषेधः[१]। प्रतिषेधविध्यतिक्रमे च प्रत्यवायः ॥ ८ ॥

स्वामी फलयोगात्[२] ॥ ९ ॥

स्वामी यजमानः। यः स्वद्रव्यपरित्यागेन फलं साधयति तस्य यद्यन्यः प्रतिनिधीयते स एव तत्कर्मफलेन युज्यते न पूर्वः। अतो न तस्यार्थे वर्त्तते। तस्मात्स्वामिनोऽप्यप्रतिनिधानम् ॥ ९ ॥

---

१. तदुक्तम्

व्रीहिर्यवो वा श्यामाको नीवारो वा हविर्भवेत्।
वेणुयवा मसूरं वा शाकं मूलं फलं जलम् ॥
सत्यं वा हविरेतेषु यथासम्भवमाचरेत्।
प्रतिनिध्यन्तरवत्सत्यं विज्ञेयं हविरत्यये ॥
प्रधानदेवतोद्देशात् सत्त्यजेत्सत्यमात्मनः।
अतोऽत्यदपि वा ग्राह्यं सदृशं धान्यमात्रकम् ॥
न ग्राह्यं सर्वथा माषवरकोदारकोद्रवम्।
यद्वा व्रीहियवाभावे तुषतण्डुलयोगिनीः ॥
ओषधीः परिगृह्णीयादणुकोद्रववर्जिताः।
ग्राम्याणां वा भवेत् ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम् ॥
यवाभावे तु गोधूमास्ततो वेणुयवादयः ॥ इति

२. स्वामीं फलयोगात्; नेत्यनुवर्तते। स्वामी यजमानो न प्रतिनिधेयः। मृते तावत् कः पुरुषान्तरं प्रतिनिदध्यात्, को वाध्वर्य्वदीन् प्रवर्तयेत्। स्वयं प्रवर्तमानेषु च तेषु न मृतस्याकर्तुः फलं सिध्यति। यदि तु प्रतिनिहितो दक्षिणादानं द्रव्यत्यागं च करोति, तदा तस्य सम्यक्फलसम्बन्धान्मुख्य एव स्वामी स्यान्न प्रतिनिधिः। पत्नी त्वस्वतन्त्रा मृते पत्यौ पुरुषान्तरं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं सर्वत्राऽयप्रतिनिधाने प्राप्त आह—

गुणेषु प्रतिनिधिः परार्थत्वात् ॥ १० ॥

पात्रासादनाद्याज्यावेक्षणादिषु गुणपदार्थेषु स्वाम्यपि प्रतिनिधीयते[1]। कुत एतत्? परार्थो ह्यसौ। न तत्र प्रधानवत्स्वार्थं साधयति। तस्मात्क्रत्वर्थाभिनिर्वृत्तये स्वाम्यपि प्रतिनिधीयते ॥ १० ॥

सत्रेषु तु श्रुतेः ॥ ११ ॥

सत्रेषु पुनः स्वामी श्रवणादेव प्रतिनिधीयते। 'अथ यदि सन्दीक्षितानां कश्चित्प्रमीयते तस्य यो नेदिष्ठी स्यात्तमुपदीक्ष्य तेन सह यजेरन्नि'ति श्रुतिः[2] ॥ ११ ॥

स तद्धर्मा कर्मयोगात् ॥ १२ ॥

स नेदिष्ठी चिन्त्यते। यजमानधर्मैर्युज्यते? न युज्यत इति? अयजमानत्वान्न

प्रतिनिधाय प्रयोक्ष्यतीत्यनाशङ्कनीयमेव। प्रोषिते अन्यत्र व्यायृते वा यजमाने ये तावत् क्रत्वर्था आज्यावेक्षणादयः तेषु यथासमाख्यमध्वर्य्वादय एव कर्तारो विद्यन्त इति न प्रतिनिधिना कार्यम्। पुरुषसंस्काराणां च ऋत्विग्वरणादीनां क्रत्वर्थत्वात् विनापि यजमानेन नास्ति वैगुण्यम्; पत्न्या अपि तदनुष्ठनसम्भवात्। यानि च ब्रह्मचर्यादीनि फलं प्रति योग्यतायाः कारणानि तानि बहिरवस्थितेनापि यजमानेन क्रियमाणानि क्रतोरुपकारकाण्येव। तस्मात् वेदबन्धनाज्यावेक्षणादावध्वर्य्यादेर्विद्यमानत्वादितरत्र ब्रह्मचर्यादावसम्भवात्प्रतिनिधेरनुपपन्नो यजमानप्रतिनिधिः। कुतः? फलयोगात्। न हि पुरुषान्तरेण क्रियमाणानि ब्रह्मचर्यादीनि यजमानस्य फलयोग्यतां सम्पादयन्तीत्यसम्भवः प्रतिनिधेः। तस्मान्न प्रवासादिनापचरिते स्वामिनि तत्स्थाने स्वाम्यन्तरं प्रतिनिधेयमिति। ननु पत्न्यां मृतायां किमस्ति प्रतिनिधिरुत नेति? नायमस्याधिकरणस्य विषयः। तदापि हि यदा तावत् 'भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि' इत्ययं पक्षः समाश्रीयते तदाग्न्यभावादेवानधिकारः सिद्धः। यदा तु नाग्नयः पत्न्यै दत्ता तदाप्याचारप्रामाण्यान्नापत्नीकस्य दर्शपूर्णमासाद्यनुष्ठानम्। अग्निहोत्रमात्रं तु वचनादनुष्ठीयते। तदाप्यपत्नीकोऽप्यग्निमाहरेदिति वचनान्नास्ति पत्न्याः प्रतिनिधिरिति तन्त्ररत्न इति देवयाज्ञिकाः।

१. काम्यमपि यत् प्रारब्धं तदवश्यं समापनीयमित्युक्तम्, आवश्यकत्वाच्च यथाशक्ति प्रयोक्तव्यम्। अतो यद्यपि 'ये यजमानास्त ऋत्विज' इति यजमानशब्दस्य स्वामिभूतकर्तृवचनत्वादेकपदोपात्तयोश्च स्वामिकर्तृत्वयोरार्त्विज्योद्देशेन विधिसम्भवात् स्वामिभिरेवार्त्विज्यं कर्तव्यम् तथापि स्वामिगता सप्तदशादिसंख्या तत्राङ्गम्। तया विना च वैगुण्यम्। अतस्तत्सम्पादनाय पुरुषान्तरं प्रतिनिधेयमिति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

युज्यत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। स तद्धर्मा स नेदिष्ठी तद्धर्मा स्यात्। कुत एतत् ? कर्मयोगात्। यजमानकर्मणा हि तस्य योगस्तद्धर्मसंस्कृतेन तत्कर्मानुष्ठानं कृतम्। अयमपि तद्धर्मसंस्कृत एव करिष्यतीति[1] ॥ १२ ॥

इदं विचार्यते-किं सत्राणि ब्राह्मणानामेव भवत्युत त्रयाणामपि वर्णानामिति ? वैद्यत्वात्त्रयाणामपि प्राप्त आह—

सत्राणि ब्राह्मणानामृत्विक्श्रुतेः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणानामेव सत्राणि न क्षत्रियवैश्ययोरिति। कुत एतत् ? ऋत्विक्श्रवणात्। "ये ऋत्विजस्ते यजमाना" इति श्रुतिः। न चानृत्विजो यजमाना भवन्ति। परकीये कर्मणि यः प्रवर्त्तते स ऋत्विगित्युच्यते। तेनानेन प्रकारेण ऋत्विजां यजमानसंस्कारा विधीयन्त इति। गौण्या वृत्त्या एवमृत्विजां यजमानत्वं भवति। एवं च सति यजमानसंस्कारेभ्योऽदृष्टपरिकल्पनम्। तेनान्यथा वर्ण्यते—ऋत्विक्शब्देनार्त्विजीनान्पदार्थानन्द्य तत्कर्तृत्वेन यजमानविधानम्। एवं दृष्टार्थता भवति। प्रत्याम्नानाच्च ऋत्विजो निवर्त्तन्ते। न त्वेवमपि ऋत्विक्शब्देन गौण्या वृत्त्या तत्कर्माभिधानम्। सत्यमेवम्, इतरस्मिन्पक्षे गौणीवृत्तिरदृष्टकल्पना चेति। तस्मादृत्विक्पदार्थेषु यजमानानां कर्तृत्वेन विधानम्। एवं सति येन क्रियमाणा आर्त्विजीनाः पदार्थाः सगुणा भवन्ति तस्यैवाधिकार इति। तस्माद्ब्राह्मणानामेवाधिकारः सत्रेषु ॥ १३ ॥

एककल्पानामवैगुण्यात् ॥ १४ ॥

तानि चैककल्पानां भवन्ति। एकः कल्पो येषां तन्नूनपाद्याजित्वं नाराशंसयाजित्वं वा तेषां सत्रेऽधिकारः। एवमवैगुण्यं भवति[2] ॥ १४ ॥

यद्येवं तुल्यप्रमाणानां भवन्तु। एवमपि हि श्रूयते—"यजमानसम्मितौदुम्बरी कार्येति। यस्यैव यजमानस्य प्रमाणं नोपसंह्रियेत तस्यैव वैगुण्यं स्यादिति। एवमाशङ्क्य आह—

न परार्थत्वात् ॥ १५ ॥

---

१. तथाच "सप्तदशागराः सत्रमासीरन्" इति शास्त्रमनुगृहीतं भवति, इतरथा संस्कृताः षोडशैवेति शास्त्रबाधः स्यात्।

२. अयमर्थः, वसिष्ठानां नाराशंस एव प्रयाजो यज्ञाङ्गम्, तद्युक्त एव क्रतुः फलसिद्धये पर्याप्तो भवति। एवं तन्नूनपाद्युक्त एवेतरेषाम्। अत एककल्पनामेव सहाधिकारो न भिन्नकल्पनामिति सिद्धम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नातुल्यप्रमाणकैर्वैगुण्यं भवति। परार्थो हि यजमानोऽत्र न तनूनपाद्याजित्ववत्स्वार्थार्थता। तत्र तनूनपाद्याजिनां नाराशंसेन वैगुण्यं नाराशंसिनां च तनूनपातेनेति। इह पुनर्न तथा। इह यजमानसम्मितौदुम्बरी कार्या सा च येन केनचिद्यजमानेन सम्मिता भवतीति। तस्माद्वैषम्यं तनूनपातेनेति[१] ॥ १५ ॥

वैश्यराजन्ययोर्गार्हपते ॥ १६ ॥

यद्यार्त्विजीनेषु पदार्थेषु क्षत्रियवैश्योरनधिकारः गार्हपते तर्हि पदार्थेऽधिकारोऽस्त्वित्येवमाशङ्क्य अधस्तनसूत्रान्नेति प्रतिषेधोऽपकृष्यते। गार्हपतेऽपि पदार्थे वैश्यराजन्ययोर्नाधिकारः। कुत एतत्? विषमो हि तयोर्ब्रह्मसामकल्पः। 'बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्ष्टरश्मं राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्ये'ति। तेनेतरेणेतरस्य वैगुण्यमितरस्य चेतरेणेति। तस्माद्गृहपतित्वेनापि वैश्यराजन्ययोर्नाधिकारः ॥ १६ ॥

प्रकान्तेषु सत्रेषु तद्विषयमेव चिन्त्यते। अस्ति सहस्रसंवत्सरं सत्रम्। किं तन्मनुष्याणां भवति केनचित्प्रकरेण उत न भवतीति? किं तावत्प्राप्तम्। सूत्रेणैव पक्षः—

[२]सहस्रसंवत्सरममनुष्याणामसम्भवात् ॥ १७ ॥

---

१. नन्वेवमग्नीनामपि परार्थत्वाद्यस्य कस्य चिदग्निषु साधितं कर्म सर्वेषां फलसाधकं भविष्यतीत्यानाहिताग्नीनामप्यधिकारः सत्रेषु भवतीति प्राप्ते उच्यते। 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इत्यस्य प्रकृतितः प्राप्तेः 'य एतेनानिष्ट्वा' इति वचनादकृतदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमानामनाहिताग्नीनां नास्ति सत्रेष्वधिकारः। तथाग्नयोऽप्याधानगतात्मनेपदादनाधातृणां न कार्यसिद्धये पर्याप्नुवन्तीत्यनाहिताग्नीनामनधिकारः। आदधीतेत्यात्मनेपदाद्धि आधातुरेवाधानफलेन भवितव्यम्, कर्मयोग्यता चाग्नीनां फलम्। अतोऽन्येनाहिता अन्यस्य कर्म न साधयन्ति। यजमानेन सम्मितौदुम्बरी कार्येति तु शास्त्रार्थो येन केनचिदपि प्रयोगगतेन यजमानेन सम्पाद्यत इति वैषम्यम्।

२. पञ्चविंशब्राह्मणे श्रूयते, 'पञ्च पञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः। पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः। पञ्च पञ्चाशतः सप्तदशाः। पञ्च पञ्चाशत एकविंशा विश्वसृजां ँ सहस्रसंवत्सरम्' इति। तत्र सन्देहः, किमयं सहस्रसंवत्सरशब्दो मुख्यः उत गौणः? यदापि मुख्यस्तदापि, किं मनुष्यव्यतिरिक्तानां स्वतः सहस्रायुषां गन्धर्वादीनामधिकारः उत मनुष्याणामेव रसायनमित्रविन्दादिसम्पादितसहस्रायुषाम्? अथवा कुलकल्पः? अथवा साम्युत्थानम्? अथवा विश्वसृजामयनं कुर्वतां सहस्रायुष्ट्वम्? अथवार्धतृतीयशतानां यजमानाधिकारः? यदापि गौणत्वम्, तदापि किं मासेषु सम्वत्सरशब्दः उत द्वादशरात्रिषु; उत दिवसेषु? इति पक्षाः। तत्र प्रथमं पक्षं तावदाह।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अमनुष्याणामिति पर्युदाते सति देवानां स्यात्। ते च पूर्वं निराकृताः मनुष्याणां वारम्भसामर्थ्यादित्यत्र। तस्मान्नञः प्रतिषेधार्थता वर्ण्यते। अमनुष्याणामिति मनुष्याणां न भवतीत्येतदुक्तं भवति। तथाचोत्तरसूत्रे मनुष्यविषयैवाभ्यनुज्ञा 'स्याद्देहानित्यत्वादि'ति। किमिति मनुष्याणां न भवति। तावदायुष्ट्वस्यासम्भवात्। न हि सहस्रायुषो मनुष्याः सन्ति[1] ॥ १७ ॥

स्याद्देहानित्यत्वात्[2] ॥ १८ ॥

भवेद्वा सहस्रसंवत्सरं मनुष्याणामेव। कुत एतत्? देहानित्यत्वादिति। न हि नियतपरिमाणं मनुष्याणामायुरिति। कश्चिच्छतं वर्षाणि जीवति। कश्चिदभ्यधिकतरम परिमितायुषो मनुष्या इति ॥ १८ ॥

तस्य च कार्यत्वात्[3] ॥ १९ ॥

क्रियते ह्यायुरायुषःप्रापकेण कर्मणा। यथा 'मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्ये'ति। मित्रविन्दया आयुर्भवतीति गम्यते। तथा च काठके 'आयुःकामस्यामृतचरुरि'ति ॥ १९ ॥

[4]नासम्भवात् ॥ २० ॥

न हि तत्प्रापकेण कर्मणा सहस्रायुष्ट्वं भवति[5]। प्रायशः शतायुष्ट्वमेव मनुष्याणामनूद्यते 'शतायुर्वै पुरुष' इति[6] ॥ २० ॥

---

१. अतः श्रुतिबलादमनुष्याणां गन्धर्वादीनामधिकार इति भावः।

२. गन्धर्वादीनामनधिकारित्वस्य पूर्वं व्यवस्थापनात् 'वसन्ते ब्राह्मण' इत्यादिना मनुष्याणामेव वैतनिकनमत्त्वात् साकल्येन यथोदितानुष्ठानकर्तृत्वाच्च मनुष्याणामेवाधिकार इत्याशयवान् आह।

३. ननु मनुष्यदेहस्यानित्यत्वेऽपि सहस्रायुष्ट्वं तेषां कथं सम्भवतीत्यत आह।

४. नन्वेव रसायनैर्मित्रविन्दादिभिश्चायुःप्रापकैः कर्मभिश्च मनुष्या अपि दीर्घमायुःप्राप्स्यन्तीत्याशङ्क्याह।

५. अयमभिप्रायः, न हि रसायनादेः सहस्रायुष्ट्वस्य च सम्बन्धो दृष्टचरः, नापि रसायनादीनां तथाविधं सामर्थ्यं दृष्टं येन मनुष्याः सहस्रं वर्षाणि जीवेयुः। एभिर्जाठरोऽग्निरभिवर्धते वलीपलितादयो नश्यन्ति स्वरवर्णमेधादीनां जननं भवतीत्येतावदेव कल्पयितुं शक्यते, न सहस्रायुष्ट्वम्।

६. ननु 'शतान्यायूंष्यस्येति विग्रहः करिष्यते? मैवम्, न हि द्विवचनबहुवचनान्ताभ्यां

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शास्त्रसम्भवादिति भारद्वाजः ॥ २१ ॥

अस्ति हि शास्त्रमायुषो विवृद्धचर्थं 'मित्रविन्दया आयुष्कामो यजेते'ति। न च तत्रायुषः परिमाणमुक्तम्। भविष्यति कश्चित्कर्माभ्यासेन सहस्रायुरिति[1] ॥ २१ ॥

नादर्शनात् ॥ २२ ॥

नैतदेमम् सहस्रपरिमाणमायुः कर्मणा क्रियत इति। नैवंविधं वाक्यमस्ति। आयुर्दीर्घं भवतीत्येतावद्गम्यते। न च दृश्यन्ते सहस्रायुषो मनुष्याः। कथं तर्ह्यायुःप्रापकाणि कर्माणि विहितानि। उच्यते। अपमृत्युनिरासार्थानि तानि। अपमृत्युनापि मरणं भवति। आथर्वणे च पठ्यते। 'एकशतमपमृत्यूनामि'ति। तेनैकं शतं परमायुःतदुल्लङ्घनं कर्मणापि न शक्यते कर्तुम्। तस्मादपमृत्युजयार्थान्यायुःप्रापकाणि कर्माणि। तथा चाह—'मर्त्याः पितरः पुरा ह्यायुषो म्रियते यस्तर्ह्यधित्ते' इति परमायुषः पूर्वमपि अपमृत्युना मरणं दर्शयति। तथा च 'अपपुनर्मृत्युं जयतीति सर्वमायुरियादि'ति।

तथा च मानवे 'कथं मृत्युः प्रभवती'त्युक्त्वा

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्जनात्।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति' ॥

इत्याह। अपमृत्युनापि मरणं भवतीत्यमुमर्थं ज्ञापयति। अतः सहस्रायुर्दर्शनात्-सम्भवादित्युक्तम् ॥ २२ ॥

एवं स्थित इदमुच्यते—

[2]कुलसत्रमिति काष्णाजिनिः ॥ २३ ॥

यजमानकुलीनाः परिसमापयिष्यन्त्येतत्सत्रम्। तच्च पैतृकरिक्थन्यायेन। न चान्या गतिरस्ति ॥ २३ ॥

समास इष्यते प्रमाणाभावात् अभिधानसामर्थ्याच्च। नन्वेवमेकत्वेऽपि प्रमाणाभावात्तेन कथं विग्रहः? उच्यते, एकत्वं जात्यपेक्षं प्रातिपदिकाभिहिता जातिरेकेति। यद्वा जातिराश्रयमन्तरेणानुपपद्यमाना एकं तावदाश्रयमाक्षिपतीत्येकत्वसिद्धिरिति दिक्।

१. नच 'शतायुर्वै पुरुष' इत्यनेन विरोधः? तस्य शतस्तावकत्वात्।

२. कुलस्य पितृपुत्रपौत्रादेः सत्रं कुलसत्रमिति विग्रहः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[1]साम्युत्थानमिति लौगाक्षिः ॥ २४ ॥

काण्णाजिनिपक्षनिराकरणार्थमेतत्सूत्रम् । कुलसत्रं कैश्चिदारब्धं केचित्समापयिष्यन्ति । न चावयवात्फलमिष्यते । यद्येवं वरं साम्युत्थानमेव ॥ २४ ॥

[2]सर्वथैतदपि नोपपद्यते, अत आह—

---

१. वस्तुतस्तु 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति न्यायात् सकलानुष्ठातृणामेव फलं नैकदेशानुष्ठातृणाम् । न च कुलसत्रम् एकेन सकलं कृतम् । अतो विफलमनुष्ठानं स्यात् । न च तद्युक्तमिति चतुर्थः साम्युत्थानपक्षोऽस्त्वित्यत आह । सामिशब्दोऽर्धांशार्थे, अर्धसमाप्ते सत्रे उत्थानं त्यागः साम्युत्थानमिति । 'समीत्यर्धे जुगुप्सिते' इत्यमरोक्तेः ।

२. वस्तुतस्तु अयमप्यनुपपन्न एव, असमाप्तात् कर्मणः फलानुत्पत्तेः । तर्हि सत्रविधायकवचनबलादेव सत्रिणां दीर्घायुर्भविष्यतीति पञ्चमः पक्षोऽस्तु । मैवम्, न ह्यस्य वचनस्य सोऽर्थस्सम्भवति, तद्वाचकपदाभावात् । न च कल्पयितुं शक्यते, सम्भावितायुष्काणामपि सत्रान्तरेषु प्रवृत्तानां दैवान्म्रियमाणानां तत्सत्रविधिबलदायुर्वृध्यदर्शनात् ।

तर्हि 'प्रज्ञ पञ्चाशतः' इत्यस्य पुरुषपरत्वमङ्गीकृत्य सार्धद्विशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते संवत्सरचतुष्टयेन सहस्रसंवत्सरत्वं सम्पद्यते । यत एकोऽपि त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तः पञ्चपञ्चाशत्संख्यैर्यजमानैः प्रत्येकं कर्तृभूतैः सम्बध्यमानस्तत्सङ्ख्या भवति तथा पञ्चदशादयोऽपीति । तेन चतुःसंवत्सरमिदं सत्रमर्धतृतीयैर्यजमानशतैः क्रियमाणं सहस्रसंवत्सरं भवतीति षष्ठः पक्षोऽस्तु ।

सोऽप्यनुपपन्नः, 'चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्' इति वचनादधिकानां तत्राधिकाराभावात् । संख्याशब्दसंवत्सरशब्दयोर्मध्येऽन्यतरस्य गौणत्वमाश्रित्य मनुष्याधिकार आश्रयणीयः । तत्रापि संख्याशब्दस्य मुख्यत्वादेकार्थनिश्चयसामर्थ्याच्च न स्वार्थत्यागः । संवत्सरपदं तु जघन्यत्वात् सावन-सौर-चान्द्र-नाक्षत्राद्यनेकार्थसाधारणत्वेनार्थनिश्चयासामर्थ्यात् गौणं भवति । तर्हि 'यो मासः स संवत्सरः' इति वचनात्संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्रमासमेतत्सत्रमिति सप्तमः पक्षोऽस्तु ।

सोऽपि नोपद्यद्यते । यतः अष्टमे वर्षे उपनीतो द्वादश वर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा 'जातपुत्रोऽग्नीनादधीत' तस्मादधानादूर्ध्वं ज्योतिष्टोमानुष्ठानोत्तरकालमस्यायुषि न सम्भवन्ति सहस्रमासाः ।

ननु तर्हि 'संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रय' इति प्रयोगाद् द्वादशरात्रिषु संवत्सरशब्दः, प्रतिमाविशेषणं तत्र संवत्सरशब्दः, न तस्य द्वादशरात्रिषु प्रयोगः । तस्मादष्टमः पक्षोऽप्ययुक्त इत्याशयेनोक्तं 'सर्वथैतदपि नोपपद्यते' इति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्हां वा शक्यत्वात् ॥ २५ ॥

अह्नां वैतत्सहस्रमङ्गीकर्त्तव्यम्, न संवत्सराणाम्, अशक्यत्वात्। मुख्यार्थासम्भवे च गौणी वृत्तिराश्रीयते। तेन संवत्सरशब्दो गौव्यावृत्याऽहर्विषयः[१] ॥ २५ ॥

संख्यायाः कस्माद् गौणी वृत्तिर्नाश्रीयतेऽत आह—

श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ २६ ॥

श्रुत्या हि संवत्सरशब्दोऽहर्विषयः प्रदर्शितः "अहर्वै संवत्सरः" इति। तस्मादह्नां सहस्रमङ्गीकर्त्तव्यम् ॥ २६ ॥

प्रकृत्यनुग्रहाच्च ॥ २७ ॥

एवं च प्रकृतिरनुगृहीता भवति। प्रकृतौ हि द्वादशाहे अहानि संख्येयानि, इहापि तद्वदेव संख्यायोग इति ॥ २७ ॥

इति कर्कभाष्यसहितकात्यायनश्रौतसूत्रे प्रथमाध्यायस्य
षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

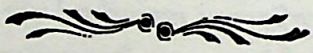

---

१. यथा 'त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदशः' इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्ते एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते, न त्वहःसङ्घे क्वाचिदपि त्रिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः। तैश्च शब्दैः समानाधिकरण्यात् संवत्सरशब्दः स्वावयवभूते अहनि तथैव लक्षणया वर्तत इति भवति तस्याहःपरत्वमिति तत्त्वम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत्रेदं विचार्यते प्रधानकर्मणां यौगपद्ये सहप्रयोगे सति किमङ्गकर्मणां तन्त्रम् ? उत प्रतिप्रधानमावृत्तिरिति । प्रतिप्रधानमावृत्तिरिति ब्रूमः । प्रधानानि बहूनि । प्रत्येकं चाङ्गवत्ता सम्पादनीया । न चानावृत्तैरङ्गैरसौ सम्पद्यते । तस्मात्प्रतिप्रधानमावृत्तिरित्येवं प्राप्त उच्यते—

कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम् ॥ १ ॥

प्रधानानां सहप्रयोगे सत्यङ्गानां तन्त्रं सकृत्क्रिया ॥ १ ॥

कुत एतत् ?

शक्यपुरुषार्थकृतत्वैकार्थसमवायश्रुतिभ्यः ॥ २ ॥

युक्तं यत्प्रधानकर्मणां सहप्रयोगे सत्यङ्गानां सकृत् क्रियेति । कुत एतत् ? शक्यत्वात् । शक्यते ह्यदृष्टोपकारिणाङ्गेनानेकेषामुपकर्तुम् । अगृह्यमाणविशेषत्वात् प्रदीपवत्[1] ।

पुरुषार्थकृतत्वाच्च । प्रधानान्यङ्गवन्ति कर्त्तव्यानीति पुरुषार्थः, सकृत् कृतैरेवासौ कृत एव भवति ।

एकार्थसमवायश्रुतेश्च । एकस्मिन्नर्थे फले बहुभिः प्रधानैः साध्येऽङ्गानां समवायश्रुतिर्भवति—"ता एकविंशतिराहुतयो द्वावाधारौ, पञ्च प्रयाजाः, द्वावाज्यभागौ आग्नेयः पुरोडाशस्तक्षद्दृश, आग्नीषोमीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशो, ऽग्निः स्विष्टकृद्, इडा, त्रयोऽनुयाजाः, सूक्तवाकश्च, शंयोर्वाकश्च, अथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति, समिष्टयजुश्चेति आहुतीनामेकविंशतिसंख्या दृश्यते । सा च तन्त्रपक्षे भवति । इतरथा आहुतिशब्दो लक्षणया तद्विधिपर एव स्यात् ।

अपरेऽन्यथा वर्णयन्त्येतत्सूत्रम् । शक्यपुरुषार्थत्वात् । शक्यते हि सकृत्कृतेनाप्यनेन बहूनामुपकर्त्तुम् पुरुषार्थवत्, यथा पुरुषार्थेन प्रदीपेनेति । अपि च कृतमप्यङ्गं यदि पुनः क्रियते तत् कृतत्वादेकार्थवत्कृतं भवति । यथा प्रदीप एव कृतः पुनः क्रियते । समवायस्तूक्त एव । अतः सहप्रयोगे प्रधानानामङ्गानां सकृत् क्रियेति ॥ २ ॥

सहप्रयोग एव प्रधानानां कुतः ?

फल-कर्म-देश-काल-द्रव्य-देवतागुणसामान्ये[2] ॥ ३ ॥

---

१. देहलीप्रदीपन्यायेनेत्यर्थः ।

२. 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः प्रत्येकमनुसम्बध्यते' इति न्यायेन सामान्यपदं फलकर्मादिप्रदैः सम्बध्यते तथा च फलसामान्यं कर्मसामान्यमित्याद्यर्थः सम्पद्यते ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यत्रैकेन प्रयोगवचनेन बहूनि प्रधानान्युपादाय फले विधीयन्ते तत्र सहप्रयोगः। इतरेतरसव्यपेक्षाणि हि तानि विहितानि। यथा "वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजयेत्" इति। तत्र वैश्वदेवशब्देन समुदायवचनेनाष्टानां हविषां सहत्वम्, यदि च तेषां कर्मापि समानं भवति, पञ्चप्रयाजता त्र्यनुयाजतेत्येवमादि। भिन्नाङ्गकर्मणां सहप्रयोगे सतीतरेतर-वैगुण्यं स्यात्। देशसामान्ये च सहप्रयोगो न भिन्नदेशानाम्, अशक्यत्वात्। काल सामान्येऽप्येवम्। परिक्रयद्रव्यसामान्ये च सहप्रयोगो युक्तः, यथा त्रिसंयुक्तेषु "त्रयाणां वामनत्रयाणां श्यामत्रयाणां बभ्रुः" इति। देवतासामान्ये पुनः समाननुच्चारणम्। यथा सप्तदशसु प्राजापत्येष्वनुवाचने प्रैषे च। यदि च तासां देवतानां गुणोऽपि समानो भवति यथा तत्रैवोपांशुत्वम्। गुणभेदे पुनरशक्यं सहोच्चारणम्। यथोपांशुयाजदेवताऽ-ग्नीषोमयोः, पुरोडाशाग्नीषोमयोश्च ॥ ३ ॥

तद्भेदे भेदः ॥ ४ ॥

तेषामेव सहत्वकारणानां यत्र भेदस्तत्र सहत्वं न भवति। यथा 'मित्रविन्दा-प्रतिकामाग्नेययोः प्रयोगवचनभेदात् भेदः। कर्मभेदेऽपि भेदो भवति, यथा कस्य-चित्पञ्चप्रयाजता कस्यचिन्नवप्रयाजता। तत्र सहत्वे इतरेतरवैगुण्यमापद्यते। देशभेदेऽपि भेदो भवति, यथा वरुणप्रघासेषु मारुत्याः। कालभेदेऽपि दर्शस्य पौर्णमासस्य च सहत्वं भिद्यते। द्रव्यभेदेऽपि त्रयाणां त्रिसंयुक्तानां भेदः ॥ ४ ॥

सहत्वे प्रधानानामङ्गानां तन्त्रमुक्तम्। क्वचित्तयोः सङ्गतिरेव नास्ति। यथा वैश्वदेवे देशो विरुध्यते। प्रधानानां प्राचीनप्रवणो देशः "प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत" इति। तदङ्गानां समो देशश्चोदकप्राप्त्या 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इति, तेनाङ्ग-प्रधानानामसङ्गतिरत्र। कालोऽपि चात्र विरुध्यते, प्रधानानां पक्षान्तः कालः तदङ्गानां पक्षादिरिति। एतदालोच्य सूत्रितम्—

देशकालौ विरोधे न कृत्स्नोपदेशात्[२] ॥ ५ ॥

कृत्स्नं ह्येतत्कर्म साङ्गं देशे काले च विधीयत इति। न ह्यङ्गरहितस्य प्रधानस्य पृथग्वचनम्।

---

१. अङ्गानां प्रधानानाञ्च साहित्यं फलमादायैव भवति। यत्र तादृश फलं भिन्नं भवति तत्र साहित्यमपि भिन्नं भवति। तद्भेदे च प्रयोगोऽपि भिन्नः। यथा मित्रविन्दान्तर्गताग्नेय-यागयोरिति भावः।

२. देवयाज्ञिकाः सूत्रमिदं द्विधा विभज्य पूर्वोत्तरपक्षतया व्याख्यान्ति। 'देशकालौ विरोधे' इति शङ्कासूत्रम्, 'न कृत्स्नोपदेशात्' इति समाधानसूत्रम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

"देशकालौ विरोधे" इत्येतत्सूत्रमपरेऽन्यथा वर्णयन्ति। किं प्रयोगवचनैकत्वे सति कर्मादीनि सर्वाणि सहत्वविरोधकानि ? उत देशकालावेवेति ? "तद्भेदे भेद" इत्युक्तत्वात्सर्वाणीत्येवं प्राप्त आह—

देशकालावेव विरोधकौ न कर्मादीनि। शाब्दो हि सहप्रयोगः। कर्मादीनामशाब्दता। तेन वैश्वदेवे कर्मभेदेऽपि सत्यष्टानां हविषां सहत्वम्। कथं कर्मभेद इतिचेत्, पयस्यायाः सान्नाय्यपयोविध्यन्तेन वृधन्वत्तता प्राप्नोति। इतरेषां पौर्णमासविध्यन्तेन 'वार्त्रघ्नता। शब्दबलीयस्त्वात्सहप्रयोगः। द्रव्यभेदेऽपि शुनासीरीये परिक्रमभेदेऽपि प्रयोगवचनैकत्वात्सहप्रयोगः। तस्माद्देशकालावेव सहप्रयोगस्य विरोधकौ प्रयोगवचनैकत्वे सति न कर्मादीनि। एतस्यां व्याख्यायां "न कृत्स्नोपदेशात्" इति सूत्रं पूर्वपक्षनुत्थाप्य पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः। तत्रोपसत्कल्पिकः सुब्रह्मण्यानिगदः "व्यहे सुत्यामागच्छ" इति। स च चोदकेन द्वादशाहे प्राप्तः। तत्र च द्वादश उपसत्कालिकान्यहानि, द्वादश सौत्यानि। तत्रैतत्सन्दिह्यते– किं सकृत्सुत्याशब्दोच्चारणम् उत भेदेन प्रतिसुत्यमिति ? कुतः सन्देहः ? यदि प्रकृतौ "व्यहे सुत्यामागच्छ" इत्यनेन सुत्योपलक्षणं कृतं ततो भेदेन प्रतिसुत्यमुपलक्षणम्, अथ यागसाधनभूतदेवतेन्द्रस्मरणं चिकीर्षितं ततः सकृत् सुत्याशब्दोच्चारणम्। किं तावत्प्राप्तम् ?

सूत्रेणैव पक्षः

अहर्गणे सुब्रह्मण्यायाः सर्वोपलक्षणं प्रकृतिवत् ॥ ६ ॥

अहर्गणे उपसत्कालिके सुब्रह्मण्यानिगदे सर्वाण्यहानि भेदेनोपलक्षयितव्यानि। एवं प्रकृतिवद्विकृतिः कृता भवति। प्रकृतौ ह्येकं सौत्यमहरासीत्, तदेवोपलक्षितं "व्यहे सुत्यामागच्छ" इति। इह द्वादश सौत्यान्यहानि, तत्र च यदेव नोपलक्ष्यते तस्यैवोपलक्षणसंस्कारहानाद्गुण्यमापद्यते। तस्मात् 'द्वादशाहे' 'त्रयोदशाहे' इत्येवमादि सर्वेषामुपलक्षणमिति ॥ ६ ॥

एवं प्राप्त आह—

तन्त्रकालकर्म प्रत्यहमविधानात् ॥ ७ ॥

लुप्तविभक्तिको निर्देशः। तन्त्रेण उपसत्काले सुत्याशब्दोच्चारणमित्यर्थः। कुत एतत् ? प्रत्यहमविधानात्। न ह्येवंविधं वाक्यमस्ति "प्रत्यहमुच्चारणम्' इति। ननु

१. वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम्' इति विधेः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चोदकेन विधानम्, प्रकृतावेकं सौत्यमहस्तदुपलक्षितम् "त्र्यहे सुत्यामगच्छ" इति विकृतौ बहूनि सौत्यानि, तानि सर्वाण्युपलक्षयितव्यानि। अत्रोच्यते—न हि प्रकृतौ सुत्योपलक्षणं चिकीर्षितम्। न हि तयोपलक्षितया किञ्चित्प्रयोजनमित्यत्रादृष्टं परिकल्प्यम्। यागसाधनभूतदेवतेन्द्रस्मरणं चिकीर्षितम्। तच्चोपसत्कालीनानामन्हां निगदद्वारेण त्र्यहेऽतीते सुत्यां प्रति भवतेन्द्रागन्तव्यम् इति। ननु चात्राप्यदृष्टमेव। न हीन्द्र आमन्त्रणं शृणोति। न च श्रुत्वाऽऽगच्छतीति। सत्यमेवेदम्, अनेन प्रकारेण यागसंस्तवोऽयम्। येन साधनान्यचेतयमानान्यपि चेतनवत्संस्तूयन्ते यथा "श्रृणोत ग्रावाणः" इति। न हि ग्रावाणः शृण्वन्ति, संस्तवायैतदुच्यते। यथाच "शृणोतु देवः सविता हवं मे" इति यागः संस्तूयते। एवमनागच्छन्नपीन्द्र आगच्छतीवाशृण्वन्नपि सविता श्रृणोतीवेति। यागसंस्तवनेन च कर्तुरुत्साहसञ्जननमिति दृष्टो ऽर्थः। सुत्योपलक्षणे पुनर्दृष्टस्यांशोऽपि नास्तीति ॥ ७ ॥

एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं कृतत्वात् ॥ ८ ॥

यत्रैकद्रव्यविषयः कर्मणोऽभ्यासस्तत्र किं प्रतिक्रियं मन्त्राभ्यावृत्तिरुत सकृन्मन्त्रवचनमिति। क्रियाभ्यावृत्तौ तच्छेषस्य मन्त्रस्यावृत्तिप्राप्तौ सकृदुच्यते। एकद्रव्यविषये कर्मणोऽभ्यासे सकृन्मन्त्रो वक्तव्यः। कुत एतत्? कृतत्वादभिधानसंस्कारस्य। अपि च साभ्यासा एकैवेयं क्रियेति। क्रियादौ च मन्त्रंवचनमुक्तम् ॥ ८ ॥

उक्तेन न्यायेन हविषो ग्रहणे, बर्हिषो लवने, तस्यैव स्तरणे आज्यग्रहणे च सकृन्मन्त्रवचने प्राप्त आह—

न ग्रहणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु तु ॥ ९ ॥

तु शब्दोऽवधारणे। ग्रहणादिषु नैव सकृन्मन्त्रवचनम्। न ह्यत्राभिधानसंस्कारस्य कृतत्वमस्ति। ग्रहणे तावद् यावदेव नुष्टिना गृहीतं तावदेव मन्त्राभिधानेन संस्कृतम्, अन्यद् गृह्यमाणमभिधानसंस्कारसव्यपेक्षमेवेति। लवनस्तरणयोरप्येवम्, आज्यग्रहणे च ॥ ९ ॥

वचनादाज्ये ॥१०॥

आज्ये वाचनिकी मन्त्रनिवृत्तिरुक्ता उत्तरेषु ग्रहणेषु—"त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात् त्रिवृद्धि यज्ञ इति, तदु नु सकृत् सकृदेव" इति ॥ १० ॥

मुष्टौ चोत्तमे ॥११॥

मुष्टौ चोत्तमे "तूष्णीं चतुर्थम्" इति ॥ ११ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दीक्षितस्यामनोज्ञस्वप्नदर्शने मन्त्रवचनमाम्नातम्। तथा नदीतरणे, अववर्षणे, अमेध्यदर्शने, प्रयाणे च। तत्रैतत्सन्दिह्यते किं युगपदनेकामनोज्ञस्वप्नदर्शने सकृन्मन्त्रवचनमुत भेदेनेति ? तथा नदीतरणेऽपि च स्रोतसां भेदे किं भेदेन मन्त्रवचनम् ? उत सकृदिति ? अववर्षणेऽपि च युगपदनेकधारासन्निपाते किं प्रत्यववर्षणं मन्त्रवचनमुत सकृदिति ? एवं युगपदनेकामेध्यदर्शने। वनीवाहनप्रयाणेऽपि च किं प्रतिप्रयाणं मन्त्रवचनमुत प्रथमे प्रयाणे इति। तत्र प्रत्येकं मन्त्रवचने प्राप्ते आह—

स्वप्न-नदीतरणाववर्षणामेध्यदर्शन-प्रयाणेषु तु सकृत् कालद्रव्यैकार्थत्वात् ॥१२॥

यथासम्भवं हेतुविभागः। अनेकस्वप्नदर्शने कालैकत्वात् सकृन्मन्त्रवचनम्। नदीतरणे द्रव्यैकत्वात्। स्रोतसां भेदेप्येकमेव नदीद्रव्यमिति सकृन्मन्त्रः। अववर्षणेऽपि कालैकत्वात्। तथाऽमेध्यदर्शने। प्रयाणेषु तु एकार्थत्वात्। एक एवायमर्थो गमनं नाम। तस्यादावेव मन्त्रवचनं न प्रतिप्रयाणमिति ॥ १२ ॥

अथ यत्र कालभेदेन पुनस्तदेव निमित्तमापतति तत्रापि किं सकृद्वचनमुत भेदेनेति ? अभिहितमेव तदिति कृत्वा सकृन्मन्त्रवचने प्राप्ते आह—

न निमित्तभेदात् ॥१३॥

नात्र सकृन्मन्त्रवचनम्। भिद्यते ह्यत्र निमित्तमिति कृत्वा मन्त्राभ्यावृत्तिः ॥१३॥

अप्रधानकालं सकृदसन्निपातात् ॥१४॥

अप्रधानकालीनं यदङ्गं यथा आधानम् तस्य प्रतिकर्म प्राप्तौ सत्यामुच्यते सकृत्कर्त्तव्यम्। न हि तत्क्वचित् कर्मविशेषे सन्निपतितं यस्यापवर्गेऽपवृज्यते[1]। अतः स्वकालत्वात्सकृदेव कर्त्तव्यम् ॥ १४ ॥

यूपः ॥१५॥

सोऽयमग्न्याधेयवद् द्रष्टव्यः। सोऽयमप्रधानकालीन एव "दीक्षासु यूपं छिनत्ति" इति। तस्मात्सोऽपि साधारणः पशुत्रयेऽपि। नन्वग्न्याधेयाधिकरणन्यायेनैव गतार्थत्वादवाच्यमेतत्। "पशवे वै यूपमुच्छ्रयन्ति" इति प्रतिपशु प्राप्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थमतिदेशः ॥१५॥

---

१. 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इति विहितमाधानमनारभ्याधीतम्। अनेन कर्मणाग्नयस्सिध्यन्ति। सिद्धैरग्निभिरग्निहोत्रादीनि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते। तत्र सकृत्कृतमिदमाधानं सर्वक्रतूपकारकमिति नाभ्यावृत्तिरिति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वरुश्च सं ँ स्थावचनात् ॥१६॥

[1]स्वरुरपि यूपवद् अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां साधारण एव। कुत एतत्? संस्थावचनात्। संस्थावचनं हि भवति 'स्वरुहोमेन हि यूपः संस्थाप्यते" इति। यदि च प्रथममेव हूयेत यूपः साधारणो न भवेत्। तस्मात्सोऽपि यूपवत्साधारणः॥ १६॥

तन्निर्वृत्तेश्च ॥१७॥

अपि च तत एव यूपात्स्वरुर्निर्वर्त्यते। "तस्य यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्यः" इति समामनन्ति॥ १७॥

दर्शपूर्णमासादिषु कर्मसु चिन्त्यते किं सर्वं स्वयमेव[2] कर्त्तव्यम् उत किञ्चित्परकर्तृकमपीति? फलार्थिनः कर्म चोदितम्, अतस्तेनैव सर्वं कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्त आह—

कर्मणि पुरुषाणाम्[3] ॥१८॥

अधिकारः। कुत एतत्? परिक्रयाम्नानात्। दृश्यते हि तत्र परिक्रयः "गौर्दक्षिणा हिरण्यं दक्षिणा" इत्येवमादि॥ १८॥

एवं सर्वत्र प्राप्तविदमुच्यते—

प्रधान ँ स्वामी फलयोगात् ॥१९॥

यत्प्रधानं स्वद्रव्यपरित्यागरूपं तत् स्वामी करोति। फलयुक्तं हि तदिति। तच्च कुर्वन् फलेन युज्यत इति। एकसूत्रमेवेदमपरे वर्णयन्ति—परिक्रयाम्नानात् सर्वत्र पुरुषाणां कर्तृत्वे सति प्रधानं स्वामी करोति। फलयोगादित्युक्तमेव॥ १९॥

किमेतदेव स्वामी करोति। नेत्याह—

पुरुषयोगिमन्त्र-संस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यात् ॥२०॥

पुरुषयोगी यो मन्त्रः 'तनूपाऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाहि" इत्येवमादिः प्रत्यगाशीर्युक्तः, यश्चात्मसंस्कारः पावनमुण्डनादिः, तौ द्वावपि त्यागे प्रतिपत्तव्यौ। त्यागशब्देन

---

१. यूपे छिद्यमाने यः प्रथमश्शकलो निपतति स स्वरुरभिधीयते।

२. यजमानेनैवेत्यर्थः।

३. अध्वर्य्वादीनां पुरुषाणां दक्षिणादानेन परिक्रयाम्नानात्तेषामपि कर्मणि कर्तृत्वमित्यर्थः।

४. स्वस्वत्वानवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनं यागे न भवति यथा दाने, किन्तु देवतोद्देशेन द्रव्यत्याग एव। अत्र स्वामिनो यजमानस्यैवाधिकारः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्यागाधिकृतो लक्षणया यजमानोऽभिधीयते। यजमानयोगिनौ भवत इत्यर्थः। यजमान एव हि समर्थ आशीःप्रार्थनं कर्तुम्। संस्कारोऽपि च फलप्रतिग्रहयोग्यतापत्त्या यजमानयोग्येव ॥ २० ॥

वचनादन्यत् ॥२१॥

अन्यद् वचनाद्यजमानस्य भवति। यथा "शुक्रं यजमानोऽन्वारभते" इति। ऋत्विजामपि वचनेन संस्कारो भवति, यथा "हिरण्यमालिनो वाजपेयेन चरन्ति" इति ॥ २१ ॥

शेषमितरे यथाऽऽख्यम् ॥२२॥

इतरे स्वामिव्यतिरिक्ताः शेषं यथाख्यं कुर्वन्ति या यस्याख्येति।

उपवीतिनः ॥२३॥

कुर्वन्ति। स्मृतेः[1] ॥२३॥

प्राञ्च्युदग्वा ॥२४॥

"प्रञ्च्युदञ्चि च कर्माणि सन्तिष्ठेरन्" इति श्रुतेः ॥२४॥

आवृत्तिसामन्तेषु[2] प्रदक्षिणम् ॥२५॥

आवृत्तौ सामन्ते च प्रदक्षिणम्, स्मृतेः ॥ २५ ॥

विपर्यस्य पित्र्येषु सकृद्दक्षिणा च ॥२६॥

पित्र्येषु कर्मसु विपर्यासेनाप्रदक्षिणं कार्यम्, सकृच्च। यदभ्यस्तरूपं दैवे स्मर्यते तत्पित्र्ये सकृत्कर्त्तव्यम्। यथा परिसमुह्योपलिप्योल्लेखनम्। दक्षिणा च दिक्। न प्राच्युदीची वा ॥ २६ ॥

---

१. "यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यम्" "यज्ञोपवीती देवकर्माणि करोति" इत्यादिस्मृतिः।

२. समन्तेषु भवं सामन्तं सार्वत्रिकमित्यर्थः। सर्वत्र क्रतुषु क्रियमाणं परिस्तरणादिकं प्रदक्षिण क्रमेण कर्तव्यमित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रधानद्रव्यव्यापत्तौ साङ्गावृत्तिस्तदादेशात् ॥२७॥

प्रधानस्य च यत्साधनद्रव्यं तस्य व्यापत्तौ विनाशे साङ्गावृत्तिर्भवति । तेन ह्यादिष्टान्यङ्गानि, तद्विनाशाच्च विनाशमुपगतानि । अपरेऽन्यथा वर्णयन्ति । द्रव्यमेव संस्पर्शिभिरङ्गैः सहावर्त्तते, नारादुपकारकैरपि । तेन तान्यादिष्टानीत्युक्तार्थम् ॥ २७ ॥

इति कर्कभाष्यसहितकात्यायनश्रौतसूत्रे प्रथमाध्यायस्य सप्तमी कांण्डिका ॥ ७ ॥

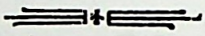

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदं श्रूयते––"व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत" इति। तत्रैतत्सन्दिह्यते-किमुभावपि व्रीहियवौ यागं प्रत्यङ्गभावमुपनेयौ ? उत विकल्पेनेति ? किं तावत्प्राप्तम्। सूत्रेणैव पक्षः–

गुणानामेकार्थानां ॐ सर्वारम्भश्चोदितत्वात् ॥१॥

ये गुणा एकप्रयोजनाः यथा व्रीहियवादयस्तैः सर्वैस्तत्कर्मारब्धव्यम्। कुत एतत् ? चोदितत्वात्। चोदिता हि ते यागाभिनिर्वृत्ताविति[1]। य एव गुणोऽङ्गभावं नोपनीयते तस्यैव श्रुतिरर्थिका स्यादिति ॥ १ ॥

एवं प्राप्त आह––

न कृतत्वात् ॥ २ ॥

नैतदेवं सर्वैस्तत्कर्मारब्धव्यमिति। किं कारणम् ? कृतत्वात्। एकेनैव यदा तत्कर्माष्टाकपालाभिनिर्वृत्तिरूपं निर्वर्तितं भवति तदा द्वितीयोपादानमनर्थकं स्यात्। सर्वे हि ते इतरेतरनिरपेक्षा एव विधीयन्ते ॥ २ ॥

अथ यद्येकेनैव निर्वर्त्तिते यागे द्वितीयश्रुत्यनुग्रहाय यागाभ्यावृत्तिः क्रियते तत्रैतदुत्तरं सूत्रम्—

अनारभ्यत्वात् ॥ ३ ॥

अनारभ्यौऽयमर्थः, यदुत गुणानुरोधेन प्रधानाभ्यावृत्तिः। तस्माद्विकल्पः[2] ॥ ३ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा व्रीहियवयोर्विकल्प इति। हविरुद्वपनं प्रकृत्य श्रूयते—"वर्षवृद्धा उ ह्येवैते यदि व्रीह्यो यदि यवा" इति[3]। अपि च सङ्कुच्चये सति न व्रीहिभिः कृतो भवति न यवैरिति सङ्कीर्णमन्यद्रेन द्रव्यान्तरं भवति ॥ ४ ॥

---

१. व्रीहियवयोरुभयोर्यागसाधनत्व एव यागाभिनिर्वृत्तिः, साधनत्वेन तयोर्विहितत्वादिति भावः।

२. 'एकार्थास्तु विकल्पेरन्' इति न्यायादिति भावः।

३. व्रीहिभिर्यजेत' 'यवैर्यजेत' इत्यत्र द्रव्यदेवतासंयोगो न विद्यते, केवलं द्रव्यं विधीयते यागसाधनतया। तत्र यागनिर्वृत्तिरूपं दृष्टमेव फलम्। तदेकेन द्रव्येण सिद्धमिति नान्यस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धस्तत्र सर्वसम्पादनं व्यर्थम् यथा ज्योतिष्टोमे ग्रहणानामिति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५ ॥

इति चेत् पश्यसि व्रीहियवयोरेवान्यतरस्य विकल्पेनान्यतरस्य श्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ ५ ॥

कालान्तरेऽर्थवत्वं स्यात् ॥ ६ ॥

कालान्तरे द्वितीया श्रुतिः सार्थिका भविष्यति । न ह्येकस्मिन् कर्मणि समुच्चयः सम्भवतीत्येतदुक्तम्[1] ॥ ६ ॥

आधारं प्रकृत्य गुणाः समाम्नाताः । "ऋजुमाधारयति सन्ततमाधारयति दीर्घमाधारयति प्राञ्चमाधारयति" इति । तेषामेककार्यकरत्वादुक्तेन न्यायेन विकल्पे प्राप्त आह—

धर्ममात्रेषु समुच्चयोऽविरोधे ॥ ७ ॥

ये गुणा धर्ममात्राः तेषां समुच्चयः । कुत एतत् ? अविरोधे हि ते वर्त्तन्ते । कथम् ? ऋजुः सन्ततं न विरुणद्धि, न च सन्ततं दीर्घम्, न च दीर्घं प्राञ्चम् । प्रतिनियतानीत्यदृष्टानि । तस्मादृज्वादीनां समुच्चयः । ननूक्तमेककार्यत्वादिति । सत्यं परमेकं कार्यम्; अवान्तरकार्याणि तु भिन्नानि । यदृजुना क्रियते न तत्सन्ततेन यत्सन्ततेन न तद्दीर्घेण यद् दीर्घेण न तत्प्राञ्चेति ॥ ७ ॥

होत्राधानयीः क्रियामाणानुवादिनामग्निमन्थनप्रणयनादिषु होतृकाणाम् आधानमन्त्राणाञ्च भूर्भुवः स्वरिति किमेषां समुच्चयः ? उत विकल्प इति ? मन्त्राणां क्रियाभिधायकत्वं तत्साधनाभिधायकत्वञ्च दृष्टं प्रयोजनमिति विकल्पे प्राप्त आह—

होत्राधानयोः ॥ ८ ॥

होतृकाणां मन्त्राणाम् अधस्तनसूत्रोपात्तः समुच्चयोऽनुकृष्यते । यत्कारणमदृष्टार्था हि ते क्रियमाणानुवादिनः । करणमन्त्राणाञ्च विकल्प इष्यते दृष्टार्थत्वात् । क्रियमाणानुवादिनस्त्वदृष्टार्था इति समुच्चयः । आधानमन्त्राणान्तु समुच्चयो वाचनिकः "त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति पञ्चभिराहवनीयम्" इति ॥ ८ ॥

सर्वत्र होतृकाणां समुच्चये प्राप्त आह—

---

१. शाखान्तरे ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न याज्यानुवाक्यासु विरोधात् ॥ ९ ॥

एकस्मिन् प्रकरणे यज्यानुवाक्यालक्षणयुक्तानां समुच्चयो न भवति। देवतास्मरणार्था ह्यनुवाक्या। हविः समर्पणार्था च यज्या। अतो दृष्टार्थत्वाद्विकल्पः। तथाचाह 'ह्वयति वा अनुवाक्यया प्रयच्छति याज्यया' इति ॥ ९ ॥

दर्शनाच्च ॥ १० ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा यज्यानुवाक्यासु न समुच्चयः। प्राजापत्यान् प्रकृत्यामनन्ति "एकानुवाक्यां भवत्येका याज्यैकदेवत्या हि" इति। देवतैकत्वं हेतुं ब्रुवन् याज्यानुवाक्ययोरेकत्वं च प्रदर्शयति। तथा पितृयज्ञे पुरोनुवाक्यां प्रकृत्यामनन्ति "एकया वै देवान्प्रच्यावयन्ति द्वाभ्यां पितॄन्" इति अनुवाक्याद्वित्वविधिपरे वाक्ये एकत्वं दर्शयति ॥ १० ॥

प्रायश्चित्तेषु दोषनाशात् ॥ ११ ॥

एकस्मिन् कर्मणि प्रायश्चित्तबहुत्वे आम्नाते[1] किं समुच्चयः? उत विकल्पः? इति। विकल्प इति ब्रूमः। कुतः दोषनिर्घातार्थं हि प्रायश्चित्तं भवति। दोषदर्शने हि सति तदाम्नायते। ततस्तन्निर्हृतिरेव प्रयोजनम्। तेन विकल्प्यते[2] ॥ ११ ॥

एकेन च निर्हृते दोषे द्वितीयमनर्थममित्येवं प्राप्त आह—

नाश्रुतेः ॥ १२ ॥

प्रायश्चित्ते कृते दोषः प्रयातीति नैवं श्रुतिरस्ति ॥ १२ ॥

---

१. यथा दर्शपूर्णमासयोरतिपाते पाथिकृतीष्टिः वैश्वानरेष्टिश्चाम्नाते।

२. पर्वप्रतिपत्सन्धिः कालः पौर्णमास्यमावास्येष्ट्योः तस्मिन्नतिक्रान्ते क्रियमाणं कर्म विगुणं भवति। वैगुण्यस्यास्य निर्हरणाय प्रायश्चित्तोक्ष्य आम्नाताः परस्परनिरपेक्षतया। तत्र प्रत्येकमिष्टेः वैगुण्यानिर्हरणक्षमतास्तीति कुतस्समुच्चयस्स्यात्? अतो विकल्प एव। प्रायश्चित्तेषु कानि चनानियतनिमित्तकानि कानि चन च नियतनिमित्तकानि। अनियतनिमित्तकानि नैमित्तिकानि कर्माणि भवन्ति, नियतनिमित्तकानि च नित्यानि कर्माणि भवन्ति। तत्र क्वचिद्विकल्पोऽपि भवति, क्वचिच्च समुच्चयः। येषां प्रातश्चित्तानां द्वारैक्यं तत्र विकल्पः येषाञ्च न तथा तत्र समुच्चयः। विषयोऽयं द्वादशस्य तृतीयपादे जैमिनिना विचारितः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रत्यक्षाच्च ॥ १३ ॥

प्रत्यक्षेणापि दोषनिर्घातो न दृश्यते । "भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति" इति कृतेऽपि होमे न भिन्नमभिन्नम् भवति । न च स्कन्नमस्कन्नम् । अतो धर्ममात्रम्, तस्मात्समुच्चयः ॥ १३ ॥

स्याद्वा दर्शनात् ॥१४॥

भवेद्वा केषुचित्प्रायश्चित्तेषु दोषनिर्घातार्थता, यथा महाव्याहृतिहोमेषु । दोषनिर्घातो ह्यत्र दृश्यते "स यथा पर्वणा पर्व सन्दध्यादेवं हैव स सन्दधाति य एताभिर्भिषज्यति" इति सन्धानभैषज्ये दर्शयति ॥ १४ ॥

एवं प्राप्त आह—

नान्यार्थत्वात् ॥१५॥

नैतदेवं सन्धानभैषज्ये दृष्ट्वा विकल्प इति । किं कारणम् ! अन्यार्थे ह्येते । किमर्थे इति चेत् ! महाव्याहृतिस्तुत्यर्थे, इत्थं नाम प्रशस्तो महाव्याहृतिहोमो येन सन्धानभैषज्ये क्रियेते । तस्माददृष्टार्थत्वम् ॥ १५ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । कर्मणि प्रयुज्मानानां मन्त्राणां किं यथाम्नातस्वरेण, प्रयोगः ? उत भाषिकस्वरेण ? भाषिकस्वरो ब्राह्मणस्वरः, आहोस्विदेकश्रुत्या तानेनेति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

मन्त्रे स्वरक्रिया यथाम्नातमविशेषात् ॥१६॥

कर्मणि प्रयुज्यमाने मन्त्रे आम्नातस्वरेण प्रयोगः । कुत एतत् ? अविशेषात् । न विशेषोऽवसातुं शक्यते-अनेन स्वरेण अनेन वा प्रयोग इति । तस्मात्समाम्नायस्वरः ॥ १६ ॥

एवं प्राप्ते आह—

भाषिकस्वरो वोपपन्नमन्त्रोपदेशात् ॥१७॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । भाषिकस्वरो वा भवति । ब्राह्मणस्वरः न मन्त्रस्वरः । कुत एतत् ? उपपन्नस्वरस्यैव मन्त्रस्य विद्यमानस्वरस्य ब्राह्मणे स्वरान्तरेणोपदेशो भवति । तस्माद् भाषिकस्वर इति ॥ १७ ॥

एवं प्राप्त आह—

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तानो वा नित्यत्वात् ॥१८॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे। नैतदस्ति यद्भाषिकस्वर इति। तानेन प्रयोगः एकश्रुत्या प्रयोग इत्यर्थः ॥ १८ ॥

कुत एतत् ?—

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्या साम-जप-न्यूङ्ख-याजमानवर्जम् ॥१९॥

स्मर्यते ह्येवम्—"एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ" इति, वर्त्तमाने "यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु" इति एवमादिवर्जितानां मन्त्राणाम् एकश्रुत्या तानेन प्रयोगः। नन्वियं स्मृतिः, श्रुत्या च मन्त्रप्रयोगः स्वरान्तरेणोच्यते। नैव श्रुतिर्मन्त्रप्रयोगार्था। "तं प्रथयत्युरुप्रथा उरुप्रथरवेति" प्रयोगवचनेनोपसंगृहीतत्वात्। लिङ्गेन प्रथने प्राप्नोत्येव, तत्र श्रुतिरर्थवादार्था "उरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्" इति। प्रशस्तमेतत्प्रथनं येन यज्ञपतिरपि प्रजया पशुभिश्च प्रथत इति। अपि च नित्या स्मृतिरविच्छिन्नपारम्पर्यात्। अथवा नित्यत्वादिति–नित्यं वैदिकं वचनं स्मृतीनां मूलमित्येवं स्मृतेर्नित्यत्वम् ॥ १९ ॥

आधाने श्रूयते "षड् देया द्वादश देया" इत्येवमादि। तत्र सन्देहः किं दानसंयोगे सङ्ख्या विकल्प्यते ? उत समुच्चीयत इति ? सर्वासामान्नातत्वात्समुच्चये प्राप्ते आह—

सङ्ख्याविकल्पो दानसंयोगे कृतत्वात् ॥२०॥

दानसंयोगे या सङ्ख्या श्रूयते सा विकल्पेन भवितुमर्हति। कुत एतत् ! एकेन सङ्ख्याविशेषेणानत्यर्थस्य निर्वर्तितत्वात्। आनत्यर्थञ्चैतद्दानं न[1] धर्ममात्रम् "स एष यज्ञो हतो न ददक्षे तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयन्" इति प्रकृत्यामनन्ति "ता वै षड् दद्यात्" इत्येवमादि ॥ २० ॥

अस्त्यग्नीषोमीयः पशुः। तत्र श्रूयते "श्वभ्र ऊवध्यमवदधाति, वसां जुहोति, अष्ठूध्नीं होत्रे प्रयच्छति, वनिष्ठुमग्निधे प्रयच्छति' इति। तच्च चोदकेन पञ्चपश्वादिपशुगणे प्राप्तम्। तत्र सन्देहः–किमूवध्यादीनां समुच्चयः उत विकल्पः ? इति ! किं तावत्प्रतिभाति ! एकेनैव द्रव्येण तस्याः क्रियाया निर्वर्तितत्वाद्विकल्पे प्राप्त आह—

---

१. नादृष्टार्थमित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऊवध्य–वसा–ऽध्यूध्नी–वनिष्ठुषु समुच्चयो द्रव्यसंस्कारतद्भेदाभ्याम् ॥ २१ ॥

ऊवध्यादिषु समुच्चयो न विकल्पः । कुत एतत् ! द्रव्याणि हि तया क्रियया संस्क्रियन्ते प्रतिपाद्यन्ते । नात्र द्रव्यं क्रियार्थम्, क्रियैव द्रव्यार्थेति क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालं चरितार्थस्य द्रव्यस्य प्रतिपत्तिः संस्कारः । संस्कार्याणि च भिन्नानि । यस्यैव पशोःशेषसंस्कारो न क्रियते तस्यैव संस्कारहानाद्गुण्यमापद्यते । तस्मात्समुच्चय इति । भूतभव्यसमुच्चारणन्यायेन द्रव्यमन्यत्र क्रियार्थम्, एकेनैव च क्रियाया निर्वर्तितत्वान्न द्वितीयेन प्रयोजनमिति ॥ २१ ॥

ज्योतिष्टोमे क्रयं प्रकृत्यामनन्ति "हिरण्येन क्रीणाति गवा क्रीणाति" इत्येवमादि । तत्रैतत्सन्दिह्यते–किं क्रयचोदनागुणेषु समुच्चयः ? उत विकल्पः ? इति । किं तावत्प्राप्तम् ! इतरेतदनिरपेक्षत्वाद्दक्षिणासङ्ख्याविकल्पवत् विकल्पप्राविदमाह—

चोदनागुणेषु च प्रकल्पृप्त्युपबन्धाभ्याम् ॥२२॥

अधस्तनसूत्रोपात्तसमुच्चयानुकर्षणार्थः चशब्दः । क्रयचोदनागुणेषु समुच्चयो न विकल्पः । प्रक्तृप्ते एव हि सोमे विद्यमाने कर्ममध्ये क्रयश्चोदितः । तेनास्य धर्ममात्रता । न ह्ययमप्राप्तस्य सोमस्य परिप्रापणार्थः क्रयः । धर्ममात्रत्वाद्यथा चोदितः तथा कार्यः । चोदना च सर्वद्रव्याणाम् । तस्मात्समुच्चतः । अपि च संख्यैवोपवध्यते "तं वै दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभिः" इति ॥ २२ ॥

[1]गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् ॥२३॥

अर्थलक्षणेषु सञ्चरणेषु ॥ २३ ॥

विवृत्त्यावृत्त्य वेतरथावृत्तिः ॥२४॥

विवर्तनमप्रदक्षिणम् । आवर्तनं प्रदक्षिणम् । एते शास्त्रतः कृत्वा[2] इतरथावृत्तिः कार्या ॥ २४ ॥

अतीत्य निष्क्रमणम् ॥२५॥

यत्र सञ्चरणमागैण शास्त्रात्प्रविष्टः, यथा अन्तरेणापराग्नी गत्वा व्रतग्रहणे, तत्र तत्पदार्थाभिनिर्वृत्त्युत्तदकालभतीत्य तेनैव मार्ग्रेण निष्क्रमणम् ॥ २५ ॥

---

१. अध्वर्वादितो विना वचनेनाश्वीयगार्सपत्यतोरन्तरालेन न गच्छेयुरित्यर्थः ।
२. इतरथावृत्तिः प्रत्मावृत्तिरित्यर्थः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्तरत उपचारो यज्ञः ॥ २६ ॥

'उत्तरत उपचारो वै यज्ञः' इति श्रुतेः। अनियतदेशस्य कर्मणो देशोऽयम् ॥२६॥

दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने ॥२७॥

भवतः। 'ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्ते' इति वचनात्। अथ हैषैव तुला यद्दक्षिणो वेद्यन्त' इति प्रकृत्य 'तस्माद्दक्षिणं वेद्यन्तमधिपृश्येवासीत' इति ॥ २७ ॥

पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृक् ॥२८॥

ब्रह्मणः पश्चाद्यजमानो वेदिसंलग्न आस्ते ॥ २८ ॥

अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगात् ॥२९॥

अध्वर्युवेदविहितस्य कर्मणश्चत्वार ऋत्विजः कर्तारः। तेषामगृहीतकर्तृके कर्मण्यध्वर्युः कर्ता। कुत एतत् ? वेदयोगात्। अध्वर्युणा हि वेदो युज्यते। समाख्यायते 'अध्वर्युवेद' इति। यदि तद्वेदविहितानामध्वर्युः कर्ता तदैतदुपपद्यते ॥ २९ ॥

[1]वचनविरोधाभ्यामन्यः ॥३०॥

तद्यथा 'प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति' इति वचनात्। विरोधादपि, पेषणोपधानयोर्युगपद् विधानेऽग्नीत् ॥ ३० ॥

[2]हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजां पूर्वं पूर्वमन्तरम् ॥३१॥

समावेशे सत्युत्तरमुत्तरं बहिर्भवति पूर्वं पूर्वमन्तरं भवति ॥ ३१ ॥

---

१. वचनाद्विरोधाच्चान्यः—अध्वर्योर्भिन्नः कर्ता इति सूत्रार्थः।

२. द्वन्द्वसमासः—हवींषि च पात्राणि चेति। एतेषां पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गम् उत्तरमुत्तरञ्च बहिरङ्गम्। अग्निना सह सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वप्रयुक्ताविमावन्तरङ्गबहिरङ्गभावौ वेदितव्यौ। अर्थाद्धविः पुरोडाशादि अग्नेः सन्निकृष्टं यथा स्यात्तथा कुर्यात्। ततः किञ्चिद्व्यवहितं पात्रं प्रणीतादिकम्। ततो व्यवहितः स्वामी यजमानः, ततो व्यवहिता ऋत्विजः—ब्रह्मादयः। एतेषामन्तरेण कोऽपि किमपि न कुर्यात्। हविःपात्रयोर्मध्ये स्वामी न गच्छेत्, हविःपात्रयोः स्वामिनश्च मध्ये ऋत्विजो न सञ्चरेयुरित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऋत्विजाश्च यथापूर्वम् ॥३२॥

ऋत्विजाश्च यथापूर्वं समावेशे सत्युत्तरमुत्तरं बहिर्भवति पूर्वं पूर्वमन्तरं भवति ॥ ३२ ॥

[1]न वाचोदितत्वात् ॥३३॥

न वायमन्तर्बहिर्भावो भवति। न ह्यस्य ब्राह्मणे चोदनेति। एवमभिहिते पुनरधीतेन व्याख्यायते–अचोदितत्वात् नायमन्तर्बहिर्भावः स्याद्यदि न स्मर्येत। स्मर्यते च। तस्मादस्त्येवेति ॥ ३३ ॥

गार्हपत्ये संस्काराः ॥३४॥

प्रतपनादयो[2] भवन्ति ॥ ३४ ॥

श्रपणं वाहवनीये ॥३५॥

आहनीये वा भवति, गार्हपत्ये वा। एवमेव हि श्रूयते ॥ ३५ ॥

'आज्येन यूपं समनक्ति'इति श्रूयते। तत्रैतच्चिन्त्यते–किमाज्यशब्दः संस्कारनिमित्तः ? उत जातिनिमित्तः ? इति। किं तावत्प्राप्तम् ? प्रयोगप्राचुर्यात् संस्कारनिमित्त इत्येवं प्राप्त इदमाह—

घृतमाज्ये लिङ्गात् ॥ ३६ ॥

आज्ये चोदिते घृतं प्रतीयात्–जातिनिमित्त आज्यशब्दो न संस्कारनिमित्त इति। असंस्कृतेऽपि हि प्रयोगो दृश्यते। क्रेयमाज्यम् क्षीणमाज्यम् तैलमुपसेचनं वर्तते। नन्वयमेकदेशे प्रयोगः, सत्यमेवम्; एकदेशप्रयोगोऽपि वाचकशक्तिमन्तरेण न भवति। लिङ्गाच्च। लिङ्गञ्चाश्वमेधे ब्रह्मौदनं प्रकृत्य भवति–'यदाज्यमुच्छिष्यते तेन रशनामभ्यज्यादत्ते' इति। असंस्कृतेऽप्याज्यशब्दप्रयोगो भवति।

अपरे लिङ्गादिति वर्णयन्ति–लिङ्गाद्गव्यमेव भवतीति। आज्यनिर्वापं प्रकृत्यामनन्ति 'महीनां पयोऽसि' इति। 'मह्य इति ह वा एतासामेकं नाम यद् गवामि'ति ॥ ३६ ॥

---

१. इदमेकमेव सूत्रं शङ्कासमाधानाभ्यां व्याख्यायते कर्काचार्यैः। अन्तरङ्गबहिरङ्गभावौ न ब्राह्मणेन विहितौ, कथमिमौ साध्येते इति शङ्का। अन्तरङ्गबहिरङ्गभावयोरचोदितत्वादिति न, कुतः ? तयोः स्मरणात्तावस्त्येवेति समाधानम्–ब्राह्मणे शब्दतोऽन्तर्बहिर्भावयोरविधानेऽपि तात्पर्यगत्यावबोधनात्तौ विद्येते इति।

२. आदिपदेन-अधिश्रयण-पर्यग्निकरणादयो बोध्याः। इमे संस्कारा विशेषवचनाभावे गार्हपत्येऽनुष्ठेया इत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्य होमोऽनादेशे ॥३७॥

तस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । द्रव्यान्तरस्याविधाने तेन[1] होमः कर्तव्यः ॥ ३७ ॥

चात्वालात्पुरीषम् ॥३८॥

यज्ञकर्मणि यत्पुरीषं तच्चात्वालाद्[2] ग्राह्यम् ॥ ३८ ॥

आहवनीययजतयो ध्रुवायाः ॥३९

'सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम्' इति वचनात् । तत्र केचिदुपस्तरणाभिघारणे अपि ध्रौवाज्यादिच्छन्ति उपस्तरणाभिघारणे अपि यज्ञसाधने एवेति । तत्पुनरयुक्तम्, द्रव्यवदानसंस्कारकौ ह्येतौ न यज्ञसाधने । कुत एतत् ? उत्पद्यमान एवायं यागोऽष्टाकपालसाधन एवोत्पन्नः, 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इत्यनेन । तत्रान्यद् द्रव्यान्तरं न विकल्प्यते, न समुच्चीयते, न च वैपरीत्येन बाध्यबाधकभावेन चाभिसम्बध्यते । [3]उत्पत्तिगुणविरोधात् । अतो द्रव्यवदानसंस्कारोऽयम् । तथाचाह–'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति सैषाज्येन मिश्राहुतिर्हूयते' इति मिश्रणत्वेनाज्यमभिधीयते न यागसाधनत्वेनेति । अथ संस्कारकाण्यपि ध्रौवाद् गृह्यन्ते तदानीं पुरोडाशाभिघारणोपस्तरणप्राणदानादीन्यपि तत एव प्राप्नुवन्ति । अस्तु तथेति चेत्-न, स्थाल्यानर्थक्यात् ॥ ३९ ॥

इडाप्राशित्राघारांश्चैके ॥४०॥

ध्रौवादेवेच्छन्ति । तत्रापि हि यज्ञसंशब्दनं भवति । 'पाकयज्ञियमेव वा एतदिडायाचारिषुः' इतीडायाम्, तथा प्राशित्रं प्रकृत्यामनन्ति 'तद्यथैव यज्ञस्यावदानमेवमेव तत्' इति, 'शिरो वै यज्ञस्यैतयोरन्यतर आघारयोः' इति यज्ञसंशब्दनं भवति । एके तन्नेच्छन्ति, अयज्ञियत्वात् । औपचारिकाण्येतानि यज्ञसंशब्दनानि ॥ ४० ॥

---

१. तेन आज्येनेत्यर्थः । यत्र द्रव्यान्तरं न विहितं तत्राज्येनैव होम इत्यर्थः ।

२. वेदेरीशानकोणे विद्यमानो मृत्पूरितो गर्तश्चात्वालः । तस्मात्पुरीषं मृदं गृह्णीयादित्यर्थः ।

३. उत्पत्तिवाक्यापदिष्टगुणेन विरोधादित्यर्थः । उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मण्युत्पन्नशिष्टगुणस्यानिवेशादिति न्यायादिति भावः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऋत्विजाश्च यथापूर्वम् ॥३२॥

ऋत्विजाश्च यथापूर्वं समावेशे सत्युत्तरमुत्तरं बहिर्भवति पूर्वं पूर्वमन्तरं भवति ॥ ३२ ॥

[1]न वाचोदितत्वात् ॥३३॥

न वायमन्तर्बहिर्भावो भवति। न ह्यस्य ब्राह्मणे चोदनेति। एवमभिहिते पुनरधीतेन व्याख्यायते–अचोदितत्वात् नायमन्तर्बहिर्भावः स्याद्यदि न स्मर्येत। स्मर्यते च। तस्मादस्त्येवेति ॥ ३३ ॥

गार्हपत्ये संस्काराः ॥३४॥

प्रतपनादयो[2] भवन्ति ॥ ३४ ॥

श्रपणं वाहवनीये ॥३५॥

आहनीये वा भवति, गार्हपत्ये वा। एवमेव हि श्रूयते ॥ ३५ ॥

'आज्येन यूपं समनक्ति'इति श्रूयते। तत्रैतच्चिन्त्यते–किमाज्यशब्दः संस्कारनिमित्तः ? उत जातिनिमित्तः ? इति। किं तावत्प्राप्तम् ? प्रयोगप्राचुर्यात् संस्कारनिमित्त इत्येवं प्राप्त इदमाह—

घृतमाज्ये लिङ्गात् ॥ ३६ ॥

आज्ये चोदिते घृतं प्रतीयात्–जातिनिमित्त आज्यशब्दो न संस्कारनिमित्त इति। असंस्कृतेऽपि हि प्रयोगो दृश्यते। क्रेयमाज्यम् क्षीणमाज्यम् तैलमुपसेचनं वर्तते। नन्वयमेकदेशे प्रयोगः, सत्यमेवम्; एकदेशप्रयोगोऽपि वाचकशक्तिमन्तरेण न भवति। लिङ्गाच्च। लिङ्गञ्चाश्वमेधे ब्रह्मौदनं प्रकृत्य भवति–'यदाज्यमुच्छिष्यते तेन रशनामभ्यज्यादत्ते' इति। असंस्कृतेऽप्याज्यशब्दप्रयोगो भवति।

अपरे लिङ्गादिति वर्णयन्ति–लिङ्गाद्गव्यमेव भवतीति। आज्यनिर्वापं प्रकृत्यामनन्ति 'महीनां पयोऽसि' इति। 'मह्य इति ह वा एतासामेकं नाम यद् गवामि'ति ॥ ३६ ॥

---

१. इदमेकमेव सूत्रं शङ्कासमाधानाभ्यां व्याख्यायते कर्काचार्यैः। अन्तरङ्गबहिरङ्गभावौ न ब्राह्मणेन विहितौ, कथमिमौ साध्येते इति शङ्का। अन्तरङ्गबहिरङ्गभावयोरचोदितत्वादिति न, कुतः ? तयोः स्मरणात्तावस्त्येवेति समाधानम्–ब्राह्मणे शब्दतोऽन्तर्बहिर्भावयोरविधानेऽपि तात्पर्यगत्यावबोधनात्तौ विद्येते इति।

२. आदिपदेन-अधिश्रयण-पर्यग्निकरणादयो बोध्याः। इमे संस्कारा विशेषवचनाभावे गार्हपत्येऽनुष्ठेया इत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्य होमोऽनादेशे ॥३७॥

तस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी । द्रव्यान्तरस्याविधाने तेन[1] होमः कर्तव्यः ॥ ३७ ॥

चात्वालात्पुरीषम् ॥३८॥

यज्ञकर्मणि यत्पुरीषं तच्चात्वालाद्[2] ग्राह्यम् ॥ ३८ ॥

आहवनीययजतयो ध्रुवायाः ॥३९

'सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम्' इति वचनात् । तत्र केचिदुपस्तरणाभिघारणे अपि ध्रौवाज्यादिच्छन्ति उपस्तरणाभिघारणे अपि यज्ञसाधने एवेति । तत्युनरयुक्तम्, द्रव्यवदानसंस्कारके ह्येते न यज्ञसाधने । कुत एतत् ? उत्पद्यमान एवायं यागोऽष्टाकपालसाधन एवोत्पन्नः, 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इत्यनेन । तत्रान्यद् द्रव्यान्तरं न विकल्प्यते, न समुच्चीयते, न च वैपरीत्येन बाध्यबाधकभावेन चाभिसम्बध्यते । [3]उत्पत्तिगुणविरोधात् । अतो द्रव्यवदानसंस्कारोऽयम् । तथाचाह–'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति सैषाज्येन मिश्राहुतिर्हूयते' इति मिश्रणत्वेनाज्यमभिधीयते न यागसाधनत्वेनेति । अथ संस्कारकाण्यपि ध्रौवाद् गृह्यन्ते तदानीं पुरोडाशाभिघारणोपस्तरणप्राणदानादीन्यपि तत एव प्राप्नुवन्ति । अस्तु तथेति चेत्-न, स्थाल्यानर्थक्यात् ॥ ३९ ॥

इडाप्राशित्राघारांश्चैके ॥४०॥

ध्रौवादेवेच्छन्ति । तत्रापि हि यज्ञसंशब्दनं भवति । 'पाकयज्ञियमेव वा एतदिडायाचारिषुः' इतीडायाम्, तथा प्राशित्रं प्रकृत्यामनन्ति 'तद्यथैव यज्ञस्यावदानमेवमेव तत्' इति, 'शिरो वै यज्ञस्यैतयोरन्यतर आघारयोः' इति यज्ञसंशब्दनं भवति । एके तन्नेच्छन्ति, अयज्ञियत्वात् । औपचारिकाण्येतानि यज्ञसंशब्दनानि ॥ ४० ॥

---

१. तेन आज्येनेत्यर्थः । यत्र द्रव्यान्तरं न विहितं तत्राज्येनैव होम इत्यर्थः ।

२. वेदेरीशानकोणे विद्यमानो मृत्पूरितो गर्तश्चात्वालः । तस्मात्पुरीषं मृदं गृह्णीयादित्यर्थः ।

३. उत्पत्तिवाक्यापदिष्टगुणेन विरोधादित्यर्थः । उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मण्युत्पन्नशिष्टगुणस्यानिवेशादिति न्यायादिति भावः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[1]प्राञ्चावाघारौ ॥४१॥

होतव्यौ ॥ ४१ ॥

विदिशावेके ॥४२॥

जुह्वति ॥ ४२ ॥

आहवनीये होमाः श्रुतिसमाख्यानाभ्याम् ॥४३॥

'यदाहवनीये जुह्वति' इति श्रुतेः। 'आ एत्यैतस्मिन् हूयते' इत्याहवनीय समाख्यानम् ॥ ४३ ॥

जुह्वाऽवचने ॥४४॥

अवचनेऽन्यस्य होमार्थस्य द्रव्यस्य जुह्वा होमः कर्तव्यः। कुत एतत् ? समाख्यानात्। हूयतेऽनयेति जुहूः एतच्च दर्शपुर्णमासप्रकरणे एव वेदितव्यम्।[3] तद्विध्यन्तग्राहकेषु च। तत्रैव जुहूर्दृष्टेति ॥ ४४ ॥

[4]सकृद्गृहीतार्थावाप्तेः ॥४५॥

सकृद्गृहीतेन होमः कर्तव्यः। सकृद्गृहीतेनैव हि होमार्थाभिनिर्वृत्तिरवाप्ता भवतीति ॥ ४५ ॥

किञ्च—

[5]अवषट्कारातिरेकाच्च ॥४६॥

अवषट्कारास्वाहुतिषु द्वितीयमेवावदानमतिरिक्तं ज्ञापयति। कथम् ? 'तद्वै

---

१. प्राञ्चाविति ऋजुसन्ततदीर्घादीनामुपलक्षणम् 'ऋजुमाघारयति' 'सन्ततमाघारयति' 'दीर्घमाघारयति' इति श्रुतेः।

२. एके शाखिनो विदिशौ जुह्वतीत्यर्थः। वायव्यादाग्नेयान्तं पूर्वाधारः, निर्ऋत्यादीशानान्तमित्युत्तराधारः।

३. विध्यन्तशब्द इतिकर्तव्यतावाची। दर्शपूर्णमासेतिकर्तव्यता येषु विकृतियागेषु गच्छति तत्रापि जुहूर्भवतीति भावः।

४. सकृद्गृहीतपदं लुप्तविभक्तिकम्; सकृद्गृहीतेन होमः कर्तव्योऽवचने सतीति शेषः।

५. वषट्काररहिता होमाः स्वाहान्तप्रदेया दर्विहोमाः कथ्यन्ते। दर्विहोमेषु पुरोनुवाक्यादयो न भवन्ति। ते च स्वाहाकारान्तमन्त्रैः क्रियन्ते होमाः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चतुरवत्तं भवतीदं वानुवाक्याथ याज्याथ वषट्कारोऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवति' इति प्रकृत्याह-'अतिरिक्तꣳह तदवदानं यत्पञ्चमम्' इति। तेनावट्कारास्वाहुतिषु अनुवक्याद्यभावाद् द्वितीयमेवावदानमतिरिक्तमिति ज्ञापितं भवति। तथा 'यच्चतुरुन्नैषीद्विरहौषीरथ के ते द्वे आहुती' इति द्वयोरतिरिक्ततां दर्शयति ॥४६॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे प्रथमाध्यायस्याष्टमी काण्डिका ॥ ८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्रीहीन्यवान्वा हविषि ॥ १ ॥

हविषि चोदिते व्रीहीन् यवान्वा प्रतीयात् ॥ १ ॥

तस्य द्विरवद्यति ॥ २ ॥

तस्य सकलस्यैव देवतोद्देशेन गृहीतस्य होमे प्राप्ते वचनाद् द्विरवद्यति ॥ २ ॥

त्रिर्जमदग्नीनाम्[1] ॥ ३ ॥

जमदग्नीनां त्रिरवद्येत् । 'पञ्चावत्तं जमदग्नीनाम्' इति वचनात् ॥ ३ ॥

[2]पश्चात् तृतीयम् ॥ ४ ॥

अवदेयम् ॥ ४ ॥

सर्वेषां वोभयमविधानात् ॥ ५ ॥

सर्वेषां वोभयं भवतीति । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा । कुत एतत् ? अविधानाज्जमदग्नीनां पञ्चावत्तत्वस्य । माध्यन्दिनानां पठ्यते 'तद्वै चतुरवत्तं भवति उत पञ्चावत्तमेव भवति' इति । शाखान्तरे तु 'पञ्चावत्तं जमदग्नीनाम्' इति । तेन जमदग्नीनां पञ्चावत्तमेव, इतरेषां चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा ॥ ५ ॥

मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चासम्भिन्दन्नङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानम् ॥ ६ ॥

हविषो मध्यात् पूर्वार्द्धाच्चासम्भिन्दन्नङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं गृह्णीयात् । असम्भिन्दन्नवदानमर्यादां कुर्वन् । कुत एतत् ? अवदानसम्भेदेन हि मर्यादाबाधः । मर्यादाबाधे च मध्यात् पूर्वार्द्धाच्चेत्यस्य बाधः ॥ ६ ॥

मात्रावद्दधिपयसोः ॥ ७ ॥

दधिपयसोरपि तन्मात्रमेवावदेयम् ॥ ७ ॥

आद्यन्तयोराज्यम् ॥ ८ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । 'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति' इति ॥ ८ ॥

---

१. जमदग्निपदं वत्सादीनामप्युपलक्षणम् ।

२. 'मध्यादवद्यति' 'पूर्वार्धादवद्यति' इति प्रथमद्वितीयावदानयोर्देशः तृतीयस्य तु पश्चादित्यर्थः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एकप्रत्यवायꣳ स्विष्टकृतः ॥ ९ ॥

स्विष्टकृतस्त्ववदाने एकमवदानं[1] प्रत्यवैति ॥ ९ ॥

द्विश्चाभिघारणम् ॥१०॥

स्विष्टकृत्येव भवति ॥ १० ॥

अवदाय प्रत्यभिघारणं [2]प्राक् स्विष्टकृतः ॥११॥

'तस्माद्यस्य कस्य च हविषोऽवद्यति पुनरेव तदभिघारयति स्विष्टकृत एव तत्पुनराप्याययति' इति ।

सर्वहुत एककपालः ॥१२॥

कर्तव्यः । द्यावापृथिवीयप्रकृतित्वात् तत्प्रकृतित्वञ्च वक्ष्यत्युपरिष्टात् ॥ १२ ॥

अनुवाचनप्रैषो यथादेवतममुष्मा अनुब्रूहीति ॥१३ ॥

[3]चतुर्थ्यन्तेनानुवाचनं कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

आश्राव्यप्रैषे च ॥१४॥

चतुर्थ्यन्तेनैव प्रेषणम् यत्र मैत्रावरुणप्रैषः । यथा 'इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपाँ मेदः प्रेष्य' इति ।

अमुं यजेति ॥१५॥

यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्र 'अमुं यज' इति द्वितीयान्तेन प्रैषः[4] ॥ १५ ॥

---

१. द्विरवदानं नास्तीत्यर्थः ।

२. यस्य कस्य चन प्रधानहविषोऽवदानं कृत्वा यस्मादवदानं कृतं तत्राज्येन प्रत्यभिघारणं कर्तव्यम् स्विष्टकृतः प्राक् इत्यर्थः ।

३. पुरोनुवाक्याप्रैषः यस्मिन् कर्मणि या देवता तद्वाचक चतुर्थ्यन्तेन निर्दिश्य प्रैषः कर्तव्यः– 'अग्नयेऽनुब्रूहि' 'अग्नीषोमाभ्यामनुब्रूहि' इति ।

४. याज्यायाः कृते प्रैषोऽयम् 'अग्निं यज' 'सोमं यज' इत्यादिः । एवञ्च 'अग्नयेऽनु ब्रूहि' इत्यादिप्रैषानन्तरं होत्रा पठ्यमानो मन्त्रः अनुवाक्या, एवं अग्निं यज' इत्यादि प्रैषानन्तरं होत्रा पठ्यमानो मन्त्रो याज्येति तयोस्स्वरूपं सिध्यति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रैषानुवचने षष्ठी 'वपायै धानासोमेभ्य' इति परिहाप्य ॥१६॥

प्रैषसम्बद्धेऽनुवचने द्रव्ये षष्ठीविभक्तिर्भवति। 'वपायै धानासोमेभ्यः' इति[1] परिहाप्य ॥ १६ ॥

असावित्यपनोदे ॥१७॥

यत्र असौ यजासौ यज' इति यथा पुनरभ्युन्नीतेषु तत्र देवताविभक्तिश्चापनोदे वर्तते। अथवा असावित्यपनोदे इति। यत्र मन्त्रेऽसाविति सर्वनामशब्दस्तस्यापनोदं[2] कृत्वा यस्तत्राभिधेयस्तन्नामादेशः कार्यः ॥ १७ ॥

सवषट्कारासु तिष्ठन् दक्षिणत उदङ् प्राङ् वषट्कृते ॥१८॥

सवषट्कारास्वाहुतिषु दक्षिणतो वितानस्योदक् [3]प्राग्व्यवस्थितो वषट्कृते जुहोति ॥ १८ ॥

सह वा ॥१९॥

सह वा वषट्कारेण जुहुयात्। वाशब्दो विकल्पार्थः। 'तस्मादु सहवै वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वा' इति ॥ १९ ॥

उभयत आज्य ꣳ हविषः ॥२०॥

क्षारयेत्[4] ॥ २० ॥

सह वा ॥२१॥

एवमेव हि श्रुतत्वात् ॥ २१ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे प्रथमाध्यायस्य नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

---

१. परित्यज्येत्यर्थः।
२. निष्कास्येत्यर्थः।
३. ईशानाभिमुखस्तिष्ठन् अध्वर्युणा वषट्कारे कृते जुहुयादित्यर्थः।
४. हविषः पुरोडाशादेः होमावसरे पूर्वमुत्तरञ्चाज्यं क्षारयेदित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

'अनुवाचनप्रैषो यथादेवतम्' इति प्रैषाः प्रक्रान्ताः। अतस्तद्विषयमेवैतच्चिन्त्यते-किम् 'अग्नीदग्नीन् विहर' इत्येवमादयः कर्मचोदकाः ? उत सम्बोधनार्था मन्त्रा इति। ननु चोक्तमाचार्येण निगदानां मन्त्रत्वम् 'ऋचो यजूगूंषि सामानि निगदा मन्त्राः' इति। सत्यमेवम्; मन्त्रवैलक्षण्यात्तदेवाक्षिप्यते। स एव च निर्णयो भविष्यति। किं वैलक्षण्यमिति चेत् उच्यते। केचित्करणमन्त्रा येऽनुष्ठानकाले पदार्थान् स्मारयन्ति। केचिज्जपमन्त्राः अदृष्टार्थाः। अपरे क्रियाणामनुवादिनः क्रियमाणमर्थमनुवदन्ति। यथा अग्निमन्थनीयादयः। न च तादृग्रूपाः प्रैषाः। अपि च विधिविभक्तियुक्ता एते 'अग्नीदग्नीन् विहर' 'बर्हिस्तृणीहि' इति। तेनामन्त्राशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते—

वर्तमानापदेशाच्चोदनाशब्दाच्छ्रुत्यर्थाभावात्तवै चेतिवचनान्निर्देशात्कर्मचोदकः ॥ १ ॥

'अग्नीदग्नीन् विहर' इत्येवमादिः कर्मचोदकः प्रतिपत्तव्यः। कुत एतत् ? वर्तमानापदेशात् वर्तमानमर्थमपदिशन्त्येवमादयोऽनुष्ठेयत्वेन। अग्निविहरणारतरणक्रियानुष्ठेयत्वेनोच्यते।

किञ्च चोदनाशब्दात् चोदनाशब्दो हि भवति 'लिङ्लोटौ कर्मचोदकौ। लोड्वचनानि च तानि श्रूयन्ते 'अग्नीदग्नीन् विहर' बर्हिस्तृणीहि' इत्येवमादीनि अतः कर्मचोदकाः। अपि च विधिविभक्तियोगेऽपि कर्मचोदकत्वं नाश्रीयते लोट्श्रवणमनर्थकमेव स्यात्।

श्रुत्यर्थाभावाच्च। अपि च लोट्श्रवणादेवायमर्थो गम्यते यदुत कर्मचोदकत्वम्। यदि च विधिविभक्तियोगेऽपि कर्मचोदका न भवेयुः श्रुतार्थहानिस्स्यात्।

किञ्च त वै चेतिवचनात् मन्त्रवैलक्षण्यमेषाम्। त वै वचनाः प्रैषाः पठ्यन्ते 'ब्राह्मणः तर्पयित वै' इत्येवमादयः : इति वचनाश्च मन्त्राः। यथा 'उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथवत्येवैनमेतदरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति' च। अतोऽपि मन्त्रवैलक्षण्यादमन्त्रत्वम्।

निर्देशात्। अपि च निर्दिष्टा मन्त्राः 'अहे बुध्निय मन्त्रं मे पाहि यमृषयस्त्रैविदा विदुः ऋचो यजूगूंषि सामानि' इति। तन्मध्ये चानाम्नानादमन्त्रत्वम्। अतः कर्मचोदकाः।

अपरे निर्देशादित्यन्यथा वर्णयन्ति-विधिविभक्तियोगाच्चकरुवन्ति कर्म निर्देष्टुमिति ॥ १ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं प्राप्त आह—

मन्त्रो वा समभिव्याहारात् ॥ २ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। मन्त्रो वा एतज्जातीयकः प्रतिपत्तव्यः। कुत एतत्? समभिव्याहारात्। य एभिरर्थोऽभिधीयते स समभिव्याहृतो वाक्यान्तरेण 'विहरत्यग्नीदग्नीन्' इत्येवमादिना। न च विहितस्य विधानमवकल्पते। अभिधानन्तु सम्भवति। तस्मान्मन्त्र एवञ्जातीयकः प्रतिपत्तव्यः।

अथवा समभिव्याहारादित्यभिव्याहरणमेषां प्रयोगकाले चोद्यते 'उत्तिष्ठन्नाहाग्नीदग्नीन् विहर' इति, 'अथाह प्रोक्षणीरासादय' इति च। यदि कर्मचोदका एते स्युरभिव्याहरणमेषां न चोद्येत। चोद्यते च। तस्मान्मन्त इति। यत्पुनरुक्तं वर्तमानापदेशादिति तन्मन्त्रत्वेऽपि न विरुध्यते। वर्तमानापदेशको हि मन्त्रो भवति।

यदुच्यते-चोदनाशब्दाच्छ्रुत्यर्थाभावादिति, तत्रोच्यते-मन्त्रत्वेऽप्येतन्न दुष्यति, न लोड्विभक्तेर्विधानमेवैकोऽर्थः, प्राप्तकालनायामपि लोट् स्मर्यते। 'अग्नीदग्नीन् विहर' 'बर्हिस्तृणीहि' इति चाग्नीदभिधीयते विहरणस्तरणयोः प्राप्तः काल इति।

यदपि मन्त्रवैलक्षण्यमुक्तं न वै चेति वचनादिति, तदप्यनैकान्तिकम्। त वै वचना अपि मन्त्रा दृश्यन्ते 'सजुहोति एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति' इत्येवमादयः। तस्माद्वैलक्षण्यम्।

यच्चोक्तं निर्देशादिति, निर्दिष्टा हि मन्त्रा ऋचो यजूंषि सामानि' इति। निगदानामनिर्देशादमन्त्रत्वमिति। अत्र ब्रूमः—यजुषां निर्देशात् निगदोऽपि निर्दिष्ट एवेत्यदोषः।

अथवा वर्तमानापदेशादित्येवमादीनां व्याख्यान्तरं प्रस्तूयते पूर्वत्रापरितोषात्। इदमामनन्ति 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' 'ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालो भवति' इत्येवमादि। तत्रैतत्सन्दिह्यते-किमेते विधयः? उतार्थवादाः? आहोस्विन्मन्त्राः? इति। तत्रैतदुच्यते-नैते विधयो वर्तमानापदेशात्। यो हि वर्तमानमर्थमुपदिशति सोऽनुवादसरूपत्वान्न विधिस्स्यात्। विधानं तर्हि कीदृशादवगम्यते? अत आह-चोदनाशब्दात् लिङन्ताल्लोडन्तात्तव्यान्तात्। एते हि विधौ स्मर्यन्ते। न चाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्येवमादयो लिङन्ताः, न च लोडन्ताः नापि तव्यान्ताः। अतो न विधयः। अर्थवादास्तर्हि भवन्त्वित्याशङ्क्यते आह-श्रुत्यर्थाभावात्। अर्थवादा अपि न भवन्त्येते। श्रुतस्य ह्यर्थस्यार्थवादो भवति स्तावकः। न चात्र श्रुतोऽर्थो विद्यते, य एभिः स्तूयेत। तस्मान्नार्थवादाः। मन्त्रास्तर्हि भवन्तु, मन्त्रा अप्येते न भवन्ति। कुत एतत्? श्रुत्यर्थाभावादेव। श्रुतस्य ह्यर्थस्य मन्त्रप्रयोगकालेऽभिधायको भवति। न चासावस्तीति, तवैचेतिवच-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नात्। तवैवचना इतिवचनाश्च मन्त्रा ब्राह्मणे पठ्यन्ते। न चैते तल्लक्षणयुक्ताः। तस्मात्सर्वप्रकाराभावादार्थक्ये प्राप्त आह—

निर्देशात्कर्मचोदकः। कर्मचोदक एवञ्जातीयकः प्रतिपत्तव्यः। शक्नोत्ति ह्यसौ अर्थवादसंयोगात् पञ्चमलकारपरिकल्पनाद्वारेण विधानं कर्तुम्। ननु च वर्तमानापदेशकोऽयं भवति। स कथमिवानुवादसरूपत्वाद्विधिः स्यात्? यथा गच्छति पठतीत्येवमादयो न विधयः एवमेतेऽपि। अत्रोच्यते—'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इति नानुवादोऽयम्। न ह्यसौ विहितः क्वचिद् येनानूद्येत। तस्मादष्टाकपालो भवतीति भावयितव्य इत्येवमवगम्यते। न चाभावितोऽष्टाकपालो भवतीति। तस्मादभावयितव्य एव। अर्थवादपदसंयोगोऽयुक्त एव 'अग्निर्वै देवानां मुखम्' इत्येवमादि। यदि वर्तमानापदेशकस्यापि विधायकत्वमाश्रीयते 'गायत्रेण त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामि' इत्येवमादीनामपि विधायकत्वमस्त्वित्येवं प्राप्त आह—

मन्त्रो वा समभिव्याहारात्। मन्त्रो वा एवञ्जातीयस्स्यात्। कुतः? समभिव्याहारात्। य एवमादिभिरर्थोऽभिधीयते स वाक्यान्तरेण विहित एवेति। तस्मान्मन्त्रा एवमादयः॥ २॥

अर्थप्रसङ्ख्यया[1] द्रव्योपकल्पनम्॥ ३॥

कर्तव्यमिति शेषः॥ ३॥

[2]चर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्ग्रीवाणि॥ ४॥

कर्तव्यानीति शेषः॥ ४॥

अवरोक्तमुत्तरं[3] हविषि॥ ५॥

हविषां यत्पश्चादभिहितं तदासादनादिषु उत्तरं देशतः कालतश्च प्रतिपत्तव्यम्॥ ५॥

एकद्रव्ये साज्ये वेदेनोपग्रहणम्॥ ६॥

---

१. यानि कर्माणि करिष्यमाणानि तत्र यानि द्रव्याण्युपयोक्ष्यन्ते तेषां द्रव्याणां परिगणनं कृत्वा स्थापनं कर्तव्यमित्यर्थः।

२. चर्माणि कृष्णाजिनादीनि। सूत्रोक्तक्रमेणास्तरणीयानीत्यर्थः।

३. महापितृयज्ञेऽयं क्रमो बोद्धव्यः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

साज्ये एकस्मिन् द्रव्ये वेदेनोपग्रहो[१] भवति। एकद्रव्यग्रहणमनेकद्रव्यव्युदासार्थम्[२] ॥ ६ ॥

स्फ्येनान्यत्र ॥ ७ ॥

आज्यादन्यत्रान्येन द्रव्येण द्रव्यवत्येकस्मिन् स्फ्येनोपग्रहणम् ॥ ७ ॥

कुशैरसत्सु ॥ ८ ॥

असत्सु वेदवज्रद्वितीयद्रव्येषु कुशैरुपग्रहणम् अपरेऽन्यथा वर्णयन्ति-असत्सु द्रव्येषु जपोपस्थानादिषु कुशैरुपग्रहणम् ॥ ८ ॥

पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानमादानकालेऽसंह्रादयन् ॥ ९ ॥

एवमेव श्रुतत्वात्। असंह्रादयन् शब्दमकुर्वन् ॥ ९ ॥

इदमामनन्ति–'अभिजिता यजेत' 'विश्वजिता यजेत' इत्यफलसंयुक्ताश्चोदनाः। तत्र चिन्त्यते-किमेषु फलमस्त्युत नास्ति ? इति। यदा चास्ति तदा यत्किञ्चिदुत स्वर्गः ? इति। कितावत्प्राप्तम् ? फलाश्रवणान्नास्ति फलमित्येवं प्राप्त उच्यते—

[३]वाच्यफलेषु स्वर्गः सामर्थ्यात् ॥ १० ॥

सामर्थ्याद् भवितव्यमत्र फलेन। एवमेताश्चोदनाः समर्था अर्थवत्यो भवन्ति। इतरथा सापेक्षास्सत्योऽनर्थिकाः स्युः। न च मात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते। यच्च साकाङ्क्षं वाक्यं तत् अध्याहारेण वानुषङ्गेण वा निराकाङ्क्षीकर्तव्यम्। एवञ्चार्थवद् भवति। तेनेह स्वर्गकामपदानुषङ्गः कार्यः विश्वजिता यजेत स्वर्गकाम इति। नैरुत्सुक्यात्। ननु च पशुकामादिपदानुषङ्गः कस्मान्न क्रियते ? अत्रोच्यते-स्वर्ग एव सामर्थ्यात्। यदेव पुरुषैरभिवाञ्छ्यते तदेव सामर्थ्यादनुषज्यते, नान्यानि फलानि ॥१०॥

---

१. आज्यसहितपात्रेण जुह्वादिना सह वेदस्य ग्रहणम् कर्तव्यमित्यर्थः।
२. यदा जुहूपभृतोर्द्वयोर्ग्रहणं तदा वेदोपग्रहो न कर्तव्य इत्यर्थः।
३. कल्प्यमानेषु फलेषु स्वर्ग एव फलं कल्पनीयम्। तस्यैव सर्वाभिलषितत्वात्। पश्वादीनि च फलानि न सर्वाभिलषितानीति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एककर्मणि गुणविशेषे फलविशेषः ॥ ११ ॥

एकस्मिन् कर्मणि गुणविशेषे[1] फलविशेषेण भवितव्यमाम्नानसामर्थ्यात् ॥ ११ ॥

दानवचनान्वारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात् ॥ १२ ॥

[2]दानादीनि निगदव्याख्यातानि । तेषां कर्तारं यजमानं प्रतीयात् ॥ १२ ॥

खातलूनच्छिन्नावहतपिष्टदुग्धदग्धेषु यजुष्क्रियाऽसम्भवात् ॥ १३ ॥

खाते यूपावटे, लूने बर्हिषि, छिन्ने यूपे, अवहतेषु व्रीहिषु, पिष्टेषु तण्डुलेषु, दुग्धे पयसि, दग्धे महावीरे, एषु यजुषा क्रिया न सम्भवति । कुत एतत् ? द्वाराभावात् । क्रियाद्वारको हि मन्त्र इति । एतच्चासम्भवविषय एव द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदप उपस्पृशेदपः ॥ १४ ॥

रौद्रादिमन्त्रमुक्त्वा च शब्दात्कर्म च कृत्वा उपस्पृशेदप इति । दर्शयति चैवं 'रुद्रियेणेव वा एतदचारिषुः शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति' इति ॥ १४ ॥

त्रयीसारसमुद्धारसूत्रव्याख्यानमाहृतम् ।
यत्तन्मयानुगृह्णन्तु साधुत्वेनेह साधवः ॥

इति श्रीमत्कर्काचार्यकृते कात्यायनश्रौतसूत्रे परिभाषाध्यायः प्रथमस्समाप्तः ॥

---

१. अग्न्याधेये पक्षद्वयम् पूर्णाहुत्यन्तम् इष्ट्यन्तञ्चेति । प्रथमपक्षापेक्षया द्वितीयपक्षे गुणाधिक्येन फलाधिक्यं बोद्धव्यम् ।

२. 'अन्वाहार्यं ददाति' 'दक्षिणां ददाति' 'आवो देवास इति वाचयति' 'आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा । 'वरं वृत्त्वा ददाति' इत्यादिदानादिविधिषु यजमान एव कर्ता इत्यर्थः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे

द्वितीयोध्यायः

इह स्वर्गापवर्गौ परः पुरुषार्थः । तौ चानेकशाखाप्रभेदभिन्ननियतवर्णानुपूर्व्या व्यवस्थितविधिरूपशब्दौघसमधिगम्यौ । न हि प्रत्यक्षादीनामसौ विषयः[१] । ननु च 'स्वर्गकामो यजेत' इत्येवमादिना स्वर्गस्यास्तु समधिगम्यता, अपवर्गे कथमिति ? उच्यते—शुभाशुभकर्मफलोपभोगनिमित्तशरीरग्रहणाभावोऽपवर्गः । स च विहितकरणप्रतिषिद्धसेवनोपजातशुभाशुभोपभोगायावश्यं भाविनि शरीरग्रहणे दुर्लभ इति भवति विधिनिषेधसमधिगम्यतापवर्गस्यापि ।

यदपि कैश्चिदुच्यते ज्ञानादपवर्ग इति । तदपि न, देहेन्द्रियमनोव्यतिरिक्तात्मसत्तत्वावबोधस्य मुक्तेश्च केन साध्यसाधनसम्बन्धो गृहीत इति पर्यालोचनीयम् । स्वर्गयागादिवत् आगमोऽपि नैवं विधोऽस्ति । यदपि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादि, तदध्यात्मनो दर्शनश्रवणादिपरमेव । मुक्तिस्तु पुनरपि शुभाशुभोपभोगक्षयनिमित्तेवेति । ज्ञानेऽपि सति विहितकरणात् प्रतिषिद्धसेवनाच्च मुक्तिप्रतिबन्धः । यदप्युच्यते—'न करोति न लिप्यते' इति, ज्ञानप्रशंसैवासौ ।

नन्वेवं सत्यात्मसतत्वावबोधो न किञ्चिदुपकारं करोति; नेत्युच्यते—यदावगतमेतत् अस्ति देहादिव्यतिरिक्त आत्मा' इति, तद्बन्धश्च शुभाशुभनिमित्तो न[२] बृहस्पतिमतानुसारिणामिव भूतसङ्घातमात्रमेवेदम् इति तदा तद्बन्धपरिहारे प्रयतत इति भवति ज्ञानान्मुक्तिः । अथापि शुद्धं ज्ञानमेव मुक्तेस्साधनमिति विधिस्स्यात्तत्रापि[३] विधिनिषेधमूलत्वैवापवर्गस्यापीति ।

स च विधिनिषेधरूपः शब्दसमूहोऽनेकशाखान्तरावस्थानरूपतया स्वतश्च प्रतिवाक्यमनेकवाक्यार्थप्रतिभानिरुद्धावतारतया महोर्मिमालाकुलार्णव इव दुरवगाहः । तद्यथा-क्वचिद् 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादौ धात्वर्थमात्रविधानम् । तत्राग्निहोत्रशब्दे गुणविध्याशङ्का । तथा किं होमःस्वर्गाय उत स्वर्गो होमाय इति[४] । एवं सर्वत्र । क्वचित्

---

१. प्रत्यक्षञ्च विद्यमानोपलम्भकम् । धर्मश्च भावी । प्रत्यक्षमूलकत्वादनुमानादीनां तद्विषयोऽपि धर्मो न भवितुमर्हति । न चैवं योगिप्रत्यक्षत्वं धर्मस्यास्तु इति शङ्कनीयम्, योगिप्रत्यक्षञ्चानुभूतविषयकमेव भवतीति पूर्वतन्त्रसिद्धान्तात् इति भावः ।

२. चार्वाकमतानुसारिणामित्यर्थः । ते हि भौतिकमेव चैतन्यं मन्यन्ते ।

३. यथैव विधिनिषेधमूलकता धर्मस्य तथैवापवर्गस्यापि सिध्येदिति भावः ।

४. आशङ्क्येत्यनुषज्यते । स्वर्गकामाधिकरणे शङ्केयं निराकृता । तत्प्रख्याधिकरणेऽग्निहोत्रशब्दस्य गुणसमर्पकत्वशङ्का निरस्ता ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

'सोमेन यजेत' इतिवद्विशिष्टधात्वर्थविधानम्। 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इति फले विधिः। क्वचिच्च सौर्यादो विविष्टं फले विधीयते। 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र गुणे विधेर्व्यापारपर्यवसानम्। क्वचिच्च 'प्राकाशावध्वर्यवे ददाति' इत्यादिवत् धात्वर्थेनान्यसम्बन्धविषयो व्यापारः। तथा क्वचिन्मुख्यार्थवृत्तिता शब्दस्य, क्वचि[1]त्सहस्रसंवत्सरादिवत् गुणवृत्त्या शब्दवृत्तिः।

विध्यर्थवादसम्मोहश्च परस्परतो[2] रूपव्यतिषङ्गात्। 'शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते' इति विधिसरूपोऽर्थवादः। 'प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्ति' इत्यर्थवाद सरूपं रात्रीणां फले विधानम्। दिङ्मात्रमिदं दुरवगाहत्वम्।

यद्यपि च संशयविपर्ययरहितज्ञानोत्पत्तिशक्तियुक्तविधिवाक्याभिहितार्थप्ररोचनाद्वारेणार्थवादानां तदन्तर्भाव उक्तो जैमिनिप्रभृतिभिः, मन्त्राणामपि अभिहितार्थप्रकाशनेन क्रियाङ्गता, नामधेयस्य च गुणफलोपबन्धेनेति सुविवृतमेवैतत्, तथा भेदादिलक्षणानुकथनेनानेकरूपवाक्यार्थमार्गोपदेशनं कृतमेव, तथापि नैतावतानेकशाखाव्यवस्थितवाक्यराशिप्रतिपादितार्थानुष्ठानं शक्यं कर्तुमित्याचार्यः कल्पसूत्रमारब्धवान्।

स चाधिकारादिसामान्यश्रुत्युपनिबन्धनं कृत्वा विशेषोपनिबन्धनं न्याय्यम्। इतरथा हि प्रतिविशेषं सामान्यानुकथने ग्रन्थगौरवं स्यात् इत्यतः अधिकारादि 'उपस्पृशेदपः' इत्येवमन्तमनुक्रम्य विशेषाननुक्रमते। तत्र च पूर्वं पौर्णमासमारभ्यते। यद्यपि फलवत्सु क्रमो नास्त्यनुष्ठानं प्रति, अनुविधाने तु दुरोत्सारित एव, तथापि क्रमवर्तिनी वाक् इत्यवश्यम्भाविनि क्रमे श्रुत्यर्थानुसारेण पौर्णमासारम्भः प्रथमः।

ननु च सामर्थ्यादाधानस्य प्राक्कालता, न ह्यकृताधानः शक्नोति पौर्णमासमनुष्ठातुमिति। श्रुतिक्रमाच्च 'स वै सम्भारान् सम्भरति' इति। तथा स्मृत्यनुक्रमणम् 'अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ' इति। नैतदेवम्, 'व्रतमुपैष्यन्' इति श्रुतिक्रमात्पूर्वं पौर्णमासम्। सामार्थ्याच्च-न हि पौर्णमासमनुक्त्वा साकल्येनाधानमनुविधातुं शक्यते। सन्ति हि तत्र दर्शपूर्णमासविधानग्राहिण्य इष्टयः। किञ्च मन्त्रक्रमात् 'अग्ने व्रतपते' इति। दर्शस्तर्हि प्राप्नोति 'इषे त्वा' इति। सत्यमेतत्, किन्त्वसौ[3] पौर्णमासपूर्वकः। दाक्षायणे च साक्षादेव मन्त्रक्रमानुग्रहः। तस्मात्पौर्णमासारम्भे एव कारणभूयस्त्वमिति। तेन पूर्वं पौर्णमासमारब्धम्।

---

१. संवत्सरशब्दो गुणवृत्त्या दिनपरो व्यवस्थापितः।
२. अस्य 'दुरवगाहत्वम्' इत्यनेनान्वयः।
३. अदश्शब्दो दर्शपरामर्शकः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेत् ॥१॥

तत्र कालविशेषवाचिनि पौर्णमासशब्दे तिथ्यभिप्राया स्त्रीलिङ्गता। तद्विशेषणत्वाच्च पूर्वोत्तरशब्दयोः, सप्तम्याञ्च प्राप्तायाम् 'उपान्वध्याङ्वसः' इत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया।[१] पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वेति विकल्पे वाशब्दः।

अयञ्चोपवासशब्दः प्रसिद्धितोऽनशनाभिधायी। अनश्नन्नेव ह्युपोषित इत्युच्यते। ननु च व्रतोपायनीयमश्नीतः' इत्यनेन विरोधाद् विकल्पः स्यात्। न, भिन्नविषयत्वात्। तत्र ह्यर्थप्राप्त एवाशने सर्पिरादिगुणनियमः क्रियते, इहाशनप्रतिषेध इति। अशनविधाने हि तस्मिन्सति अविधेय एवार्थस्स्यात्, प्राप्तार्थत्वात्। अदृष्टार्थतावाशनस्य कर्मोपकाराय प्रकल्प्या। न चासौ दृष्टे सति न्याय्या। तस्मादनेकविषयत्वादविकल्पः। यत्र पुनरेकक्रियाविषयौ विधिनिषेधौ तत्र षोडशिग्रहणवद्विकल्पः।[२] अतिरात्रे षोडशिविषयो विधिः, तद्विषय एव निषेधः। गृह्यते चेन्न प्रतिषेधः, नेति चेन्न ग्रहणमिति। न चात्र[३] ऋज्वादिवत्समुच्चयः सम्भवति, विरोधात्। न चाग्नेयप्रयाजादिवदङ्गाङ्गिभावः, फलित्वाफलित्वानवगतेः। न च[४] वार्त्रघ्न्यादिवद् व्यवस्था, तत्र हि लिङ्गप्रकरणानुमितवाक्यावगताङ्गभावयोर्वार्त्रघ्नी 'वृधन्वत्योश्च व्यवस्थापरमेव वचनम्- वार्त्रघ्नी पार्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम्' इति। न चात्रानुवादोऽप्राप्तत्वात्। बाधोऽपि चान्यतरस्यान्यत्र चरितार्थस्यान्यतरेणाचरितार्थेन निवृत्तिः। न च ग्रहणाग्रहणयोश्चरितार्थाचरितार्थत्वे कुशशरवत्सम्भवतः। तस्माद्यथोक्त एवेतरवाक्यापेक्षया विकल्पः षोडशिनीति।

अथोपवासशब्देनार्थप्राप्ताशननिषेधः, 'व्रतोपायनीयमश्नीतः' इत्यनेनाशनविधानं स्यात्। नेत्युच्यते, अशनप्रतिषेधवैयर्थ्यात् उत्तरसूत्रादप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात्। अनिषेधेऽपि हि गुणार्थमुत्तरं सूत्रमारब्धव्यमेव। न चात्र भिन्नविषयत्वेऽप्यविरोधः, सति ह्याशने तद्गुणविधानमुपपद्यत इति। तस्माद्विरोध एव।

कस्तर्ह्यत्र समाधिः ? उच्यते-अन्यतरस्यायथार्थता। तत्राप्यनियमः। अस्य पाश्चात्यस्य वा विरोधोपजनकत्वादयथार्थत्वे प्राप्ते यस्यैवायथार्थतान्यत्रोपलब्धा, दृष्टप्रवृत्ति-

---

१. पारिभाषिक्युपपदविभक्तिर्नात्र ग्राह्या, कारकविभक्तिरेव ग्राह्या।

२. अतिरात्रसंस्थाके ज्योतिष्टोम इत्यर्थः।

३. 'ऋजुमाधारायति, ऊर्ध्वमाधारयति, सन्ततमाधारयति ऋज्वादयो गुणा आधारे विहिताः। तेषां यथा समुच्चयः, तथाशनानशनयोस्समुच्चय इति शङ्काया निराकरणं विरोधादिति हेतुना।

४. वृत्रहननप्रकाशिके ऋचौ वार्त्रघ्नी, वृधन्वच्छब्दघटिते ऋचौ वृधन्वती। अनयोर्द्वन्द्वयोर्व्यवस्थापकं वाक्यम् 'वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते, वृधन्वती अमावास्यायाम्' इति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्वात्तस्यैवाश्रयितुं युज्यते नेतरस्य। स चायपमुवासशब्दो नियतद्रव्यकालपरिमाणेऽन्यशने उपलभ्यते। यथा 'चान्द्रायणमुपवसेत्' इति। अतो यमनियमविषयतोपवासशब्दस्य।

केचित्पौर्णमासीशब्दं लक्षणया कर्मविषयं मन्यन्ते पौर्णमासीमुपवसेन्न प्रवसेदित्यर्थः। तदेतन्न, कर्मणः पूर्वोत्तरभावानुपपत्तेः। स्वयं होमसूत्रादेव तत्सिद्धेः। तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या 'पूर्वस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्यां वोपोष्य यमनियमवान् यजेत' इति।

पूर्वामुत्तरामिति द्वित्वनिबन्धनम्। तत्र सन्दिह्यते-किमेका पौर्णमासी ? उत द्वे ? इति। एकेति ब्रूमः। एका ह्यागोपालाङ्गनादिप्रसिद्धा। संवत्सरं प्रकृत्य च दर्शयति 'द्वादश पौर्णमास्यः' इति।

द्वे अपि वा स्याताम्, शिष्टानुस्मरणात् 'या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायते' इति दर्शयति च 'द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे अमावास्ये' इति। तथा 'यैषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासीं योत्तरा एषोत्तमा या पूर्वा' इति। सूत्रप्रस्थानाच्च 'उत्तरस्यां फाल्गुन्याम्' इति। प्रसिद्धिलिङ्गो मुख्यविषये, द्वितीया गौणी न ह्यनेकार्थता सति सादृश्यादौ युज्यते। असति तु सादृश्ये सम्बन्धे वानेकार्थत्वमपि भवति अक्षादिशब्दवत् सादृश्यञ्चेहास्तीति वक्ष्यामः।

एवं द्वित्वोपपत्तावपि सन्देहः कतरा पूर्वा कतरोत्तरेति। मुख्यसन्निधानाच्चतुर्दशी पूर्वा पञ्चदश्युत्तरा तत्रैतदुच्यते–चतुर्दशी पूर्वा। तस्यां हि चन्द्रमसः पूरणमस्ति त्रयोदश्याद्यपेक्षया। आह च चन्द्रमसं प्रकृत्य 'एतस्य ह्यनुपूरणं पौर्णमासीत्याचक्षते' इति। अपि च 'पूर्वोदिते कलाहीने चन्द्रे पूर्वां विचक्षणाः' इति चतुर्दशीं पूर्वां ज्ञापयति। तथा—

यदा त्वस्तमियात्सूर्यः पूर्णश्चेन्दुरुपागमत्।
युगपत्सोत्तरा राका तदा भवति पूर्णिमा॥

इति पञ्चदशीमुत्तरां ज्ञापयति। पञ्चदशी वा पूर्वा, प्रतिपदुत्तरेति। कुत एतत्? सादृश्याद्धि पौर्णमासीशब्दस्तिथ्यन्तरे प्रवर्तते। तच्च सादृश्यं पौर्णमास्याः प्रतिपदि न चतुर्दश्याम्। कथम् ? मासस्य पूरणं पौर्णमासीशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तम्। मासस्य मानं चन्द्रमाः। मन्त्रलिङ्गाच्च—

यत्त्वां देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनः।
वायुस्सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः॥

इति। तच्चैतच्चन्द्रमसः पूरणं प्रतिपदि पञ्चदश्याञ्च तुल्यम् अन्त्यकलाव्यापारसामान्यात्। अन्त्या हि कालोभयत्र व्याप्रियते।

इयांस्तु विशेषः-एकत्रोपैति इतरत्र चापैति चतुर्दशकलत्वसामान्याच्च। प्रागन्त्यकलाव्यापाराच्चतुर्दशकलः, पञ्चदश्यां प्रतिपद्यपि तद्व्यापारोपरमे चतुर्दशकल एव।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदेतत्सादृश्ययुक्ता पञ्चदशीति प्रतिपच्छक्यते वक्तुं न चतुर्दशी, सादृश्याभावात्। यच्चोक्तं त्रयोदश्याद्यपेक्षया तत्र पूरणमस्तीति, एवञ्चेन्न न काचिदपौर्णमासी, सर्वत्र ह्यापेक्षिकं पूरणमिति। यदुक्तम् 'पूर्वोदिते कलाहीने' इति, तदपि खर्विकाभिप्रायम् दृश्यते चायमर्थोऽन्यपरे वाक्ये, 'स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् सम्प्रति वृत्रꣳहनानि सम्प्रति द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳहनानि' इति मुख्योपवासविषयम्। तथा 'स वोत्तरामेवोपवसेत्' इति प्रकृत्य पूर्वोपवासविषये दोषमाह 'समिव वा एष क्रमते यः सम्प्रत्युपवसति' इति। आदित्यरूपिणो यजमानस्यास्तमनकाले सम्पूर्णोदितेन वृत्ररूपिणा चन्द्रमसा सङ्क्रमणं भवति। तत्र चास्पष्टौ जयपराजयौ मत्वैतदुच्यते 'अनद्धा वै सङ्क्रान्तयोर्यदीतरो वेतरमभिभवतीतरो वेतरम्' इति। अथ य उत्तरामुपवसति तस्य को गुणो भवति 'यथा पराञ्चमावृत्तꣳसम्पिꣳष्यादप्रत्यालभमानꣳसोऽन्यतो धात्येव स्यात्' इति। तत्र ह्यसम्पूर्ण आभिमुख्येन चाव्यवस्थितः पापरूपी चन्द्रमा यमनियमवता आदित्यरूपिणा यजमानेन सुखेन जेतुं शक्यत इति प्रतिपदमुत्तरां दर्शयति। तथा 'एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरा, एषोत्तमा या पूर्वी' इति। पक्षादौ संवत्सरादिरिति प्रतिपत्प्रथमोच्यते। पक्षान्ते च तदन्त इति पौर्णमास्युत्तमा। न च पौर्णमास्यां पक्षादित्वं चतुर्दश्यां वा पक्षान्तत्वं सम्भवति। तस्मादसदेतत्। सूत्रकारप्रस्थानाच्च 'पक्षादौ यद्यद्धविः' इति। यदा चतुर्दशी पूर्वा तदा पञ्चदश्यां यागस्स्यात्। तत्र पक्षादौ हविःपाक्षिकं स्यात्। नन्वेवं सत्युत्तरोपवासपक्षे द्वितीयायां यागः प्राप्नोति, तत्र पक्षादौ यद्यद्धविरिति पाक्षिकमेव। न; सूत्रारम्भसामर्थ्यात् 'सद्यो वा प्रातः' इति ॥ १ ॥

अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो वा ॥ २ ॥

ममाग्ने व्वर्चो व्विहवेष्वस्तु व्वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम।
मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण
पृतना जयेम इत्याहवनीये
समिधमादधाति ॥ ३ ॥

अग्न्यन्वाधानमिति कर्मणो नामधेयम्,[1] कर्तृनिर्देशात्, गुणविध्यसम्भवात्, द्रव्ये चाप्रसिद्धेः।

तत्राध्वर्युग्रहणं न कर्तव्यम् 'अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगात्' इति प्राप्तत्वात्। अथ यज-

---

१. अध्वर्युर्यजमानो वेति कर्तुः निर्देशात् तत्कर्तृकं कर्माग्न्यान्वाधानमित्येवार्थः प्रतीयते। गुणविधिरप्ययं न सम्भवति, मानान्तरेण कर्मणोऽप्राप्तत्वात्। अग्न्यन्वाधानमिति न किञ्चिद्द्रव्यमभिधीयते, अतो न द्रव्यविधिरयम्। एवञ्च कर्मनामधेयमेवेति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मानो वा' इत्येवमर्थमुच्येत, तन्न; [1]इयतापि सिद्धत्वात्। यथान्यत्र 'पात्राणि सम्मृशादयति यजमानो वा' तथा 'आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति यजमानो वा' इति। तस्मादध्वर्युरित्यवाच्यम्। अत्रोच्यते-यजमानकाण्डमित्यवान्तराख्या। असौ च महासमाख्याया बाधिका भवति। तेन 'यजमानो वा' इतीयत्युच्यमाने वाशब्दोऽवधारणे न्यायमूलत्वेन माभूदिति शास्त्रमूलोऽयं विकल्प इत्यध्वर्युग्रहणम्। नन्वितरत्रापि शास्त्रमूल एव विकल्पः 'आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति यजमानो वा' इति। अत्राप्यध्वर्युग्रहणं तर्हि कर्तव्यमेवेति। सत्यमेवम्, प्रत्यक्षं हि तत्र वचनम् 'तद्धैके यजमानमवख्यापयन्ति' इति, 'तस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत' इति च। ननु चात्राप्याचार्यस्य प्रत्यक्षमेव वचनम्। स्मरन्ति हि-'पञ्चदशशाखोपनिबन्धनं कृतमाचार्येण' इति। तस्मान्नास्ति प्रत्यक्षकृतो विशेषः। उच्यते—शाखाद्वयमधिकृत्य तात्पर्येणानुप्रवृत्त आचार्यः। तत्र नित्यनैमित्तिककाम्यवैकल्पिकानि कात्स्न्र्येनोपनिबद्धानि। शाखाद्वयव्यतिरेकेण नैयमिकमात्रमेव। तेन शाखाद्वयविहितस्येतरेणास्ति विशेषः। तद्विहितं प्रत्यक्षपक्षनिक्षिप्तमिव यथाकथञ्चिदपि ज्ञाप्यते। शाखान्तरीयं पुनः प्रयत्नतो ज्ञापनीयमित्यध्वर्युग्रहणम्।

ननु कतिपयशाखोपसंहारे सत्यसर्वशाखाप्रत्ययत्वादनादरणीयमेतत् सूत्रकारवचनमिति। नैतदेवम्, एवं हि स्मरन्ति- या एव काश्चन नव दशशाखा उपनिबध्यन्ते तत्रैव नैयमिकाङ्गप्रधानकर्मोपसंहारः सम्भाव्यते, किमुत पञ्चदशशाखोपनिबन्धने इति। तस्मादपरिचोदनासर्वशाखाप्रत्ययत्वमिति। अथ सर्वशाखाप्रत्ययकर्मोपसंहारेणैवाधिक्रियेत तथा सति अशक्यशब्दार्थोपदेशात्सर्वशाखानामानर्थक्यमेव स्यात्। स्मर्यते ह्येकशतमध्वर्युशाखानामिति। तथैकदेशाध्ययनेनाप्यधिकारं स्मरन्ति—

वेदानधीत्य वदौ वा वेदं वापि यथा क्रमम्।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥ इति।

तथा च लिङ्गम् 'यो वै ज्ञातोऽनूचानस्तमवकाशयेत्' इति। सर्वशाखाप्रत्ययत्वे ह्यनूचानो न कश्चित्स्यात्।

अपरेऽध्वर्युग्रहणं यजमानसम्बन्धार्थं व्यावर्णयन्ति। तत्किमर्थम्? व्यूहने अध्वर्युवेत्युक्ते यजमानो यथा स्यादिति। किं वा स्यात्? अध्वर्युणा विकल्पितत्वादधिकृतमेव ऋत्विगन्तरं प्राप्नुयात्। अथ पुनर्यजमानसम्बन्धे ज्ञापिते यजमानस्सिद्धो भवति। एतस्यां व्याख्यायामपि 'अध्वर्युर्यजमानो वा यूपमनक्ति' तथा 'अध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनं हरति' इत्यत्र दोषः। तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या।

यदृच्छावाचार्यस्य, क्वचित्कथञ्चिद्विकल्पं ज्ञापयतीति। अथवान्यदेव व्याख्यान्तरम्। ऋग्वेदविहितमन्यन्वाधानं समाख्यया होतुः प्राप्नोति, तन्माभूदित्यध्वर्युग्रहणम्।

---

१. यजमानपदग्रहणमात्रेणापीत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स चायं 'ममाग्ने' इति मन्त्रोऽङ्गभूतार्थप्रकाशकत्वादाहवनीयकार्यापन्नास्वप्सु 'ममाप' इति यथार्थं विपरिणम्यते। न ह्यविपरिणतोऽङ्गभूतार्थप्रकाशने समर्थो भवति। सत्रे गणयज्ञेषु च यजमानाभिधायीनि पदानि यमजानकर्तृकेऽग्न्यन्वाधाने यथार्थं विपरिणम्यन्ते [१]'अस्माकमग्ने' 'अस्मभ्यं नमन्ताम्' इति चैवमादीनि। अध्वर्युकर्तृके त्वग्न्यन्वाधाने अन्यायनिगदनूह एव। न च वर्चो दिशां चावनतिरध्वर्युविषया, कर्मणः परार्थत्वात्। लिङ्गाच्च-'यां वै काञ्च यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सा' इति।

असौ च समिद् बाहुप्रमाणा स्यात्, अधिकरणस्यैतावत्प्रमाणत्वात्। कुतः? परिधीनां वर्मश्रुतेः। वर्मणश्च शरीरप्रमाणत्वात्। आधेयञ्चाधिकरणप्रमाणमुचितम्। लिङ्गाच्च-'यदु वा आत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद् भूयो हिनस्ति' इति। प्रादेशमात्री वा, शिष्टानुस्मरणात् 'वेदरसमित् पवित्रं वा त्रयं प्रादेशसम्मितम्' इति। तस्य चाविरोधात्। क्वचिच्च दर्शनात् 'प्रादेशमात्र्यो भवन्ति' इति। अधिकरणप्रमाणत्वमाधेयस्यानैकान्तिकम्।[२] लिङ्गं विध्यर्थशेषः। तस्मात्प्रादेशमात्र्येव ॥ ३ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ४ ॥

द्वितीयाग्रहणेन प्राप्तो मन्त्रो निवर्त्यते तूष्णीमिति ॥ ४ ॥

एवमितरयोरग्न्योः ॥ ५ ॥

समिधावादधातीति वाक्यशेषः। प्रथमं दक्षिणाग्नौ, सन्निधानात् प्रदक्षिणक्रमयोगात् उदक्संस्थतासम्पत्तेश्च। गार्हपत्ये वा मुख्यक्रमानुग्रहात्। अग्न्यन्वाधानस्य हि कार्यं देवतापरिग्रहः। ताश्च पूर्वं गार्हपत्येऽभीज्यन्ते, ततो दक्षिणाग्नाविति। सन्निधानाद्यकारणम्। केचिदग्निग्रहणं प्रकृतत्वादवाच्यं मन्यमाना गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः क्रमार्थं मन्यन्ते ॥ ५ ॥

महाव्याहृतिभिर्वा प्राक्संस्थानम् ॥ ६ ॥

भूर्भुवः स्व इत्येता महाव्याहृतयोऽभ्येतृप्रसिद्धाः। 'भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिः' इति लिङ्गात् विभागानुपदेशात् समस्ताभिः। भेदेन क्वचिदुपदेशात् 'प्रति महाव्याहृति' इति। न; वाक्यभेदात्। वाक्यसमुच्चयस्य चान्याय्यत्वात्। तस्मात्प्रत्यग्नि

---

१. सत्रेषु 'सप्तदशावराः चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्' इति यजमाना बहवो भवन्ति। अतः 'मम' 'मह्यं' इति स्थाने 'अस्माकम्' 'अस्मभ्यम्' इत्यूहः कर्तव्य इत्यर्थः।

२. 'यदु वा' इति प्रदर्शितं लिङ्गमर्थवाद इत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विभक्ताभिर्व्याहृतिभिः समिदाधानम्। सूत्रकारानुपदेशान्नेति चेत् स्यात्परिभाषितत्वात् 'तेषामारम्भेऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वात्' इति। तत्कथम्? अर्थवादात् 'भूरिति गार्हपत्यो भुव इत्यन्वाहार्यपचनः स्वरित्याहवनीयः' इति। तथा भूरिति वा अयं लोको भुव इत्यत्यन्तरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोकः' इति। 'अयं वै लोको गार्हपत्यः अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्यपचनोऽसौ लोक आहवनीयः' इति च। समस्तोपदेशो लाघवार्थः। भेदोपदेशश्च होमविधानार्थः। ताश्चैताः शब्दत्वसामान्यान्मन्त्रस्य निर्वर्तिकाः॥ ६॥

तूष्णीं वा यथापूर्वम्॥ ७॥

समिदाधानमिति वाक्यशेषः। तत्र च युगपत्समिदाधानं भेदे कारणाभावात्। केचित्तूष्णीं द्वितीयामिति द्वितीयाग्रहणमिहार्थं[1] मन्यन्ते; तूष्णीञ्चेति लघीयसा न्यासेन सिद्धत्वात् यद् गुरुत्वं करोति तदिह भेदेनाधानं यथा स्यादिति। तदयुक्तम्, न हि सूत्रकारस्य प्रवृत्तिरीदृशी, यन्न्यासगौरवमर्थान्तराय भवत्यसति वचने। सति तु वचने प्रमाणवानयमर्थ इत्यतिरेकोऽपि गृह्यते। न च न्यासगौरवस्यान्यथानुपपत्या शक्यं वचनमनुमातुम् 'द्वितीयां समिधमादधाति' इति। कदाचित्स्वशब्देनोच्यते कदाचिच्च शब्देनेति न्यायप्राप्तं युगपत्समिदाधानं दुर्निवारमिति। ये तु सूत्रगौरवमात्रेणैवार्थान्तरं परिकल्पयन्ति नमस्तेभ्यः।

यथापूर्वमिति च न यथाध्यवसितम्, सूत्रादेशवैलक्षण्यात्। पूर्ववदिति ह्येवं प्रकारेष्वर्थेष्वाचार्याः प्रायशः सूत्राणि प्रणयन्ति। तस्माद्यथापूर्वं यथोत्पन्ना अग्नय इति।

तदेतत्[2] त्रिविकल्पकमग्न्यन्वाधानं दृष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति? दृष्टार्थमिति ब्रूमः। दृष्टं हि कार्यमग्नौ काष्ठमाधीयमानं करोत्यग्नीन्धनं तद्धारणञ्च। न च तदनभिवाञ्छितम्, कार्यस्य विद्यमानत्वात्। 'ते वा एते उल्मुके उदूहन्ति' इति च पूर्वाहितसमिद्दग्धविषयस्तच्छब्दो द्विवचनान्त एवमेवोपपद्यते। देवतापरिग्रहणार्थं वा, वचनसामर्थ्यात्। 'कस्य देवा गृहानागच्छन्ति कस्य न, या पूर्वेद्युः ममाग्ने' इत्यग्नीन् गृह्णाति इत्यर्थवादसरूपमपि कार्यनिर्देशविषयमभ्युपगतमाचार्येण येनाग्न्यन्वाधानप्रभृतीत्यनुक्रम्य दीक्षणीयादि प्रागुदवसानीयाया निवर्तयति। तत्राग्न्यन्वाधानकार्यं दीक्षणीयया कृतमित्यभिप्रायः। तत्र हि वचनमाग्नावैष्णवं प्रकृत्य 'अग्निर्वै यज्ञस्यावरार्ध्यो विष्णुः परार्ध्यस्तत्सर्वाभ्यश्चैतदेवताः परिगृह्य सर्वञ्च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा' इति। दीक्षणीययाङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहस्य निर्वर्तितत्वात् प्रायणीयादिष्वग्न्यन्वाधाननिवृत्तिरुच्यते। तच्च देवतापरिग्रहार्थे अग्न्यन्वाधाने उपपद्यते नाग्निधारणार्थे।

---

१. प्रकृतभेदेनाधानार्थकमित्यर्थ।

२. 'तूष्णीं द्वितीयाम्' 'महाव्याहृतिभिर्वा' 'तूष्णीं वा यथापूर्वम्' इति त्रयो विकल्पाः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु चार्थवादसरूपमेव वचनम्। 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदीक्षिष्यमाणः' इति, प्रकृत्य 'तत्सर्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्य' इत्युक्तम्। निर्ज्ञातदीक्षाप्रयोजनाया दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहफलश्रुतिरर्थवादो भवति। किं पुनरभ्युपगतो देवतापरिग्रहोऽयत्र प्रयोजनत्वेन जैमिनिप्रभृतिभिरपि। एवञ्च सति वाचनिकं कार्यं देवतापरिग्रहः। तस्मिन् सति नोपलभ्यमानमपि प्रयोजनान्तरमवगन्तुं न्याय्यम्। यच्च लिङ्गमुक्तम् 'तेवा एते उल्मुके' इति तत् 'अपूर्वप्रकृतेऽपि दृश्यते। तद्यथा 'स यद्वा इतश्चेतश्च सम्भरति' इत्यप्रकृतविषयस्तच्छब्दः। प्रयोजनम् अबादिष्वपि क्रियते।

किमिदमेकं धर्म ? उत बहूनि ? इति। बहूनीति ब्रूमः अधिकरणभेदात्। आधेयभेदाच्च प्रत्यग्नि समिद्द्वयपर्यसानात्। एकं वा कार्यैकत्वात्। एकं हि कार्यमभीज्यमानदेवतापरिग्रहः। एकवचनान्तेन चैकेन शब्देनोपदेशो भवति अग्न्यन्वाधानमिति। न चाधिकरणभेदः प्रत्यग्निपर्यवसानं वा कर्मभेदे कारणम्, परिधिपरिधानवत्। तस्मादेकमिति। प्रयोजनमन्ते नैमित्तिकं भवतीति[2] सम्प्रदायः। केचित्तु गृहमेधीयादिषु सर्वत्र कर्तव्यमिति प्रयोजनमाहुः। तत्पुनरालोचनीयम्। न ह्यपराग्निसम्बन्धहोमाभीज्यमानदेवतापरिग्रहस्तत्रोपपद्यते। तस्मात्तत्राप्रवृत्तिः।

अपरे त्वाहुः- अग्निपरिग्रहद्वारेण देवतापरिग्रहः। 'ममाग्ने इत्यग्नीन् गृह्णाति' इति वचनात्। तेषाञ्चाग्नीनां भेदः। प्रत्यग्नि चान्याश्चान्याश्च देवताः परिगृह्यन्ते। तेनापराग्निहोमेष्वसत्सु तद्देवतापरिग्रहो नास्तीति निवर्ताऽग्न्यन्वाधानम्। न चात्र समुदितानामेककार्यता, तद्यथा त्रयो ग्रावाण इतरेतरसव्यपेक्षा उखां धारयन्ति। प्रत्यक्षं हि तत्र समुदितानामेककार्यत्वम्, इह त्वग्निद्वारेण भेदाध्यवसानमिति। नन्वेवं सति अपराग्निकयोः कार्यान्तरत्वं प्राप्नोति। अस्तु को दोषः ? कर्मभेदस्स्यात्, तत्र यशोगोमिप्रभृतिकृतव्याख्योपरोधस्स्यात्। उच्यते-न व्याख्योपरोधभयात्पदार्थस्यान्यथात्वमवसातुं शक्यम्। यथा हि प्रमाणैरर्थः प्रमीयते तथैव गृह्यत इति। अथ वैकमेवाग्न्यन्वाधानं प्रत्यग्न्यभ्यस्यत इत्यदोषः। एवमाश्रीयमाणे प्रत्यभ्यासं नैमित्तिकावसर इति ॥ ७ ॥

अहनि मांसमैथुने वर्जयेत् ॥ ८ ॥

ननु चाहनि मैथुनस्य प्रतिषिद्धत्वादवाच्यत्वम्। कर्मोपलक्षणार्थमहर्ग्रहणमित्यदोषः। दृश्यते च कर्मणः कालव्यपदेशः 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रामावास्याम्' इति। नियमस्य च कर्माङ्गता न्याय्या। अतदङ्गत्वे हि पुरुषमात्राभिसम्बन्धात्फलपरिकल्पना स्यात्। ननु च 'मांसमैथुने वर्जयेत्' इतीयत्यपि सूत्रे प्रकरणात्कर्माङ्गतावगतिरविरुद्धा व्यर्थमहर्ग्रहणमिति ? सत्यमेवम्, आप्रयोगद्वयपरिसमाप्रेरयं धर्मो

---

१. अप्रकृतेऽपीत्यर्थः।
२. अन्वाधानानन्तरं नैमित्तिकस्य प्रवृत्तिरिति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विभक्ताभिर्व्याहृतिभिः समिदाधानम्। सूत्रकारानुपदेशान्नेति चेत् स्यात्परिभाषितत्वात् 'तेषामारम्भेऽर्थतो व्यवस्था तद्वचनत्वात्' इति। तत्कथम्? अर्थवादात् 'भूरिति गार्हपत्यो भुव इत्यन्वाहार्यपचनः स्वरित्याहवनीयः' इति। तथा भूरिति वा अयं लोको भुव इत्यत्यन्तरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोकः' इति। 'अयं वै लोको गार्हपत्यः अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्यपचनोऽसौ लोक आहवनीयः' इति च। समस्तोपदेशो लाघवार्थः। भेदोपदेशश्च होमविधानार्थः। ताश्चैताः शब्दत्वसामान्यान्मन्त्रस्य निवर्तिकाः ॥ ६ ॥

तूष्णीं वा यथापूर्वम् ॥ ७ ॥

समिदाधानमिति वाक्यशेषः। तत्र च युगपत्समिदाधानं भेदे कारणाभावात्। केचित्तूष्णीं द्वितीयामिति द्वितीयाग्रहणमिहार्थं[1] मन्यन्ते; तूष्णीञ्चेति लघीयसा न्यासेन सिद्धत्वात् यद् गुरुत्वं करोति तदिह भेदेनाधानं यथा स्यादिति। तदयुक्तम्, न हि सूत्रकारस्य प्रवृत्तिरीदृशी, यन्न्यासगौरवमर्थान्तराय भवत्यसति वचने। सति तु वचने प्रमाणवानयमर्थ इत्यतिरेकोऽपि गृह्यते। न च न्यासगौरवस्यान्यथानुपपत्या शक्यं वचनमनुमातुम् 'द्वितीयां समिधमादधाति' इति। कदाचित्स्वशब्देनोच्यते कदाचिच्च शब्देनेति न्यायप्राप्तं युगपत्समिदाधानं दुर्निवारमिति। ये तु सूत्रगौरवमात्रेणैवार्थान्तरं परिकल्पयन्ति नमस्तेभ्यः।

यथापूर्वमिति च न यथाध्यवसितम्, सूत्रादेशवैलक्षण्यात्। पूर्ववदिति ह्येवं प्रकारेष्वर्थेष्वाचार्याः प्रायशः सूत्राणि प्रणयन्ति। तस्माद्यथापूर्वं यथोत्पन्ना अग्नय इति।

तदेतत्[2] त्रिविकल्पकमग्न्यन्वाधानं दृष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति? दृष्टार्थमिति ब्रूमः। दृष्टं हि कार्यमग्नौ काष्ठमाधीयमानं करोत्यग्नीन्धनं तद्धारणञ्च। न च तदनभिवाञ्छितम्, कार्यस्य विद्यमानत्वात्। 'ते वा एते उल्मुके उदूहन्ति' इति च पूर्वाहितसमिद्द्वयविषयस्तच्छब्दो द्विवचनान्त एवमेवोपपद्यते। देवतापरिग्रहणार्थं वा, वचनसामर्थ्यात्। 'कस्य देवा गृहानागच्छन्ति कस्य न, या पूर्वेद्युः ममाग्ने' इत्यग्नीन् गृह्णाति इत्यर्थवादसरूपमपि कार्यनिर्देशविषयमभ्युपगतमाचार्येण येनाग्न्यन्वाधानप्रभृतीत्यनुक्रम्य दीक्षणीयादि प्रागुदवसानीयाया निवर्तयति। तत्राग्न्यन्वाधानकार्यं दीक्षणीयया कृतमित्यभिप्रायः। तत्र हि वचनमाग्नावैष्णवं प्रकृत्य 'अग्निर्वै यज्ञस्यावरार्ध्यो विष्णुः परार्ध्यस्तत्सर्वाभ्यश्चैतदेवताः परिगृह्य सर्वञ्च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा' इति। दीक्षणीययाङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहस्य निर्वर्तितत्वात् प्रायणीयादिष्वग्न्यन्वाधाननिवृत्तिरुच्यते। तच्च देवतापरिग्रहार्थं अग्न्यन्वाधाने उपपद्यते नाग्निधारणार्थं।

---

१. प्रकृतभेदेनाधानार्थकमित्यर्थ।

२. 'तूष्णीं द्वितीयाम्' 'महाव्याहृतिभिर्वा' 'तूष्णीं वा यथापूर्वम्' इति त्रयो विकल्पाः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु चार्थवादसरूपमेव वचनम्। 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदीक्षिष्यमाणः' इति, प्रकृत्य 'तत्सर्वाश्चैतद्देवताः परिगृह्य' इत्युक्तम्। निर्ज्ञातदीक्षाप्रयोजनाया दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहफलश्रुतिरर्थवादो भवति। किं पुनरभ्युपगतो देवतापरिग्रहोऽयत्र प्रयोजनत्वेन जैमिनिप्रभृतिभिरपि। एवञ्च सति वाचनिकं कार्यं देवतापरिग्रहः। तस्मिन् सति नोपलभ्यमानमपि प्रयोजनान्तरमवगन्तुं न्याय्यम्। यच्च लिङ्गमुक्तम् 'तेवा एते उल्मुके' इति तत् 'अपूर्वप्रकृतेऽपि[1] दृश्यते। तद्यथा 'स यद्वा इतश्चेतश्च सम्भरति' इत्यप्रकृतविषयस्तच्छब्दः। प्रयोजनम् अबादिष्वपि क्रियते।

किमिदमेकं कर्म ? उत बहूनि ? इति। बहूनीति ब्रूमः अधिकरणभेदात्। आधेयभेदाच्च प्रत्यग्नि समिद्द्वयपर्यसानात्। एकं वा कार्यैकत्वात्। एकं हि कार्यमभीज्यमानदेवतापरिग्रहः। एकवचनान्तेन चैकेन शब्देनोपदेशो भवति अग्न्यन्वाधानमिति। न चाधिकरणभेदः प्रत्यग्निपर्यवसानं वा कर्मभेदे कारणम्, परिधिपरिधानवत्। तस्मादेकमिति। प्रयोजनमन्ते नैमित्तिकं भवतीति[2] सम्प्रदायः। केचित्तु गृहमेधीयादिषु सर्वत्र कर्तव्यमिति प्रयोजनमाहुः। तत्पुनरालोचनीयम्। न ह्यपराग्निसम्बन्धहोमाभीज्यमानदेवतापरिग्रहस्तत्रोपपद्यते। तस्मात्तत्राप्रवृत्तिः।

अपरे त्वाहुः- अग्निपरिग्रहद्वारेण देवतापरिग्रहः। 'ममाग्ने इत्यग्नीन् गृह्णाति' इति वचनात्। तेषाञ्चाग्नीनां भेदः। प्रत्यग्नि चान्याश्चान्याश्च देवताः परिगृह्यन्ते। तेनापराग्निहोमेष्वसत्सु तद्देवतापरिग्रहो नास्तीति निवर्ताऽग्न्यन्वाधानम्। न चात्र समुदितानामेककार्यता, तद्यथा त्रयो ग्रावाण इतरेतरसव्यपेक्षा उखां धारयन्ति। प्रत्यक्षं हि तत्र समुदितानामेककार्यत्वम्, इह त्वग्निद्वारेण भेदाध्यवसानमिति। नन्वेवं सति अपराग्निकयोः कार्यान्तरत्वं प्राप्नोति। अस्तु को दोषः ? कर्मभेदस्स्यात्, तत्र यशोगोमिप्रभृतिकृतव्याख्योपरोधस्स्यात्। उच्यते-न व्याख्योपरोधभयात्पदार्थस्यान्यथात्वमवसातुं शक्यम्। यथा हि प्रमाणैरर्थः प्रमीयते तथैव गृह्यत इति। अथ वैकमेवाग्न्यन्वाधानं प्रत्यग्न्यभ्यस्यत इत्यदोषः। एवमाश्रीयमाणे प्रत्यभ्यासं नैमित्तिकावसर इति ॥ ७ ॥

अहनि मांसमैथुने वर्जयेत् ॥ ८ ॥

ननु चाहनि मैथुनस्य प्रतिषिद्धत्वादवाच्यत्वम्। कर्मोपलक्षणार्थमहर्ग्रहणमित्यदोषः। दृश्यते च कर्मणः कालव्यपदेशः 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रामावास्याम्' इति। नियमस्य च कर्माङ्गता न्याय्या। अतदङ्गत्वे हि पुरुषमात्राभिसम्बन्धात्फलपरिकल्पना स्यात्। ननु च 'मांसमैथुने वर्जयेत्' इतीयत्यपि सूत्रे प्रकरणात्कर्माङ्गतावगतिरविरुद्धा व्यर्थमहर्ग्रहणमिति ? सत्यमेवम्, आप्रयोगद्वयपरिसमाप्रेरयं धर्मो

---

१. अप्रकृतेऽपीत्यर्थः।
२. अन्वाधानानन्तरं नैमित्तिकस्य प्रवृत्तिरिति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

माभूदिति प्रतिप्रयोगावसायित्वमङ्गानामिति न्यायसंसूचनार्थमहर्ग्रहणम्। एवञ्च सति दाक्षायणे पुनरारम्भसामर्थ्यादाप्रयोगद्वयपरिसमाप्तेः 'माꣳसस्त्र्यमृतमूत्रकृतवासाꣳसि वर्जयेत्' इत्ययं धर्मः ॥ ८ ॥

केशश्मश्रु वपते वाशिखम् ॥ ९ ॥

वाशब्दस्य सन्निधानाविशेषेऽपि सति वपतिनैव सम्बन्धः। शिखासम्बन्धे हि सति पक्षे सशिखं स्यात्। तत्र स्मृतिरुपरुध्यते 'अशुचिर्वा एव यन्मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखा' इति। न चाहत्यवचनं सशिखस्य। तस्मात्स्मृत्यनुपरोध एव 'ज्यायानिति ॥ ९ ॥

अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्नीतः सर्पिषा असुहितौ ॥ १० ॥

अपराह्णग्रहणं अन्होऽपरभागमात्रविषयम्, शब्दसामर्थ्यात्। न यथान्यत्रान्हस्त्रिभागविषयता। तत्र हि 'अपराह्णे ददाति' इति प्रकृत्य 'पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम्' इति वाक्यशेषाद् विशेषाध्यवसानम्। इह त्वपरभागमात्रवृत्तित्वम्, भोजनकालप्रत्यासत्तेश्च।

व्रतोपायनीयमिति व्रतं भोजनमुच्यते। यथान्यत्र 'तद्व्रतस्स्यात्' 'पयो व्रतम्' इति च। तद् येनोपेयते अमाषादिना तद् व्रतोपायनीयम्। अश्नीत इति द्विवचनोपदेशात् पत्नी च। इतरथा हि याजमान एव नियमस्स्यात्। यथा सौत्रामण्यां हुतोच्छिष्टभक्ष इति। सर्पिषेति नात्र पयोव्रतवत्सर्पिरेव साधनम्, स्थित्यसम्भवात्। अमाषममांसमिति पर्युदासात्। तेन यथाप्राप्तं सर्पिरभिधीयते। तत्रापि किं नियमविधिः ? उत तैलादिपरिसङ्ख्या कश्चात्र विशेषः ? यदि नियमः तैलमपि व्यञ्जनादिसंस्कारग्राह्या न निवर्त्यते। अथ परिसङ्ख्या सर्पिषो न नियम इति। किमत्र युक्तम् ? नियमविधिः। तत्र हि स्वार्थवृत्तिता शब्दस्य स्यात्। तैलादिव्युदासे परार्थता कल्प्येत। लक्षणा च स्यात्। तस्मान्नियमविधिरेव। नियमे च सत्यर्थात्तैलादिनिवृत्तिः।

असुहितौ-अतृप्ताविति। तदेतदशनं दृष्टार्थमुत धर्ममात्रमितीति। धर्ममात्रमिति ब्रूमः। कुतः ? द्रव्यकालादिनियमात्। दृष्टार्थे हि यत्किञ्चित्स्यात्। तस्माद्धर्ममात्रमिति।

---

१. केचिद्वाशब्दमशिखमित्यनेन सह योजयन्ति-अशिखं वा सशिखं वेति। तन्मते केशश्मश्रुवपनं नित्यमेव। सूत्रकारप्रस्थानादप्यमर्थोऽवसीयते। येनाधाने 'पौर्णमासवद्वपनम् इत्युक्त्वा 'ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपंत इत्यादिना वपनस्य विकल्पमाह। यदि पौर्णमासे वपनं विकल्पेन स्यात्तदा पौर्णमासीवदित्यनेनैवाधानेऽपि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनर्विकल्पो न वक्तव्यस्स्यात्। उक्तश्च। अत एव ज्ञायते पौर्णमासे वपनस्य विकल्पो नास्तीति याज्ञिकदेवाः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दृष्टार्थं वा प्रसिद्धेस्तदर्थत्वात्। न ह्यदृष्टाय कश्चिद् भुङ्क्ते यत्तूक्तं द्रव्यादिनियम इति। कामं नियमादृष्टा कल्पना प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत' इतिवत्। न तु गम्यमानतृप्त्यपन्हवद्वारेणादृष्टपरिकल्पनमिति। प्रयोजनं सति सामर्थ्येऽश्नीयात् ॥ १० ॥

अन्तरेणापराग्नी गत्वापरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैति 'अग्ने व्रतपतेऽइदमहमिति वा ॥ ११ ॥

अन्तरेणापराग्न्योरिति षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादः 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया। प्राङ्तिष्ठन्निति शक्यमवक्तुम्। अपरेण व्यवस्थितस्याग्नीक्षणविधानसामर्थ्यात्। अग्निमीक्षमाण इत्यपि न वाच्यम् मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तेः। उक्तञ्च प्रदेशान्तरे 'आहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनत्वात्' इति। वक्तव्यञ्च उत्तरमन्त्रार्थवत्वात्। तस्य च विलिङ्गत्वात् प्राङ्मुखता च वाच्या। प्रोषितस्यापि दिङ्नियमो यथा स्यादिति। अपामुपस्पर्शनमाचमनम्, लिङ्गात्-'प्राङ्तिष्ठन्नप उपस्पृशति' इति प्रकृत्य 'तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानि' इति। आलम्भनमात्रं वा। आचमनानुपदेशात्। तस्य नैमित्तिकत्वात्। शब्दसामर्थ्याच्च 'अप उपस्पृशति' इति। लिङ्गमर्थवादमात्रं दीक्षास्नानवत्। व्रतमुपैति नियममुपगच्छतीति।

अग्ने व्रतपत इत्याहवनीयाग्निरुच्यते। न हि देवताग्नेरीक्षणं सम्भवति। ते [1]दार्षद्वतावभृथे विपरिणामः। ननु च समिष्टयजुरन्ते प्रकृतौ अवभृथविधानात् तत्र च व्रतस्य प्रासङ्गिकत्वादग्रहणमिति चेत्, न; अतद्धर्मत्वात्। न हि समिद्यजुरन्तस्तावभृथस्य[2] धर्मः। (किन्तु सवनीयस्य) तस्मान्न तदन्त एवावभृतः। तत्र च व्रतग्रहणेऽग्निशब्दो विपरिणम्यत इति न दुरुक्तम् ॥११॥

सत्यवाग्यतः ॥ १२ ॥

अत इत्यवाच्यम्। पाठादेव तत्सिद्धेः। स्यात् सम्बन्धज्ञापनार्थत्वात्। व्रतग्रहणोत्कर्षे सत्ययं नियमो यथोत्कृष्येतेति। अपरे तु अतश्शब्दं हेत्वर्थं मन्यन्ते ॥१२॥

---

१. दृषद्वती नदी। तस्यास्तीरेऽनुष्ठेयत्वेन किञ्चिदेकं सत्रं विहितम्। तस्यावभृथावसरे क्रियमाणायाम् इष्टौ पुरोडाशो द्रव्यम् अग्निश्च देवता। अग्नेर्देवतात्वेऽप्याहुत्यधिकरणं जलम्। अतस्तत्राग्निपदमुत्सृज्य 'जलव्रतपत' इत्यूहः।

२. प्रकृतौ समिपृयजुरन्ततावभृथस्य। दृषद्वतीसत्रे इष्टेरन्ते नावभृथः किन्तु पूर्वमेव। ततश्च व्रतग्रहणे नाग्निशब्दः प्रयोज्यः किन्तु अपूशब्द एवेति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु चैकमुपनयनसमकालमेव सत्यवदनम् [१]'उत्तरेषाञ्चैतदविरोधि' इतीहापि प्राप्तम्। तथा 'परमाधानसमकालं' 'न वाहिताग्निनानृतं वदितव्यम्' इति 'अनृतातिथ्यपनोद' इति सूत्रितम्। इदमन्यत् 'सत्यवाद्यत' इति। अस्य विषयोपदर्शनायाह—

कर्माङ्गमुत्तरे सत्यवदनस्य ॥१३॥

पूर्वन्तु पुरुषाङ्गम्। यदिदमुत्तरदेशे तत्कर्माङ्गमिति। को विशेष इति चेत्-कर्माङ्गे प्रायश्चित्तसमुच्चयः। पुरुषार्थापचारे स्मार्तमेव। नन्विह द्वे पुरुषार्थे श्रौतं स्मार्त्तञ्च। तत्र श्रौतापचारे कृते प्रायश्चित्तसमुच्चयः प्राप्नोत्येव, पुनरारम्भो व्यर्थ इति। सत्यमेवम्, कर्माङ्गे कर्मगतविशेषनिबन्धनं विशिष्टं प्रायश्चित्तं यथा स्यादिति। तच्चाग्वेदिके भूरिति, याजुर्वेदिके भुव इति। हौतृकपदार्थानुष्ठानकाले सत्यवदनापचारे हौतृकं श्रौतम् आध्वर्यवञ्च स्मार्त्तञ्च। केचित्तु-आधानकालानृतवदनप्रतिषेधमनुवादं मन्यन्ते। तथाहि 'न वा आहिताग्निनानृतं वदितव्यम्' न वदन् जातु नानृतं वदेदित्याह ॥१३॥

वृक्षारण्यौषधीनामश्नीयाद्वा ॥१४॥

इदमवसरप्राप्तं सायाशनमुच्यते। आरण्यवृक्षाणामारण्यौषधीनाञ्चाश्नीयान्न वेति विकल्पः। केचिदारण्यशब्दमोषधिविशेषणं मन्यन्ते, निर्देशसामर्थ्यात्। न ह्यारण्यशब्दो वृक्षपदात्पूर्वः। अतो न तदुपसर्जनमिति। न वा, अविशेषेण श्रवणात् 'स वा आरण्यमेवाश्नीयात्' इति हि प्रकृत्य 'या वारण्या ओषधयो यद्वा वृक्ष्यम्' इत्याह। सूत्रस्य च तन्मूलत्वादतन्त्रो निर्देश इति। सामर्थ्यसिद्धत्वात् विकल्पोऽवाच्य इति चेन्न; अवधारणार्थत्वात्। अवधार्यं हि वैकल्पिके कर्मणि प्रवृत्तिर्न्याय्येति। आरण्यगुणविधित्सया चेदमुच्यते ॥१४॥

आहवनीयगृहशाय्यधो गार्हपत्यस्य वा ॥ १५ ॥

विकल्पेन हि श्रवणमत्र। तत्रायमधश्शब्दः किं खट्वादिविरोधकृत्? उतास्तरणस्यापीति? नास्तरणनिषेधकः। तत्रापि प्रयोगप्रत्यवायाभ्याम्-अधस्सुप्ता वयम् इति। क्वचिच्च स्थण्डिलशायीत्यतो नास्तरणस्य निषेधः 'अधश्शयीताधरतादिव हि श्रेयस उपचारः' इति लिङ्गात् ॥१५॥

---

१. उत्तरेषां गृहस्थादीनां एतत् ब्रह्मचारिणः कृतेऽभिहितं धर्मजातमविरोधि इत्यर्थकेन गौतमसूत्रेणोक्तमिहापि प्राप्तमित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[1]सद्यो वा प्रातः ॥१६॥

पूर्वामुत्तरां वोपवसेदिति हि पूर्वमुक्तम्। तत्र सद्यो वेतीयत्युच्यमाने तयोरेवान्यतरत्र यागः प्राप्नोति। उत्तरोपवासपक्षे च द्वितीयायाम्। तन्माभूदित्यतः प्रातर्ग्रहणम्। अथाक्रियमाणेऽपि प्रातर्ग्रहणेऽङ्गानां प्रधानकालत्वस्य न्याय्यत्वात्पूर्वस्यामप्राप्तिरेव यागस्येति। उच्यते–एवं सति यथोत्तरस्यां साङ्गप्राप्तिरेवमुत्तरोपवासपक्षावलम्बनद्वारेणोत्तरोत्तरस्यामपि प्राप्नुयात्। तन्निरासार्थं प्रातर्ग्रहणम्। अस्तु तथेति चेत्–न; पौर्णमास्यां यागविधानसामर्थ्यात्। एवमुत्तरस्यामप्यप्राप्तिरिति चेत्–स्यादारम्भसामर्थ्यात् 'पूर्वामुत्तरां वोपवसेत्' इति। उत्तरा हि पौर्णमासी प्रतिपदिति प्रतिपादितम्। तेन 'सद्यो वा प्रातः' इति यदा प्रातस्तदा सद्य इति पौर्णमासी द्वितीया च निरस्ते भवतः। सूत्रारम्भसामर्थ्यादपि अयमर्थोऽवसीयते। 'पक्षादौ यद्यद्धविः' इति हविः पक्षादिना विशेष्यते, तच्चैवमुपपद्यते। अथेतरथा अनैकन्तिकत्वादविशेषणं स्यात्। तस्मादुत्तरस्यामेव याग इति साधूच्यते ॥१६॥

अग्निहोत्रꣳहुत्वा ब्रह्माणं वृणीते ब्रह्मिष्ठं 'भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वां वृणीमहे इति ॥१७॥

प्रातरित्यनुवर्तमानेऽग्निहोत्रं हुत्वेत्युक्ते तत्प्रतिपत्तिर्माभूत् सायमग्निहोत्रमिति। तत्कुतः? अहनि कर्मसाकल्याद्रात्रौ चाविधानात्। अग्निहोत्रग्रहणञ्चेहार्थाभावादमावास्याविषयम्। तत्र हि वचनम् 'उदिते सवितरि पौर्णमासस्य तन्त्रं प्रक्रमियादनुदित आमावास्यस्य' इति। अतोऽग्निहोत्रग्रहणमानन्तर्यार्थम्। ब्रह्मिष्ठमिति च पदार्थस्तत्वोपजातावबोधेन। न हि परमात्माख्यब्रह्मसतत्वावबोधोऽत्रोपयुज्यते ॥१७॥

---

१. याज्ञिकदेवभाष्ये 'सद्यो वा' 'प्रातः' इति सूत्रभेदो दृश्यते। पौर्णमासे यद् दर्व्यहकर्तव्यमुक्तं तदेकस्मिन्नेवाहन्यग्न्यन्वाधानादि कर्मापवर्गान्तं भवति। अस्मिन् पक्षे प्रातः-प्रतिदिन एव सर्वमग्न्यन्वाधानादि कर्मापवर्गान्तं कर्तव्यम् न पूर्वेद्युः प्रतिपदः प्रधानकालत्वादिति तयोस्सूत्रयोरर्थः।

'सन्धिश्चेत्सङ्गवादूर्ध्वं प्राक् पर्यावर्तनाद्रवेः।
सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः'। इति कात्यायनः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वृतो जपति-'अहं भूतपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्भूर्भुवस्स्वर्देव सवितरेतं त्वा वृणुते बृहस्पतिर्ब्रह्माणं तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्र्यै गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुभेऽनुष्टुप्प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणाम्' ॥१८॥

वृतो जपति ब्रह्मा जपतीति यावदुक्तम् । अथवा यदा वृतस्समस्तेन मन्त्रेण भवति तदा जपति कर्तृभेदाद्यौगपद्यं माभूदिति ॥१८॥

वाचस्पतये यज्ञं गोपायेत्याह ॥१९॥

सामर्थ्याद्यजमानः । स हि वरणेनानत्या च यज्ञगोपायने नियोक्तुं समर्थो नान्यः । वाचस्पतित्वञ्च स्तोतुं ब्रह्मण्यध्यारोप्यते । वाचस्पते ब्रह्मन् यज्ञं गोपायेतेति । यदापि च काण्वानां 'देव सवितरित्युक्त्वा वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्याह' इति पठ्यते तदापि न समानकर्तृकार्थम् । पूर्वकाल्तामात्रे हि क्त्वाशब्दः समानकर्तृकतायामसामञ्जस्यं स्यात् । न हि ब्रह्मा आत्मानमेव वाचस्पते इति सम्बोधयति । अधिष्ठात्री देवतोच्यते, तत्रापि नियोगाभावाभावाददृष्टार्थता स्यात् । तस्माद्यथोपवर्णित एवार्थः ।

स चायं प्रैषो नियोगार्थत्वादसत्यपि वरणे प्रवर्तते । यथा ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादिष्वाधाने चेष्टिषु । कथमाधाने वरणाभाव इति चेत्-स्यात्प्रवृत्तिदर्शनात् 'चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति' इति । ब्रह्मौदनाभावेऽस्तु वरणमिति चेन्न; तत्रापि दर्शनात् 'अग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति' इति । तेन प्रतिपन्नब्रह्मत्वस्य वरणं क्रियमाणमप्रकृतप्रयोजनं स्यात् । वरणविशेषनियमार्थमस्तु प्रवृत्तिरिति चेन्नः, नियमस्य क्रियापुरस्सरत्वात् । सत्यां हि क्रियायां नियमानुग्रहो न नियमानुग्रहाय क्रियाप्रवृत्तिः । यो हि पण्डितं मन्यमान एवं कुर्यात्स 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत' इति भोजननियमानुग्रहाय तूष्णीमपि सन्न भुञ्जीतापि । यश्च ज्योतिष्टोमे ब्रह्मवरणनिषेधो न्यायमूलः स इहापि प्रवर्तत एव ॥ १९ ॥

अपरेण वाहवनीयं दक्षिणातिक्रामति ॥ २० ॥

'उत्तरत उपचारो यज्ञः' इति वरणमुत्तरतः । 'दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने' इति गमने विकल्पः, शास्त्रसामर्थ्यात् ॥ २० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

'अहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्मत्पाकतर' इति ब्रह्मसदनमीक्षते ॥२१॥

तच्च कौशं स्यात् तृणनिरसनोपदेशात्, प्रसिद्धेश्च । न वा नियमशासनाभावात् । तृणनिरसनन्तु कुशास्तृतत्वादासनस्य । तत्कुतः ? शिष्टानुस्मरणात् प्रसिद्धिरविशिष्टा । तस्माद्यथाप्रसिद्धं भवेदविद्धमासनमिति ॥ २१ ॥

ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्यति निरस्तः पाप्मा सह तेन यं वयं द्विष्म' इति ॥ २२॥

स चायमासनसंस्कारः । तेन पशुपुरोडाशे आपशु समाप्तेः । संस्कृतत्वादासनस्य पुनर्न प्रवर्तते ॥ २२ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमा काण्डिका ॥ १ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

'इहमहं बृहस्पतेस्सदसि सीदामि प्रसूतो देवेन सवित्रा तदग्नये प्रब्रवीमि तद् वायवे तत्पृथिव्या' इति ब्रह्मसदन आहवनीयमभिमुख उपविशति ॥ १ ॥

'तदग्नये प्रब्रवीमि' इत्यग्निशब्दो देवतावचनस्स्यात् प्रकृतत्वात् । न वा वायुना समुच्चारणात् तस्य चाप्रकृतत्वात् । तस्माद्देवतान्तरवचनः । प्रयोजनं सौर्यादाववि परिणामः । ब्रह्मसदनग्रहणं गुणार्थं प्रकृतत्वादेव । को गुण इति चेत्—आहवनीयाभिमुख इति ॥ १ ॥

वाग्यम आनुयाजप्रसवात् ॥ २ ॥

यतवाग्ब्रह्मा भवत्यनुयाजप्रसवं यावत् ॥ २ ॥

भागपरिहरणादि वा ॥ ३ ॥

सा चैषावधारणा । अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति' इति प्रकृत्य 'स वै वाचंयम एव स्याद् ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि इत्येतस्माद्वचसः' इत्याम्नायते । पूर्वमविशेषादध्यवसितम् । पाठक्रमाद्विशेषाध्यवसानम् । लिङ्गाच्च 'विवृहन्ति वा एते यज्ञं क्षिण्वन्ति ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञियेडया चरन्ति' इति । हेतुत्वेन वाग्यमनस्येहाचरणं निर्दिशति । तस्माद् भागपरिहरणाद्येव । स चायं पदार्थधर्मः । यतवाक्त्वे हि सति अप्रमादात्कृताकृतप्रत्यवेक्षणमाचरति ॥ ३ ॥

आवृताऽवषट्कारासु ॥ ४ ॥

अवषट्कारास्वाहुतिषु ब्रह्मावृतोत्पाद्यते। ताश्चैता अग्निहोत्राहुतयोऽवषट्काराः । अस्ति हि तत्रैकर्त्विक्त्वेऽपि सति प्रायश्चित्तार्थतया ब्रह्मणः प्राप्तिः । तेन निमित्ताद्व्याहृतिहोमे आपन्ने सति आवृता क्रियामात्रेण ब्रह्मोत्पाद्यत इति । क्रियया हि कारकमाक्षिप्यते । लिङ्गाच्च 'अथ हैतामिन्द्र ऋषये प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादग्र आमहत उक्थात्' इति ।

न चैतदेवम्, एकर्तिक्त्वात् । एवं हि श्रूयते 'एकर्त्विजमग्निहोत्रम्' । अङ्गप्रधानपदार्थाभिनिर्वृत्तिरेकेनर्त्विजा कर्तव्येति । ननु नैमित्तिकार्थतया द्वितीयोऽपि भविष्यति । नेत्युच्यते । न हि नैमित्तिकस्य ब्रह्माक्षेपकत्वमस्ति । 'भिन्ने जुहोति' इति होममात्र एव विधेर्व्यापारपर्यवसानम् वाक्यान्तरपरिप्राप्त इति चेत्—'यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्रह्मत्वम्' इत्येवमादिना व्याहृतिहोमे ब्रह्मसम्बन्धविधानम्, तेन यत्र व्याहृतयस्तत्र ब्रह्मणा भवितव्यम्। नैतदेवम्, यदि ह्येतदन्यत्राचरितार्थं स्यात्ततः कदाचित् स्यादपि। अस्ति ह्यस्य चरितार्थत्वं दर्शपूर्णमासादौ। तेनाग्निहोत्रे नान्यथानुपपत्त्या ब्रह्माक्षेप्तुं शक्यत इति। एकर्त्विक्त्वविरोधाच्च। न चात्र क्रिया ब्रह्माणमन्तरेण न सम्भवति, कर्त्रन्तरविधानात्। अस्ति ह्यध्वर्य्वाख्यं कर्त्रन्तरम्। तेनापि न तदाक्षेपः। यच्चोक्तम् 'अग्निहोत्रादग्र आमहत उक्थात्' इति, सोऽपि चतुस्त्रिंशद्धोमविषयोऽर्थवादः।

अस्तु तर्हि दर्विहोमविषयतास्य सूत्रस्य। दर्विहोमाहुतयोऽवषट्काराः। तासां हि पौर्णमासविध्यन्नग्राहित्वेनोचितो वषट्कारः स्वाहाकारान्मानात्पुनर्निवृत्तिः। तदभावेऽन्वाख्यानमुपपद्यते। तदेतदनुपपन्नम्, तत्र हि प्राप्त एव ब्रह्मा, मन्त्ररहिता च क्रिया ब्रह्मवरणादिका तूष्णीमनर्थलुप्ता इति। पूर्णाहुतिविध्यन्तग्राहि होमविषयता तर्ह्यस्तु अस्य सूत्रस्य, ता अपि ह्यवषट्कारा इति। एतदपि नोपपद्यते। अग्निहोत्रन्यायसालक्षण्यात्; अनुद्धृताभ्यस्तमयाहुतौ पौर्णाहुतिका धर्मा विहिताः। त आचार्येण पूर्णाहुत्यामुपसंह्रत्यान्यत्रातिदिष्टाः। अतस्तत्रापि ब्रह्मणः प्राद्यभाव एव।

एवञ्चेदिहार्थमेव सूत्रमस्तु। इह हि प्राग्ब्रह्मवरणाद्व्याहृतिहोमनिमित्ते सति तदर्थं ब्रह्मवरणापकर्षो न्याय्यः; अङ्गप्रधानार्थत्वाद् ब्रह्मणः। तदर्थमिदं सूत्रम् 'आवृतावषट्कारासु'। आवृता-क्रिया। समन्त्रिका चासौ क्रिया न्यायतः प्राप्नोति। ननु चान्यत्राचार्येणायमावृच्छब्दो मन्त्ररहितक्रियाविषयः प्रयुक्तः, 'मृदा सहोखां करोत्यावृता' इति। सत्यमेवम्, मृदा सहोखां करोतीयतैव समन्त्रिका क्रिया प्राप्ता, तत्रावृच्छब्दो मन्त्रनिवृत्तिपर एव। तन्निवृत्तिश्च वाचनिकी 'एतयैवावृतानुपहरन् यजुः' इति। अतो ब्रह्मवरणोत्कर्षार्थमेतत्। वाचस्पतिप्रैषस्तु स्वकालीन एव, व्याहृतीनामतदङ्गत्वात्। अतदङ्गता च प्रकरणव्यवच्छेदात्। शक्यन्ते चावषट्कारा व्याहृतयो वक्तुम्। उचितत्वाद् वषट्कारस्य। याज्याकार्ये हि तासामाम्नानमस्ति 'यदि याज्यां पुरोनुवाक्यां वा न विन्देत् व्याहृतीरेव याज्यायाः पुरोनुवाक्यायाश्च स्थाने कुर्यात् इति। तेनेह वषट्काराभावे अवषट्कारा व्याहृतय उच्यन्ते ॥४॥

अत्र वा व्रतोपायनम् ॥५॥

शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥५॥

व्याहृत्य वैष्णवं मन्त्रं जपेत् ॥६॥

'वाग्यत आनूयाजप्रसवात्' इति वाग्यमे सति यद्यनुव्याहरति तदा वैष्णवं मन्त्रं जपेत् ॥६॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अधिकारमुपजीवन्नाह—

अध्वर्युश्च ॥७॥

हविर्ग्रहणकाले वाग्यमने। तुल्यं हि शास्त्रमुभयोः 'स यदि मानुषां वाचं व्याहरेत्तत्रो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेत्' इति। यजमानस्य त्वनाम्नानादाध्वर्यवमेव। केचित्तु चशब्दाद्यजमानस्य दीक्षाकालवाग्यमापचारे वैष्णवमिच्छन्ति। तत्रापि ह्याम्नायते-'अथ यद्वाचंयमी व्याहरति' इति प्रकृत्य।[१] स च मन्त्रः प्राकरणिकस्स्यात्। प्रकरणादेव सामान्यसम्बन्धावगते विशेषविषयत्वे सति वाक्यस्य लाघवम्। इतरथा ह्यकृत उपादीयमाने सामान्यसम्बन्धो विशेषसम्बन्धश्चेति गौरवं स्यात् ॥७॥

प्रणय यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु।
सप्तर्षीणाꣳसुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं
यजमानञ्च धेह्योम् प्रणयेति प्रणीताः
प्रसौति ॥ ८ ॥

प्रणय यज्ञमिति मन्त्रेण प्रणीताः प्रणीयमाना अनुजानाति। ओं प्रणयेति अस्य प्रसवार्थत्वात्ततः पुरस्ताज्जपः। प्रयोजनमुपांशु प्रयोगः। अत्र पुनर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनाविशेषेऽपि सति मृग्यो[२] विशेषः। अयञ्च मन्त्रोऽनेकयजमानके कर्मणि[३] यजमानास्सन्तु, यजमानांश्च धेहीति विपरिणम्यते। द्वित्वेऽपि यजमानौ स्याताम् यजमानौ च धेहीति च ॥८॥

एवमामन्त्रित ओङ्कारेण प्रोक्षयज्ञमिति हविषीध्मबर्हिषोश्च ॥९॥

प्रोक्षणं प्रसौति। एवमामन्त्रित इत्यामन्त्रणविधानं 'ब्रह्मन् हविः प्रोक्षिष्यामि' इत्येवमादिलाभार्थम्। न हि तत्र प्रणीताप्रणयनवदाम्नातम्। एवमोङ्कारेणेति-ओङ्कारपूर्वकेण, अर्थसरूपेण वचसेति यावत् ॥९॥

---

१. 'उरुविष्णो विक्रमस्व' इति ऋक्। 'ध्रुवा असदन्नृतस्य ता विष्णो' इति यजुः।
२. प्रथमं 'प्रणय' इति पदं देवतारूपब्रह्मपरम्, द्वितीयन्त्वध्वर्युपरमिति विशेष उन्नेतुं शक्यते। प्रथमस्य तु नोहः, द्वितीयस्य स भवति।
३. अहीनकुलायसत्रादौ कर्मणि।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बृहस्पते परिगृहाण वेदिꣳसुगात्रो देवाः सदनानि सन्त्वस्यां बर्हिः प्रथताꣳसाध्वन्तरहिꣳपृथिवी देवी देव्यस्त्वेति वेदिं परि-गृह्णन्तम् ॥१०॥

प्रसौतीत्यनुवर्तते ॥१०॥

प्रजापतेऽनुब्रूहि यज्ञमिति सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तम् ॥११॥

होतारं प्रसौति ॥११॥

देवता वर्द्धय त्वमिति सर्वत्रानुषजति ॥१२॥[1]

अनुषङ्गश्च लाघवार्थः अत्र च प्रोक्षणपरिग्रहेषु अध्वर्युपरं वेदिपरञ्च वरुण-प्रघासेषु वचनमूह्यते । यजमानपञ्चानके यजमानके ॥१२॥

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति [2]प्राशित्रं प्रतीक्षते ॥१३॥ देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति ॥१४॥

[3]सपात्रम्, प्रसिद्धेः । सादनोपदेशात् पुनरादानसामर्थ्याच्च ॥१३–१४॥

पृथिव्यास्त्वेति [4]सादयत्यपोह्य बर्हीꣳषि ॥१५॥

पुनरादाय देवस्य त्वेत्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृन्नत्र चेत् ॥१६॥

---

१. देवता वर्धय त्वमित्यादिसमग्रो मन्त्रः ।
२. प्राशित्रं ब्रह्मभागः-पुरोडाशस्य मस्तकाद्यवमात्रं पिप्पलमात्रं वा ।
३. प्राशित्रहरणपात्रेण सहितं प्राशित्रं प्रतीक्षत इत्यर्थः ।
४. सादनं प्राशित्रहरणस्य वेदेर्दक्षिणांसदेशे आस्तृतानि बर्हीष्यपसार्य प्राग्दण्डं भवति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुनरादानञ्च [१]द्रव्यमात्रस्य, प्राशनार्थत्वात्। अतश्च आसादितेऽपि भविष्यति। अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायाग्नेष्ट्वेत्यनेन मन्त्रेण प्राश्नाति। चेच्छब्दो विकल्पार्थः। अत्र चेत्प्राश्नाति पुनरादाय प्राश्नाति ॥१५-१६॥

निदधाति वाꣳसदेशे ॥१७॥

पूर्वमविशेषेणाभिहितम्, विशेषप्रतिपिपादयिषयात्र पुनर्वचनम् ॥१७॥

प्रक्षाल्य पात्रं नाभिमालभे या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इदꣳशमयन्तु स्वाहा कृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ- द्यसिना मे मा सम्पृक्था ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्यत्वा जठरे सादया- मिति ॥ १८ ॥

प्रक्षालनञ्च कार्यसम्बन्धाविशेषात् द्वयारेपि पात्रयोः। एकवचनन्तु जात्यपेक्षम्। ननु चैकमेवैतत्पात्रं प्रक्षाल्य पात्रमित्येकवचननिर्देशात्। तथा तूष्णीं प्राशित्रहरणमिति। द्वे वा स्याताम्, अन्ते प्रतिपत्तिदर्शनात् 'कर्णयोः प्राशित्रहरणे' इति। इतरजात्यपेक्षयेत्युक्तम् ॥१८॥

'एतं त' इति समिदामन्त्रितः प्रसौति ॥ १९॥

समित्सम्बन्धादामन्त्रणं समिच्छब्देनोच्यते। अथवा समिच्छब्देन तादर्थ्यादनुयाजा उच्यन्ते। अनुयाजार्थमामन्त्रितः 'एतं त'इत्यनेन मन्त्रेणानुजानाति। यज्ञपतिशब्दश्च सत्त्रे विपरिणम्यते। यज्ञपतिसम्बद्धवचनसंस्कारपरिलोपः कस्यचिन्माभूदिति ॥ १९ ॥

[२]प्रतिष्ठेति ब्रूयाद्वा ॥ २० ॥

"स यदि कामयेत, ब्रूयात्प्रतिष्ठ" इति वचनात्। केचित्प्रतिष्ठेति क्रियापदात्पदान्तरमध्याहरन्ति, सामर्थ्यात् तत्पुनर्युक्तमयुक्तं वेति विचारणीयम्। प्रतिष्ठतमिति च वरुणप्रघासेषु विपरिणामः ॥ २० ॥

---

१. मात्रपदेन प्राशित्रहरणपात्रं व्यवच्छिद्यते, प्राशनावसरे तस्यानपेक्षितत्वात् ॥

२. प्रपूर्वकस्तिष्ठतिरनुयाजार्थं गमने वर्तते। प्रतिष्ठ अनुयाजार्थं गच्छ इत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कर्मापवर्गे समिधमादधाति जुहोत्युपतिष्ठते वा 'नमः कृताय कर्मणे अकृताय कर्मणे नमः ।' अयाड् यज्ञं जातवेदा अन्तरः पूर्वो अस्मिन्निषद्य सन्व ¡ सनि ¡ सुवि-मुश्चाविमुञ्च धेह्यस्मभ्यं द्रविणं जातवेदः स्वाहेति, यथेतमेत्य ॥ २१ ॥

अपवर्गः समाप्तिः[1] । यथेतमेत्येति[2] परिभाषितत्वादवाच्यमिति चेत् "अतीत्य निष्क्रमणम्" इति न, इदमर्थेनाऽप्राप्तेः । तत्रस्थस्यापि हि समिदाधानादि न विरुध्यते । स्वाहाकाराम्नानं च उपस्थान—समिदाधानार्थम् । होमे ह्यसमाम्नातोऽपि प्राप्नुयादेव "स्वाहाकारः सर्वत्र" इत्यनेन । स चायं पदार्थो यावदुक्तान्तापच्छिन्नादिषु निवर्त्तते ॥ २१ ॥

एतद् ब्रह्मत्वमिष्टिपश्वोः ॥ २२ ॥

एतद्ब्रह्मत्वमधिकारादिहोक्तम् । तद् इष्टिपशुविषयम्प्रत्येतव्यम् । इष्टिग्रहणं प्रकृतत्वादकार्यम्, पशुग्रहणं च चोदकपरिप्रापितत्वात् । कर्त्तव्यं वा पशुग्रहणम् । ब्रह्मानुज्ञाते प्रोक्षणं वधः स्यादिति । न हि तत्र सान्नाय्यविकारत्वात् प्रोक्षणमस्ति । इष्टिग्रहणं तर्हि न कर्त्तव्यम् । ननु कार्यं, वाक्याद्धि पश्वर्थतैव ब्रह्मत्वस्य स्यात्, तन्माभूदितीष्टिग्रहणम् । ब्रह्मावरणाधिकारे यत्प्रसङ्गमुपजीवता यावद्ब्रह्मत्वं तत्सर्वमभिहितम् ॥ २२ ॥

इति कर्कभाष्यसहितकात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

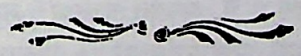

---

१. ब्राह्मणतर्पणान्तं तस्मिन् इत्यर्थः ।

२. यथा येन क्रमेण इतं गतम् आहवनीयस्य पूर्वेणापरेण वा ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतः प्रणयनाद्युच्यते—

गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधायालभते[1]भूतस्त्वा भूत करिष्यामीति' ॥ १ ॥

गार्हपत्यमित्युपपदविभक्तिः षष्ठ्यपवादो द्वितीया। उदपात्रम् उदकरय पात्रम्। उदकस्योदादेशः।

तच्चाविशेषेऽपि सति चतुरश्रं स्यात् "चमसेनापः प्रणयति" इति।[1] स च चतुरस्रः प्रसिद्धेः। लिङ्गाच्च। चमसं प्रकृत्य "चतुःस्रक्तिना चतस्रो विदिश" इत्यामनायते। सूत्रकारप्रस्थानाच्च "चमसवत् स्रुवेण" इति।

आलम्भ उदकस्य स्यात्, तत्संस्काराभिप्रवृत्तेः पात्रस्य वा। तदुपदेशात्। तत्संस्कारश्च तत्सम्बन्धिद्वारेण। इडोपहवे होत्रत्वादारम्भणवत्। प्रयोजनं प्रणीताकार्यापन्नयोर्दधिपयसोरविपरिणामः। उदकालम्भे हि "भूतस्वा भूत करिष्यामि" इति त्वाशब्दस्तद्विषयः स्यात्। तत्र द्रव्यद्वित्वे विपरिणम्येत ॥ १ ॥

[2]ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेत्याह ॥ २ ॥

ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीति ब्रह्मानुज्ञाप्रार्थनम्। ब्रह्मेत्यृत्विग्विशेषः। स च यद्यपि वरणभरणनिमित्तस्तथापि तु ब्रह्मत्वकर्त्तुर्युपचर्यते। प्रयोजनं तु[3] सत्रेऽविपरिणामः। कुण्डपायिनामयने च मैत्रावरुणे ब्रह्मत्वं कुर्वति। यजमान वाचं यच्छेत्यनेकयजमानके यथार्थं विपरिणम्यते। स चायं वाग्यमः पदार्थधर्मत्वादसत्यपि प्रणयने प्रवर्त्तते। प्रैषश्च [4]तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

---

१. सः चमसः।

२. यदा च प्रणीतानां सर्वार्थत्वं संयवनार्थत्वं वा तदा यस्मिन् कर्मणि चरुश्रपणार्थं पयो घृतं वा विहितम्; यथा 'वैश्वदेवश्चरुः पयसि वा" इति, "घृते चरुरादित्येभ्य" इति च, तत्र पयसो घृतस्य च प्रणयनं दध्नश्च मन्थाद्यर्थं कर्तव्यम्, तत्र ब्रह्मन् अप्पयसी, अज्घृते, अब्दधिनी प्रणेष्यामित्यूहः। पित्र्यायामपि प्रणयनात्पूर्वमेव निर्वान्यां दुग्ध्वा तद्दुग्धस्य प्रणयनं कर्त्तव्यम्।

अत्र जैमिनेर्मते प्रणीताः संयवनार्था एव कर्काचार्याणां मते सर्वार्था एव, इतरेषामदृष्टार्था एवेति तत्वम्।

३. सत्रे सर्वे यजमाना इति तत्रोहो नास्तीति भावः।

४. वाग्यमर्थतादित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनुज्ञात उत्तरेणाऽऽहवनीय ; सम्प्रति निदधाति कस्त्वेति ॥ ३ ॥

सामर्थ्यपरिप्रापितत्वात् अनुज्ञात इत्यवाच्यम्। न वा, प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्यव्युदासार्थत्वात् "यजमान वाचं यच्छ" इत्यनन्तरं[1] यथा स्यादिति। पाठादेव तत्प्राप्तिरिति चेत्। न, प्रैषसमनन्तरं तदर्थानुष्ठानं न्याय्यमिति। सम्प्रतिशब्दोऽनन्तिकानतिदूरविषयः। "ता नातिहत्य सादयेन्नोऽअनाप्ताः सादयेत्" इति वचनात्।

निधाने मन्त्रः स्यात्। तदुपदेशात् निदधाति "कस्त्वा" इति। श्रुतिविरोधान्नेति चेत्, "स प्रणयति कस्त्वा युनक्ति" इति। निधाने वा प्रणयनस्य तदर्थत्वात्। "तस्मादु सम्प्रत्येवोत्तरेणाहवनीयं प्रणयति" इत्युपसंहारात्। शाखान्तरे तु स्पष्टतर पाठः "स निदधाति कस्त्वेति। त्वा-शब्दो द्रव्यपरत्वाद्बहुत्वे पयोदधिघृतादौ विपरिणम्यते। न वाऽन्यायनिगदत्वात्। "अपः प्रणयति" इति हि बहुवचनान्तोपदेशः, त्वाशब्दश्चैकवचनान्तः। तस्मादूह इति ॥ ३ ॥

नान्तरेण गच्छेयुः ॥ ४ ॥

[2]प्रकृताऽप्रकृतयोरुपदेशः। लिङ्गात् "नेन्मिथुनं चर्यमादमन्तरेण सञ्चरान्" इति। प्रयोजनं सर्वत्र प्रायश्चित्तम् ॥ ४ ॥

काम्यस्य-ऽवानस्पत्य-मार्त्तिकैरभिचारब्रह्मवर्चस-प्रतिष्ठाकामा यथासङ्ख्यम् ॥ ५ ॥

काम्यादीनि प्रणयनाश्रितानि मृदन्तानि अभिचारादीन्साधयन्ति। न तदाश्रया क्रिया। शब्दस्य तत्परत्वात्कांस्यादीनां फलसम्बन्धः। एवं च सति विकारे एषामप्रवृत्तिः, पुरुषार्थत्वात्। वानस्पत्ये तु वारणे प्रवर्त्तमानक्रत्वर्थस्य साधारणत्वात्तदाश्रयः कामो ब्रह्मवर्चसं प्रवर्त्तत एव।

ता एताः प्रणीता दृष्टार्था उत धर्ममात्रा इति ? धर्ममात्रा इति ब्रूमः। देशनियमात्पात्रनियमाच्च। तथा मन्त्रवत्तोपदेशात्। शिरःसंस्तवाच्च "शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीता" इति। अनवखण्डनसामान्याच्छिरःसंस्तवः। स्कन्दनप्रतिषेधश्च

---

१. अनुशेति शेषः।

२. प्रकृतस्य अध्वर्योः अप्रकृतस्य तदन्यस्य सर्वस्य अग्निप्रणीतयोर्मध्ये गमननिषेधोपदेशः इत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धर्ममात्रे उपपद्यते। इतरथा ह्यवश्यम्भाविस्कन्दनमिति। अन्ते प्रतिपत्तिविधानाच्च "अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति" इति। दृष्टार्थत्वे हि कदाचिदुपयुक्ता भवेयुः, तत्र प्रतिपत्तिविधानं पाक्षिकं स्यात्। अपाक्षिकञ्च श्रवणम्। तस्माद्धर्ममात्रा इति।

दृष्टार्था वा। द्रव्याणां क्रियाभिनिर्वृत्त्यर्थताप्रसिद्धेः। न हि कश्चिद्द्रव्यमदृष्टार्थं परिकल्पयति। सन्ति चात्रोदकसाध्याः क्रियाः। न च तत्सिद्धयेऽन्यदुदकमुपदिश्यते। तेन दृष्टार्थेऽवगम्यमानेऽपि यो नामादृष्टं कल्पयति स दिङ्नियमवद्भोजनाददृष्टं कल्पयेत्। लिङ्गाच्च "प्रणीताभिर्हवींषि संयौति" इति। यदुक्तं देशादिनियम इति, स नियमोऽदृष्टाय। शिरःसंस्तुतिः प्राग्भागसामान्यात्। स्कन्दनप्रतिषेधश्च सुतरां दृष्टार्थत्व उपपद्यते, प्रतिपत्तिश्च शेषस्येति।

दृष्टार्थत्वेऽपि सन्देहः। किं संयवनार्था उत सर्वार्था इति?। तत्र केचित् "प्रणीताभिः संयौति" इति वाक्यसामर्थ्यात् संयवनार्थतामाहुः। द्रव्यप्रक्लृप्तेः परार्थत्वात्तत्र चाविशेषात्सर्वार्थत्वादनुवादोऽयमित्यपरे। किं चाग्नीषोमीये प्रतिषेधानुपपत्तेः। संयवनार्थत्वे हि तदभावादेव प्रणीता न स्युः, व्यर्थः प्रतिषेध इति। निरूढे च प्रतिप्रसवानुपपत्तेः। तत्रापि हि नैव संयवनमस्ति। सर्वार्थत्वे पुनः प्रतिषेधप्रतिप्रसवावुपपद्येते। सूत्रकारप्रस्थानाच्च "प्रणीताद्युपसत्" इति[1]। तस्मात्सर्वार्था इति॥ ५॥

तृणैरग्नीन्परिस्तीर्य, पुरस्तात्प्रथमं द्विशः पात्राणि स? सादयति॥ ६॥

तृणशब्दो दर्भविषयः। "यज्ञिया उ वै दर्भा" इति लिङ्गात्। "दर्भैः स्तृणन्ति हरितैः सुवर्णैः" इति च। समाचाराच्च। आचरन्ति हि दर्भैः परिरतरणम्। आचार्याभिप्रायाच्च। "बर्हिष्स्तृणे तिरश्चो निदधाति" इत्युक्त्वा "अन्ये वा युक्तत्वात्" इत्यभिधाय "आहान्यत्रापि तृणार्थे" इति अन्यदुपादीयमानं बर्हिर्जातीयमेव प्रतीयते, न तृणान्तरजातीयम्।

पुरस्तात्प्रथममिति दिगभिप्रायम्। आहवनीयस्तु कार्यक्रमादेव प्राप्नोति। ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्नी। तयोरपि पुरस्तादेव प्रथमम् श्रुतेः। शेषञ्च स्मृतिवशात् प्रदक्षिणम् "आवृत्तिसामन्तेषु प्रदक्षिणम्" इति। इह च परिस्तीर्येति परिः सामन्तार्थः। स्मार्त्ते चैतस्मिन् सति क्रमे तदपचारे स्मार्त्तमिव प्रायश्चित्तम्।

---

१. संयवनमात्रार्थत्वे तु प्रणीतानामुपसादे सोमयागान्तर्गतायामिष्टौ संयवनाभावात् "प्रणीतादि" इत्यनेन तदुपदेशो व्यर्थः स्यादित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तच्चैतत्परिस्तरणमाहुत्यङ्गं यज्ञसंयोगात्। "स हैष यज्ञ उवाच नग्नताया वै बिभेमि" इति प्रकृत्य "तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्ति" इत्याह। यज्ञसम्बन्धादाहुतिर्यज्ञशब्देनोच्यते। अथ यज्ञसम्बन्धमात्रमेवोच्यते, तथा सत्यग्निव्यतिरेकेणान्यत्रापि स्यात्। तत्र "तस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणन्ति" इत्यसमञ्जसं स्यात्। तस्मादाहुत्यङ्गमेतत्।

तत्रापि केचिदाहुत्यर्थत्वात्पदवर्महिरण्यादिषु वाक्यसंयोगात्परिस्तरणमिच्छन्ति। वाक्यं ह्येतत् 'स हैष यज्ञ उवाच" इति। तच्च प्रकरणानुरोधेन न यज्ञविशेषे व्यवस्थापयितुं शक्यमिति। तदेतदसत्, वाक्यस्यैव यज्ञविशेषविषयत्वात् "स हैष यज्ञ उवाच" इति। 'एष' इत्ययं शब्दः प्रकृतयागविषयः। तस्माद्दर्शपूर्णमासाहुत्यङ्गमेव। तथा चाह "परिस्तीर्य तं पूर्ववत्पात्रासादनम्" इति।

द्विशः पात्राणि स ? सादयतीति। द्वे द्वे एकीकृत्य। सा चैषा द्वन्द्वता पात्रोद्देशेन विधानसामर्थ्यात्सर्वत्र प्रवर्त्तते। एवं हि समामनन्ति "द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरति" इति। ननु शूर्पं चाग्नीहोत्रहवणी चेत्येवमादिसमाम्नानाद्दशगणस्यैव द्वन्द्वता। इतरथा हि पाठवैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यात्। आह च "तद्दश दशाक्षरा वै विराड् विराड् वै यज्ञ" इति। न वोक्तहेतुत्वात्। उक्तं हि पात्रोद्देशेन द्वन्द्वताविधानमिति। पाठवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति चेत्—न, विशिष्टद्वन्द्वपरिग्रहार्थत्वात्। अन्यथा हि विनियोगक्रमव्यवस्थितानां द्वन्द्वता स्यात्। तत्र स्पयस्य कपालैः सह द्वन्द्वता न स्यात्। अथ पुनः पाठे सति विशिष्टद्वन्द्वपरिग्रहः सिद्धो भवति। ऋपुनरुक्तं "तद्दश दशाक्षरा वै विराड् विराड् वै यज्ञ" इति, सोऽवयुत्यानुवादः। एवञ्च सति विकारे चविष्टयां स्पय एक एवासाद्यते। न हि तत्र द्वन्द्वोपजनकानि कपालानि सन्तीति। अथोपरितनेन द्वन्द्वता क्रियेत तत्र यथापाठं द्वन्द्वता न कस्यचित्स्यात्। ननु वैपरीत्येऽपि[1] स्पयस्य द्वन्द्वताऽभावप्रसङ्गः। किं क्रियताम् 'बहूनामयथार्थत्वं माभूत्' इति। अर्थवशादितानां तु द्वन्द्वगतविशेषानाम्नानात् यस्य कस्य चिद्येन केन चिद् द्वन्द्वतेत्यविरुद्धम्। सूत्रकाराभिप्रायाच्च। द्विशः पात्राणीत्युक्त्वा "शूर्पाग्निहोत्रहवणि स्पयकपालम्" इत्येवमादि द्वन्द्वैकद्भावमाह। तेन च सिद्धायां द्वन्द्वतायां द्विश इत्यवाच्यं स्यात्। उक्तञ्च। तस्मात्सर्वत्र द्वन्द्वतेति सिद्धम्।

पात्रशब्दः साधनवचनो न स्वाभवद्विषयः। यथा हि सति स्पयकपालशम्याकृष्णाजिनादीनामपात्रता स्यात्। साधनं चेत्पात्रं कपालसमुदायस्य साधनत्वात्तथाभूतस्य द्वन्द्वता। प्रतिचिति साधनभाव इति चेत्, तथा च प्रतिचिति द्वन्द्वता। न, समाम्नानसामर्थ्यात् स्पयं च कपालानि च" इति। उद्धरणपात्र्योरपि कपालवदन्येन

---

१. एक एव स्पय आसाद्यते तदा स्पयस्य द्वन्द्वत्वाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्वन्द्वता। 'अर्थप्रसङ्ख्यया द्रव्योपकल्पनम्" इति परिभाषितत्वादवाच्यं पात्रासादनमिति चेत्, स्याद्देशकालार्थत्वात् ॥ ६ ॥

यजमानो वा ॥ ७ ॥

विकल्पार्थोऽयमारम्भः ॥ ७ ॥

शूर्पाग्निहोत्रहवणि स्फ्यकपाल ¿ शम्याकृष्णाजिनमुलूखलमुसलं दृषदुपलम् अर्थवच्च ॥ ८ ॥

"अर्थवच्च" इति यावत् आसाद्यतीति अनुवर्त्तते। शूर्प्पे प्रसिद्धमेव स्यात्। लिङ्गाच्च "यदि वडानां यदि वेणूनां यदीषीकाणाम्" इति।

एषां चाध्वर्युरेव कर्त्ता स्यात्समाख्यानात्। न वा करणस्याचोदितत्वात्। अव्यासङ्गाच्च। तस्मात्तद्भूतानामुपादानमिति। लिङ्गाच्च "तद्यदेवैषामत्राशुद्धस्तक्षा वाऽन्यो वाऽमेध्यः कश्चित्पराहन्ति तदेवैषामेतदद्भिर्मेध्यं करोति" इति। अर्थवच्चेति अर्थोऽस्यास्मिन्विद्यत इति अर्थवत्प्रयोजनवदित्यर्थः।

तच्च विनियोगक्रमेणासाद्यते। अर्थवद्ग्रहरणाद्यदपि न परिष्ठ्युपवेषादिवत्साक्षाच्छ्रूयते अन्वाहार्योपसर्जनीपात्रादि तदप्यासादनीयम्। इन्धनाद्यपीति चेत्, न, अचोदितार्थत्वात्। चोदिते हि यदर्थात्प्राप्नोति तदासाद्यते। तत्रापि याज्ञिकैर्दण्डकः प्रणीतः "अनः पात्री वा पवित्रच्छेदनानि च" इत्येवमादि। तत्र चोपवेषसमनन्तरमाज्यस्थाल्युपसर्जनीपात्रञ्च। पेषणोपधानाज्यनिर्वपणानामेककालत्वात्। "पिंषन्ति पिष्टान्यभीन्धते कपालान्यथैक आज्यं निर्वपति" इति उपधानोत्तरकालमुपसर्जन्यधिश्रयणमिति।

कुशमुष्टिरपि तर्हि ततः पूर्वं प्राप्नोति, एवं हि सूत्रितं "निरुप्याज्यं वेदं करोति" इति।[१] न समत्वात्। उपधानादुत्तरकालमुपसर्जन्यधिश्रयणमाज्यनिर्वपणाच्च वेदबन्धनम्। तुल्यकालतोभयोरपीति न नियमोऽवसीयते। उच्यते—कुशमुष्टचुपसर्जनीपात्रयोर्यद्यप्येककालता, तत्कार्ययोस्तु गम्यते पौर्वापर्यम्। प्राक्कालीनं ह्युपसर्जनीकार्यं वेदकार्यात्। अतः पूर्वमुपसर्जनीपात्रं ततः कुशमुष्टिरिति।

---

१. "निरुप्याज्यं वेदं करोति" इत्यनेनाज्यनिर्वापानन्तरं विहिते वेदकरणे विनियुज्यमानकुशमुष्टेरासादनं यद्यपि पूर्वं प्राप्नोति तथापि आज्यनिर्वापसमकालोपधानानन्तरविहितोपसर्जन्वधिश्रयणविनियुक्तपात्रस्यासादानमपि तदैव प्राप्नोतीति तुल्यत्वात् आज्यस्थाल्यासादनानन्तरम् 'कुशमुष्टिरेवासादनीया' इति 'उपसर्जनीपात्रमेवासादनानन्तरम् इति वा नियमो न निश्चीयते इति अनिश्चयरूपो द्वितीयः पक्षः। उच्यते इत्यादिना तृतीयं सिद्धान्तपक्षमाह।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ततश्चान्वाहार्यपात्रम्। ननु चान्वाहार्यपात्रं प्राशित्रहरणोत्तरकाले प्राप्नोति। न; तण्डुलानामसाववसरः तत्पात्रं तु कुशमुष्टयन्तर्द्धानतृणयोरन्तराल इति। पात्रस्याधिश्रयणार्थत्वात्। एवं सर्वत्र कार्यक्रमेणासादनमालोचनीयमिति।

विकारेऽपि च प्राकृतकार्यापन्नस्य वैकृतस्यासादनादि प्रवर्त्तत एव। किं पुनस्तत्रापि कार्यक्रम एव? न, प्राकृतपात्रक्रमः। प्रकृतावपि हि कार्यक्रम एव कारणमासादन इति। तद्यथा निरूढे वपाश्रपण्यनन्तरं दक्षिणाद्रव्यमिति।

यत्पुनर्विकृताद्प्राकृतकार्यापन्नम्, यथा मन्थनचतुष्टयम्, यूपचतुष्टयं क्षुरचतुष्टयादि तत् प्रकल्प्यत एव, नासाद्यते, न प्रोक्ष्यते च। न हि तस्यासादनप्रोक्षणे विहिते। न च कार्यापत्तितः प्राप्तिः, तस्मादुपकल्पनमेव। चर्व्विष्टयां चरुपात्रस्य तर्हि कपालधर्माः सन्तु कार्यापत्तेरिति। स्यादेतदेवं यदि कार्यापत्तिः स्यात्। न त्विह तथा। इह हि न चरुपात्रगतेनोष्मणा चरुः पच्यते, कपालगतेनेव पुरोडाशः। कथं तर्हि? चरुपात्रगत ऊष्मा उदकमेव तापयति ततश्चरुसिद्धिरिति अकपालकार्यापत्तिरिति। ततश्चरुपात्रमप्युपकल्प्यते। यच्च प्रकृतावेव याज्ञिका इध्मावर्हिषोरुपकल्पनमाहुः, तदिह प्रोक्षणाभावात्। तदभावश्चोपरिष्टात्प्रोक्षणविधानात्। "इध्मं प्रोक्षति विन्नप्ंरय" इति ॥ ८ ॥

श्रपणस्य पश्चादुत्तरतो वा[1] ॥ ९ ॥

शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ९ ॥

कर्म्मणे वामिति शूर्प्पाग्निहोत्रहवण्यादाय व्वाचं यच्छति ॥ १० ॥

साकांक्षत्वाद् 'आददे' इत्यध्याहारः। मन्त्रश्चाविशेषादुभयार्थः[2]। प्रयोजनमन्तरायेऽन्यतरेणापि प्रयुज्यते।

शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादानं निर्वापार्थम्। तस्संन्निधावाम्नानात्। प्रयोजनं[3] पशावमन्त्रवदग्निहोत्रहवण्यादानं प्रोक्षण्यर्थतया।

---

१. श्रप्यन्ते अनेन हवींषि इति श्रपणो गार्हपत्यो वाऽऽहवनीयो वा। तस्य पश्चात् प्राक्संस्थानि उदगग्राणि वा, तस्योत्तरतः उदक्संस्थानि प्रागग्राणि वा पात्राण्यासादयति। तदुक्तं कारिकायाम्-उत्तरे चेदुदक्संस्थं प्राक्संस्थं पश्चिमे भवेत्। इति।

२. उभयार्थत्वे उभयमपि प्रयोजकम्। तेनान्यतरस्य विस्मरणेऽन्तराये वा तदुपादाने मन्त्र उच्चारणीय इति भावः।

३. पशावग्निहोत्रहवण्या हविर्निर्वापो न भवति। निर्वापाभावे न तस्याः समन्त्रकमादानं निवर्तते। किन्तु प्रोक्षण्यर्थतया तदादानं क्रियते। तदमन्त्रकमेवेति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वाग्यमस्तु [1]पदार्थधर्म्मः। "यां वा अमूमुं हविर्ग्रहीष्यन्वाचं यच्छत्यत्र वै तां विसृजते" इति कालोपलक्षणार्थत्वात्। प्रयोजनं हविर्ग्रहणाभावेऽपि पश्वादौ भविष्यति ॥ १० ॥

प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा ॥ ११ ॥

तत्संस्कारो हविर्ग्रहणार्थः। तेन तदभावे न भवति ॥ ११ ॥

गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति श्रपणस्य पश्चादनस्तिष्ठत्समङ्क्ति ॥ १२ ॥

श्रपणशब्दश्चाविशेषेऽपि सत्यत्र गार्हपत्यविषयो ग्राह्यः। एवं ह्याह "जघनेन गार्हपत्यं प्राङीषमनोऽवस्थितं भवति तस्य दक्षिणं चक्रमारुह्यानसोऽधिनिर्वपति" इति। विकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनाच्च। "स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीन एतं षट्कपालं पुरोडाशं गृह्णाति" इति। सङ्गताङ्गं समङ्क्ति। सांयौगिकानि चाङ्गान्यत्र गृह्यन्ते। न हि सामवायिकव्यतिरेकेण अनो—व्यपदेशोऽस्ति। अनडुत्प्राप्तिरपि तर्हि स्यात्। न, केवलं गमनार्थत्वात्तयोः, तस्य चात्राभावात्। तस्माद् युग-योक्त्र-वरत्रादि-मात्रमेव ॥ १२ ॥

धूरसीति धूरभिमर्शनम् ॥ १३ ॥

धूः—शब्दो युगशम्याऽन्तरालवचनः, स्मृतेः। एवं हि स्मरन्ति व्युत्पादयन्ति च "धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा" इति। वहस्य विहतिरनलो वा धारणं शम्यान्तरालानडुत्स्कन्धसम्बन्धाद्भवति। लिङ्गाच्च "तस्य वा एतस्यानसोऽग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरथ य एनद्वहन्त्यग्निदग्धमिवैषां वहं भवति" इति। अतोऽन्यत्रोपचारवृत्तिः, यथा ईषाग्रयोः।

धूर्भेदाच्चोभयोरभिमर्शनम्। तत्संस्काराच्च। दक्षिणामभिमृश्य तत उत्तराम्, उदक्संस्थतासम्पत्तेः। स्मर्यते हि सर्वत्रोदक्संस्थता। लिङ्गं च भवति "तथाह्युदग्भवति" इति "तथोदीची भवति" इति च।

केचित्त्वेकस्या एव धुरोऽभिमर्शनमिच्छन्ति, वाक्यशेषात्। "अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्भवति हविर्ग्रहीष्यंस्तस्मा एवैतन्निह्नुते" इति। एकत्वादग्नेः सकृदेव निह्नव इति। तत्पुनरेतदर्थवादप्रायम्। अनोऽवयवसंस्कारश्चात्र। तौ च संस्कार्यौ भिन्नौ। प्रतिसंस्कार्यं—संस्कारावृत्तिर्न्याय्येति भेदेनाभिमर्शनमिति सम्प्रदायः ॥ १३ ॥

---

१. पदार्थानां सम्यगनुष्ठानाय भवति वाग्यमः। अतस्स पदार्थधर्मः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम् ॥ १४ ॥

अभिमृश्य जपतीति सूत्रशेषः। "अथ जघनेन कस्तम्भीमीषामभिमृश्य जपति"-इति श्रुतत्वात्। स चायमनःसंस्कारत्वान्न प्रतीपमावर्त्तते। तत्संस्कारश्च मन्त्रलिङ्ग-वाक्यशेषाभ्याम्। "देवानामसि व्वन्हितमम्" इत्येवमादिनाऽनोऽभिधीयते, नेषेति। "अन एवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातमनसो हविर्गृह्णाति" इति वाक्यशेषः।

अयं च मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी पितृयज्ञे विपरिणम्यते। पितृणामसि व्वन्हितमम्। पितृहूतममिति च।

देवशब्दस्य प्रकृतदेववचनत्वात् वचनञ्चात्रासमवेतम्। द्वयोर्हि देवतयोर्बहुवचनं श्रूयते। तेन विकारे एकदेवत्ये वचनस्याविपरिणाम इति केचित्।

तदेतदनुपपन्नमिव। वचनस्याऽत्र समवायात्। बहवो ह्यत्र देवता अग्निरग्नीषोमौ चेति। ननु अग्नीषोमयोः समुदितयोः देवतात्वादेकत्वम्। नैतदेवम्। समुदितयोरपि देवतात्वे देवशब्दस्य प्रत्येकवृत्तित्वम् "अग्निर्देव सोमो देव" इति प्रसिद्धम्। मन्त्रलिङ्गाच्च "देवाऽग्निः, देवः सोम" इति च। न चात्रावयवभूतोऽग्निः सोमो वा नास्ति। किं तु पृथक्त्वेन देवतात्वाभावः। पृथक्तद्धितानुत्पत्तेः। समुदायाच्च तद्धितप्रत्ययदर्शनात्। समुदितयोरपि देवतात्वे ऽग्नेः सोमस्य चास्त्येव समवायः। एवं च सति 'अग्नीषोमाभ्याम्" इति द्विवचनोपपत्तिः। "अग्नीषोमयोरुज्झितम्" इति च। यच्चोक्तम् "अपिष्टो वा देवताऽन्यत्वात्" इति, युक्तं तत् अग्निसद्वितीयस्य पूष्णो देवतात्वाद्भवति पूष्णोऽन्यत्वम्। समवायस्तु पूष्णो न निवार्यते।

अथ देवतैव देवशब्देनोच्यते, तथा सति प्रातिपदिकार्थस्याऽनन्यत्वात् पितृयज्ञे देवशब्दव्याख्याविपरिणामः। पितरोऽपि हि चोदितत्वाद् देवताशब्देनाभिधातुं शक्यन्ते। देवताविषयो देवशब्द इति अविपरिणामः।

अथ तत्र पितृशब्देन चोदना "पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्य" इति। न च पितरो देवशब्देनाभिधातुं शक्यन्त इति विपरिणम्यते देवशब्दः। नैतदेवम्। देवताविषये हि देवशब्दे पितॄणामपि चोदितत्वाद्देवतात्वाद्देवशब्दप्रयोगोऽविरुद्ध एव। अथ शब्दान्तराभिहितेषु देवशब्दो न प्रवर्त्तत इति। तथा सत्यग्न्यादिष्वपि देवशब्दप्रयोगो दुर्लभः। तत्रापि हि शब्दान्तरत्वमाग्नेयोऽग्नीषोमीय इति। इयांस्तु विशेषः—इह तद्धितस्तत्र चतुर्थी। न च चोदिते एव देवशब्दः, अन्यत्रापि प्रयोगादित्युक्तम्।

अथ देवशब्दो योगादग्न्यादिषु प्रवर्त्तते दानाद्देव इति, तथापि पितृयज्ञे अनूह एव। पितरोऽपि हि तत्साध्यक्रियाभिनिर्वृत्तिद्वारेण फलदानाद्देवा इति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[1]तदेतदयुक्तम्; प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया देवशब्दस्यार्थप्रतीतिसामर्थ्यात्। न च दानाद्देवत्वं सर्वत्रेष्यते। न हि सर्पन्त्यपि गोधा सर्पशब्देनाभिधातुं शक्यते। प्रत्ययस्य जातिविषयत्वाद् भुजङ्ग एव सर्पशब्देनाभिधीयते। तेनेहापि प्रत्ययस्य विशिष्टार्थवृत्तित्वादेष एव देवः।

तेषां च बहुत्वात्समवेतं वचनम्। ननु चैवमपि देवद्वित्वम्, अग्नेरुभयत्रैकत्वात्। नैतदेवम्; एको हि केवलोऽग्निरपरः सोमसद्वितीय इति बहुत्वम्। ननु चैवमपि देवानामिति षष्ठीबहुवचनमनुपपन्नम्। न हि तदनः पृथगग्निना सोमेन च सम्बध्यते। इतरेतरसव्यपेक्षयोर्देवतात्वात्। यथा च देवानां देवतात्वं तथा तदर्थहविर्द्धारणद्वारेणानो देवानामित्युच्यते। सत्यमेतदेवम्, मन्त्रे देवशब्दस्य बहुवचनान्तत्वात्तेषां च साक्षादनः सम्बन्धाभावात्तदुपलक्षितसमुदायद्वारेणानः सम्बध्यत इत्यदोषः। ततश्च विकारे एकदेवत्यद्विदेवत्ययोः "देवस्यासि, देवयोरसि" इति च युक्तरूपतरं वचनम्।

लिङ्गमपि चात्र समवेतम्, विशिष्टलिङ्गत्वादग्न्यादीनाम्। ततश्चादितीष्ट्यां "देव्या असि" इति प्रयोगः। न च देवशब्दो देवताशब्दवदविषयलिङ्गः। यतोऽदितीष्ट्यामप्यविकृतः प्रयुज्येत। "देवीं वाचमजनयन्त देवा" इति दर्शनात्। तथा "देव्यनुमते देव्यदिते देवीराप" इति।

केचित्तु लिङ्गवचनयोरसमवायं मन्यमाना अविपरिणाममिच्छन्ति, तत्पुनर्विचारणीयम्।

यज्ञपतिशब्दश्चानेकयजमानके विपरिणम्यते, चोदितार्थाभिधानात् ॥ १४ ॥

विष्णुस्त्वेत्यारोहणम् ॥ १५ ॥

विष्णुस्त्वेत्यनेन मन्त्रेणानसो दक्षिणं चक्रमारोहति। एवं हि श्रूयते "स जघनेन गार्हपत्यं प्राङीषमनोऽवस्थितं भवति तस्य दक्षिणं चक्रमारुह्यानसोऽधिनिर्वपति" इति ॥ १५ ॥

प्रेक्षत उरु व्वातायेति हविष्यान् ॥ १६ ॥

व्रीहीन्यवान्वा। तच्चैतद्धविःप्रेक्षणं नानाबीजेष्ट्यां तत्संस्कारात्प्रतिबीजमावर्त्तते। मन्त्रश्च (आवर्तते) क्रियाशेषत्वात्। साकाङ्क्षत्वाच्च "उरु व्वाताय" इत्यस्य

---

१. 'अथ देवतैव देवशब्देनोच्यते, इत्यादिना' 'अथ देवशब्दो योगादग्न्यादिषु प्रवर्तते' इत्यादिना च उत्थापितं पितृयज्ञे देवशब्दाऽविपरिणामपक्षं निरस्यति० तदेतदप्यसदिति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भवेत्यध्याहारः ननु च अथ "प्रेक्षते" इति प्रेक्षणस्य चोदितत्वात् श्रौतक्रियापदाध्याहार एव न्याय्यः। सत्यमेवम् यत्र तेनैकवाक्यतोपजावते। इह पुनः उरुव्वातायेति विस्तीर्णता हविषः प्राणाय वाताय प्रार्थ्यते। न चासौ प्रेक्षे इति क्रियापदेन शक्यतेऽभिधातुम्। तस्माद्यथोक्त एव भवेत्यध्याहारः ॥ १६ ॥

अपहतमिति निरस्यत्यन्यत् ॥ १७ ॥

हविर्द्रव्यव्यतिरेकेण यदन्यल्लोष्टादि तद् अपहतमित्यनेन मन्त्रेण निरस्यति रक्षोऽभिधायकत्वाच्च मन्त्रस्योदकोपस्पर्शनं भवति। प्रतपनमन्त्रे चैवम्। नानाबीजेषु च शक्यत्वाद्युगपद्द्रव्यनिरसनं भवति ॥ १७ ॥

अविद्यमाने ऽभिमृशेत् ॥ १८ ॥

अभिमर्शनेऽयमेव मन्त्रः। "अथापास्यत्यपहतꣳ रक्ष इति यद्यत्र किञ्चिदापन्नं भवति, यद्यु नाभ्येव मृशेत्" इति श्रुतत्वात्। नानाबीजेषु च भेदेनाभिमर्शन-संस्कारः। ततश्च मन्त्रावृत्तिः ॥ १८ ॥

यच्छन्तामित्यालभते ॥ १९ ॥

(आलभेत) हविर्द्रव्यं प्रकृतत्वात्। पञ्चभिरङ्गुलीभिरभिमर्शनं स्यात्। मन्त्र-लिङ्ग-वाक्यशेषाभ्याम्। यच्छन्ताम्पञ्चेति निबद्धनन्तु पञ्चेत्येतदुक्तं भवति। तथा "पञ्च या इमा अङ्गुलयः पाङ्क्तो वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतदत्र दधाति" इति।

न वा, उपदेशाभावात्। मन्त्राणां चाविधायकत्वात्। यच्छन्तां पञ्चेति च ग्रहणापेक्षया। बहुषु च भेदेनालम्भः, संस्कारात् ॥ १९ ॥

देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो[1] मुष्टीन् ॥ २० ॥

ग्रहणे मन्त्रः स्यात्। तदुपदेशात् "स गृह्णाति देवस्य त्वा" इति। प्रक्षेपे वा गृह्णातेरतंदर्थत्वात्। तत्कुतः? वचनात् "अग्निहोत्रहवण्या चतुरो मुष्टीन्निर्वपति" इति।

मुष्टीन्यजमानो गृह्णीयात्, परिमाणस्य याजमानत्वात्। न वा पदार्थप्राधा-

---

१. मुष्टित्रयं मन्त्रेण, चतुर्थं तूष्णीम। एवमेव सर्वेषु सूत्रेषु। ग्रहणानन्तरं चाग्नीहोत्रहवण्याः शूर्पे हविः पृथक् पृथक् प्रक्षेपणीयम्। एवं शूर्पादानस्यापि दृष्टार्थता भवति। अग्निहोत्र-हवण्यां च रिक्तायां हविरन्तरं ग्रहीष्यते आपश्च तत्र करिष्यन्त इति तत्त्वम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न्यात्, तस्य चाध्वर्युकर्तृकत्वात्। तत्कुतः? समाख्यानात्। यजमानपरिमाणमन्यविषयम्। यथा "पञ्चारत्नि परिवासयेत्" इति ॥ २० ॥

एवमग्नीषोमीयम् ॥ २१ ॥

ननु चोत्तरसूत्रादेव तत्प्राप्तेरवाच्यमेतदिति। न हि तदैन्द्राग्नविषयम्।[1] यथादेवतमन्यदिति एतद्विषयताऽप्यस्यास्त्विति चेत्–ततश्चावाच्यमेवमग्नीषोमीयमिति। न, समाम्नायोपप्रदर्शनार्थत्वात्। यथादेवतमन्यदिति हि प्राप्तौ समाम्नायो न प्रदर्शितः स्यात्। तत्र पूर्वस्मिन् मन्त्रे "अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि" इति शेषभावमियात्। विलिङ्गत्वादप्रवृत्तिरिति चेत्-स्यात् सूत्रारम्भसामर्थ्यात् "पूर्वादिना परान्त" इति। तस्माद् वाच्यम् "एवमग्नीषोमीयम्" इति ॥ २१ ॥

यथादेवतमन्यत् ॥ २२ ॥

ऐन्द्राग्नार्थोऽयमारम्भः। ननु चैवं यथादेवतमिति नोपपद्यते। वीप्सायां ह्ययमव्ययीभावः 'या या देवता यथादेवतम्' इति। वीप्सा च बहुविषया। न चात्र देवताबहुत्वम्। अतोऽनुपपन्नमेतदिति। अथ विकृत्यर्थमुच्येत, तत्रापि चोदकेनैव प्राप्तत्वादवाच्यता। प्रकृत्यर्थत्वे च शब्ददोष इत्युक्तम्। उच्यते, प्रकृतावेव देवताबहुत्वमस्ति। "तद्धैके चरू निर्वपन्ति पौर्णमास्याꣳ सरस्वते ऽमावास्यायाꣳ सरस्वत्यै" इति ऐन्द्राग्नेन सह देवताबहुत्वम्। अथायमविधिः स्यात्तदाऽभ्युदितेष्टिविषयं भविष्यति। अस्ति हि तत्र व्रताशक्तौ ग्रहणे देवताबहुत्वमिति। नन्वभ्युदितेष्टिरपि विकृतिरूपा, ततश्च विकृत्यन्तरवन्नैव तद्विषयत्ताऽपि स्यात्। सत्यमेवम्, तदेवेदं कर्म विकृतरूपमित्यदोषः ॥ २२ ॥

भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम् ॥ २३ ॥

साकाङ्क्षत्वान्मन्त्रस्य परिशेषयामीत्यध्याहारः।[2] नान्वत्राभिमर्शनक्रियापदमेकवाक्यतामुपैति, किम् इति। भूताय प्रभवायाविच्छेदाय नारातये नादानाय कृपणतया परिशेषयःमीति एकवाक्यता। न ह्यस्याविच्छेदायाभिमर्शनम्। परिशेषणन्त्वविच्छेदाय भवति। तस्माद्यथोक्त एव वाक्यशेषः। स चायं शेषसम्बन्धेऽपि सति

---

१. "यथादेवतमन्यत्" इत्यस्य अग्नीषोमीयविषयताऽप्यस्तु इत्यर्थः।

२. 'भूताय अविच्छेदाय यज्ञस्य त्वा त्वाम्' इत्यत्र किमित्याकांक्षायाम् अभिमर्शनस्य यज्ञाविच्छेदसाधनत्वाभावेनान्वयायोग्यत्वात्परिशेषणस्य च तत्साधनत्वेन तद्योग्यत्वात्तस्यैवाध्याहार इत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हविष एव संस्कारः, प्रयोजनवत्वात्। न च शेषेण संस्कृतेनास्ति प्रयोजनम्। अतः स्रङ्मालापनयनवच्छेषिसंस्कारः प्रतिपत्तव्यः। तद्यथा स्रङ्माला देवदत्तीयेति कृत्वा शुचौ देशे व्यवस्थाप्यते। अपगतदेवदत्तसम्बन्धाया अपि मालायाः संस्कारो देवदत्तस्यैवानिष्टपरिहारार्थो न मालायाः, एवमिहापीति। प्रयोजनं शेषिसंस्कारामिसम्बन्धार्थतया सशेषं ग्रहणं कर्त्तव्यमिति ॥ २३ ॥

स्वरिति प्राङीक्षते ॥ २४ ॥

तच्चैतद् दृक्सन्निरोधोपजातश्रमापनोदापेक्षणम्। "परिवृत्तमिव वा एतदनो भवति तदस्यैतच्चक्षुः पाण्यगृहीतमिव भवति यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यस्तत्स्वरेवैतदतोऽभिविपश्यति" इति लिङ्गात्। प्रयोजनं निर्वापाभावे न भवति ॥ २४ ॥

दृ ? हन्तामित्यक्षरोहति ॥ २५ ॥

अनसः ॥ २५ ॥

गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति[1]
श्रपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वेति ॥ २६ ॥

यो यदा श्रपणः। अग्निशब्दश्चात्र[2] श्रपणाग्निविषयः, न देवतावचनः। सन्निधानात्। प्रयोजनं विकृतावविपरिणामः ॥ २६ ॥

पात्र्यां वा स्फ्योपहितायाम् ॥ २७ ॥

[3]एतद् अनस्सम्बन्धि प्रतिपत्तव्यम्। ',उतो पात्र्यै गृह्णन्ति" इति हि समामनन्ति ॥ २७ ॥

[4]तदा—

धूरीषारोहणानि पात्रोबिले जपति ॥ २८ ॥

---

१. उत्तरदेशं प्रतिगच्छतीत्यर्थः।

२. अत एव वरुणप्रघासेषु पूर्वेद्युर्मेषमिथुनकरम्भपात्रार्थं गृहीतानां यवानां दक्षिणाग्नेः पश्चात् सादनम्। पित्र्यायां च दिग्विपर्ययाद् गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरुत्तरतो हविषामासादनम्। त्र्यम्बकेषु गार्हपत्यस्य दक्षिणत इति विवेकः।

३. अनःसम्बन्धि एतत् निर्वापादि सर्वं कर्म स्फ्याश्रितायां पात्र्यां वा प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः।

४. पात्रीतो ग्रहणपक्षेइत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धूरीषारोहणादिशब्दैस्तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते, जपतिशब्दोपादानात्। विलिङ्गा अपि वचनसामर्थ्यात् विनियुज्यन्ते। "अनन्तरायतु तर्हि यजूंषि जपेत्" इति[१] ॥ २८॥

दृ ? हन्तामित्युत्थानम् ॥ २९ ॥

अस्मिन्पक्षे ॥ २९ ॥

कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशैःश्छनत्ति पवित्रे स्थ इति ॥ ३० ॥

अप्रशीर्णाग्रावग्रवन्तौ, अनन्तर्गर्भौ ययोरन्तर्मध्ये गर्भौ न स्तःतौ कुशैश्छनत्ति "पवित्रे स्थ" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३१ ॥

त्रीन् वा ॥ ३१ ॥

छिनत्तीत्यनुवर्त्तते। तत्र मन्त्रो न स्यात् द्विवचनान्तत्वात्। पवित्रद्वयपक्षे च कृतार्थत्वात्। स्याद्वाऽर्थाभिधानसामर्थ्यात् प्रतिपदि कार्यस्य विद्यमानत्वात्। द्विवचनस्यासमवायान्नेति चेत् मा भूत्समवायः। गुणो हि सङ्ख्या, प्रातिपदिकार्थः प्रधानभूतः। न च गुणानभिधाने न प्रधानमभिधास्यतीति शक्यते उत्सृष्टुम्। तस्मात्त्रित्वपक्षेऽपि मन्त्रः प्रवर्त्तत एव ॥ ३१ ॥

हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति ॥ ३२ ॥

---

१. अयञ्चात्र विशेषः—एषां मन्त्राणां त एवार्था भवन्ति येऽनसि। कथम्? धूस्तावत् धूर्वतेर्वधकर्मण इति साऽपि (पात्री) किं चिदागच्छद्विहन्ति। तत्राप्यग्निरस्ति सर्वगतत्वाद्। हविर्ग्रहीष्यन्नध्वर्युस्तामतिक्रामति, तस्या अपि निन्हुते धूरसीत्यादिना। अनोवच्च पात्र्यपि हविष्यान् धारयतीति वन्हितममित्यादिशब्दैरुच्यते। विष्णुश्चाध्वर्य्वात्मकः तत्र पादेन क्रमते अत्र तु हस्तेनेति विशेषः। तस्मात् सिद्धप्रयोगाणां पात्र्यामपि त एवार्था इति हरिस्वामी।

यदि तु पात्र्यां गृह्णीयात्तदा धूरीपाद्यभावेन तदननुष्ठानकृतं व्यवधानमन्तरायमन्तरेण तत्प्रकाशकयजूंषि जपेदिति माधवाचार्याः।

पात्रीतः पश्चाद्देशे उत्तरस्मिन्वोपविश्य प्राङ्मुखो ग्रहणं कुर्यात्, पित्र्यायां दक्षिणासीनः, त्र्यम्बकेयूदङ्मुखासीनः। आसनाय स्थानासम्भवे पात्रीमपरेणैव गत्वा दक्षिणतः प्राङ्मुपविष्टेनैव ग्रहणं कार्यम्। पात्रीगार्हपत्ययोरन्तराले गमनस्यासिद्धत्वात्। अनस्यपि प्राङ्मुखोपविष्टेनैव ग्रहणं कर्तव्यमिति दिक्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हविर्ग्रहणीति न हविर्ग्रहणविवक्षया। किं तर्हि ? "अग्निहोत्रहवण्यां चतुरो मुष्टीन्निर्वपति" इत्याम्नानात्। अतस्तद्विवक्षेयम्। प्रयोजनं ग्रहणाभावेऽपि तत्रापः क्रियेरन्। ताभ्यामुत्पुनाति "सवितुर्व इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३२ ॥

ताः स्थानं तयोः ॥ ३३ ॥

ताः आपः तयोः पवित्रयोः स्थानं वचनसामर्थ्यात्। "पवित्रे निधाय प्रणीतासु" इति चाम्नानात् ॥ ३३ ॥

सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्नयति देवीराप इति ॥ ३४ ॥

उदिङ्नयति ऊर्ध्वं गमयति। दक्षिणग्रहणं शक्यमवक्तुम्, समाचारात्प्राप्तेः। कर्त्तव्यं वा, सव्ये स्थितानामेव प्रोक्षणीनामुदिङ्नयनं यथा स्यादिति। यज्ञपतिशब्दश्चानेकयजमानके यथार्थं विपरिणम्यते[1] ॥ ३४ ॥

प्रोक्षितास्थेति तासां प्रोक्षणम् ॥ ३५ ॥

ताभ्य एवाद्भ्य एकदेशेनेति सम्प्रदायः। नेत्यपरे। स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। न हि प्रोक्षणे कर्मता करणता च तासां सम्भवतीति। अन्याश्च नोपदिश्यन्ते। तस्मान्मन्त्रोच्चारणमेव। "तदेताभ्यो निन्हुते" इति च लिङ्गात्।

[2]अत्र पुनस्तासां प्रोक्षणमित्यसमञ्जसं स्यात्। हविश्चेति प्रोक्षणक्रियानुकर्षणार्थं चशब्दानुपपत्तिश्च। तस्मात्सम्प्रदाय एव ज्यायान्। अथ ताभिरेव प्रोक्षणं [3]विरुध्यते ततः प्रणीतेन भविष्यति। निन्हवश्चार्थवादप्रायः ॥ ३५ ॥

हविश्चाग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यां त्वेति ॥ ३६ ॥

अत्र क्रियापदाभावात् अधस्तनसूत्रोपात्तं प्रोक्षणक्रियापदं चशब्देनानुकृष्यते। तच्च यथाश्रुतमेकवाक्यतामनुपपद्यमानं सत्प्रोक्षतीति विपरिणतरूपमनुकृष्यते ॥ ३६ ॥

---

१. स च 'यज्ञपती सुधातू' 'यज्ञपती देवयुवौ' 'यज्ञपतीन् सुधातून्' 'यज्ञपतीन् देवयुवः' इत्येवं यथायथमूहनीयः।

२. अत्र अस्मिन् पक्षे मन्त्रोच्चारणमात्रे तासां प्रोक्षणमिति प्रोक्षणविधानमसमञ्जसं स्यादित्यर्थः।

३. स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति श्रुतेः बोध्यत्वबोधकत्वे इव पात्रस्थानामपां प्रोक्षणकर्मत्वकरणत्वे उपपद्येयातामिति पितृभूतिः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथादेवतमन्यत् ॥ ३७ ॥

कृतव्याख्यानम् ॥ ३७ ॥

पात्राणि दैव्यायेति ॥ ३८ ॥

प्रोक्षतीत्यनुवर्त्तते। "शुन्धध्वम्" इति बहुवचनसामर्थ्यात् कूटीकृत्य प्रोक्षणमित्येके। तन्न; प्रोक्षणस्य पात्रोद्देशेन विधानात्। समुदायस्य चाचोदितत्वात्। प्रतिसंस्कार्यञ्च संस्कारावृत्तिर्न्याय्या। तस्मात्प्रतिपात्रमेव। बहुवचनं तु पूजार्थम्[1]। "एता उत्था उषसः केतुमक्रत" इतिवत्। देवशब्दस्य स्थाने पितृयज्ञे प्रधानार्थेषु पात्रेषु शूर्पकपालकृष्णाजिनोलूखलमुसलादिषु पितृशब्दप्रयोगः। यानि त्वङ्गप्रधानार्थानि प्रणाडिकयाऽपि तेषु देवपितृशब्दप्रयोगः। यत्तु तत्रापि देवकर्मार्थं तत्र दैव्यायेत्येव। पात्रप्रोक्षणे च विनियोगक्रमः, क्रमान्तराभावात् ॥ ३८ ॥

असञ्चरे प्रोक्षणीर्निधाय ॥ ३९ ॥

सचासञ्चरः प्रणीताहवनीयान्तरालम्। "ता नान्तरेण सञ्चरेयुः" इत्युक्तत्वात्। यद्यपि चाहवनीयगार्हपत्यान्तराले हविष्पात्रस्वाम्यृत्विजाम् अन्तरागमनप्रतिषेधे सति असञ्चरव्यपदेशो भवति तथापि प्रकरणसमधीत एव परिगृह्यते "ता नान्तरेण गच्छेयु" इति। इतरस्य च सर्वविषयत्वात्।

प्रोक्षणीशब्दश्च यौगिको न जातिनिमित्तः संस्कारनिमित्तो वा। "प्रोक्षणीभिरुद्धेजिताः स्मः" इत्यसंस्कृतेऽपि शब्दप्रयोगात्। प्रशब्दश्च प्रकर्षे, करणे च प्रत्ययः। प्रोक्ष्यते आभिरिति प्रोक्षण्यः। चिन्तायाः प्रयोजनम् "आज्यप्रोक्षणीरुद्यम्य" इत्यत्रासंस्कृता आदीयन्ते ॥ ३९ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रस्य द्वितीयाध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

---

१. परे तु यथा व्रीहिप्रोक्षणे जातेः प्रोक्षणं न व्यक्तेरेवं पात्रप्रोक्षणेऽपि, तथा च जात्याख्यायां बहुवचनमप्युपपन्नमित्याहुः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शर्मासीति कृष्णाजिनादानम् ॥ १ ॥

शर्मासीत्यनेन मन्त्रेण कृष्णाजिनादानम्। कृष्णाजिनमिति षष्ठीतत्पुरुषः, कृष्णस्यय अजिनं कृष्णाजिनम्। न कर्मधारयः कृष्णश्च तदजिनञ्चेति। कुत एतत्? लिङ्गात् "स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवा अनुविध्य त्वचमेवावच्छायाजह्रुः" इति। कृष्ण इति मृगोऽभिधीयते। प्रयोजनं मार्गे यथा स्यादिति। तदेतदादानमवघातार्थम्। तदभावे चाभावः ॥ १ ॥

अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमिति ॥ २ ॥

यद्यपि चापगमनक्रियाऽध्वर्युविषयः [1]तथापि सामर्थ्यात् कृष्णाजिनापनयनं प्रत्येतव्यम्। तस्य ह्यपनयनमत्र श्रूयते। "अतिनत्येव पात्राण्यवधूनोति यद्यस्यामेध्यमभूत्तत्तास्यैतदवधूनोति" इति। तच्चैतदवधूननमदृष्टार्थत्वात्संस्क्रियते। रक्षोऽभिधायकत्वाच्च मन्त्रस्योदकालम्भो भवति ॥ २ ॥

[2]प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यादित्यास्त्वगिति ॥ ३ ॥

चर्मणां प्राग्ग्रीवतोक्ता, तदपवादः प्रत्यग्ग्रीवमिति ॥ ३ ॥

सव्याशून्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा ॥ ४ ॥

सव्येन पाणिना अशून्ये कृष्णाजिने उलूखलं स्थापयति—अद्रिरसीत्यनेन मन्त्रेण, ग्रावासीति वा ॥ ४ ॥

प्रति त्वेत्युभयोः ॥ ५ ॥

[3]शेषः। अत्राऽद्रिग्रावशब्दावुलूखलं स्तोतुं प्रयुज्येते। न हीदमश्ममयमुलूखलम्। वानस्पत्य इति विरोधात्। पृथुबुध्न इति च मन्त्रवर्णात्। सामर्थ्याच्च "अभिनिहितमेव

---

१. पात्राण्यतिक्रम्य क्रियमाणमिदमवधूननं पात्राणां मेध्यत्वरक्षणायेति भावः।

२. प्रतीच्यां ग्रीवा यस्य तत् प्रत्यग्ग्रीवम्। "कृष्णाजिनमवधूनोत्यूर्ध्वग्रीवमुदङ्ङावृत्यावधूतमित्यर्थैतत्पुरस्तात्प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति" इत्यादिना तैत्तिरीयेऽप्युक्तमेतत्।

३. "अद्रिरसि व्वानस्पत्य" इत्यस्य, "ग्रावासि पृथुबुध्न" इत्यस्य चेत्युभयोर्मन्त्रयोः प्रतित्वादित्यास्त्वग्वेत्तु" इति शेषः कर्तव्य इत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सव्येन पाणिना भवति अथ दक्षिणेनोलूखलमाहरति" इति। न ह्यश्ममयमुलूखलं दक्षिणेनैकेनाहर्तुं शक्यते। तस्मादुपचारवृत्त्याऽद्रिग्रावशब्दौ। ये तु मन्त्राभिधानसामर्थ्यमात्रेणैवाश्ममयतां नियमयन्ति त एव प्रष्टव्याः। किञ्च मुसलेऽपि ग्रावशब्दप्रयोगात् "बृहद्ग्रावासि" इति। असंशयं च तद् वानस्पत्यम्।

अत्र केचिन्नखनिर्भिन्नचरौ वानस्पत्यपदस्य स्थाने 'मानुष' इति विपरिणाममिच्छन्ति। तत्पुनर्नानियुक्तमिव। न ह्युलूखलकार्यापत्तावपि नखानां कृष्णाजिनेस्थापनमस्ति। यतो न ते उलूखलवत्कृष्णाजिनावस्थितास्तण्डुलनिर्वृत्तिं कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

हविरावपत्यग्नेस्तनूरिति ॥ ६ ॥

अग्नेस्तनूरित्यनेन मन्त्रेणोलूखले हविर्द्रव्यमावपति। अग्निशब्दश्च न देवतावचनो लिङ्गात् 'यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूः" इति यज्ञसाधने[1] यज्ञशब्दस्तस्य चाग्निसम्बन्धादग्नेस्तनूरित्युच्यते। तस्मात् ज्वलनविषयोऽग्निशब्दः, अग्नीषोमयोश्चानभिधानात्। प्रयोजनमवभृथे 'अपां तनूः' इति विपरिणामः। तत्रापि सवनीयैः सहानुष्ठानात् असति प्रयोजने दार्षद्वतावभृथविषयतोहस्य। पितृयज्ञे च "देववीतये" इत्यस्य स्थाने "पितृवीतये" इति प्रयोगश्चोदितार्थाभिधानात् ॥ ६ ॥

व्वाचं विसृजते ॥ ७ ॥

एवं हि श्रूयते "यां वा अमूं हविर्ग्रहीष्यन्वाचं यच्छत्यत्र वै तां विसृज्यते" इति ॥ ७ ॥

यजमानश्च ॥ ८ ॥

"वाचं विसृजते" इत्यनुवर्त्तते ॥ ८ ॥

हविष्कृता वा ॥ ९ ॥

हविष्कृदाधानकाले वा वाग्विसर्गः। तत्रापि हि श्रूयते "वाग्वै हविष्कृद्वाचमेवैतद्विसृजते" इति। नन्वर्थवादसरूपत्वान्नायं विसर्गकालः। सत्यमेवम्, पूर्वत्रापि ह्यर्थवादसरूपतैव। किं तूभयत्राश्रितं विधित्वमाचार्येण वाक्यान्तराद्वा कुतश्चिद्वा ॥ ९ ॥

नानाबीजेष्वन्त्ये सामर्थ्यात् ॥ १० ॥

नानाबीजेष्ट्यां किमन्त्ये वाग्विसर्जनमुताद्ये ?। यथा देवसूहविःषु। तत्र हविरावपनस्य यतवाक्त्वं धर्मः, शूर्पादानादेर्व्याभाषणम्। एकैकं च हविस्तुषविप्रमो-

---

१. यज्ञशब्दोऽत्र यज्ञसाधनपरो मन्त्रवर्णात्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कान्तं कर्त्तव्यम्। पदार्थस्यैतावत्वात्। तत्र यद्याद्ये वाग्विसर्गः शूर्पादानादेर्व्याभाषणधर्मानुग्रहः। अथान्त्ये, हविरावपनस्य यतवाक्त्वधर्मानुग्रहः। तत्र नियमानियमयोर्नियमसामर्थ्यादन्त्य एव वाग्विसर्गः। न हि शूर्पादानादेर्व्याभाषणधर्मनियमः। इतरत्र यतवाक्त्वनियम इति ॥ १० ॥

बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्ते ॥ ११ ॥

स ऽइदमित्यवदधाति ॥ १२ ॥

'हविष्येषु मुसलम्' इति वाक्यशेषः। स चायं मन्त्रः "स इदम्" इति चोदितार्थाभिधायकत्वात् पितृयज्ञे विपरिणम्यते। वचनलिङ्गयोस्तु[1] कृतं व्याख्यानम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति ॥ १३ ॥

हविष्कृदेहीत्यनेन मन्त्रेण त्रिः संशब्दयति हविःसंस्कर्त्रीं पत्नीमग्नीधं वा ॥ १३ ॥

अतः पत्न्यवहन्त्यन्यो वा ॥ १४ ॥

अत इत्यवाच्यम्। पाठक्रमादेव तत्सिद्धेः। वाच्यं वा। प्रवृत्तावबाधतस्याह्वानप्रज्ञापनार्थत्वात्। तत्कुतः? वचनसामर्थ्यात् "हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयति" इति। अन्यशब्देन च न ऋत्विग्व्यतिरिक्तोऽन्य उच्यते। अन्यस्याप्रकृतत्वात्। ऋत्विजां च परिक्रीतत्वात्। सूत्रकारप्रस्थानाच्च "ऋत्विजां वैको ऽप्रकृतत्वात्" इति। तेनाध्वर्युव्यतिरिक्तोऽन्यः परिगृह्यते। स चाग्नीत् सन्निकर्षात्। समाख्यानुग्रहाच्च ब्रह्मापीति चेत्–न, तस्य वेदत्रयविहितकर्मसम्बन्धात् समाख्यानुग्रहाभावात्। भवति चाग्नीधोऽध्वर्युसमाख्यानम्। "आश्विनमध्वर्यवो भक्षयन्ति" इति प्रकृत्याम्नायते "त्रय आश्विनं भक्षयन्ति अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताऽग्नीध्र" इति। तस्मादन्यशब्देनाग्नीदभिधीयते ॥ १४ ॥

आह्वयत्याहन्त्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया, द्विर्दृषद? सकृदुपलाम् ॥ १५ ॥

हविष्कृदाह्वानं कुर्वत्यध्वर्यावन्या दृषदुपले आहन्ति शम्यया करणभूतया, द्विर्दृषद ँ् सकृदु पलाम्, कुक्कुटोसीत्यनेन मन्त्रेण।

१· देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्वादीषाम् इत्यत्रेति शेषः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्य इति कुतः ? वचनात् "स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति" इति। एष इति सर्वनामशब्देनाध्वर्योः परामर्शात् "तदेको दृषदुपले संमाहन्ति" इत्येकशब्दोऽग्नीद्विषयः। ततश्च वचनादग्नीध आहनने कर्तृत्वम्। न, विरोधादुपधानवत्। तत्र ह्यगृहीतकर्तृविशेषकं वचनं "स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति दृषदुपले अन्यतर" इति। इह पुनर्गृहीतः कर्तृविशेषः "अथ हविष्कृतमुद्वादयति" इति समाख्ययाध्वर्युः, "स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति" इति। तस्मान्न विरोधादग्नीदिति। प्रयोजनमव्यापृतेऽध्वर्यावग्नीदेवाहन्ति इति। ननु च द्विर्दृषदं सकृदुपलामित्युक्तत्वात् त्रिरित्यवाच्यम्। स्यादेतदेवं यदि त्रिशब्दो हन्तिना सम्बध्येत। अयं तु मन्त्रेणाभिसम्बध्यते "त्रिः कुक्कुटोऽसि" इति। द्विर्दृषदि सकृन्मन्त्रप्रयोगे प्राप्ते एकद्रव्ये कर्मावृत्ताविति, मन्त्राभ्यासार्थोऽयमारम्भः। हन्त्यभिसम्बन्धे पुनः त्रिशब्दस्यानुवादकत्वं स्यात्। स चायमदृष्टोपकारकः पदार्थ इति वक्ष्यत्युत्तरत्र। तथा च सति यावदुक्तं निवर्त्तते ॥ १५ ॥

व्वर्षवृद्धमसीति शूर्प्पमादत्ते ॥ १६ ॥

अवहन्ताः। अभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १६ ॥

प्रति त्वेति हविरुद्वपति ॥ १७ ॥

स एव ॥ १७ ॥

परापूतमिति निष्पुनाति ॥ १८ ॥

अपहतमिति तुषान्निरस्यति ॥ १९ ॥

अध्वर्युः। अनवघातशेषत्वात्। न चैषा प्रसिद्धिर्यदवहन्तः तुषान्निरस्यतीति। प्रतिपत्तिश्चैषा। तदभावेऽभावः ॥ १८ ॥ १९ ॥

व्वायुर्व इति व्विविनक्ति ॥ २० ॥

पृथक् करोति-तण्डुलान् कणांश्च वितुषीकरणाय। तच्चैतद्विविक्तीकरणं तुषनिरसनात्पूर्वं प्रतिपत्तव्यम् सामर्थ्यात्। अशेषनिरसनं ह्येवं सति भवति। उक्तं च "विरोधेऽर्थस्तत्परत्वाद्धात्" इति। सूत्रक्रमश्च यथाश्रुतीत्यदोषः। स चायमवघातः कृष्णाजिनादानादितुषविप्रमोकान्तः। तत्र नानाबीजेष्ट्यां हविरावपन-मुसलयोजन-हविरुद्वपन-निष्पवनविवेकीकरणानि भेदेन मन्त्रवन्ति हविष्परत्वान्मन्त्रस्य, शेषं तन्त्रेण ॥ २० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देवो व इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते ॥ २१ ॥

हविष्यान्। नानाबीजेष्टयां च सन्निपातात्तन्त्रेणाभिमन्त्रणम्[१] ॥ २१ ॥

त्रिः फलीकरोति देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमित्येके ॥ २२ ॥

फलीकरणं कणनिर्मोकः। तच्च कर्त्तव्यं "देवेभ्यः शुन्धध्वम्" इत्यनेन मन्त्रेण। वीप्सा प्रतिफलीकरणं मन्त्रावृत्तिपरा। न हि प्रतिप्रहारं मन्त्रावृत्तिर्युज्यते। पितृयज्ञे च "पितृभ्यः शुन्धध्वम्" इति विपरिणामः ॥ २२ ॥

फलीकृत्य कणान्निदधाति ॥ २३ ॥

फलीकृत्येत्यवाच्यम्। पाठक्रमादेव तत्सिद्धेः। स्यात्। प्रतिफलीकरणं कणनिधानं यथा स्यादिति ॥ २३ ॥

पेषणोपधाने युगपत् ॥ २४ ॥

"स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति दृषदुपले अन्यतर" इति हि प्रकृत्यं समामनन्ति "तद्वा एतदुभयꣳ सह क्रियते" इति। तत्र पेषणमन्तरङ्गत्वादध्वर्युः करोति। बहिरङ्गत्वाच्चोपधानमग्नीदेव[२] वर्त्तयति ॥ २४ ॥

तत्र श्रुतिपाठानुसारेण पूर्वमुपधानमुच्यते—

धृष्टिरसीत्युपवेषमादायापाग्न इत्यङ्गारान्प्राचः करोति ॥ २५ ॥

उपवेषोऽङ्गारापोहनसमर्थं काष्ठम्। तद् 'धृष्टिरसि" इत्यादाय "अपाग्ने" इत्यनेन मन्त्रेण प्राचोऽङ्गारानुदूहति।

तच्चैतदङ्गारापोहनं देशरेचनार्थम्। रिक्ते हि देशे कपालानि यथोपधीयेरन्निति। एवं च सति चर्विष्टयामपोहनाभावः। धानाभर्जनस्य च देशरेचनकृतोपकाराभावात्[३]। अङ्गारेषु ह्यधिश्रयणम्[४] उभयोरपि प्रसिद्धम्।

---

१. परे तु नामावीजेष्टयां भेदेन मन्त्रपाठमिच्छन्ति कालभेदात्।

२. अध्वर्योः पेषणकार्ये व्यापृतत्वात्। ततश्च यत्र विरोधो न, यथा वरुणप्रघासेषु अध्वर्योर्मेषकरणे प्रतिप्रस्थातुश्च करम्भपात्रमेपीकरणे,तत्रोभयोर्यथास्वं स्वयमेव कर्परोपधानं नाग्नीधः।

३. न तत्रापि अङ्गारापोहनम् इति शेषः।

४. उभयोः धानानां चरोश्चेत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

केचिदनेन मन्त्रेणाग्निनिरसनमेव कुर्वन्ति, मन्त्रलिङ्गात् "ममाग्ने ऽग्नि-मामादं जहि निष्क्रव्याद ¿ सेध" इति। अपजह्यग्निमामादं निःषेध च क्रव्यादमिति। वाक्यशेषात्, 'एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति" इति तदेतदनुपपन्नम्, अविधानात्। विध्य-न्तरशेषत्वाच्च। अस्ति ह्यत्र विध्यन्तरम् "तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति" इति। मन्त्राणा-श्चाविधायकत्वमुक्तम्। अत उदूहनमात्रमेव। अपिचाग्न्युत्सर्गे दोषो दृश्यते "ब्वीरहा वा एष भवति योऽग्नीनुत्सृजति" इति ॥ २५ ॥

आदेवयजमित्यङ्गारमाहृत्य कपालेनाऽच्छादयति ध्रुवमसीति ॥ २६ ॥

यद्यपि चाङ्गारे द्वितीया कपाले च तृतीया तथाप्यङ्गारस्य निष्प्रयोजनत्वा-त्कपालस्य च प्रयोजनवत्त्वात् कपालार्थतैवाङ्गारस्य। कपालधर्मोऽपि च सन् "तं मध्य-मेन कपालेनाभ्युपदधाति" इति मध्यमसंयोगात्तद्धर्म एवायं न कपालमात्रधर्मः। न च भर्जने प्रवर्त्तते। अङ्गारेषु हि तस्याधिश्रयणम्।

आपितृयज्ञं वहन्ति च पितृयज्ञे विपरिणामः। ननु चायमसभवेतवचनः ह्यत्र देवा इज्यन्त इति। तेन देवयाट्त्वं यथाकथञ्चित्। अत्रोच्यते—देवेज्यार्थहवि:-श्रपणद्वारेण देवयाट्त्वमस्यापि भवति। यथा स देवयाट्त्वं तथा मन्त्रोऽनुवदति। तस्मात्समवेतवचनः ॥ २६ ॥

अमुष्येति द्विषच्छब्देऽभिचरन् ॥ २७ ॥

अमुष्य व्यधायेति अभिचरन्नामादिशति द्विषच्छब्दमपनीय। स चायं द्विषच्छब्दो न स्वरूपतो गृह्यते। किं तर्हि। द्विषच्छब्दाच्छब्दान्तरमपि। एवं च सतीह भ्रातृव्य-शब्दे व्यादेशः सिद्धो भवति ॥ २७ ॥

किमिहैव द्विषच्छब्देऽभिचरतो नामादेशः। नेत्युच्च ते—

अन्यत्रापि ॥ २८ ॥

अतोऽन्यत्रापि अभिचरतो द्विषच्छब्दे नामादेशः कर्तव्यः यथा "द्विषतो व्यवधोसि" "भ्रातृव्यमववाधे" इत्येवमादि ॥ २८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सव्याङ्गुल्याऽशून्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेति ॥२९॥

"अभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति" इति श्रूयते। स चायं कपाल-संस्कारत्वात्प्रतिकपालमावर्त्तते। गुणविभक्तिर्निर्दिष्टमपि चात्र प्रयोजनवत्त्वात्कपाल-मेव संस्कार्यम्। अगारे गावो वास्यन्ताम्, प्राचारे कुसुमानीतिवत्। भर्जनेऽपि चोपरिष्टा-दङ्गारे प्रवर्त्तत एव, अदृष्टार्थत्वात्। चरोरस्वकपालकार्यापत्तेर्न तद्धर्मप्रवृत्तिः ॥२९॥

धरुणमिति पश्चात् ॥३०॥

कपालमुपदधातीति वाक्यशेषः ॥ ३० ॥

पुरस्ताद्धर्त्रमिति ॥३१॥

विश्वाभ्य इति दक्षिणतः ॥३२॥

प्रथमं कपालमङ्गीकृत्येतरत्र दिङ्नियम उच्यते ॥ ३१—३२ ॥

समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चितस्थेति ॥३३॥

समं विभज्य चितस्थेत्यनेन मन्त्रेण द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत उपदधाति प्रदक्षिण-क्रमयोगेन। स्मार्त्तं चैतत्प्रादक्षिण्यं न श्रौतम्। ततश्च तदपचारे स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तं भवति। समं विभज्येत्यवाच्यम्। द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत इति स्वशब्दाभिधानात्। स्यादग्नीषोमीयार्थत्वात्। तत्र हि समविभागानुक्तौ "अधिकं दक्षिणतः" इति न विभागाधिक्यं स्यात्। तत्र को दोषः? सङ्ख्याधिक्यमप्याशङ्क्येत। अथ पुनः समविभागे उक्ते यदधिकं विभागस्य तस्य दक्षिणत उपधानं सिद्धं भवति ॥ ३३ ॥

तूष्णीं वा ॥ ३४ ॥

न चितस्थेति ॥ ३४ ॥

एवमेकादशाग्नीषोमीयस्य ॥ ३५ ॥

कपालान्युपदधातीति शेषः ॥ ३५ ॥

अधिकं दक्षिणतः ॥ ३६ ॥

विभागाधिकं यत्तद् दक्षिणत उपधेयं क्रमेणैव। न सर्वोपधानादुत्तरम्, स्मृत्यनु-ग्रहात् ॥ ३६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहति ॥ ३७ ॥

कपालानीति शेषः । स चायं मन्त्र एककपाले विपरिणम्यते । तपसा तप्यस्वेति, वचनस्य समवायात् । द्विकपाले च तप्येथामिति । अभ्यूहनं च कपालावतापनार्थम् । तप्तेषु कपालेषु यथा पुरोडाशः पच्येत । एवं च सति कपालविध्यन्तग्राहिणोऽपि धानाभर्जनस्य नाङ्गारैरभ्यूहनं भवति, प्रसिध्यभावात् । अधस्ताद्धि तस्य सन्तापनं प्रसिद्धमिति ॥ ३७ ॥

इति कर्कभाष्यसहितकात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

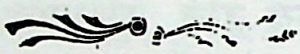

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उपसर्जनीरधिश्रयति ॥ १ ॥

उपसर्जनीशब्देन संयवनार्था आप उच्यते। तदधिश्रयणं च तप्ताभिः पिष्टानां मार्द्वं यथा स्यादिति। एवञ्च सति पुरोडाशपाकार्था एवैताः। ततश्च यत्र श्रपणं तत्रोपसर्जन्यधिश्रयणमपि कार्यम्। पितृयज्ञे च दक्षिणाग्नौ श्रपणविधानात् मन्थ-क्षीरोपसर्जन्यधिश्रयणमपि तत्रैवेति सम्प्रदायः। तत्र पुनरधिश्रयणकृत उपकारो मन्थेऽन्वेषितव्यः। न ह्युपसर्जनीगतेनोष्मणा सक्तूनां पाक उपजन्यते, पिष्टानामिव पुरोडाशे। तस्मादनधिश्रयणमेव न्याय्यतरमिवाभाति। करम्भपात्रेषु चैवम्। ननु चोप-धानसमनन्तरं युगपदुपक्रमाभिधानात्पेषणमभिधेयम्। इतरथा हि प्रकृतपरित्यागोऽप्र-कृतोपादानञ्चायुक्तं स्यात्। तेनोपसर्जन्यधिश्रयणविधानस्यायमनवसर इति। उच्यते-उपधानवत्पेषणेन सह यौगपद्यं यथा स्यादित्येवमर्थमिहाभिधानम्। तथा च विरोधा-दग्नीध एव कर्तृत्वमत्रापि। यत्र तु विरोधो नास्ति यथा चर्विष्ट्यां तत्राध्वर्योरेवो-पसर्जन्यधिश्रयणे कर्तृत्वम्। अपरे तूपधानसमनन्तरमुपसर्जन्यधिश्रयणाभिधानस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयन्ति। यत्रोपधानं तदधिश्रयणमपि तत्रैवाधिकाराद्यथा स्यादिति। एवञ्चोपसर्जन्यानयनकाल एव तासामधिश्रयणम् ॥ १ ॥

कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्प्रतिकृष्णाजिनम् ॥ २ ॥

कृष्णाजिनस्य यत्पूर्वं धर्मजातमुपदिष्टम् आदानादि सव्याशून्यकरणान्तं तदि-हातिदिश्यते। तुल्यश्रुतित्वात्। तच्चैतत्पेषणार्थत्वादपेषणे न स्यात् ॥ २ ॥

तस्मिन्दृषदं धिषणासीति ॥ ३ ॥

तस्मिन्कृष्णाजिने दृषदमुपदधाति "धिषणासि" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिव इति ॥ ४ ॥

उपरिष्टाद् वाक्यशेषात् "हनू एव दृषदुपले जिह्वैव शम्या" इति। जिह्वा-संस्तुतिरन्तरालवृत्तिसामान्येन। न वा, विरोधात्। विरुध्यते ह्युपरि शम्ययोपहितया पेषणम्। किं चान्यत् अधस्तादुपहिता दृषदः प्राक्प्रवणतामुपजनयति निश्चलीकरोति। अतो दृष्टार्थत्वादधस्तादुपधानम्। लिङ्गाच्च "स ये जघनेन शम्यां पिष्यमाणाना-मवशीर्यन्ते पिष्टानि वा तण्डुला वा" इति। अधस्तादुपहिताया एतद्भवति नोपरि। जिह्वासंस्तुतिरुपधानक्रमापेक्षया ॥ ४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दृषद्युपलां धिषणासीति ॥ ५ ॥

पेषणार्थत्वादुपलाया दृषद्येवोपधानं प्राप्नोति। तेन शम्यायाः न दृषद्युपधानमित्यभिहितन्यायसंसूचनार्थं दृषद्ग्रहणम् ॥ ५ ॥

धान्यमसीति तण्डुलानोप्य पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६ ॥

धान्यशब्दः सत्वक्केषु व्रीह्यादिषु रूढः। यद्यपि च धिनोतेर्धान्यमित्यवयवार्थो गम्यते तथापि प्रत्ययस्य विशिष्टार्थविषयत्वाद्गोशब्दवद्रूढिशब्दत्वम्। एवं च सति लक्षणया तद्विकारप्रकाशनं शब्दस्य। यवगुलिका अपि तद्विकार एवेति मन्त्रः प्रयुज्यत एव।

शाक्यानामयने च "तरसमयाः पुरोडाशा भवन्ति" इत्यत्र 'तरसमसि" इति मन्त्रो विपरिणम्यते। धान्यशब्दस्य जातिनिमित्तत्वात्। ननु च प्रकृतौ प्रकृतिद्रव्यशब्देन धान्यविकारद्रव्याभिधानादत्रापि तरसप्रकृतिद्रव्यशब्देन "मृगोऽसि" इत्यभिधानं कर्त्तव्यम्। एवं हि तत्र वचनम् "रूपंस्थिते रूपंरिथतेऽह्नि गृहपतिर्मृगयां याति स तत्र यान् मृगान् हन्ति तेन तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति" इति। तरसस्य मृगः प्रकृतिद्रव्यम्। नैतदेवम्, प्रकृतौ ह्याम्नानसामर्थ्यात् धान्यशब्देन लक्षणया तण्डुलाभिधानम्। इह पुनः स्वायत्ते प्रयोगे नावाचकशब्दप्रयोगो युज्यते। तस्मात्तरसमसीत्येव प्रयोगः। पिनष्मीति चाध्याहारः, साकाङ्क्षत्वात् ॥ ६ ॥

दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति ॥ ७ ॥

प्रक्षिपति पिष्टानि। प्रोहणं च पिष्टस्य सतः। नानाबीजेषु चैकैकं प्रोहणान्तं कर्त्तव्यं प्रसिद्धेः ॥ ७ ॥

चक्षुषे त्वेतीक्षते ॥ ८ ॥

'पिष्टानि' 'ईक्षे'इति चाध्याहारः[१] साकाङ्क्षत्वात्। ईक्षणं च द्रव्यसंस्कारत्वात्तण्डुलानामपि चर्विष्ट्यां प्रवर्त्तते[२] ॥ ८ ॥

---

१. "चक्षुषे त्वेति ईक्षते" इति सूत्रे 'पिष्टानि' इत्यध्याहारः "चक्षुषे त्वा" इति मन्त्रे 'ईक्षे' इत्यध्याहार इत्यर्थः।

२. वाजप्रसवीयजुहोतौ चयने, वाजपेये च सर्वौषधीनामिति देवादिभाष्येष्वधिकम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पिष्यमाणेषु निवपत्यन्यो महीनामित्याज्यम् ॥ ९ ॥

"पिंषन्ति पिष्टान्यभीन्धते कपालान्यथैक आज्यं निर्वपति" इति तुल्यकालश्रवणात्। अत्रान्यशब्देन कैश्चिद्यजमानोऽभिधातुमिष्यते। अध्वर्य्वग्नीधौ हि पेषणोपधानयोर्व्यापृताविति। तथा च सूत्रकारप्रस्थानम् "निरुप्याज्यं वेदोऽसीति यजमानो वेदं करोति" इति। तदेतदयुक्तमिवाभाति। यत्कारणम् —यत्किञ्चिदिह कर्त्तव्यं तत्सर्वमृत्विग्भिः, परिक्रीतत्वाद्दत्विजाम्। अतोऽन्यशब्देन ब्रह्माऽभिधीयते। अन्य इत्यध्वर्युसन्निकर्षाद्दत्विगेव ग्रहीतुं न्याय्यो न यजमानः। सूत्रकारप्रस्थानाच्च "वचनविरोधाभ्यामन्य" इति। यत्पुनरुक्तं निरुप्याज्यं वेदं करोतीति, तत्रापि न समानकर्तृकत्वार्थः क्त्वाप्रत्ययादेशः। न ह्यत्राज्यनिर्वापविधानम्, अन्यत्र विहितत्वात्। तेनानिर्ज्ञातकालस्य वेदबन्धस्य कालं लक्षयितुं क्त्वाप्रत्ययविकारो ल्यप् प्रयुक्तः। यथाऽन्यत्र "निरुप्याजं प्रातर्दोहमन्यस्मिन्" इति। तस्माद् ब्रह्मैवाज्यं निर्वपेत्। निर्वापश्च पात्रान्तरे प्रक्षेपणम् ॥ ९ ॥

पात्र्यांऽसपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेति ॥ १० ॥

पात्र्यामावपनं संयवनार्थम्। ततश्च चर्विष्ट्यां तण्डुलानां पात्र्यामनावपनम् संयवनाभावात्। सपवित्रता चादृष्टोपकारिणीति चरावपि भवति ॥ १० ॥

श्रपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा ॥ ११ ॥

अन्तर्वेदिग्रहणाच्छ्रपणोऽत्र गार्हपत्योऽभिप्रेतः ॥ ११ ॥

उपसर्जनीरानयत्यन्यः ॥ १२ ॥

उपसर्जन्यन्यशब्दौ व्याख्यातार्थौ ॥ १२ ॥

पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इति ॥ १३ ॥

ता आनीयमानाः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति "समाप" इत्यनेन मन्त्रेण। तथा चानीयन्ते यथा मन्त्रान्ते ग्रहणं भवति। स चायमपामभिधायकत्वात्तत्कार्यापन्ने पयसि दधनि घृते च विपरिणम्यन्ते। उपसर्जन्यानयनञ्च चरावप्यकार्यलोपात् प्रवर्त्तत एव ॥ १३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समं विभज्यासंहरिष्यन्नालभत इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति ॥ १४ ॥

समविभागो दृष्टार्थः। "तत्सहावघ्नन्ति तत्सह पिंषन्ति तत्पुनर्नाना करोति" इति दृष्टार्थावगमात्। ततश्चैकस्मिन्न प्रवर्त्तते। केचिदाग्नेयालम्भात् दृष्टार्थाभिनिर्वृत्तेः अग्नीषोमीयालम्भनमदृष्टायेति मन्यमाना विकृतावग्नीषोमीयविकारे एककेऽग्नावैष्णवादौ आलम्भमिच्छन्ति। तत्पुनरयुक्तम्, दृष्टार्थत्वात्तस्य। विभागपूर्वको ह्यालम्भः। एवं ह्युक्तम् "तत्पुनर्नाना करोति" इति। तस्मादेककेऽनालम्भः। "समं विभज्यालभते" इतीयताऽपि सिद्धे यद् असंहरिष्यन्निति सूत्रयति तद्यस्य यस्य यदाऽसंहारस्तस्य तस्य तदाऽऽलम्भो यथा स्यादिति। यथा चरूणां फलीकरणान्ते पौष्णस्यावेक्षणान्ते इति ॥१४॥

यथादेवतमन्यत् ॥ १५ ॥

कृतव्याख्यानम् ॥ १५ ॥

इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयत्यन्यः ॥ १६ ॥

अन्यश्चात्र ब्रह्माऽभिधीयते। पुरोडाशयोर्ह्यध्वर्य्वग्नीधौ व्यापृतौ। ऋत्विक्कर्तृकत्वं च कर्मणः परिक्रयाम्नानादित्युक्तम्। याजमानं च परिभाषितमेव, "प्रधानं स्वामी फलयोगात्" इत्येवमादि। विरोधाच्च प्राप्ते एव ब्रह्मणि यदन्यग्रहणं करोति तदविरोधेऽप्युपसदादौ ब्रह्मैव यथा स्यादित्येवमर्थमिति सम्प्रदायः।

अपरे त्वन्य इति न्यायसूत्रमाहुः। विरोधादेवान्यप्राप्तेः। एवं ह्याह "तद्वा एतदुभयं सह क्रियते" इति प्रकृत्य 'अर्द्धोह वा एष आत्मनो यज्ञस्य यदाज्यमर्द्धो यदिह हविर्भवति स यश्चासावर्द्धो य उ चायमर्द्धस्ता उभावग्निं गमयाव" इति। एवं चाविरोधेऽध्वर्योरेवाधिश्रयणं स्यात् ॥ १६ ॥

अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः ॥ १७ ॥

अपत्नीक इति नाविद्यमानया पत्न्या, अधिकाराभावात्। तस्माद्विद्यमानाऽपि पत्न्यपत्नीवत् यदा रजस्वला तदैतद्भवति। तथाचाह "व्रत्येऽहनि यस्य पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामपरुध्य यजेत" इति। आहवनीयश्राप्णोऽपत्नीकस्याहवनीये एवाज्याधिश्रयणम्। एवं ह्युक्तमाहवनीयश्रपणं प्रकृत्य "यस्यो पत्नी न भवत्यग्र एव तस्याहवनीयेऽधिश्रयति" इति। इतरस्य तु गार्हपत्ये एव ॥ १७ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धर्मोऽसीति पुरोडाशौ युगपत् ॥ १८ ॥

आज्यस्य पुरोडाशयोश्च युगपदधिश्रयणम्। "तदा एतदुभयं सह क्रियते" इति ह्युक्तम्। तत्र चाध्वर्युर्मुख्यत्वादाग्नेयमधिश्रयति। अग्नीषोमीयमग्नीत् ॥ १८ ॥

उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमनतिपृथुम् ॥ १९ ॥

यावत्कपालमित्युक्तेऽतिपृथुप्रात्यभावात् निषेधवैयर्थ्यमनतिपृथुमिति। उच्यते-कपालपरिमाणसिद्धौ यावत्कपालमिति प्रथनपरिमाणोपपत्तिः स्यात्। न तु कपाल-परिमाणं सिद्धम्। अतस्तत्परिमाणावधारणायानतिपृथुग्रहणम्। तत्कथम्? श्रुतिसंयो-गात्। "तं न सत्रा पृथुं कुर्यात्" इति प्रकृत्य "अश्वशफमात्रं कुर्यादित्यु हैक आहुः" इति। अनेकयजमानके च यथार्थं मन्त्रविपरिणामः। चरौ च कार्याभावात्प्रथनाभावः। यश्च येनाधिश्रितः स तस्य प्रथनाभिनर्शने करोति। इतरथा हि तप्तकपालसंयोगाच्छोषणे सति प्रथनमनुपपन्नम् ॥ १९ ॥

[1]अग्निष्ट इत्यद्भिरभिमृशति सकृत्त्रिर्वा ॥ २० ॥

चरौ न स्यात्कार्यलोपात् ॥ २० ॥

पर्यग्निकरोत्यन्तरितरक्षोऽन्तरिता अरातय इति सहाज्यम् ॥ २१ ॥

पुरोडाशाज्यसंयोगात्पर्यग्निकरणस्यौपदेशिकत्वाच्च प्रकृतौ धर्माणां सान्नाय्येऽ-प्रवृत्तिः। एवं च तद्विकारे पशौ पर्यग्निकरणविधानमुपपन्नं भवति। [2]प्राक् पर्यग्नि-करणात्पिष्टलेपापनयन-पाय्यङ्गुलिप्रक्षालनेऽर्थात्कर्त्तव्ये। न हि तयोरुत्पत्तिश्चोदिता। प्रतिपत्तिमात्रविधानन्त्वस्ति[3]। सामर्थ्यादपि च क्रमोऽवसातुं शक्यते ॥ २१ ॥

---

१ तं पृथुं कृतं पुरोडाशं सोदकेन हस्तेन सर्वतः स्पृशति। प्रथने क्रियमाणे यत्र यत्र विदीर्णं भवति तदद्भिः सन्दधाति, सकृन्मन्त्रेण द्विस्त्रूष्णीम्। "पिष्टलेपेनाविक्षारयंस्त्रिः परिमार्ष्टि" इति मानवे। "अद्भिः श्लक्ष्णीकरोत्यनतिक्षारयन्" इत्यापस्तम्बः।

२ अन्यथाऽग्निसंयोगात् कालविलम्बाच्च शोषणे सति प्रतिपत्तिकाले क्षालनमतिदुष्करं स्यात्।

३. "पाय्यङ्गुलिप्रक्षालनगार्ह्येभ्यो निनयति, पिष्टलेपाञ्जुहोति' इत्याभ्याम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[1]देवस्त्वे ति श्रपणम् ॥ २२ ॥

दधातौति वाक्यशेषः । सामर्थ्याच्चरोरधस्तात्[2] ॥ २२ ॥

माभेरित्यालभते ॥ २३ ॥

तच्चैतच्छृताश्रुतसंवित्यर्थम् । "तमभिमृशति शृतं वेदानि" इति श्रूयते । प्रयोजनं धानानामभावोऽभिमर्शनस्य । दर्शनात्साकसंवित्तेः । मन्त्रो दर्शने एवास्त्विति चेत् । न, आलम्भेऽपि सामर्थ्यपरिप्रापितत्वात् । अतस्तदकार्यापत्तिः । चरौ च स्यादकार्यलोपादालम्भः ॥ २३ ॥

अतमेरुरिति शृतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वा ॥ २४ ॥

अश्रुतयोः श्रपणप्रदानार्थे शृतग्रहणम् । इतरथा ह्यवाच्यं स्यादिति । भस्मनाऽभिवासयति आच्छादयति । वेदेनोपवेषेण वा करभूतेन । विरोधाच्चरावप्रवृत्तिरभिवासनस्य । अनेकयजमानके मन्त्रस्य विपरिणामः ॥ २४ ॥

पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगंस्यन्दमानं त्रितायत्वेति[3] ति-मन्त्रम् ॥ २५ ॥

आप्त्यग्रहणं यागदेवताज्ञापनार्थम् । इतरथा हि देवतोद्देशाभावे प्रतिपत्तिमात्रमेव स्यात् । अथ पुनराप्त्यग्रहणे तदुद्देशेन परित्यागः कार्यः । तथा च नाशदोषादौ द्रव्यमात्रमुत्पादयितव्यमिति याज्ञिकाः ।

---

१. "देवस्त्वेत्युल्मुकेनाभितापयति दर्भैस्त्वचं ग्राहयति" इति मनुः ।
२. उपलक्षणमिदं धानानामपि ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपरे तु द्रव्यप्रधानत्वात्तस्य च नाशे दैवरक्ताः किंशुका इति नोत्पत्तिमिच्छन्ति। अभितप्येति पात्रीस्थमेवोल्कया तापयित्वा। प्रत्यगिति प्रत्यग्वचनान्न प्रागुदग्वा। असंस्यन्दमानमिति सनुपसर्गनिर्देशादसङ्गच्छत्। न स्यन्दमात्रप्रतिषेधः। त्रितायत्वेत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्। निनयामीति वाक्यशेषः ॥ २५ ॥

अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति ॥ २६ ॥

अन्वाहार्यो दक्षिणार्थ ओदनः। "ततो देवा एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन्यदन्वाहार्यम्" इति श्रूयते। "दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचति" इति विधानात्तत्राधिश्रयणम्। स च भोक्तृतृप्त्यवच्छिन्नपरिमाणः स्यात्। परिमाणान्तरानभिधानात्। अन्नस्य च भुज्यर्थत्वात्। भुजेश्च तृप्तिप्रवृत्तिसंयोगात्। अनवधृतपरिमाणत्वान्नेति चेत्। स्यादौचित्यात्। उचिता हि पुरुषाणां प्रसृतित्रयेण तृप्तिरिति।

स च लौकिके उदके पच्यते। सामर्थ्यगृहीतत्वात्तस्य। न चेह प्राणीतमुपदिश्यते। परिक्रियार्थत्वाच्चास्य पुरुषार्थरूपता। तस्मान्न प्राणीतोदकसाध्य इति सम्प्रदायः।

अपरे व्यावर्णयन्ति। सामर्थ्यपरिगृहीतमपि यदेव सर्वार्थत्वेन प्रकल्पितं तदेव ग्रहीतुं न्याय्यम्। न च सर्वार्थत्वे कश्चिद्विशेष आश्रयितुं शक्यते ऐदमर्थ्यं प्रति। प्राणीतं च सर्वार्थमित्युक्तम्। पुरुषार्थरूपत्वेऽपि सति क्रत्वभिनिर्वृत्त्यर्थपुरुषानतिद्वारेण कर्मसम्बन्धोऽस्त्येवेत्यदोषः। अथ निर्दिष्टकार्यार्थतैव प्रणीतानां नार्थगृहीतार्थता। तद्यथा "हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा" इति, "अप उपस्पृश्य" इति च। तथासत्यप्राप्तिः स्यात्पाण्योरवनेजने प्राशित्रहरणप्रक्षालने च। अथ कर्मसम्बद्धपात्रसंस्कारः स इत्युच्यते, तत्सम्बन्धाविशेषादध्वर्युपाण्योरपि संस्कारः शक्यो वक्तुम्। केवलं तु तत्र कृतप्रयोजनता पात्रस्य, पाण्योरवनेजनं तु करिष्यमाणप्रयोजनम्। न चेयत्ताविशेषः शक्योऽवसातुम्। तस्मात्पाण्योरवनेजन-पात्रप्रक्षालनयोः प्राणीतमेवोदकम्। सम्प्रदाये तु पात्रप्रक्षालने एव प्राणीतमुदकमिच्छन्ति, न पाण्योरवनेजने। तत्पुनर्विचार्यमाणं नातिसमञ्जसमिव। उभयत्र हि क्रियाक्षिप्तमुदकं तु स्वशब्दाभिहितम्। तस्मादुभयत्र प्राणीतमुदकमिति। अन्वाहार्ये तु द्रव्याक्षिप्तमित्यक्रियाक्षेपाद्यदि विशेष उपलभ्यते ततोऽस्तु लौकिकमिति ॥ २६ ॥

अत्र वा व्रतोपायनम् ॥ २७ ॥

तुल्यश्रुतित्वात् तुल्यसूत्रारम्भसामर्थ्यात् ॥ २७ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति त्र्यङ्गुलखातां व्याममात्रीं पश्चात् त्र्यरत्निं प्राचीमपरिमितां वा प्राक्प्रवणामुदग्वा मध्यसङ्गृहीतामग्निमभितोऽंसौ ॥ १ ॥

आहवनीयमपरेणेति कुतः ? वाक्यशेषात् "सोऽयं विष्णुर्ग्लानश्छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुररतान्नापक्रमणमास" इति । वेदिरिति संस्कारनामधेयम् । तेषु हि सत्सु शब्दप्रयोगादाहवनीयवत् । प्रयोजनं सोमे धर्मप्रवृत्तिरिति । खनतिः करोत्यर्थः । अवश्यमेवात्राख्यातपदप्रयोगेण भवितव्यम् । तत्र किं सामान्यरूपः करोतिः प्रयुज्यतामुत विशेषरूपः खनत्यादिरिति । तत्र विशेषरूपे खनत्यादौ प्रयुज्यमाने सामान्यरूपाख्यातपदप्रयोगमन्तरेणापि कार्यसिद्धेः तत्प्रयोग एव ज्यायानिति खनतीति सूत्रितम् । मानपरिसमूहनादीनामन्यतमस्योच्चारणमस्त्विति चेत्, तेऽपि हि वेद्यर्थाः खनत्यादिवत् । न, अप्रकाशरूपत्वात् । प्रकाशरूपो हि खनतिः वेदिस्वरूपं प्रकाशयति, न तथेतरे मानादयः । तस्मात्खनतिशब्दः प्रयुक्तः । तथाच वक्ष्यति "अत्र वेदिकरणं यथोक्तम्" इति खनतिशब्दार्थं करोतिनानुवदति ।

खननाधिकारादाह त्र्यङ्गुलखाताम् । त्र्यङ्गुलपरिमाणं खातमस्या इति । व्याममात्रीं पश्चात्, परिमाणतः । "व्याममात्री पश्चात्स्यादित्याहुः" इति वचनात् । त्र्यरत्निं प्राचीम् । अरत्नित्रयपरिमाणा प्राची भवति ।

"अपरिमितां वा" इत्ययमपरिमितशब्दो यद्यपि पूर्वप्रमाणापेक्षया बहुतरे रूढितो वर्त्तते तथापि नञ्समास एवात्र ग्रहीतव्यः । किं कारणम् ? एवं हि श्रूयते "नात्र मात्राऽस्ति यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यात्" इति । तेन न परिमिता अपरिमितेति । तथा चाग्नौ "अपरिमितेष्टको वा" इति । तत्राप्यपरिमाणमेव शाब्दम् । "तेऽपरिमिता एव परिश्रित उपदधुरपरिमिता यजुष्मतीरपरिमिता लोकंपृणा" इति । कुत एतदिति चेत् ? लिङ्गात् । "न वै मे सर्वाणि रूपाण्युपधत्तातिवैव रेचयथ न वाऽभ्यापयथ" इति अनवाप्तिरपरिमाणपक्षे उपपद्यते । इतरथा ह्यतिरेक एव स्यात् । पुनश्चामृतत्वप्राप्तये इष्टकापरिमाणमाह "षष्टिं च त्रीणि च शतानि परिश्रित उपधत्ते" इत्येवमादि । तच्चैतदपरिमाणवचने अपरिमितशब्दे उपपद्यते नान्यथा । तेनैतौ द्वावेव यज्ञशास्त्रेऽपरिमितशब्दावपरिमाणवाचिनौ । शेषा रूढिवशेन बहुवाचका इति । यथा "द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा", यथा च यूपे "अपरिमितो वा" इत्येवमादि । तथा च परिशिष्टकार आह "अपरिमितं प्रमाणाद् भूयः" इति । प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया अपरिमितशब्दः श्रुत्यैव बहुनि वर्त्तते । अपरिमितपक्षेऽपि च मानं वर्त्तते एव । न ह्यपरिच्छिन्नं देशे खननादि शक्यं कर्तुमिति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्राक्प्रवणामुदग्वेति । समो हि दर्शपूर्णमासयोर्देशो विहितः "समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इति । तत्र वेदेः प्राक्प्रवणतादिनियमो वाचनिकः "सा वै प्राक्प्रवणा स्यात्" इति प्रकृत्याह "अथोदक्प्रवणा" इति । 'मध्ये संहारिता' इति वचनान्मध्ये सङ्गृहीताम् । अग्निमभितोऽंसौ भवतः । तावपि च वेदिशब्दवाच्यावतः खन्येते तावपि । इतरथा "आहवनीयमपरेण वेदिं खनति" इत्यपरत एव खननम् । तथा च सूत्रकारः "अपोह्य बर्हींऽषि निदधात्य सदेशे' इत्यंसयोः स्तरणं दर्शयति ॥ १ ॥

आमूलोच्छेदनादोषधीनाम् ॥ २ ॥

वेति सामर्थ्याद् द्रष्टव्यम् । न हि त्र्यङ्गुलखातमूलोच्छेदनयोः समुच्चयः सम्भवति । त्र्यङ्गुलत्य ह्यनतिरिक्तमन्यूनं च खातं त्र्यङ्गुलखातमित्युच्यते । अस्मिंश्च पक्षे—

ओषधीनां मूलान्युच्छेत्तवै ॥ ३ ॥

इति प्रैषः । तच्चाग्नीदाहेति वक्ष्यामः ।

केचित्पूर्वसूत्रमाकारान्तमेव कुर्वन्ति । "सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल" इति औकारस्याकार आदेशः छन्दोवद्भावेन सूत्राणाम् । तत्रोत्तरं सूत्रं वा मूलोच्छेदनादोषधीनामिति । स्वशब्दाभिहित एव विकल्पः । न हि तदानीं सान्धिकोऽयमावादेशविकारः । स चायं प्रैषस्तादर्थ्यात्खननकाल एव दातव्यः ।

केचिदाहुः—मूलोच्छेदनान्तता सारस्वतादिविषया । न हि दर्शपूर्णमासयोर्वेद्यां मूलानि सन्ति, कुतस्तदुच्छेदनमिति ।

अपरे तु मूलोच्छेदनस्य खननपरिमाणविषयत्वादिहापि मन्यन्ते । एवं ह्याह "तस्मात् त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्" इति । पुनश्च "तदु तथा न कुर्यादोषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्तस्मादोषधीनामेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयात्"इति । ओषधिमूलोचितखननपरिमाणं खेयमित्येतदुक्तं भवति । ततश्च सर्वत्र सम्भवात् सर्वविषयता । एवं च प्रकरणमनगृहीतं भवति ॥ ३ ॥

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य ॥ ४ ॥

वेदिपुरीषमपनीयान्यत्पुरीषमाहर्त्तव्यम् । तच्चैतदनुमार्जनात्पूर्वं सामर्थ्यात्कर्त्तव्यम् । पुरुषार्थत्वाच्च विकृतावप्रवृत्तिः ॥ ४ ॥

वेदिं परिसमुह्य वितृतीयेऽग्नीदुत्तरत उत्करं करोति ॥ ५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परिसमूहनोत्करकरणयोरग्नीधः वर्तृत्वं ल्यबादेशसामर्थ्यात्। वितृतीयं च सामर्थ्यात् वेदेर्ग्राह्यम्। तच्च पूर्ववितृतीयम्। परिशिष्टकारवचनात् "विपर्यस्योत्तरांस उत्कर" इति। आचार्याभिप्रायाच्च "चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चर" इति। सन्निहितो हि चात्वालस्योत्करः पूर्ववितृतीये भवति ॥ ५ ॥

देवस्यत्वेति स्फ्यमादाय सतृणꣳ सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरिति ॥ ६ ॥

आदानं सतृणस्य स्फ्यस्यैव, तृणस्य सहत्वमात्रम् सतृणमित्युपदिष्टत्वात्। प्रयोजनमन्तराये तूष्णीमेव तृणादानम्। "आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य" इति अङ्गप्रधानदेवताविषयो देवशब्दः। तदर्थं हि वज्रस्यादानम् वेदिनिष्पत्त्यर्थत्वात्। वेदेश्चाङ्गप्रधानदेवतासम्बन्धो हविर्धारणार्थतया शक्यते तादर्थ्ये वदितुम्। ततश्च पितृयज्ञे देवपितृभ्य इति विपरिणामः।

दक्षिणेनालभ्येत्यवाच्यम्, सामर्थ्यसिद्धत्वात्। न हि सव्ये कृतस्यान्यथाऽऽलम्भः सम्भवति। न, सव्यपाणिस्थस्यैवालम्भो यथा स्यादिति। अक्रियमाणे हि दक्षिणेनालभ्येत्येतस्मिन् युक्त्वाऽप्यालम्भः प्राप्नोति, तन्माभूदिति दक्षिणग्रहणम्। तच्चैतद्वज्रादानं जपश्च स्तम्बयजुर्हरणार्थत्वात्तदभावे न भवति। तादर्थ्यं च तत्सन्निधावाम्नानात् तत्र चार्थस्य विद्यमानत्वात् सतृणमिति चोपदेशात्। तृणस्य हि निःसन्दिग्धं स्तम्बयजुर्हरणार्थत्वम्। स्फ्यस्यापि तद्वत्तदर्थतैव ॥ ६ ॥

नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन स्तम्बयजुर्हरिष्यन् ॥ ७ ॥

प्राक्स्तम्बयजुर्हरणाद्वज्रेण पृथिव्यात्मानौ नोपसंस्प्रष्टव्यौ। एवं हि श्रूयते यज्ञं प्रकृत्य "तेन सꣳशितेन नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीम्" इति।

केचित्त्वेतदनुपस्पर्शनमाकर्मपरिसमाप्तेरिच्छन्ति अविशेषाम्नानसामर्थ्यात्। स्तम्बयजुर्हरिष्यन्निति चोत्तरसूत्रेऽवयवं योजयन्ति। स्तम्बयजुर्हरिष्यन्वेद्यां तृणं निदधातीत्येवम्। तत्पुनर्नोपपद्यते। न ह्युत्तरसूत्रेण सम्बध्यमानः स्तम्बयजुर्हरिष्यन्नित्यवयवोऽर्थवान्भवति। स्तम्बयजुर्हरणं हि प्रहरणादिपुरीषनिवपनान्तम्। तत्र पाठादेव वेद्यां तृणं निदधातीयताऽपि सूत्रेणार्थः सिद्धयति, नार्थोऽनेनावयवेन। पूर्वसूत्रे चार्थवत्त्वं तस्यावयवस्य। "नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन" कियन्तं कालम् इत्यपेक्षिते स्तम्बयजुर्हरिष्यन्निति कालसम्पर्पणेनार्थवत्ताऽवयवस्य। अपि च वज्रादानस्य स्तम्बयजुर्हरणार्थतेत्युक्तम्। जपस्यापि तत्संस्कारेण तादर्थ्यमेव। तत्र वाक्यशेषः "सꣳस्यत्येवै-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नमेतद्यजुर्जपति" इति । स्पंश्यति-शो तनूकरणे तीक्ष्णीकरोतीत्येतदुक्तं भवति । पुनश्चाह "तेन सृशितेन नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीम्" इति । तीक्ष्णीकरणस्य स्तम्बयजुर्हरणार्थत्वादनुपस्पर्शनमपि तावदेवेति गम्यते । तस्माद्यथोपवर्णितमेवास्माभिः सूत्रम् "नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन स्तम्बयजुर्हरिष्यन्" इति ॥ ७ ॥

वेद्यां तृणं निदधात्युदक्पृथिव्यै वर्मासीति ॥ ८ ॥

भाविन्या वृत्त्या वेदिः । न ह्यद्यापि संस्क्रियते भूप्रदेशः । तृणं प्रकृतत्वाद्यदात्तं तन्निधेयम् । उदगिति च प्राक्त्वनिवृत्त्यर्थम् । स्मृत्या हि प्रागग्रतोदगग्रता वा प्राप्नोति । तन्निवृत्तौ च श्रौतीयमुदगग्रतेति गम्यते । ततश्च तदपचारे श्रौतमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥ ८ ॥

पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरति ॥ ९ ॥

तच्च वज्रेण तदर्थत्वात्तदादानस्य । देवयजनीति चास्य स्थाने पितृयज्ञे देवपितृयजनीति प्रयोगः । अङ्गप्रधानार्थत्वाद्वेदेरिह्युक्तम् । पृथिविशब्देन च वेदिरत्राभिधीयते । तत्संस्काराभिप्रवृत्तेः । प्रहरणं च वेद्यां न तृणे, अन्तर्हिते इति सूत्रितत्वात् । इतरथा हि तृणे प्रहरतीत्येवमवक्ष्यत् । अथ पुनरन्तर्द्धानवचनात्तादर्थ्यमेव तृणस्य, न प्रहरणाधिकरणता । तृणे एव प्रहरणमिति सम्प्रदायः ॥ ९ ॥

व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते ॥ १० ॥

वज्रेणोद्धृतं यत्पुरीषं तद् व्रजं गच्छेत्यनेन मन्त्रेणादत्ते ॥ १० ॥

वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षते ॥ ११ ॥

बधानेत्युत्करे करोति ॥ १२ ॥

"प्रहृत्य निदधाति बधान देवसवितः" इति हि श्रूयते ॥ १२ ॥

प्रहरणशेषो वाऽविशेषोपदेशात् ॥ १३ ॥

प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणमन्त्रः प्रहरणशब्देनाभिधीयते । तस्य शेष एकदेशः प्रहरणशेषः । कुत एतत् ? अविशेषोपदेशात् । प्रहरणं हि प्रकृत्याविशेषेणोपदिश्यते "स प्रहरति पृथिविदेवयजन्योषध्यारते मूलं मा हिꣳसिषमि"त्येवमादि तमतो मा मौक् इति यावत् ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यद्येवं खण्डशोऽध्यवसानं कथम् ? मन्त्रलिङ्गादिति केचित् । एवं चेत्प्रहरणशेषतैव प्राप्नोति । न हि विधायका मन्त्रा इति । लिङ्गमपि च कयाचिद् वृत्त्या प्रहरणशेषभावमुपयास्यति ।

श्रुतितः खण्डशो विधानमित्यपरे । तथा च सति श्रुतिद्वयसामर्थ्याद्विकल्पो भवति । एवं च सति प्रहरणशेषो वाऽविशेषोऽदेशाद्, प्रतिकर्म वा खण्डशः प्रयोक्तव्यो विशेषोपदेशादिति । एवमपि सति अन्येऽन्यथा वर्णयन्ति । माध्यन्दिनपाठेऽविशेषोपदेशः । शाखान्तरे तु विशेषेणोपदिश्यते । तेनाविशेषस्य विशेषे प्रवृत्तिरविरुद्धा । न तु विशेषस्याविशेषे इति । तेनाविशेषोपदेशादवयवश एव प्रयोग इत्यवधारणा प्राप्नोति । सम्प्रदाये तु विकल्पमेवेच्छन्ति । प्रहरणशेषपक्षश्चैत्तूष्णीं पुरीषादानवेदिप्रेक्षणपुरीषाहरणानि ॥ १३ ॥

अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरणादि ॥ १४ ॥

अपाररुमित्यनेन मन्त्रेण प्रहरणादि द्वितीयं कर्मोत्करकरणान्तं प्रतिपत्तव्यम् । "अररुर्हं वै नामासुररक्षसमास" इति रक्षोऽभिधायकत्वाद्राक्षसो मन्त्रः । ततश्चोदकोपस्पर्शनमत्र भवति । देवपितृयजनाद्वध्यासमिति च प्रयोगः पितृयज्ञे । देवयजनं हि वेदिरत्राभिप्रेता । असौ च पितृयज्ञे देवपितृयजनं भवति ॥ १४ ॥

अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्करमररो दिवमिति ॥ १५ ॥

अभिन्यासश्च हस्तद्वयेन भवति नैकेन पाणिना । कुत एतत् ? लिङ्गात् । "अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णाति" इति "प्रस्तरं स्तृत्वा तमाभिनिदधाति" इति प्रकृत्यैवमामनन्ति—"अभिनिहित एव सव्येन पाणिना" इति पूर्वाभिनिहिते ह्येवकारकरणं समर्थं भवति । इहापि चाभिनिधानमेव चादितं "तमग्नीदभिनिदधाति" इति ॥ १५ ॥

द्रप्सस्त इति तृतीयम् ॥ १६ ॥

प्रहरणादीति वर्त्तते ॥ १६ ॥

तूष्णीं चतुर्थ; सतृणम् ॥ १७ ॥

सह तृणेन पुरीषमुत्करे करोति ॥ १७ ॥

पूर्वपरिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८ ॥

पूर्वशब्दः सम्बन्धिशब्दः, पूर्वं नद्याः कूलमिति यथा । परिग्रहणं परिग्रहः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यद्येवं परिगृह्णातीति नोपपद्यते। तस्मात्परिग्रहं करोतीत्येतदुक्तं भवति। दक्षिणतः पश्चादुत्तरश्च स्पयेन करणभूतेन गायत्रेणेत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १८ ॥

वेद्यां त्रिरुल्लिख्याह हर त्रिरिति ॥ १९ ॥

अयं च मन्त्रः किमियत्तापेक्षया उत त्रित्वविवक्षया। किञ्चातः ? यदीयत्तापेक्षया, वरुणप्रघासेषु "हर षट्कृत्व" इति प्रयोगो वेदिद्वित्वात्। प्रतिवेदि हि तिस्रस्तिस्रो लेखाः। अथ त्रित्वविवक्षया, ततस्त्रिशब्दोऽभ्यसितव्यः। न ह्यनभ्यस्ते प्रतिवेदि त्रित्वविशिष्टं हरणमभिहितं भवति। तत्र केचिदाहुरियत्ताविवक्षा। प्रकृतौ हि लेखात्रित्वात् त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टं हरणमभिहितम्। विकृतावपि षड्लेखा इति षट्सङ्ख्याविशिष्टं हरणमभिधेयमिति। अन्ये त्वाहुस्त्रिशब्दस्य श्रुत्यैव त्रिस्वरूपविषयता। लक्षणयेयत्तापरता स्यात्। श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायसीति साभ्यासस्त्रिशब्दः प्रयोक्तव्यः ॥ १९ ॥

[1]हृत्वाऽग्नील्लेखाः संमृशति ॥ २० ॥

हरणसंमर्शने अग्नीत्कर्तृके। क्त्वाशब्दसामर्थ्यात् ॥ २० ॥

पितृयज्ञाग्निचित्ययोर्वा तत्र दर्शनात् ॥ २१ ॥

ते चैते पितृयज्ञाग्निचित्ययोः प्रतिपत्तव्ये। कुत एतत् ? तत्र दर्शनात्। तत्र ह्येते दृश्येते। पितृयज्ञे तावत् "लिखति हरति युद्धार्थं भवति" इति। अग्निचित्येऽपि च "लिखित्वाऽऽह हर त्रिरिति हरति त्रिराग्नीध्र" इति। दर्शनमत्र विधानमभिप्रेतम्।

वा इह भवति। कुत एतत् ? तत्र दर्शनादेव। तत्र हि दर्शनं न विधानम्, अन्यपरत्वाद्वचनस्य। किंपरतेति चेत् ? पितृयज्ञे तावत् "लिखति हरति" इति प्रकृत्य "स यज्ञोपवीती भूत्वाऽऽज्यानि गृह्णाति" इति। पित्र्यत्वादत्र स्मृत्युदितं प्राचीनावीतमुचितमतो यज्ञोपवीतविधानपरं वचनम्। अग्निचित्येऽपि च प्रायणीयहविष्कृदन्ते सौमिक्या वेदेः स्पयादिसम्मर्शनान्तस्यावसरविधानार्थं वचनम्। वेदिशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात् तद्धर्म्मपरिप्राप्तौ सत्यामवसरो विधीयते। एवं हि तत्र वचनं प्रायणीयं प्रकृत्य, "तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते, वाचं विसृज्य स्तम्बयजुर्हरति, स्तम्बयजुर्हृत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्याऽऽह हर त्रिरिति, हरति त्रिराग्नीध्र" इति। अतो विकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनात्प्रकृतावुपदेशोऽनुमीयते। किं च स्तम्बयजुर्हरणादिभिः सहोच्चारणात्। तस्मादिह भवति लेखाकरणादि ॥ २१ ॥

---

१. एवं प्रेषितोऽग्नीत्ताभ्यो लेखाभ्यः पांसून् निर्हृत्वा उत्करे प्रक्षिप्य लेखाः सम्मर्शनेन समीकरोतीत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत्र वेदिकरणं यथोक्तम् ॥ २२ ॥

खननमिहावसरे प्रतिपत्तव्यम् । आमूलोच्छेदनात्, त्र्यङ्गुलं वा ॥ २२ ॥

उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मास्योनोर्जस्व-तीति प्रतिमन्त्रं पूर्ववत् ॥ २३ ॥

प्रतिमन्त्रमितीयताऽपि सिद्धे यत्प्रतीकोच्चारणं करोति, तद्वाक्यावसानप्रज्ञप्तये । इतरथाहि 'सूक्ष्माचासि शिवाच" इत्यत्रापि पर्यवसाने स्यात् । अतः प्रतीकोच्चारणम् । पूर्ववदिति स्पयेन दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्चेत्येवमर्थम् ॥ २३ ॥

पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टि ॥ २४ ॥

अनुमार्जनं समीकरणमत्राभिप्रेतम् । पुरीषाहरणपक्षे चास्मिन्नवसरे वेदिपुरीष-मपनीयान्यदानीयानुमार्जनं कर्तव्यम्, सामर्थ्यात् । यच्चोक्तं 'प्राक्प्रवणानुदग्वा' इति, तदपि अस्मिन्नवसरे कार्यम् । करणान्तरानुपदेशाच्च वज्रेणैवानुमार्जनम्, प्रकृत-त्वात् ॥ २४ ॥

अध्यधिवेदि प्रोक्षणीर्धारयति ॥ २५ ॥

अध्यधिशब्दः सामीप्ये उपरिभावे च । वेदिमिति द्वितीयोपपदविभक्तिः । प्रोक्षणी-शब्दो यौगिकोऽपि प्रोक्षणीविशेषविषयः, विशिष्टशब्दोपादानसामर्थ्यात् ॥ २५ ॥

अन्योऽथ स्फ्यमुद्यम्याह प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हि-रुपसादय स्रुचः संमृड्ढि पत्नीꣳसन्नह्याज्येनो-देहीति यदीच्छेत् । २६ ॥

अन्यशब्देनाग्नीदभिधीयते इत्युक्तम् । अथशब्दप्रयोगोऽनर्थकः, पाठानुपूर्व्यादपि तत्प्राप्तेः । उच्यते प्रोक्षणीधारणस्य वज्रोद्यमनस्य चैककालता यथा स्यादिति । आनन्त-र्यार्थत्वादथशब्दस्य नैककालार्थतेति चेत्, स्यात्पाठादपि तत्प्राप्तेः । व्यर्थोऽथशब्दप्रयोगो माभूदिति एककालार्थता कल्प्यते । एवं ह्याह "रा वा उपर्युपर्येव प्रोक्षणीषु धार्य-माणास्वथ स्फ्यमुद्यच्छति" इति । ननु च सप्तम्याऽयमर्थो लभ्यते । 'अध्यधिवेदि प्रोक्षणीर्द्धारयत्यध्वर्यावन्यः स्फ्यमुद्यम्याह' इति सिध्यत्येवैककालता । एवं चेदन्यार्थोऽयमर्थ-शब्दः । कोऽन्योऽर्थः ? प्रोक्षण्यासादनादयो बहवः प्रैषाः । तत्र च न्यायतः प्रैषसमनन्तरमेव तदर्थानुष्ठानं प्राप्नोति, तन्माभूदिति अथशब्दप्रयोगः । सति ह्यथशब्दे धार्यमाणासु प्रोक्षणीषु ,सर्वे प्रेषाः प्राप्नुवन्ति नान्यथा ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इध्मबर्हिःशब्दौ वरुणप्रघासेषु न विपरिणम्येते। यत इन्धनादिध्मः। एवं चैकस्मिन्नपि काष्टे प्रयोग उपलभ्यते "इध्मस्य वा शकलमपच्छिद्य" इति। बर्हिःशब्दे तु जात्यपेक्षयैकवचनम्। दृश्यते चैकस्मिन्नपि तृणे बर्हिःशब्दप्रयोगः "बर्हिरेवास्मा एतत् स्तृणात्यस्कन्नꣳ हविरसत्" इति। इह समुदाये एकवचनान्तो जात्यपेक्षः। ततश्चाविपरिणामः तृणसमुदायान्तरेऽपि सैव जातिरिति।

स्रुक्शब्दे बहुवचनस्य समवायाद् गृहमेधीयोपसदादौ यथार्थं विपरिणामः।

पत्नीशब्दस्य त्वनेकपत्नीकेऽप्यनूहः, एकवचनान्तस्य समाम्नानात्। आज्येनोदेहीति आज्येन गृहीतेनोद्गच्छेत्येतदुक्तं भवति। प्रैषार्थकर्तृगतमपि वचनं समवायाद्यथार्थे विपरिणम्यते। यथा वरुणप्रभासेषु "प्रोक्षणीरासादयतम्" इत्येवमादि। यदीच्छेत्ततः प्रैषो भवति। "स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत" इति ॥ २६ ॥

प्रैषप्रैषार्थयोरध्वर्युकर्तृकत्वे विरोधादन्यः प्रैषेऽन्यश्च प्रैषार्थे इति प्राप्त इदमाह—

यथाप्रेषितमन्यः पराधिकारात् ॥ २७ ॥

यथाप्रेषितमन्यः करोति। प्रैषवचनसामर्थ्यादेवान्यस्मिन्प्राप्तेऽन्यशब्दोऽग्नीद्विषयः। यथान्यत्र "आहन्त्यन्य" इति। अन्यः करोत्यग्नीत्करोतीति यावत्। कुत एतत्? पराधिकारात्। सामर्थ्यादेव च परप्राप्तौ परशब्दो जघन्यविषयः। परं हि जघन्यं निकृष्टमधिकृत्य प्रैषः प्रवर्त्तत इति। अपि च निकृष्टेनोत्कृष्टस्य प्रेषणं विरुध्यते। न ह्येवमाचरन्ति। यदि चाध्वर्युः प्रेषयिताऽग्नीच्च प्रैषार्थं करोति ततोऽध्वर्युणा किञ्चित्कृतं किञ्चित्कारितं च भवति। तथा च सति समाख्याऽनुगृह्यते। प्रैषार्थस्य पुनरध्वर्युकर्तृकत्वे कृतमेव, न कारितं स्यात्। तत्र नातीव समाख्यानुग्रहः स्यात्। तस्मादध्वर्युः प्रैषेऽग्नीच्च प्रैषार्थं इति ॥ २७ ॥

एवं प्राप्ते उच्यते—

स्वयं वा ऽविरोधात् ॥ २८ ॥

स्वयं वा अध्वर्युः प्रैषार्थं करोति। सामर्थ्यादग्नीत्प्रेषयति। कुत एतत्? प्रैषार्थस्य प्राधान्यात्। कुत एतदिति चेत्—प्रैषत्य तदर्थत्वात्। अन्तरङ्गं प्रैषार्थो, बहिरङ्गं प्रैषः। प्रैषार्थेन व्यवहितत्वात्। ततश्च यदन्तरङ्गं प्रधानं च तदध्वर्युः करोति। बहिरङ्गं गुणभूतं चाग्नीदिति न्याय्यम्। ननु च विरुध्यते एतदित्युक्तम्। न हि निकृष्ट उत्कृष्टं प्रेषयितुमलमिति। अत आह अविरोधात्। स्यादयं विरोधो यद्ययं प्रैषः स्यात्। अध्येषणा त्वेषा। अग्नीदध्वर्युमधीच्छति यथैतच्चैतच्च कुर्यादिति। प्रेष-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

णाध्येषणयोः को विशेष इति चेत्--निकृष्टविषयं प्रेषणम्, उत्कृष्टविषयमध्येषणमिति। यथा लोके माणवकः प्रेष्यते काष्टान्याहरेति। स्वामिनं च प्रत्यध्येषणा, स्नायतां भुज्यतामिति। वेदेऽपि च "ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्नानारथं वा विभवो ह्यश्वा" इति अग्नीधाऽग्निरध्वोष्यते। ततश्च न विरोधः ॥ २८ ॥

किञ्च—

सम्प्रैषावचनाच्च ॥ २९ ॥

न च सम्प्रैषवचनमस्ति। यथाऽन्यत्र "अग्नीदग्नीन्विहर" इति। अथवा सम्प्रैषावचनादिति नैतत्सम्प्रैषवचनं किं तर्ह्यध्येषणमेतदिति। अथ यदुक्तमध्वर्योः प्रैषे सति किञ्चित् कृतम् अध्वर्योः किञ्चित्कारितं तथा सति समाख्यानुग्रह इति। उच्यते—एवं हि प्रैषदानक्रियामेव प्रति साक्षादध्वर्योः कर्तृत्वं न प्रैषार्थे। साक्षात्कर्त्रन्तरस्य विद्यमानत्वात्। ननु चोक्तं स्वतन्त्रः कर्त्तेति प्रक्रम्य 'तत्प्रयोजको हेतुश्च कर्त्ता चे'ति प्रयोजकस्यापि कर्तृत्वम्। नैतदेवम्, अन्यकर्तृकत्वात्प्रैषार्थस्येत्युक्तम्। कथं तर्हि प्रयोजकस्य कर्तृत्वम्। नैव साक्षात्कर्तृत्वम्। प्रैषे व्यापारात् क्रियायाश्चान्यस्य दृष्टत्वात्। तेन कर्तृत्वनिबन्धनकार्यार्थं कर्तृत्वमतिदिश्यते। आह च—

प्रेषणे यदि कर्तृत्वं तदर्थे नोपपद्यते।
तत्र चान्यस्य दृष्टत्वात् कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

कर्तृनिर्देशकार्यं च कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादि। यथा अपिति सार्वधातुके ङित्त्वातिदेशो ङिन्निबन्धनकार्यार्थः। न च तस्य साक्षात् ङित्त्वं ङकारस्येतोऽभावात्। एवमिहाप्यकर्त्तरि कर्तृत्वातिदेशः। तेन समाख्यानुग्रहो नातीवोपपद्यते इति।

प्रयोजकस्य कर्तृत्वं स्याच्चेत्किमतिदिश्यते।
अथातिदेशः कार्यार्थस्तदेव स्यात्प्रयोजनम् ॥

एवं च सति नातीव समाख्यानुग्रह उपपद्यते। तस्मादध्वर्युः प्रैषार्थं अग्नोच्च प्रैषे इति। तथा च लिङ्गम् प्रैषवचनं प्रकृत्याम्नायते "स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यदु कामयेतापि नाद्रियेत स्वयमु ह्येवैतत् वेदेदमतः कर्म" इति अध्वर्युं प्रैषार्थस्य कर्त्तारं दर्शयति। सूत्रकारानुप्रवृत्तेश्चायमेवार्थोऽवसीयते। "हर त्रिः" इति प्रैषवचने हि राति "हृत्वाऽग्नील्लेखा संमृशति" इत्याह। तच्चैवमुपपद्यते, यथाऽस्माभिर्न्यायोऽभिहितः। यदा चाध्वर्युः प्रैषदानेऽधिक्रियते तत्राग्नीधः प्रैषार्थं स्यात्। तथा च सति "हृत्वाऽग्नील्लेखाः संमृशति" त्यवाच्यं स्यात्। आह च—

प्रेषणे यदि कर्तृत्वं तदर्थं नोपपद्यते।
तत्र चान्यस्य दृष्टत्वात्कर्तृत्वमुपचर्यते ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रयोजकस्य कर्तृत्वं तदुक्ति प्रत्यसंशयम् ।
उक्तेरपि च कर्मत्वं उच्यमानतयैव हि ॥
तस्या अपि च कर्तृत्वमुच्यमानप्रबोधनात् ।
उच्यमानस्य कर्मत्वं कर्तृत्वञ्चार्थसाधनात् ॥
एवं ह्यनेककर्तृत्वकर्मत्वव्यवधानतः ।
प्रयोजकस्य कर्तृत्वमुच्यमानं न शोभते ॥

प्रयोजकोक्तिस्तस्यैव व्यापारः स्फुट एव हि ।
न तेन व्यवधानं तु पाक एधोदकादिवत् ॥
यद्यर्थः सम्भवत्येव हेतुवाक्यं विनापि हि ।
तेन पूर्वापरीभावो हेतुवाक्यस्य नेष्यते ॥
अङित्त्वेऽपि हि ङित्त्वस्य यथादेशः कृतो ऽपिति ।
प्रयोजकस्य कर्तृत्वमेवमेवातिदिश्यते ॥

ङिन्निवन्धनकार्यार्थं ङित्वं ह्यङिति भाष्यते ।
कर्तृकार्यातिदेशार्थमकर्त्तर्येवमुच्यते ॥
गुणवृद्धिनिषेधार्थं ङित्वं ह्यङिति कथ्यते ।
अकर्त्तर्यपि कर्तृत्वं तृतीयाद्यर्थमुच्यते ॥
औपचारिककर्तृत्वं न सर्वत्राभ्युपेयते ।
गोरालम्भविधाने हि वाहीको नैव गृह्यते ॥
कर्तृशब्दस्य वाच्यश्चेत्प्रयोज्यो हेतुरेव च ।
एवमप्येकशब्दस्य प्राप्ताऽनेकार्थवाचिता ॥
सत्यां गतौ च सा नेष्टा गत्यभावेऽश्वशब्दवत् ।
सादृश्यादिवियुक्तेऽर्थे युज्यतेऽनेकवाचिता ॥
लोकेऽपि कारयन्नैव कर्त्तेति व्यपदिश्यते ।
कुर्वाणमेव कर्त्तारमाहुर्नैव प्रयोजकम् ॥

कर्तृशब्दः प्रयोज्ये हि कर्तृत्वादेव वर्त्तते ।
प्रयोजके च सम्बन्धादकर्त्तर्युपचर्यते ॥
शब्दस्यार्थेन सम्बन्धो वाच्यवाचकयोर्द्वयोः ।
अपि शक्ती प्रकल्प्येते प्रत्ययो नान्यथा भवेत् ॥
तेन यत्रार्थसादृश्यं सम्बन्धो वा क्वचिद्भवेत् ।
एवं प्रयोजकेऽध्वर्यौ कर्तृत्वानुपपत्तितः ॥
प्रैषार्थस्यान्यकर्तृत्वात्समाख्यानुग्रहः कथम् ।
प्रैषप्रैषार्थयोर्येन कर्त्रैकत्वं विरुध्यते ॥
अतः कर्त्रन्तरापत्तिः सामर्थ्यादुपजायते ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रैषार्थस्यान्तरङ्गत्वात्प्राधानत्वाच्च कर्तृताम् ।
अध्वर्योरध्यवस्यामः कातीयवचनाद् वयम् ॥
प्रैषस्य बहिरङ्गत्वाद् गुणत्वं नैव युज्यते ।
अग्नीध्र एव कर्तृत्वं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
लोकस्य भ्रान्तिनाशाय महान्तं यज्ञमास्थितैः ।
कृतेयं न्यायमास्थाय हेतुकर्तृनिराक्रिया ॥ २९ ॥

प्राक्स्तरणाद्वेदिं नावमृशेत् ॥ ३० ॥

वेदिं प्रकृत्य ह्येवमामनन्ति "तेनानवमर्शे यजध्वं तथा श्रेयाꣳसो भविष्यथ" इति ॥ ३० ॥

शृतानि च हवीꣳष्याप्रचरणात् ॥ ३१ ॥

नावमृशेदिति वर्त्तते । प्रचरणञ्च प्रधानविषयम्, न स्विष्टकृदादिविषयम् । अतदर्थत्वाद्धविषः ॥ ३१ ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां माꣳससꣳहिताभ्यामवद्यन्त्येके ॥ ३२ ॥

मांससंहिते मासंसलग्ने । ताभ्यामेके ऽवद्यन्ति । एके काष्ठेन । एवं ह्याम्नातम् "काष्ठेनावद्यति" इति । तथा 'स्रुवेणावद्यति स्वधितिनाऽवद्यति हस्तेनावद्यति" इति । तत्र सामर्थ्यात् स्रुवस्य द्रवद्रव्यविषयता, स्वधितेश्च मांसविषयता, हस्तकाष्ठयोस्तु पुरोडाशविषयत्वम् । तथा च सूत्रकारः "शृतावदानं पात्रीं च" इति । आह च—

सामर्थ्यात्स्वधितिर्मांसे द्रवेषु स्यात् स्रुवस्तथा ।
हस्तकाष्ठे पुरोडाशमवदातुं प्रकल्पिते ॥ ३२ ॥

आपन्नꣳ स्तृणन् निरस्येत् ॥ ३३ ॥

यद्रेद्यां तृणकाष्ठाद्यापन्नं तत्स्तरणकाले निरसितव्यम् ॥ ३३ ॥

द्विषतो व्वध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरति ॥ ३४ ॥

तदेतददृष्टार्थम्, दृष्टस्यासम्भवात् । प्रधानोपकारकं च प्रयाजादिवत् । ततश्च यावदुक्ते निवर्त्तते ॥ ३४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अवनिज्य पाणी अपरेण प्रणीताः स्फ्यं निदधाति ॥ ३५ ॥

पाण्योरवनेजनं दृष्टार्थम् । वेदिखननेन हि धूलीधवलावमलौ क्रियेते । प्रयोजनं तदभावे न भवति । ताववनिज्य प्रणीतानामपरतः स्फ्यं निदधाति ॥ ३५ ॥

इध्माबर्हिश्च ॥ ३६ ॥

समासोक्त्योः क्रमापरिज्ञाने सत्याह—

पूर्वमिध्मम् ॥ ३७ ॥

निदधातीति वर्त्तते ॥ ३७ ॥

प्रणीतादक्षिणेन वाऽऽहृत्य ॥ ३८ ॥

इध्मं निदधाति ॥ ३८ ॥

स्रुवं प्रतप्य पूर्ववद्वेदाग्रैरन्तरतः प्राक्संमार्ष्टूर्य-निशित इति विपर्यस्य बर्हिर्मूलैः प्राङुत्क्रम्य ॥ ३९ ॥

स्रुवं प्रतप्य पूर्ववदिति "प्रत्युष्टं" "निष्टप्तम्" इति वा, तुल्यश्रुतित्वात् । वेदाग्रैः करणभूतैः । अन्तरत इति मुखतः । प्रागिति बुध्नादारभ्य आऽग्रात्संमार्ष्टि अनिशित इत्यनेन मन्त्रेण । विपर्यस्य बर्हिर्मूलैः । विपर्यासात् प्रत्यगिति लभ्यते । बहिर्बाह्यतः । वेदाग्रमूलैः प्राङुत्क्रम्य प्राङ्नत्वा । "प्राङ्वै वोत्क्रम्य" इति वचनात् । उत्क्रमणं च सम्मार्गमात्रे न प्रतपने । "तस्मादु तथैव सम्मृज्याद्यथाग्निं नाभिमृक्षेत्प्राङ्वै-वोत्क्रम्य" इति वचनाद् । बहिरपि मन्त्रः प्रवर्त्तते देशभेदात् । तथा च सूत्रकारः देशभेदे मन्त्रावृत्तिं ज्ञापयति अग्निसम्मार्गे "तूष्णीमुपरि" इति ॥ ३९ ॥

[1]प्रयप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ ४० ॥

---

१. यस्य यस्य स्रुवादेः सम्मार्गो विहितो विधास्यते च तस्य तस्य सम्मार्गानन्तरं तत्तत्प्रतप्य प्रतप्याध्वर्यवे प्रयच्छति । अत्रायं क्रमः पूर्वं स्रुवस्य प्रतपनम्, उदकस्पर्शः, ततः प्राङ्-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वीप्सा स्रुगादिविषया। ततश्च स्रुगादीनामपि उत्तरं प्रतपनं प्रवर्त्तते। पूर्वं तु स्रुवस्यैव, विशेषविधानात् ॥ ४० ॥

अनिशितेति स्रुचः[1] ॥ ४१ ॥

सन्मार्ष्टीत्यनुवर्त्तते ॥ ४१ ॥

तूष्णी प्राशित्रहरणं शृतावदानं पात्रीं च ॥ ४२ ॥

ननु चावाच्यं तूष्णीमिति सम्मार्गमन्त्रानुपदेशात्। स्यात्प्रतपनमन्त्रव्युदासार्थत्वात्। तत्प्राप्तिश्च क्रियानिर्देशात्। तच्छेषत्वाच्च मन्त्रस्य। पात्रीमात्रोपदेशसामर्थ्यात् प्रयोजनवत्त्वाविशेषाच्च उद्धरणपात्र्योरिडापात्र्याश्च[2] सम्मार्गः। स च विनियोगक्रमेण। कर्मान्तरे प्रमाणाभावात् ॥ ४२ ॥

[3]सम्मार्जनान्यपास्यति ॥ ४३ ॥

अपक्षिपत्युत्करे। प्रदेशान्तराविधानात्। लिङ्गाच्च "उत्करो वा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठा" इति ॥ ४३ ॥

[4]आहवनीये प्रासनमेके ॥ ४४ ॥

"तद्धैके स्रुवसंमार्जनान्यग्नावभ्यादधति" इति वचनात् ॥ ४४ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

त्वा यथोक्तः सम्मार्गः पुनः प्रत्यागत्य प्रतपनम्, तत उदकोपस्पर्शनमथ समर्पणमिति। अप्रैषपक्षे अध्वर्योः प्रतपनपक्षे चार्थादग्नीधे समर्पणमिति देवः।

१. जुहूपभृद्ध्रुवाः।

२. यदुक्तमाविशेषाददरणपात्र्योरिडापात्र्याश्च तूष्णीं विनियोगक्रमेण प्रतपनादोनीति कर्केण, तदयुक्तम् 'पात्रीम्' इत्येकवचनप्रयोगेण पात्रीगतद्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात्। आसादनोपस्तारादौ एकस्या एव पर्याप्तत्वात्। शाखान्तरेषु तथैव श्रवणात्। इडापात्र्यास्तु न कुत्रापि सूत्रे सम्मार्गप्रतपने विहिते स्तः, अतस्तस्याः सम्मार्गानर्हत्वमेवेति देवयाज्ञिकः।

३. सम्मार्गोत्तरं सम्मार्जनसाधनानि वेदामणि उत्करे क्षिपतीत्यर्थः।

४. आहवनीये वा' इति देवः। अत्रार्थे "सम्मार्जनान्यद्भिः संस्पृश्याग्नौ प्रहरति यस्मिन् प्रतपत्युत्करे वा इत्यापस्तम्बोक्तिः प्रमाणम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पत्नीꣳसन्नह्यतिप्रत्यग्दक्षिणात उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता, परिहरत्यधीवासोऽदित्यै रास्नेति ॥ १ ॥

पत्नीशब्देन यज्ञस्य स्वामिन्यभिधीयते। कुत एतत्? स्मृतेः। स्मरन्ति हि वैयाकरणाः "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति। तत्रैव पत्नीति रूपं भवति, नान्यत्र। यच्च रजकस्य पत्नी कृषकस्य पत्नीति, उपचारमात्रं तत्। चिन्तायाः प्रयोजनम् सन्नहनक्रियाकर्त्रभिसम्बन्धान्नाध्वर्युपत्नी गृह्यते। सन्नहनश्च सम्पूर्वस्य नहेः सन्नहनं बन्धनमित्यर्थः। प्रत्यग्दक्षिणत इत्यवान्तरदेश उच्यते। स कस्य? गार्हपत्यस्य। कुत एतत्? श्रुतेः। "सा वै न पश्चात्प्राची यज्ञमन्वासीत" इति हि प्रकृत्य "तस्मादु दक्षिणत इवैवान्वासीत" इत्याह। उपविष्टामिति च भूतकालप्रत्ययनिर्देशान्नेदानीमुपवेशनम्। पूर्वमेवोपविष्टां सन्नह्यति। तस्या अपि च कर्मसन्निधिग्यवस्थानं न्याय्यम्। यजमानवत् स्वामित्वाविशेषात्। क्वचिच्च दर्शयति "पत्नी च पूर्ववत्पत्नी च यथादेशम्" इति। मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता-मुञ्जमयेन त्रिगुणेन योक्त्रेण सन्नह्यति। तच्च परिहरत्यधीवासः "अदित्यै रास्ना" इत्यनेन मन्त्रेण। अधीवास इति बहिर्वासः। "स वा ऽअभिवासः सन्नह्यत्योषधयो वै वासो वरुण्या रज्जुस्तदोषधीरेवैतदन्तर्दधाति" इति ॥ १ ॥

दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योद्ऊर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्प इति ॥ २ ॥

उत्तरस्य शङ्कुस्थानीयता। प्रतिमोकश्च "उपानहौ प्रतिमुञ्चते" इति न्यायेन प्रवयण [प्रवण] मुच्यते। ऊर्ध्वमुद्गूहति "विष्णोर्वेष्प" इत्यनेन मन्त्रेण। तच्चैतत्पत्नीसन्नहनं तत्संस्कारात्प्रतिपत्नि कर्त्तव्यम्। यच्चोच्यते सन्नहनं प्रकृत्य "अथ मेध्येनैवोत्तरार्द्धेनाज्यमवेक्षते" इति। ततश्चाज्यावेक्षणार्थताऽवगम्यते, तदप्यर्थवादप्रायम्। न हि सन्नहनस्याज्यावेक्षणार्थत्वे प्रमाणमस्ति ॥ २ ॥

न ग्रन्थिं करोति ॥ ३ ॥

"स वै न ग्रन्थि कुर्यात्" इति वचनात् ॥ ३ ॥

ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्वास्य पत्नीमवेक्षयत्य दब्धेनेति ॥ ४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऊर्जेत्वेत्यनेन मन्त्रेणाज्यमुद्वास्य पत्नीमवेक्षयत्यवेक्षणं कारयति। ततश्चाध्येषणा 'पत्न्याज्यमवेक्षस्व' इति। न ह्यन्यथा अवेक्षयितुं शक्यते। अदब्धेनेत्यवेक्षते। यद्यपि चोक्तम् "अवेक्षयत्यदब्धेन" इति तथापि "त्वाऽवपश्यामि" इत्युत्तमपुरुषयोगादवेक्षणे एव मन्त्रो नाध्येषणे[1] इति। तच्चैतदनेकपत्नीके परार्थत्वादेकैव करोति। पत्न्यभावेऽपि च पितृयज्ञे[2] द्रव्यसंस्कारानपायादध्वर्युरवेक्षते ॥ ४ ॥

[3]वेद्यां करोत्यपरं प्रोक्षणीभ्यः ॥ ५ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

आहवनीये वा कृत्वा तच्चापिणः ॥ ६ ॥

आहवनीये वा[4] कृत्वा वेद्यां करोति। तच्च नैवमेव विकल्प्यते। किं तर्हि? व्यवस्थितविभाषेयम्। आहवनीयश्चापिण आहवनीये वा कृत्वा। एवं ह्यामनन्ति "अथाज्यमादाय प्राङुदाद्रवति, तदाहवनीयेऽधिश्रयति यस्याहवनीये हवीꣳषि श्रपयन्ति, सर्वो मे यज्ञ आहवीनीये शृतोऽसत्" इति ॥ ६ ॥

सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥ ७ ॥

चशब्दादाज्यं च पूर्ववदेव। न ह्यन्यथाऽऽज्योत्पवने पवित्रे प्राप्येते ताभ्यामाज्यमुत्पुनातीति। प्रोक्षणीनां पुनः संस्कारः कार्यार्थः। प्रयोजनमिध्मबर्हिषोः प्रोक्षणाभावे न भवति ॥ ७ ॥

आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति यजमानो वा ॥ ८ ॥

प्रकृतत्वादध्वर्युः ॥ ८ ॥

स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वा धामनामेति सकृन्मन्त्रः ॥ ९ ॥

स्रुवेणाज्यग्रहणमिति कुत एतत्? "चतुर्जुह्वां गृह्णाति" इति श्रूयते। चतुःसंख्याविशिष्टं च ग्रहणं कथमन्यथोपपद्यते, यदि स्रुवेण न गृह्यते।

---

१. "साऽवेक्षतेऽदब्धेन" इति श्रुतेरिति भावः।
२. एवं रजस्वलायां प्रसूतायां प्रौषितायां वाऽध्वर्युरेवावेक्षते।
३. अध्वर्युस्तदाज्यं नीत्वा आसादितानां प्रोक्षणीनां पश्चाद्वेद्यां करोतीत्यर्थः।
४. 'अधिश्रयणम्' इति शेषः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्राप्याज्यस्य नियमः। यदाज्यग्रहणं तत् स्रुवेण। न स्रुवनियमो नाप्युभयनियमः। तथा हि सति दधनि पयसि च स्रुवस्याप्रवृत्तिः स्यात्। तत्र को दोषः? "स्रुवेणावद्यति" इत्येतदुपरुध्येत। अथ पुनराज्यनियमे सति स्रुवस्यावदानसाधनत्वेन सामर्थ्याद् दध्यादौ प्रवृत्तिरनिवारिता भवति।

जुह्वा चतुर्गृहीतं धामनामेत्यनेन मन्त्रेण। सकृन्मन्त्रवचनम्। पारिभाषिकसूत्रात्त्रिःकृत्वो मन्त्रप्राप्तौ इह विकल्पेन सकृत्त्वमुच्यते। ननु च परिभाषायामपि नैव त्रिर्मन्त्रवचनमभिहितम्। तत्र हि न्यायतः प्रतिग्रहणं मन्त्रप्राप्तौ इदमुक्तं "वचनादाज्ये मुष्टौ चोत्तमे" इति। सत्यमेवम्, अपि तु त्रिरेव मन्त्रोऽभिहितः स्यात् वचनोपन्यासात्। एवं हि वचनम् "त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात्" इति। तेन त्रित्वप्राप्तौ 'तदनु सकृत्सकृदेव" इतीह सकृत्त्वमुच्यते। ननु "वचनादाज्ये" इति इत्येतदेव सूत्रम्। "मुष्टौ चोत्तमे" इत्युत्तमशब्दस्य मुष्टिना सम्बन्धः। आज्यस्याप्युत्तमसम्बन्धे सति उपभृति सप्तकृत्वो मन्त्रः प्राप्नोति। तथा च न वेदवाक्यं व्यवस्थितम्। तेन "वचनादाज्ये" इति पारिभाषिकेणैव वाक्यद्वयोपनिबन्धनं सिद्धम्। न वाच्यमिह "सकृन्मन्त्र" इति। सत्यमेतदेवम्, वाक्यद्वयप्रतिपत्त्यर्थस्तत्पुनरारम्भः। इतरथा ह्येकवाक्यताऽऽशङ्क्येत सकृन्मन्त्रवचनविधिप्रशंसार्थतया त्रिशब्दस्य, तन्माभूदित्यतः सकृन्मन्त्रवचनमुच्यते॥ ९॥

अष्टावुपभृत्यल्पीयोऽनुयाजाश्चेत्॥ १०॥

अष्टगृहीतमुपभृति ग्रहीतव्यं जौहवादल्पतरम्, यद्यनुयाजाः सन्ति। इहानुयाजानामवैकल्पिकत्वाद्विकृत्यर्थश्चेच्छब्दः॥ १०॥

चतुरन्यत्र प्रतिविभागात्॥ ११॥

अनुयाजवत्कर्मणोऽन्यत्र अन्यद्रव्यानुयाजके च कर्मणि चतुर्गृहीतमुपभृति ग्राह्यम्। कुत एतत्? प्रतिविभागात्। प्रतिविभागेन ह्युपयोग औपभृतस्य दृश्यते प्रयाजेषु चानुयाजेषु च। तेनोभयार्थतौपभृतस्याध्यवसीयते। ततश्चानुयाजाभावे प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं भवतीत्यथमभिप्रायः॥ ११॥

किञ्च—

पशौ चातिथ्यादर्शनाच्च॥ १२॥

पशौ तावदन्यद्रव्यकेष्वनुयाजेषूपभृति चतुर्गृहीतं दर्शयति 'अथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीतं जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं पृषदाज्यम्" इति। तथा अननुयाजके

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कर्मण्यातिथ्यायाम् "अथोत्पूयाज्यं सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवन्ति" इति तत्रानुयाजार्थेन द्रव्येण नार्थ इति प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं दर्शयति ॥ १२ ॥

न कृत्स्नोपदेशात् ॥ १३ ॥

नैतदेवम्, कृत्स्नं ह्येतदष्टगृहीतमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते "अथ यदष्टौकृत्व उपभृति गृह्णाति छन्दोभ्यस्तद् गृह्णाति अनुयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति छन्दाꣳसि ह्यनुयाजा" इति । एवं चानुप्राजार्थस्यैव वचनात्प्रयाजेषु विनियोगः, यथा प्रयाजार्थस्योत्तराधारे ॥ १३ ॥

यदुक्तं पश्वातिथ्यादर्शनादिति, न तद्दर्शनम्, किं तर्हि वचनं तत्—

पश्वातिथ्ययोर्वचनात् ॥ १४ ॥

यदा सकलस्यानुयाजार्थता तदाऽनुयाजाभावे उपभृत्यग्रहणे प्राप्ते वचनाच्चतुर्गृहीतं विधीयते । प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति । न चेह प्राप्तिरस्तीत्यतो वचनमिदमिति ।

अत्र वदामः—स्यादेतदेवं यदि कृत्स्नमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्येत । न तूपदिश्यते । एवं हि शाखिनां वचनम् "यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद् गृह्णाति" इत्युभयार्थतया विधानम् । यत्पुनरुक्तम् "अनुयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति" इति तदनेनोभयार्थविधानादनुवादः । ननु स एव विधिरयमनुवादः कस्मान्न भवति । न तेन सकलस्यानुयाजार्थत्वे प्रयाजार्थताऽनुवदितुं शक्या । उभयार्थविधाने पुनर्यथाप्राप्तोऽनुयाजांशोऽनूद्यत इत्यदोषः । कृत्स्नोपदेशे हि स्यादेतदेवम् । नायं कृत्स्नोपदेशः । पश्वातिथ्ययोश्च वचनं स्यात्, यदुभयार्थता न स्यात् । उक्तेन न्यायेनोभयार्थत्वे प्राप्तिपूर्वकत्वाद्दर्शनमेव तदिति । किं च वचने सत्येतस्मिन् "न ह्यत्रानुयाजा भवन्ति" इति हेतुरसमर्थः स्यात् । तस्मादपि दर्शनमेवेति । आह च—"उभयार्थविधानं चेदितरस्यानुवादता । युज्यते ह्यनुयाजानां स्वार्थांशस्यावलम्बनम् । अथानुयाजसंबद्धो विधिरभ्युपगम्यते प्रयाजार्थांशविध्यंशो नास्तीत्यननुवादता ॥ १४ ॥

ध्रुवायाश्च जुहूवत् ॥ १५ ॥

चशब्दादुपभृति च । किं सिद्धं भवति ? सकृत् त्रिर्वा मन्त्रवचनम् । तच्च वचनपरिप्राप्तं "त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात्" इनि विधाय पुनराह "तदनु सकृत्सकृदेव" इति ॥ १५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इध्मं प्रोक्षति विस्रꣳस्य वेदिꣳ बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १६ ॥

इध्मादि प्रोक्षति "कृष्णोऽसि" इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । कथं पुनः इध्मं विस्रꣳस्य प्रोक्षति ? बर्हिꣳ प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि । प्रतिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं प्रत्युपसर्गप्रयोगसामर्थ्यात् । तथा च वचनम् "अथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति" इति ।

इध्मस्याग्न्यर्थस्य प्रोक्षणम्, मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषाभ्याम् । "अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" इति मन्त्रवर्णः । इध्मं प्रकृत्य चाह "तन्मेध्यमेवैतदग्नये करोति" इति । प्रयोजनं तादर्थ्यात्तदभावे न प्रोक्षणम् । यथाऽऽज्यभृथेष्ट्यां परिश्रित्सु च परिधिसंस्कारार्थस्येध्मकाष्ठस्य ।

वेदेरपि चानेन कारणेन स्तरणाभावे न प्रोक्षणम् । यथा गृह्यमेधीये । तत्रापि हि मन्त्रलिङ्गम् "बर्हिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" इति । "तन्मेध्यामेवैतद् बर्हिषे करोति" इति वाक्यशेषः । उपसत्सु तु स्तृताया अप्येकवृत्स्तरणमस्त्येवेति प्रोक्षणं प्रवर्त्तते एव । बर्हिमन्त्रः "स्रुग्भ्यस्त्वा" इति समवेतवचनत्वात् स्रुग्द्वित्वैकत्वयोर्विपरिणम्यते । स्रुगभावे च ज्योतिष्टोमेऽनुबन्ध्यापक्षे स्रुवशब्दस्याप्रयोगः ॥ १६ ॥

शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमिति ॥ १७ ॥

अत्र शेषस्य द्वितीयान्तनिर्देशात्, मूलानां च सप्तम्या गुणविभक्त्या निर्दिष्टत्वात् शेषार्थतेति केचित् । नेत्यपरे । वेदवाक्ये हि शेषस्य मूलार्थतैव गम्यते । एवं ह्याह "अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते ताभिरोषधीनां मूलान्युपनिनयति" इति । तत्संस्कार इव दृश्यते "ता इमा आर्द्रमूला ओषधय" इति । किं च प्रयोजनवद्द्रव्यसंस्कारावगतेरिति । प्रयोजनवद् बर्हिर्द्रव्यं तदनेन संस्क्रियते इति । सूत्रं च यथावेदवाक्यं नेयम् । यश्च 'अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते" इति शेषस्य व्यपदेशः सोऽपि सामस्त्यार्थः । प्रयोजनं नाशदोषादौ (लौकिकोदकेन) मूलोपनिनयनं कर्त्तव्यमेव ॥ १७ ॥

पवित्रे निधाय प्रणीतासु बर्हिर्विस्रꣳस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति ॥ १८ ॥

प्रणीतासु निधानं वाचनिकम् । बर्हिर्विमुच्य पूर्वस्मात्प्रदेशात् त्रिमुष्टिप्रस्तरग्रहणं "व्विष्णोः" इत्यनेन मन्त्रेण । स चायमपच्छेदे मन्त्रः । "पुरस्ताद् गृह्णाति" इति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वचनात्। ततश्च यत्रापच्छेदो नास्ति, यथा पितृयज्ञे, परिच्छिन्न एव गृहीतोऽसौ इति, तत्र मन्त्रो निवर्तते ॥ १८ ॥

ब्रह्मणे प्रदाय सन्नहनं विस्रꣳस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायान्यैरवच्छाद्य वेदिꣳस्तृणात्यूर्णम्म्रदसमिति त्रिवृत् ॥ १९ ॥

ब्रह्मणे प्रदाय प्रस्तरं बर्हिःसन्नहनं विस्रꣳस्य विमुच्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ स्थापयित्वा अन्यैस्तृणैरवच्छाद्य वेदिं त्रिवृच्छादयति "ऊर्णम्म्रदसम्" इत्यनेन मन्त्रेण। त्रिवृदिति त्रिधातु। मन्त्रस्य चोदितार्थाभिधायकत्वात्पितृयज्ञे विपरिणामो बर्हिषः ॥१९॥

[1]उपपत्त्या वा बहुलम् ॥ २० ॥

स्तृणाति ॥ २० ॥

अधरमूलम् ॥ २१ ॥

स्तृणाति। [2]अधस्तात् मूलानि करोति ॥ २१ ॥

पश्चादपवर्गम् ॥ २२ ॥

पश्चाच्चापवर्गः समाप्तिर्भवति, न प्रागुदग्वा। ब्रह्मणे प्रदानं दृष्टार्थम्, व्यापृतहस्तः स्तरणं कथं नाम कुर्यादिति। तेन पितृयज्ञे न भवति। गृहमेधीयेऽपि च केचित्स्तरणाभावान्न प्रदानमिच्छन्ति। नेत्यपरे। अस्ति हि तत्र व्यापारः सन्नहन-विस्रंसननिधानाच्छादनानि। प्रकृतौ हि तानि प्रत्तप्रस्तरेणाध्वर्युणाऽनुष्ठितानि, इहापि तद्वत्क्रियेति ॥ २२ ॥

[3]प्रबृहं वा ॥ २३ ॥

---

१. न त्रिवृत्, अपितु यावतीभिरावृद्भिर्भवति वेदेः स्तरणं तावतीभिः निविडं घनं यथा स्यात्तथा कर्तव्यमित्यर्थः।

२. पूर्वस्तृतस्य बर्हिषो मूलानि पश्चात्स्तीर्यमाणबर्हिषोऽग्रैः प्रच्छादनीयानीत्यर्थः।

३. एवं च प्रागपवर्गमेव कृतं भवति। वेदेः पश्चिमपार्श्वे स्तीर्त्वा तस्याग्राणियद्यादिनोत्पाट्य तेषामधस्तादन्यस्य बर्हिषो यथा मूलानि भवन्ति तथा स्तृणीयात्। प्रबृहमिति णमुल्। सौत्रो गुणाभावः। तेन आभीक्ष्ण्यार्थलाभः। श्रुतौ तु 'प्रबर्हम्' इति गुणघटित एव णमुलन्तः प्रयोगो दृश्यते।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वृह निष्कर्षे, निष्कृष्य निष्कृष्य । "अथोऽअपि प्रवर्हꣳस्तृणीयात्" इति वचनात् । अस्मिंश्च पक्षे मन्त्रावृत्तिं नेच्छन्ति स्तरणक्रियासातत्यात् । इतरत्र प्रतिमुष्टि क्रियाविच्छेदान्मन्त्रावृत्तिरिष्यते स्तरणद्रव्यान्यत्वात् । यद्यपि च स्तीर्यमाणैकवेदिद्रव्यविषया स्तरणक्रिया, मन्त्रोऽपि तत्परः, अथापि स्तरणद्रव्यान्यत्वमात्रमङ्गीकृत्य सूत्रकृता मन्त्रावृत्तिरभिहिता "न ग्रहणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु" इति ॥ २३ ॥

अत्रोद्वासनमाहवनीयश्रापिणः ॥ २४ ॥

विरोधात् । आहवनीयकल्पने हि हवीꣳषि दह्येरन् । यद्येवं कपालोद्वासनमपि कर्त्तव्यम् ॥ २४ ॥

इध्मात्समिधमादायाहवनीयं कल्पयत्युपर्युपरि प्रस्तरं धारयन् ॥ २५ ॥

उपर्युपरीति सामीप्ये । प्रस्तरं धारयन्त्समिधाऽऽहवनीयं समर्थं करोति[1] । तच्चैतत्समर्थीकरणमग्नेरेव, दृष्टार्थत्वात् । न तत्कार्यापन्नानामपां परिश्रितां वा ॥ २५ ॥

उल्मुके उद्दूहत्यनुयाजाꣳश्चेत् ॥ २६ ॥

अनुयाजार्थमुल्मुकोद्दूहनम् । तत्संस्पर्शनेन ह्यग्नेरनुयाजार्थस्यायातयामतोपजन्यते । तत्संस्कारप्रयोजनत्वाच्चोल्मुकयोराहवनीयानुगमने ततो नानयनं गार्हपत्यादेव प्रणीयते इति । तयोश्च पुनरनुसंस्पर्शनविस्मरणेऽनुयाजनिर्वृत्युत्तरकालं नाहवनीये तत्संस्पर्शनम्. तदर्थसंस्कारकत्वात् । ननु चोत्तरपदार्थाग्निसंस्कारार्थताऽपीष्यते । तथा ह्याह "ते पुनरनुसंस्पर्शयन्ति" इति प्रकृत्य "अयातयाम्नि यदत ऽऊर्द्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहै" इति । न, केवलानुयाजार्थत्वात् । तत् कुतः ? वचनात् "ते वाऽएतेऽउल्मुकेऽउद्दूहन्त्यनुयाजेभ्य" इति । इतरदर्थवादप्रायम् । तथाच सूत्रकारः "अनुयाजाꣳश्चेत्" इति । तच्चैतद्यागाभिनिर्वृत्यर्थद्रव्यादृष्टसंस्कारत्वादुदकेऽपि भवति ॥ २६ ॥

इति कर्कभाष्यसहितकात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयाध्यायस्य सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

---

१. समिदाधातेन क्लृप्तसमिन्धनेध्मादिज्वलनसमर्थं करोति । लोकेऽपि काष्ठादिना पूर्वमग्निमाहत्य पश्चात् सन्धुक्षणं क्रियते, एवमत्रापीति भावः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

**परिधीन्परिदधात्यार्द्रानेकवृक्षीयान्बाहुमात्रा-
न्पालाशवैकङ्कतकार्ष्मर्यबैल्वान्पूर्वालाभे
पूर्वालाभ ऽउत्तरान् खादिरौदुम्बरा-
न्वा मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व
इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥**

परिधीयन्त इति परिधयः। संज्ञा चैषा याज्ञिकी। न हि लोके परिधिशब्दः प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया गवादिशब्दवत्क्वचिद्रूढः। न च यूपादिवत् संस्कारनिमित्तता शक्याऽत्रसातुम् संस्काराणामविधानात्। गम्यते चात्रावयवार्थः सर्वतो धानात्परिधय इति। यूपे त्ववयवार्थो नावगम्यते। तत्संस्काराश्च विहिताश्छेदनादयः। तेन तन्निमित्तताऽवगम्यते यूपशब्दस्य। ननु चैवं सति परिधानात्परिधय इति चत्वारः प्राप्नुवन्ति। न, उपदेशसामर्थ्यान्मध्यमदक्षिणोत्तरानीति। यत्र तु नैवंविधं वचनं न च चोदकानुवृत्तिस्तत्र चत्वार एव भवन्ति। यथा पितृमेधे "वारणान्परिधीन्परिधाय" इति। प्रवर्ग्येऽपीति चेत्--न, मध्यमश्रवणात् "हुत्वा मध्यमे परिधावुपश्रयति" इति। त्रयाणां च मध्यमो भवति। पैतुदारवेषु चतुःसंख्याऽस्त्विति चेत्--न, सूत्रारम्भसामर्थ्यात् "पूर्ववत्" इति। परिधानयोगनिमित्तत्वे च परिधिशब्दस्य पितृमेधादौ न धर्मप्राप्तिः। न ह्यत्र धर्मोपलक्षणार्थं परिधिशब्दोऽग्निहोत्रादिशब्दवत्[१]। संज्ञा तर्ह्यनर्थिका। न, संव्यवहारार्थत्वात् "परिधिपरिधान ँ् शकलान्याधाय मत्या" इति।

एकवृक्षीयानिति। उत्तरसूत्रादेवैकजातीयत्वे प्राप्ते एकवृक्षव्यक्त्यर्थमेवैकवृक्षीयग्रहणम्। अपरे तु वचनाभावान्नैवमिच्छन्ति। न ह्येकत्वावच्छिन्नवृक्षव्यक्तिपरं वचनमस्ति। अस्ति च जातिपरं वचनं "ते वै पलाशाः स्युः" इति। ननु पालाशादिग्रहणादेवैतत्सिद्धम्। सत्यमेवम्, अभावे उत्तारानित्युक्तत्वादेकस्य द्वयोर्वा अभावे उत्तरजातिर्मा भूदित्येकवृक्षीयग्रहणम्। बाहुमात्रान् बाहुप्रमाणान्। पालाशादीनां पूर्वस्य पूर्वस्यालाभे उत्तरोत्तरस्य ग्रहणम्। स चायं प्रतिनिधिः स्यात्पूतीकादिवत्। न वाऽनर्थप्राप्तत्वात्। न ह्यर्थेन परिधिमात्रं प्राप्नोति येन जातिर्नियम्येत। तस्माद्विधानमेवेदम्। पूतीकेषु तु द्रव्यापचारे सामर्थ्यात्सुसदृशद्रव्यप्राप्तौ ईषत्सदृशपूतीकनियम उपपद्यते। प्रयोजनं पूर्वाभावेऽपि न प्रायश्चित्तमिति।

---

१. व्यतिरेके दृष्टान्तः। यथा अग्निहोत्रशब्दो धर्मोपलक्षणार्थो, न तथा परिधिशब्दः। तेन अत्रोपात्ता उपस्पर्शनादयो धर्माः पितृमेधादौ न प्राप्यन्ते।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

खादिरौदुम्बरान् वा। ते चामी खादिरौदुम्बराः अभावे विधानाभावात्पालाशैः सह विकल्प्यन्ते। अपरे तु बैल्वैः सह विकल्पमिच्छन्ति। एवं ह्याम्नायते "ते वै पालाशाः स्युः" इति प्रकृत्य "यदि पालाशान्न विन्देदथोऽअपि वैकङ्कताः स्युर्यदि वैकङ्कतान्न विन्देदथो ऽअपि कार्ष्मर्यमयाः स्युर्यदि कामर्ष्ममयान् न विन्देदथो ऽअपि वैल्वाः स्युरथो खादिराऽअथो औदुम्बरा" इति। तेन कार्ष्मर्यमयाभावे वैल्वखादिरौदुम्बरा विकल्प्यन्ते। आह च—

अभावे च पलाशस्य विकङ्कतविधिर्यतः।
तेन विल्वविकल्पार्हौ खादिरौदुम्बराविति॥

मध्यमदक्षिणोत्तरानिति त्रित्वार्थं क्रमार्थं च। गन्धर्व इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं परिदधाति। त्वाशब्दस्याग्निपरत्वादवभृथे विपरिणाममिच्छन्ति। अग्निपरता च तत्संस्काराभिप्रवृत्तेः। "सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु" इति च व्यक्तमग्निपरत्वम्, अतोऽस्यापि तत्परतैवेति। तदेतन्नातीव सुविचार्यालोचितमिव। परिधिपरत्वाच्छब्दस्य। तत्कथम्? एकवाक्यत्वात्। परिधिर्ह्यत्राभिधीयते "गन्धर्वस्त्वा व्विश्वावसुः परिदधातु" इति। "यजमानस्य परिधिरसि" इति च स्पष्टैव परिधिपरता। तस्मादवभृथेऽप्यनूह एव। यत्पुनरुक्तं "सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु" इति अग्निपरतेति। यदि तस्याग्निपरताऽस्य किमायातम्? अतोऽयमनुपन्यासः। "इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण" इत्यौपचारिकमेतत्, न दक्षिणदिक्संस्थितत्वाद्दक्षिण इति। कुतः? लिङ्गात् "एष वै वीर्यवत्तमो यऽइन्द्रस्य बाहुर्दक्षिण" इति। तेन पितृयज्ञे न विपरिणामः। "मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्ताम्" इति युक्तरूपोऽत्र विपरिणामः। उत्तरशब्दस्य समवेतवचनत्वात्॥ १॥

प्रथमं परिधिꣳ समिधोपस्पृश्य व्वीतिहोत्रमित्यादधाति॥ २॥

प्रथमग्रहणं द्वितीयतृतीयव्युदासार्थम्। उपस्पर्शनञ्च तत्संस्कारः द्वितीयानिर्देशात्। वाक्यशेषाच्च "तेनैतानग्ने समिन्ध्वे" इति। प्रयोजनमवभृथेऽपि क्रियते। अग्नौ तु समिदाधानं दृष्टार्थम्। ततश्चावभृथे न भवति॥ २॥

अनुपस्पृश्य द्वितीयाꣳ समिदसीति॥ ३॥

द्वितीयाग्रहणादुपस्पर्शनमपि प्राप्तं निषिध्यते॥ ३॥

सूर्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनत्वात्॥ ४॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्वाशब्दोऽग्निपरत्वादवभृथे विपरिणम्यते। पुरस्ताच्छब्दश्च दिक्परत्वात्पितृयज्ञे "सूर्यस्त्वा दक्षिणतः पातु" इति। सम्प्रदाये त्वस्याविपरिणाममिच्छन्ति। तेषामयमभिप्रायः—पुरस्ताच्छब्दोऽग्रवचनो न दिग्वाचीति। तच्चैतत्परिधिपरिधानाद्यवेक्षणान्तमेकं कर्म कार्यैकत्वात्। एकं हि कार्यमग्निसंस्कारः। तत्कुतः? वाक्यशेषात् "व्वज्राद्वै वषट्काराद् बिभेमि" इति प्रकृत्य तद्धर्मैवैतदग्नये नह्यति" इति। तथा "गुप्त्यै वाऽअभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्तादगोप्तारं करोति" इति। एककर्मत्वे च नैमित्तिकमन्ते भवति। अग्निसंस्कारत्वादग्निकार्यापन्नारदासु परिश्रित्सु च भवति। ननु च वषट्कारभीतिनिमित्तं परिधानमिति। तेनावषट्कारे जुहोतौ न प्रवर्त्तत इति। नैतदेवम्, न हि कश्चिद्वषट्काराद्बिभेति। न च तद्भयं परिधिभिरपनीयते। तेनाग्निसंकारविध्यर्थवादप्रायमेतत्। स चादृष्टो ऽग्निसंस्कारो, दृष्टस्यासम्भवात् ॥ ४ ॥

आवृत्य व्वेदिं बर्हिस्तृणे तिरश्ची निदधाति सवितुरिति ॥ ५ ॥

"अथ स्तीर्णां वेदिमुपावर्त्तते स द्वे तृणे ऽआदाय तिरश्ची निदधाति" इति हि श्रूयते। तिरश्ची इत्युदगग्रे। अत एव प्रागग्रं वेदेस्तरणम्। आवृत्य वेदिमित्यवाच्यम्। सामर्थ्यादेव तत्प्राप्तेः। वाच्यं स्याद्वेद्यधिकरणार्थत्वात्। अन्यथा हि न ज्ञायते क्वैते तृणे निधीयेते इति ॥ ५ ॥

अन्ये वाऽयुक्तत्वात् ॥ ६ ॥

अन्ये वा तृणे उपादेये, न वेदिसम्बन्धिनी। कुत एतत्? अयुक्तत्वादन्येषाम्। इतरेषां च बर्हिस्तृणानां वेदिस्तरणे विनियुक्तत्वात्। न च विनियुक्तं वचनमन्तरेणार्थान्तरे विनियोगमर्हति "वेदितृणे अध्वर्युरादत्ते" इति यथा। नन्वत्रापि वचनमस्ति "तस्या द्वे तृणे ऽआदाय" इति। न, पञ्चम्यभावात्। पञ्चम्या ह्ययमर्थो लभ्यते। षष्ठ्याऽपि ह्ययमर्थो लभ्येत इति चेत्—सत्यं लभ्यते विभक्तिव्यत्ययेन। अस्तु व्यत्यय इति चेत्। न, न्यायविरोधात् षष्ठ्यर्थस्यासम्भव इति चेत्—सप्तम्यर्थे षष्ठी भविष्यति। एवं चावश्यं भाविनि व्यत्यये न न्यायविरुद्धो विनियुक्तस्य विनियोग आश्रितो भविष्यति। तस्मादप्रकृते तृणे आदाय वेद्यां निदधातीति सूत्रार्थः ॥ ६ ॥

तथाचोत्तरसूत्रम्—

अन्यत्रापि तृणार्थे ॥७॥

अतोऽन्यत्रापि तृणार्थेऽन्यान्येव तृणानि ग्रहीतव्यानि। यथा "उपावीरसीति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तृणमादाय" इति। कुत एतत्? अयुक्तत्वादेव। युक्तग्रहणे ह्यादरं करोति "अथ स्तीर्णायै वेदेर्द्वे तृणेऽअध्वर्युरादत्ते" इति। ननु "विशये लौकिकम्" इत्यनेनैव सिद्धत्वादवाच्यमेतत्। नैतदेवम्, तद्धि सर्वार्थनिराकरणविषयम्। सर्वार्थतया ह्यग्निद्रव्ये प्राप्ते "अग्निनुपसमाधाय स्तुवन्ति" इत्यत्र, "उल्कुषीमेवादायोपपरेयात्" इत्यत्र च लौकिकमुपादेयम् इत्येवमर्थम्। ननु चैवमग्नीनां सर्वार्थताविरोधः। न। निर्दिष्टहोमादिसर्वकार्यार्थत्वाददोषः। इदन्त्वसर्वार्थत्वात्कार्यविशेषद्रव्यनिराकरणविषयम्[1] ॥ ७ ॥

यूपाञ्जने च सर्पिः ॥८॥

अन्यदेव ग्राह्यम्। प्रकरणं ह्यसंयुक्तविधानात्स्थाल्यस्य सर्वार्थता। तेन पशावपि सर्वार्थमेवैतदाज्यमिति यूपाञ्जनमाशङ्क्यते। यद्येवं किमिति न भवति? प्राकृतकार्यविशेषसम्बन्धादित्यदोषः। कार्यविशेषसम्बन्धाविशेषादस्य "विशये लौकिकम्" इत्यनेन तर्हि पुनरुक्तता। न, तद् वाक्यावगतकार्यविशेषसम्बन्धविषयम्। इदं तु प्रकरणावगतकार्यविशेषसम्बन्धविषयमित्यदोषः।

"अन्यत्रापि तृणार्थे" इत्यस्यापरा व्याख्या-"अन्ये वाऽयुक्तत्वात्" इत्यनेनैवोपाकरणतृणादिष्वप्यन्यत्वसिद्धाववाच्यमेतदित्यतोऽन्यथा [2]व्याख्यायते। अन्यत्रापि तृणार्थे बर्हिस्तृणसदृशेभ्योऽन्यानि तृणानि भवन्ति। तत्सादृश्यं च संस्कारैर्भवति। तेभ्योऽन्यान्यसंस्कृतानीत्यर्थः। कुत एतत्? बर्हिःशब्दस्य जातिनिमित्तत्वात्। संस्कारनिमित्तताऽप्याशङ्क्यत ऐवेति चेत्, संस्कृतेषु बर्हिस्तृणेषु बर्हिःशब्दं प्रयुञ्जते याज्ञिकाः। न असंस्कृतेष्वपि शब्दप्रयोगात्, 'बर्हिरादाय गावो गता' इति। सादृश्यात्स प्रयोग इति चेत्-न, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। यदि संस्कारनिमित्तस्तदा सादृश्याच्चासौ प्रयोगः। तत्र कथं बर्हिःशब्देन जातिनिमित्तेनैवोद्दिश्य संस्कारविधानमुपपद्यते बर्हिरासादयति, बर्हिः प्रोक्षतीति च। जातिनिमित्तत्वे पुनरेष दोषो न भवति। तस्माज्जातिनिमित्तः। एवं चेद् "बर्हिषा यूपावटं स्तृणाति" इत्येवमादौ संस्काराणामप्राप्तिः। अत इदमुक्तम्-"अन्यत्रापि तृणार्थे" इति।

"यूपाञ्जने च सर्पिः" इत्येतदपि केचिदेवं व्याचक्षते। तदयुक्तम्, उक्तो ह्ययमर्थो "घृतमाज्ये लिङ्गात्" इति। तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ॥ ८ ॥

पुरोडाश-पयस्या-धानासु चेच्छन् ॥ ९ ॥

---

१. वेदिस्तरणरूपकार्यविशेषार्थबर्हिर्द्रव्यस्य सर्वार्थत्वनिराकरणविषयमित्यर्थः।

२. बर्हिःशब्दस्य जातिवाचित्वं पूर्वं साधितम्, तथाप्यत्राग्निहोत्रशब्दस्येव धर्मलक्षणार्थत्वे प्राप्ते तन्निराकरणं क्रियत इति न पौनरुक्त्यमिति ज्ञेयम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

"पुरोडाशमात्रामैन्द्रवायवे प्रास्यति, पयस्यां मैत्रावरुणे, आश्विने धाना" इति। अत्रेच्छया लौकिकानि गृह्यन्ते, इच्छया प्राकरणिकानि। तुल्यशास्त्रत्वाद्विकल्पः। अपरे तु न्यायत एव विकल्पमिच्छन्ति। सवनीययागशेषस्य "हविःशेषभक्ष" इत्यनेन यजमानाशने विनियोगः। अत्र च पुरुषार्थत्वादभक्षणेऽप्यदोषः। ननु चैवं सति प्राकृतं चतुर्द्धाकरणं कस्मान्न भवति। न। अन्यत्र विनियोगशासनात्। अत इदमुक्तं "पुरोडाशपयस्याधानासु चेच्छन्" इति[१] ॥ ९ ॥

तयोः प्रस्तर ँ स्तृणात्यूर्णम्म्रदसमिति ॥१०॥

तयोर्विधृत्योरुपरि प्रस्तरं स्तृणाति "ऊर्णम्म्रदसम्" इत्यनेन मन्त्रेण। अङ्गप्रधानार्थजुहूधारणार्थत्वात्। पितृयज्ञे 'देवपितृभ्य' इति विपरिणम्यते मन्त्रः, चोदितार्थाभिधानात् ॥ १० ॥

अभिनिदधात्यात्वा व्वसव इति ॥११॥

अभिनिधानं पाणिद्वयेन क्रियेत, प्रसिद्धिलिङ्गाभ्यामित्युक्तमुत्कराभिन्यासे ॥११॥

सव्याशून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीति ॥ १२ ॥

"अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णाति" इति श्रूयते। प्रतिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं प्रत्युपसर्गप्रयोगसामर्थ्यात्। बर्हिषि च श्रुतौ समर्पणं विहितम् "अथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति" इति। सूत्रितं च "बर्हिः प्रतिगृह्य" इति।

घृताच्यसीति मन्त्रश्चोदितार्थाभिधानाद्विकृतौ विपरिणम्यते। यथा गृहमेधीयादावनाज्यरुगासादने "घृताच्यसि" इति पदद्वयं निवर्त्तते। घृतमञ्चितम् [निहितम्] अस्यामिति घृताची।

अपरे त्वाहुः—घृतमच्यतेऽनयेति घृताची। तदेतदयुक्तमिव। उपभृति ध्रुवायां चासम्भवात्। न हि ताभ्यां घृतमच्यते [हूयते]। चिन्तायाः प्रयोजनं करणपक्षे न विपरिणामः[१] प्रियेण धाम्नेत्यस्याज्यप्रयोगमिच्छन्ति केचित्। धामशब्दस्याज्यविषयत्वात्। "एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यम्" इति हि श्रूयते। या त्वं घृताच्यसि जुहूश्च नाम्ना सेदं प्रिये सद आसीद प्रियेण धाम्नाऽऽज्येनोपेता सती इति वाक्यार्थः। तदेतदनुपपन्नम्। न हि धामशब्द आज्यविषयः। "धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि

---

१. प्रकृतावुपभृद्ध्रुवयोश्चोदितार्थाभिधानाभावाद्विकृतौ गृहमेधीयादौ विपरिणामो न प्राप्नोति। सिद्धान्ते तु स भवतीति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नामानि जन्मानि" इति ह्यभियुक्तोपदेशः। तस्मात्प्रियेण धाम्ना [नाम्ना] अभिहिता सतीदं प्रियं सद आसीदेति। यत्तु धामशब्द आज्ये दृश्यते, स कथञ्चिदुपचारवृत्त्या प्रतिपत्तव्यः ॥ १२ ॥

एवमितरे ऽउत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं बर्हिष्युपभृतं ध्रुवां चावकृष्टे अनुपूर्वम् ॥ १३ ॥

एवम् [प्रतिगृह्य] इतरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं बर्हिष्यासादयति। के इतरे इत्यत आह—उपभृतं ध्रुवाञ्च अनुपूर्वमवकृष्टे [अपकृष्टे]। मन्त्रान्तरविधानाद् "बर्हिषि" इति च प्रस्तरनिरासार्थत्वात् एवंशब्दः प्रतिग्रहणविषयः, समर्प्पणपूर्वकं ग्रहणं यथा स्यादिति।

नन्वितरे इत्युक्तत्वादुपभृतं ध्रुवां चेत्यवाच्यम्। वाच्यं वा, स्रुगासादनप्रतीत्यर्थत्वात्। इतरथा ह्याधेयस्याज्यस्यासादनं प्रतीयेत, न गुणत्वादधिकरणस्य। अथ पुनरुपभृद्ध्रुवाग्रहणे क्रियमाणे स्रुगासादनमेतदिति ज्ञापितं भवति। तत्कथमिति चेत्। वचनात् "घृताच्यसि जुहूर्नाम्नेति जुहूम्, उपभृन्नाम्नेत्युपभृतम्, ध्रुवा नाम्नेति च ध्रुवाम्" (इति)। लिङ्गाच्च "जुहूर्नाम्ना" इत्येवमादेः। प्रजोजनमाज्याभावे ऽप्यासादनमिति।

अपरे तूपभृद्ध्रुवाग्रहणस्य फलं व्यावर्णयन्ति पृषदाज्यपात्रस्य सादनव्युदासार्थम्। तत्पुनराचार्येणाभिहितमेव "औपभृतासादनम्" इत्युक्त्वा "प्रियेण धाम्नेति वा ऽविशेषोपदेशात्" इति। पृषदाज्यपात्रस्य वाऽवकृष्टत्वव्युदासार्थमुपभृद्ध्रुवाग्रहणम्। तत्कथम्। अनुपभृद्विकारत्वात्। उपभृतो ह्युपधारणं कार्यम्। न च तत् पृषदाज्यपात्रेण क्रियते। अत एवार्थगृहीतत्वात्तस्य आसादनादि [आसादनं प्रोक्षणं च] न भवति ॥ १३ ॥

[1]पुरोडाशावभिघार्योद्वास्योपस्तीर्णे निधायानक्ति "यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो व्वितस्थे। आत्मन्वान् सोम घृतवान् हि भूत्वाऽग्निं गच्छ स्वयं-जमानाय व्विन्दे"ति ॥ १४ ॥

---

१. अयमत्र क्रमः—प्रथनं वेदेन पुरोडाशविभस्मीकरणम्, ततः पात्र्याः स्थापनम्, पुरोडाशयोरभिघारः पात्र्याः स्थानद्वये उपस्तारः, अथवा प्रथमं पात्र्यामुपस्तारस्ततः पुरोडाशयोरभिघारः, उदगुद्वासनम्, वेदेन पुनर्विरजस्करणम्, स्थापनम्, पात्र्या उपरि प्राणदानमिति देवभाष्ये।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

"पुरोडाशमात्रामैन्द्रवायवे प्रास्यति, पयस्यां मैत्रावरुणे, आश्विने धाना" इति। अत्रेच्छया लौकिकानि गृह्यन्ते, इच्छया प्राकरणिकानि। तुल्यशास्त्रत्वाद्विकल्पः। अपरे तु न्यायत एव विकल्पमिच्छन्ति। सवनीययागशेषस्य "हविःशेषभक्ष" इत्यनेन यजमानाशने विनियोगः। अत्र च पुरुषार्थत्वादभक्षणेऽप्यदोषः। ननु चैवं सति प्राकृतं चतुर्द्धाकरणं कस्मान्न भवति। न। अन्यत्र विनियोगशासनात्। अत इदमुक्तं "पुरोडाशपयस्याधानासु चेच्छन्" इति[1] ॥ ९ ॥

तयोः प्रस्तर ꣳ स्तृणात्यूर्णम्म्रदसमिति ॥१०॥

तयोर्विधृत्योरुपरि प्रस्तरं स्तृणाति "ऊर्णम्म्रदसम्" इत्यनेन मन्त्रेण। अङ्गप्रधानार्थजुहूधारणार्थत्वात्। पितृयज्ञे 'देवपितृभ्य' इति विपरिणम्यते मन्त्रः, चोदितार्थाभिधानात् ॥ १० ॥

अभिनिदधात्यात्वा व्वसव इति ॥११॥

अभिनिधानं पाणिद्वयेन क्रियेत, प्रसिद्धिलिङ्गाभ्यामित्युक्तमुत्कराभिन्यासे ॥११॥

सव्याशून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीति ॥ १२ ॥

"अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णाति" इति श्रूयते। प्रतिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं प्रत्युपसर्गप्रयोगसामर्थ्यात्। बर्हिषि च श्रुतौ समर्पणं विहितम् "अथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति" इति। सूत्रितं च "बर्हिः प्रतिगृह्य" इति।

घृताच्यसीति मन्त्रश्चोदितार्थाभिधानाद्विकृतौ विपरिणम्यते। यथा गृहमेधीयादावनाज्यरुगासादने "घृताच्यसि" इति पदद्वयं निवर्त्तते। घृतमञ्चितम् [निहितम्] अस्यामिति घृताची।

अपरे त्वाहुः—घृतमच्यतेऽनयेति घृताची। तदेतदयुक्तमिव। उपभृति ध्रुवायां चासम्भवात्। न हि ताभ्यां घृतमच्यते [हूयते]। चिन्तायाः प्रयोजनं करणपक्षे न विपरिणामः[1] प्रियेण धाम्नेत्यस्याज्यप्रयोगमिच्छन्ति केचित्। धामशब्दस्याज्यविषयत्वात्। "एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यम्" इति हि श्रूयते। या त्वं घृताच्यसि जुहूश्च नाम्ना सेदं प्रिये सद आसीद प्रियेण धाम्नाऽऽज्येनोपेता सती इति वाक्यार्थः। तदेतदनुपपन्नम्। न हि धामशब्द आज्यविषयः। "धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि

---

१. प्रकृतावुपभृद्ध्रुवयोश्चोदितार्थाभिधानाभावाद्विकृतौ गृहमेधीयादौ विपरिणामो न प्राप्नोति। सिद्धान्ते तु स भवतीति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नामानि जन्मानि" इति ह्यभियुक्तोपदेशः। तस्मात्प्रियेण धाम्ना [नाम्ना] अभिहिता सतीदं प्रियं सद आसीदेति। यत्तु धामशब्द आज्ये दृश्यते, स कथञ्चिदुपचारवृत्या प्रतिपत्तव्यः॥ १२॥

एवमितरे ऽउत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं बर्हिष्युपभृतं ध्रुवां चावकृष्टे अनुपूर्वम्॥ १३॥

एवम् [प्रतिगृह्य] इतरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रं बर्हिष्यासादयति। के इतरे इत्यत आह—उपभृतं ध्रुवाञ्च अनुपूर्वमवकृष्टे [अपकृष्टे]। मन्त्रान्तरविधानाद् "बर्हिषि" इति च प्रस्तरनिरासार्थत्वात् एवंशब्दः प्रतिग्रहणविषयः, समर्प्पणपूर्वकं ग्रहणं यथा स्यादिति।

नन्वितरे इत्युक्तत्वादुपभृतं ध्रुवां चेत्यवाच्यम्। वाच्यं वा, स्रुगासादनप्रतीत्यर्थत्वात्। इतरथा ह्याधेयस्याज्यस्यासादनं प्रतीयेत, न गुणत्वादधिकरणस्य। अथ पुनरुपभृद्ध्रुवाग्रहणे क्रियमाणे स्रुगासादनमेतदिति ज्ञापितं भवति। तत्कथमिति चेत्। वचनात् "घृताच्यसि जुहूर्नाम्नेति जुहूम्, उपभृन्नाम्नेत्युपभृतम्, ध्रुवा नाम्नेति च ध्रुवाम्" (इति)। लिङ्गाच्च "जुहूर्नाम्ना" इत्येवमादेः। प्रजोजनमाज्याभावे ऽप्यासादनमिति।

अपरे तूपभृद्ध्रुवाग्रहणस्य फलं व्यावर्णयन्ति पृषदाज्यपात्रस्य सादनव्युदासार्थम्। तत्पुनराचार्येणाभिहितमेव "औपभृतासादनम्" इत्युक्त्वा "प्रियेण धाम्नेति वा ऽविशेषोपदेशात्" इति। पृषदाज्यपात्रस्य वाऽवकृष्टत्वव्युदासार्थमुपभृद्ध्रुवाग्रहणम्। तत्कथम्। अनुपभृद्विकारत्वात्। उपभृतो ह्युपधारणं कार्यम्। न च तत् पृषदाज्यपात्रेण क्रियते। अत एवार्थगृहीतत्वात्तस्य आसादनादि [आसादनं प्रोक्षणं च] न भवति॥ १३॥

[1]पुरोडाशावभिघार्योद्वास्योपस्तीर्णे निधायानक्ति "यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो व्वितस्थे। आत्मन्वान् सोम घृतवान् हि भूत्वाऽग्निं गच्छ स्वयं-जमानाय व्विन्दे"ति॥ १४॥

---

१. अयमत्र क्रमः—प्रथनं वेदेन पुरोडाशविभस्मीकरणम्, ततः पात्र्याः स्थापनम्, पुरोडाशयोरभिघारः पात्र्याः स्थानद्वये उपस्तारः, अथवा प्रथमं पात्र्यामुपस्तारस्ततः पुरोडाशयोरभिघारः, उदगुद्वासनम्, वेदेन पुनर्विरजस्करणम्, स्थापनम्, पात्र्या उपरि प्राणदानमिति देवभाष्ये।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उपस्तीर्ण इति पूर्वतरं द्रष्टव्यम्। तद्भूतोपदेशात्। उद्वास्योपस्तरणमशक्यं कर्त्तुम्। अभिघारणं हविर्मात्रस्य स्यात् तत्सम्बन्धेनोपदेशात् "यद्वै हविरभ्यक्तं यदभिघारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यम्" इति। सूत्रकारस्तु पुरोडाशैर्लक्षयति ॥ १४ ॥

यथादेवतमन्यत् ॥ १५ ॥

इति उक्तार्थम् ॥ १५ ॥

प्रत्यनक्ति कपालानि "यानि धर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति व्वेधसः पूष्णस्तान्यपि व्रतऽइन्द्रवायू व्विमुञ्चतामि' ति ॥ १६ ॥

कपालोद्देशेन विधानसामर्थ्यात्प्रतिकपालमञ्जनम्। युगपच्चाशक्यत्वात्। एवं सति "यानि कपालानि" इति बहुवचनमञ्जनक्रियाव्यवच्छिन्नसमुदायापेक्षम्, पात्रप्रोक्षणमन्त्रवत्पूजार्थं वा ॥ १६ ॥

तूष्णीं वा ॥ १७ ॥

कपालाञ्जनम् ॥ १७ ॥

संख्ययोद्वासयति ॥ १८ ॥

'सङ्ख्याशब्देन करणभूतेनोद्वासयति' इत्येतदुक्तं भवति। तत्रैतद्विचार्यते-किमेकमेकमिति प्रयोगः सर्वत्र, उत एकं द्वे त्रीणीति, उत प्रथमं द्वितीयं तृतीयमिति। एकमुद्वासयामीति प्रतिकपालं प्रयोगः। एकमिति हि सङ्ख्याशब्दः। स च प्राथम्यादविरोधाच्च सर्वत्र प्रयुज्यत इति। तदेतदयुक्तम्, न ह्येकशब्दः सर्वत्र प्रयुज्यमानः समर्थो भवति। एवं चेत् 'एकं द्वे त्रीणि' इति प्रयोगः, तथा सति यथावत्संख्यासंख्येयसम्बन्धात्सामञ्जस्योपपत्तिः। एतदपि नोपपद्यते। न हि द्वितीये कपाले द्वित्वविशिष्टमुद्वासनम्, तथा तृतीये चतुर्थे च। अतः पूरणप्रत्ययान्ता सङ्ख्या परिगृह्यते, प्रथमं द्वितीयं तृतीयमित्येवमादि। एवं सङ्ख्ययोद्वासनं कृतं भवति, यथावत्सङ्ख्यासंख्येयसम्बन्धश्च। तथा च कपालनाशे संवृत्ते प्रायश्चित्तवचनमुपपद्यते। ननु च प्रथमशब्दस्य द्वितीयापेक्षत्वाद्विकृतावेककपाले ऽप्रयोगः। उच्यते—न विकृतिवशेन प्रकृतौ पदार्थावधारणमुपपद्यते। प्रकृतिवशेन हि विकृतावावधारणं युक्तरूपम्। अतो यत्किञ्चिदेतदिति ॥ १८ ॥

प्रियेण धाम्नेति हवीꣳषि वेद्यां कृत्वा ध्रुवाऽ असदन्निति सर्वाण्यालभते ॥ १९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बहुवचनं स्थाल्यपेक्षया । सर्वशब्दश्च जौहवाद्यपेक्षः । मुख्यक्रमेण चासादनालम्भने क्रमान्तराभावात् । यज्ञपतिशब्दश्च बहुयजमानके विपरिणम्यते ॥ १९ ॥

पाहि मामित्यात्मानम् ॥ २० ॥

आलभते इति वर्त्तते । स चायमात्मसंस्कारः करिष्यमाणप्रयोजनः । ततश्चाश्वमेधेऽविरोधात्प्रतिप्रस्थात्रा सवनीयाज्यासादनालम्भने कृतेऽध्वर्युरन्नहोमाभिप्रवृत्त एवात्मानं संस्पृशतीति ॥ २० ॥

अत्र वा व्रतोपायनमत्र वा व्रतोपायनम् ॥ २१ ॥

तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ २१ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

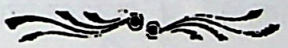

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अथ तृतीयोऽध्यायः

होतृषदनं कृत्वाऽपरेण वेदिꣳ श्रोणिं वोत्त-रेणेध्मात्समिधमादायाग्नये समिध्यमाना-यानुब्रूहीत्याह ॥ १ ॥

होता यस्मिन्सीदति तद्धोतृषदनम् । समाचारादवेधविद्धं स्यात् । तच्च कुशोत्तरीयम् । उपरिष्टात्तृणनिरसनोपदेशसामर्थ्यात् । कृत्वेति । करोतिरयमभूतप्रादुर्भाववचनः शब्दसामर्थ्यात् । दृश्यते च कर्ममध्येऽप्युत्पत्तिर्यूपादीनाम् । स्थापनार्थो वा । "अपरेण वेदिम्" इति प्रदेशनिर्देशात् । किञ्च कृते चोदितत्वात् । प्रक्लृप्तव्यस्य च कर्मण्यभिवृत्तिसामर्थ्यात् । क्रियासातत्याविच्छेदाच्च । यूपाद्वीनां त्वाहत्यैवोत्पत्तिश्चोद्यते । तस्माद्वेषम्यमनेन । यत्तु करोतिरभूतप्रादुर्भावे इति । तदनैकान्तिकम् । अन्यत्रापि दृष्टत्वात् । पादौ करोतीति संस्कारे । गोमयानि करोतीति संहारे । घटमत्र कुर्विति स्थापने । तस्मात्स्थापनार्थ एव । 'अपरेण वेदिम्' इति लिङ्गादध्यवसानम् । "एष वां लोक ऽइत्युदङ्ङेजति" इति प्रकृत्याह "अन्तरा वा ऽएतदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते" इति । 'श्रोणिं वोत्तरेण' इति तु शास्त्रात् । यद्येवं, श्रोणिमुत्तरेणैवेत्यवधारणा । ननु लिङ्गविरोधः । न, तद्गमनविधिशेषत्वात् । "एष वा लोक ऽइत्युदङ्ङेजति" इत्यभिधाय संस्तौति "अन्तरा वाऽएतदाहवनीयं च गार्हपत्यञ्चास्ते" इति । स चोपचारवृत्त्या अन्तराशब्द अन्तरेवान्तरेति ।

इध्मान्समिधं गृहीत्वा "अग्नये समिध्यमानाय" इत्यनुं मन्त्रमाह । स चायमग्निशब्दो जात्यपेक्षः । जातेः पदार्थत्वात् । ततश्च वरुणप्रघासेष्वनूहः । दृश्यते च "आसाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थति" इति प्रकृत्य "अध्वर्युरेवाहाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि" इत्यूहाभावः । तथा "प्रतिपराणीयोदैति प्रतिप्रस्थाता, सम्मृजन्त्यग्निꣳ सम्मृष्टेऽग्नौ" इति । तथा च अध्वर्युरेवाह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृडिढ' इत्येकवचनान्तोऽग्निशब्दः । एवं च सति आज्येऽपि तुल्यत्वादविपरिणाम एव "आज्येनोदेहि" इत्येवमादौ । ननु च "अग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्यामनु ब्रूहि" इति द्विवचनमपि दृश्यते । तज्जातिपरे नोपपद्यत इति । नैष दोषः, वचनं हि तद् व्यक्तिपरम् । व्यक्तेर्हि जातिशब्दमन्तरेण प्रत्यायनानुपपत्तिरिति ॥ १ ॥

होतरिति चैके ॥ २ ॥

होतरित्येवं चैक आहुः । तच्चैतद्धोतृपदमनुब्रूहीत्यस्मात्प्राग्वक्तव्यम् । "तदु हैक ऽआहुरग्नये समिध्यमानाय होतरनुब्रूहि" इति वचनात् ॥ २ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रथमस्थानेन प्राक् स्विष्टकृतः ॥ ३ ॥

स्थानशब्दः सवनाभिप्रायः ॥ ३ ॥

मध्यमेनेडायाः ॥ ४ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृतीडान्तं मध्यमेन सवनम् ॥ ४ ॥

शेषमुत्तमेन[1] ॥ ५ ॥

स चायं सवनधर्म उच्चैर्धर्मकाणाम्, न यजुषाम्। यस्य ह्यूच्चैर्धर्मस्तस्य तद्गतो विशेषो वक्तुं युज्यते इति ॥ ५ ॥

"सन्तन्वन्निव मेऽनुब्रूही" त्याह यजमानः ॥ ६ ॥

स चायं होतृसम्बोधनार्थत्वात् प्रोषितेन न प्रयोक्तव्यः। इहैव होतृसम्बोधनमन्यः करोति। तदुक्तं "गुणेषु प्रतिनिधिः परार्थत्वात्" इति। सत्रेषु चैक एवानुवदति। न ह्यत्रात्माभिवादिपदसम्बन्धेऽप्यात्मनः किंचित्प्रार्थ्यते, यदनुच्चारणे यजमानानां संस्कार-परिलोप आशङ्क्येत। तस्मादेक एवाहेति ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां चावबाधते पाद्याभ्यां वेदमह-ममुमवबाध ऽइति द्वेष्यम् ॥ ७ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यां चावबाधते। अवबाधनमाक्रमणम्। चशब्दाद्यजमानः। "इदम-हममुमवबाधे" इत्यनेन मन्त्रेण द्वेष्यम्। एवञ्च अमुमित्यस्य स्थाने द्वेष्यस्य नामादेशः। स च क्रत्वर्थो, न पुरुषार्थः। भ्रातृव्यमित्युपदेशसामर्थ्यात्। यदि हि पुरुषार्थत्वं स्यान्न द्वेष्यस्याभावे भ्रातृव्यावबाधमुपदिश्येत। उपदिश्यते च। तस्माक्रतूपकारार्थं द्वेष्य-स्यावबाधनमिति निरवद्यम्।

पाद्याभ्यां वेति इयमवधारणा। माध्यन्दिनीयायां ह्यविशेषपाठः "तस्मादेतास्व-नूच्यमानासु यं द्विष्यात्तमङ्गुष्ठाभ्यामवबाधेत" इति। काण्वीयायां तु विशेषपाठः "पाद्याभ्यामङ्गुष्ठाभ्याम्" इति। इष्यते च स मान्यस्य विशेषविषयता। अनो न विकल्पः, पाद्याभ्यामेवेत्यवधार्यत इति। "इदमहम्" इति च सत्यप्यात्माभिवादिपद-प्रयोगे पुरुषार्थरूपताऽभावात्सत्रेष्वविपरिणामः। अत वैकः कुर्यादिति ॥ ७ ॥

---

१. इडात आरभ्य कर्मापवर्गान्तं सर्वं ऋग्मन्त्रा निगदमन्त्राश्च उत्तमेन सवनेन प्रयोज्याः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अभावे द्विषन्तं भ्रातृव्यमिति वा ॥ ८ ॥

द्वेष्यस्याभावे "द्विषन्तमवबाधे" "भ्रातृव्यम्" [अवबाधे] इति वा प्रयोगः। अत्र च क्रत्वर्थेऽप्यवबाधने "अमुष्येति द्विषच्छब्देऽभिचरन्नन्यत्रापि" इत्यभिधानाद्यद्यभिचरन्नामादिशति तत उदकोपस्पर्शनं भवति। ननु च द्वेष्यद्विषतोर्नामादेशोऽवश्यम्भावी तत्र को विशेष उच्यते ? बुद्धिस्थ इति ब्रूमः। यदाऽभिचारबुद्धया नामादेशस्तदैवोदकस्पर्शनम्, न क्रत्वर्थरूपतायामिति।

अन्ये त्वत्र नैवाभिचारमिच्छन्ति। न ह्यत्र वचनमस्ति, यथा वज्राभिमर्शनजपे "द्विषतो व्वध इति यदि नाभिचरेत्" इत्युक्त्वा "यद्यु ऽअभिचरेत् अमुष्य व्वध इति ब्रूयात्" इति। एवं स्फ्योदकप्रहरणेऽपि वचनम्। तथा स्तम्बयजुर्हरणं "यद्यु ऽअभिचरेदमुमतो मा मौगिति ब्रूयात् इति। वचनपूर्वकं च तत्सूत्रम् "अमुष्येति द्विषच्छब्देऽभिचरन्नन्यत्रापि" इति। न चेह वचनम्। अतोऽभिचाराभावात्कुत उदकोपस्पर्शनम् ॥ ८ ॥

यावत्सामिधेनि व्वेदेदमहं तावतिथेन व्वज्रेणेति ॥ ९ ॥

प्रयाजार्थमिदमारभ्यते—यावत्यः सामिधेन्योऽस्मिन्कर्मणीति वेद विजानीयात् "इदमहं तावतिथेन वज्रेण" इति। ननु चात्र पञ्चदशैव सामिधेन्यः। तत्र यावत्सामिधेनिवेदेत्यवाच्यम्। सत्यमेवमेव हि ता अभिविधीयन्ते संख्याप्रवृत्तिज्ञापनार्थम्। एकविंशति अथ चैकविंशतिसामिधेनीरपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादिति। 'इदमहमनुमवबाधे" इत्यत्राहिते एव इदमहमनु इति शब्दे पुनरिहोच्चारणं "तावतिथेन वज्रेण" इत्यस्यावसरविधानार्थम्। 'तावतिथ' इति च पूरणप्रत्ययान्तः, तावतां पूरणस्तावतिथ इति। पञ्चदशानां पूरणः पञ्चदश इति। यद्येवं पित्र्यायां सामिधेनीत्रित्वे तृतीयप्रत्ययान्तत्वात् त्रिशब्दस्य तृतीयेनेति प्रयोगः। उपसत्सु च "नान्तादसङ्ख्यादेर्मट्" इति मट्प्रत्ययान्तत्वान्नवशब्दस्य नवमेनेति प्रयोगः ॥ ९ ॥

प्रतिप्रणवमाधानम् ॥ १० ॥

सामिधेन्यनुवचनं कुर्वतो होतुः प्रणवे प्रणवे इध्माधानं कुर्यात्। स चायं कालार्थः संयोगः उभयोरन्यर्थत्वात्। इध्मो ह्यग्नीन्धनार्थः, सामिधेन्योऽपीध्मधानानुवादिन्यः। न च वचनमन्तरेण गुणयोर्गुणगुणितेष्यते। यत्तु "सामिधेनी याज्या इध्म ऽएवाहुतिः"

---

१. द्विषन्तमवबाधे इति शेषः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति, स्तुतिमात्रं तत् कालार्थेऽप्युपपद्यते। प्रयोजनं मानुषादपचारादनुक्तायां सामिधेन्यां प्रक्षिप्ते इध्मकाष्ठे सामिधेन्यनूच्यत एवेति। उभयं चैतदिन्धनाभावे ऽवभृथादौ निवर्त्तते ॥ १० ॥

समिद्ध ऽइति प्रागतः सर्वमिध्ममेकवर्जमनुयाजाश्चेत् ॥ ११ ॥

समिद्ध इत्यतः प्रतीकात् प्राक् यः प्रणवस्तत्र सर्वमिध्ममभ्यादधाति। एकमिध्मकाष्ठं वर्जयित्वा, यद्यनुयाजाः सन्ति। तच्चैतदिह अवैकल्पिकत्वादनुयाजानां विकृतिविषयम्। समिद्ध इत्यतःशब्दोपादानसामर्थ्यात्। केचित्सामिधेनीविवृद्धावागन्तूनामन्त्थायां सर्वेध्मप्रक्षेपमिच्छन्ति। तत्पुनरनुपपन्नम्, प्रकृतौ हि "समिध्यमानो ऽअध्वर" इत्यस्याः प्रणवे सर्व्वेध्मप्रक्षेपः कृतो विकृतावपि चोदकानुग्रहात्तत्रैव कार्यः। किं च यत्र बह्वृचो धाय्या भवन्ति तत्रानुपपत्तिः। काष्ठानाम् "अष्टादशेध्मम्" इत्युक्तपरिमाणत्वात्। अथ विवृद्धिरुपगम्यते, सा हि निष्प्रमाणिका स्यात्। न हि सामिधेनीनामिध्मस्य च परस्परतोऽङ्गाङ्गिभावः। तस्मात् "समिद्ध इति प्रागत" इत्यत्र श्रुतिरनुकृता। एवं हि श्रूयते "समिद्धो ऽअग्नऽआहुतेत्यतः प्रचीनꣳ सर्वमिध्ममभ्यादध्यात्" इति ॥ ११ ॥

अनुवचनान्ते व्वेदेनाहवनीयं त्रिरुपवाज्य स्रुवेण पूर्वमाघारमाघार्याहाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ॥ १२ ॥

अनुवचनान्तः सामिधेन्यन्त उच्यते। "त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमामनवानन्ननुब्रूयात्" इति हि प्रकृत्य आह "एतदनुवचनम्" इति।

अपरे तु कल्पकारान्तराभिप्रायात् "सुयजा च यज" इत्येतदनुवचनं मन्यन्ते। तदभिप्रायः—"अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारत" इत्यादि इध्यमानाग्न्यनुवादितया सामिधेन्यनुवचनैकदेशभूतमिति।

तदन्ते वेदेनाहवनीयस्य त्रिरुपवाजनं कृत्वा स्रुवेण पूर्वमाघारमाघारयति।

तदेतदुपवाजनं प्रसिद्धितादर्थ्याद् दृष्टार्थम्। उचितं ह्यग्नौ काष्ठान्याधायेन्धनायोपवाजनमिति। धर्ममात्रं वा। द्रव्यविशेषानियमाद्वेदेनेति, संख्यानियमाच्च त्रिरिति। न च वेदद्रव्येण त्रित्वविशिष्टे उपवाजने दृष्टार्थाभिनिर्वृत्तिः। तस्माद्धर्ममात्रम्। प्रयोजनमवादावपि (जलादावपि) क्रियते।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्रुवग्रहणं जुह्वा निवृत्त्यर्थम्। होमे हि जुहूः परिभाषितेति। आघारमिति संज्ञानिर्देशः। आघार्य इति च ऋज्वादिगुणपरिग्रहार्थम्। अत्र च प्रजापतिर्देवता। अनिरुक्तत्वात्। सूत्रकारप्रस्थानाच्च "पूर्वो देवतासामान्यात्" इति।

स्वाहाकारः स्यात्, परिभाषितत्वात् "स्वाहाकारः सर्वत्र" इति। न वा प्रतिषिद्धत्वात्। "न स्वाहा" इति वचनात् "अनिरुक्तं हि मन" इति। परिभाषाऽन्यविषया।

"अग्निमग्नीत्सम्मृड्ढि" इत्ययं मन्त्रश्चोदितार्थाभिधायी विकृतौ विपरिणम्यते। पदार्थत्वाच्च पूर्वाधारो यावदुक्ते निवर्त्तते।

उपवाजनं तु द्रव्यसंस्कारात्प्रवर्त्तते एव ॥ १२ ॥

इध्मसन्नहनैरनुपरिधि सम्माष्ट्यग्ने व्वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्रामम् ॥ १३ ॥

इध्मसंनहनैः करणभूतैरनुपरिध्यग्नि त्रिस्त्रीः परिक्रम्य परिक्रम्य संमार्ष्टि "अग्ने व्वाजजित्' इत्यनेन मन्त्रेण।

स चायं होमसाधनभूताहवनीयद्रव्यसंस्कारत्वात्सम्मार्गो यावदुक्तेऽपि प्रवर्त्तते। मन्त्रस्तु चोदितार्थाभिधायित्वादवभृथेष्ट्यां विपरिणम्यते।

अत्र केचित् अग्निद्रव्याभिधायकत्वात्सकृन्मन्त्रवचनमिच्छन्ति। देशभेदान्नेत्यपरे। परिध्युपलक्षिता हि भिन्ना देशाः। तथा च लिङ्गम् "अथोपरिष्टात्तूष्णीं त्रिः" इति। प्रतिदिशं हि मन्त्रप्राप्तौ "तूष्णीम्" इति वचनमर्थवद्भवति। प्रतिदिशं तु सकृत्सकृन्मन्त्रवचनमिष्यते। तदुक्तम् "एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ" इति ॥ १३ ॥

तूष्णीमुपरि ॥ १४ ॥

ण्वुल्वचनानुवृत्तिसामर्थ्यात्परिक्रम्येत्यत्रापि भवति।

"अनुपरिधि" इत्युपदेशसामर्थ्यात् यथोपहितमिति केचित्।

नेत्यपरे। न ह्ययं परिधिसंस्कारो येनाभिप्रवृत्या तत्क्रम आश्रीयते। अग्निसंस्कारस्त्वयम्। तेन प्रदक्षिणोपचारोदक्संस्थतासम्पादनाय प्रथमं दक्षिणतः सम्मार्गः ॥ १४ ॥

अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्यः, स्वधा पितृभ्य ऽइति दक्षिणत ऽउत्तानम् ॥ १५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आहवनीयस्यापरतो "नमो देवेभ्य" इत्यनेन मन्त्रेणाञ्जलिं करोति। नमस्कारार्थत्वाच्च पुटाञ्जलिं करोति। "स्वधा पितृभ्य" इत्यनेन दक्षिणत उत्तानमञ्जलिं करोति।

तदेतदञ्जलिकरणमुत्तराघारार्थम्। "स स्रुचोत्तरमाघारमाघारयिष्यन्पूर्वेण स्रुचावञ्जलिं निदधाति" इति वचनात्। प्रयोजनं तदभावे ऽभावः॥ १५॥

अप ऽउपस्पृश्य सुयमे मऽइति जुहूपभृतावादायोत्तरां जुहूं कृत्वा दक्षिणाऽतिक्रामत्यङ्घ्रिणा ष्विष्णविति॥ १६॥

अपामुपस्पर्शनं "पित्र्यं मन्त्रमुक्त्वा" इति परिभाषितत्वादवाच्यम्। अतः प्राचीनावीतित्वादिव्युदासार्थम्।

"सुयमे मे" इत्यनेन मन्त्रेण जुहूपभृतावादत्ते। किं तूत्तरां जुहूं कृत्वा पूर्वतरम्। नन्वेतदवाच्यम्। "पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानमादानकाले" इत्युक्तत्वात्। उच्यते। तत् सर्वविषयम्, एतत् उत्तराधारार्थमित्यदोषः। सर्वार्थतयैवात्रापि प्राप्तेरवाच्यतेत्येवं चेत्। मन्त्रवदादानस्योत्तराघारार्थतां ज्ञापयति। इतरथा हि जुहूपभृतोरादानोद्देशेन विधानसामर्थ्यात्तदादानमात्रे प्रवृत्तिराशङ्क्येत। अथ पुनः "उत्तरां जुहूं कृत्वा इतिसूत्रारम्भे सति सर्वार्थस्रुगादानादन्यदेतदिति ज्ञापितं भवति। ननु च पारिभाषिकस्य सर्वार्थता कथमवगम्यते। उच्यते, वाक्यस्याविशेषविषयत्वात् "इत्थमेव कुर्यादुभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्यधिनिदध्यात्" इति। इदं तूत्तराघारावान्तरप्रकरणात्तदर्थमिति निरवद्यम्।

दक्षिणाऽतिक्रामति "अङ्घ्रिणा ष्विष्णो" इत्यनेन मन्त्रेण। यजतिस्थानं प्रति गमने मन्त्रः। अयमपि चोत्तराघारार्थगमनविषय एव, अवान्तरप्रकरणादेव॥ १६॥

परिधीनपरेण [1]सञ्चरो होष्यतः॥ १७॥

इदं सर्वार्थम्। होष्यत इति सम्बन्धात्॥ १७॥

सव्येनेतो दक्षिणेनामुतः॥ १८॥

गच्छतीत्यध्याहारः। इतो गच्छन् यजतिस्थानं सव्येन गच्छति, अमुत आगच्छन्

---

१. परिधीनां पश्चात्स्रुचां पूर्वेण होमं करिष्यतो ऽध्वर्योर्गमनागमनमार्गः सञ्चरः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दक्षिणेनेति। न च सव्यदक्षिणयोरितरेतरनिरपेक्षयोर्गमनसामर्थ्यमस्ति। तेन प्रवृत्त्युपलक्षणार्थं वचनम्।

एतदपि सर्वार्थमेव। अविशेषविधानसामर्थ्यात् "अथातोऽतिक्रमणस्य" इति हि प्रकृत्य "य ऽआश्रावयिष्यन्सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्य" इति। ननु चैवं सति आश्रावणविशिष्टे एवातिक्रमणे सव्येतरपादनियमो भवति, न सर्वत्र। ततश्चोत्तराधारे न भवति। अत्रोच्यते। अतिक्रमणं हि प्रकृत्य सव्येतरपादनियमाभिधानम्। तस्मिंश्चाश्रावणेन विशेष्यमाणे विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदः प्रसज्यते। अतः सर्वार्थतेत्युक्तम्। अत एव च सूत्रकारेणेहोपनिबद्धम्। आह च—

आश्रावणविशिष्टे तु नियमो यद्ययं भवेत्।
विशिष्टस्यानुवादत्वाद्वाक्यभेदः प्रसज्यते॥ तस्मात्सर्वार्थतैव॥ १८॥

वसुमतीमित्यवस्थाय॥ १९॥

अवस्थानवचनमुपवेशननिषेधार्थम्। जुहोतित्वाद्ध्रुपवेशनं प्राप्नोति। अतो वचनात्तिष्ठतिक्रियोच्यते। "तिष्ठस्तमाघारयति यंवाच ऽआघारयति" इति हि श्रूयते। अत एव च दर्विहोमेष्वपि तिष्ठतैवोत्तराघार आघार्यते॥ १९॥

इति तृतीये प्रथमा कण्डिका॥

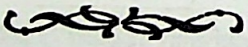

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इत ऽइन्द्र ऽइति जुहोत्युत्तराधारम् ॥ १ ॥

मन्त्रवर्णाच्चेन्द्रो देवता । ततश्च दर्विहोमेष्विन्द्राय स्वाहेति होमः ।

दक्षिणतश्च होमोऽस्य । "दक्षिणतस्तिष्ठन्नाघारयति" इति वचनात् । पूर्वाघारे तु जुहोतिस्थानादेवोत्तरत आघारणं सिद्धम् । आघारौ प्रकृत्य "स यदुभयत ऽआघारयति" इति हि श्रूयते ।

स चायं पदार्थत्वाद्यावदुक्ते निवर्त्तते ।

प्रयाजार्थद्रव्येण वचनसामर्थ्यात्क्रियते— 'चतुर्गृहीतं वा ऽएतदभूत्तस्याघारमाघार्यं त्रिरितः प्राचीनं प्रयाजान्यजति" इति । प्रयाजार्थता चास्य वाचनिकी । "स यश्चतुर्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यो हि तत् गृह्णाति इति । एवं च प्रयाजार्थद्रव्याभावेऽवश्यकर्त्तव्यत्वादाघारस्य स्थाल्यादेवैकगृहीतेन निर्वर्त्त्यते, यथा दर्विहोमेषु ॥ १ ॥

आघार्यासꣳस्पर्शयन् स्रुचावेत्य जुह्वा ध्रुवाꣳ समनक्ति संज्योतिषेति ॥ २ ॥

"जुहोत्युत्तराधारम् इति क्रियानिर्देशादवाच्यम् "आघार्यं" इति । उच्यते । ऋज्वाद्यर्थोऽयमारम्भः । श्रूयते हि "ऋजुमाघारयति (तथा) सन्ततं दीर्घं प्राञ्चम्" इति ।

असंस्पर्शयन्नसंलागयन् स्रुचौ, एत्य यजतिस्थानात् जुह्वा ध्रुवां समनक्ति "संज्योतिषा" इत्यनेन मन्त्रेण । गच्छतामित्यध्याहारः । यद्यपि जुह्वा श्रूयते तथाप्यञ्जनक्रियोपदेशसामर्थ्याज्जौहवपरतैव न्याय्या । ननु चैवं सति "जौहवेनानक्ति" इति सूत्रमारब्धव्यम् । नेत्याह । तथा च सति स्रुवस्य करणता स्यात् । अथ पुनर्जुह्वेत्युक्ते जुह्वाया एव करणतेति साधूक्तम् ।

स चायं ध्रुवासंस्कारोऽप्युत्तराधारे सति प्रवर्त्तते । एवं ह्याह "शिरो वै यज्ञस्योत्तर ऽआधार ऽआत्मा वै ध्रुवा तदात्माऽत्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति" इति ॥ २ ॥

निधायेध्मसन्नहनान्यादायोश्रावयेत्याह ॥ ३ ॥

निधाय स्रुचौ, इध्मसन्नहनानि गृहीत्वा "ओश्रावय" इत्येवमाह । स्रुङ्निधानं च वाचनिकम् । इतरथा हि युक्तयोराप्रयोजनाभिनिर्वृत्तेरविमोकः स्यात् । एवं च सति स्विष्टकृदन्तेऽपि निधानोपदेश उपपद्यते "निधाय सञ्चरमभ्युक्ष्य प्राशित्रमवद्यति" इति ॥ ३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्तु श्रौषडित्यग्नीत् ॥ ४ ॥

"अस्तु श्रौषट्" इत्येवं पुनरग्नीदाह ॥ ४ ॥

(वेदिबर्हिरादाय वा, इध्मशकलमपच्छिद्यादाय वाऽऽश्रावयेत्)

वेदिबर्हिरिध्मशकलमपच्छिद्यैके ॥ ५ ॥

आश्रावणं कुर्वन्ति । एवं ह्यत्र वचनम्—"तद्धैके व्वेदेः स्तीर्णायै बर्हिरभिपद्याश्रावयन्तीध्मस्य वा शकलमपच्छिद्याभिपद्याश्रावन्ति" इति । एवं च इध्मशकलस्यापच्छेदो, बर्हिषस्त्वभिपत्तिमात्रमेव ॥ ५ ॥

एव; सर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेषु ॥ ६ ॥

उपग्रहद्रव्याणि (इध्मसंनहनादीनि) इति केचित् । तदयुक्तम् । न ह्याश्रावणमात्रे विधानमेषामिति । होतृवरणे तु विधानमेषाम् "इदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभिपद्याथ होतारं प्रवृणै" इति ।

तस्मात् एवं सर्वत्र आश्रावणे ऽध्वर्युः प्रत्याश्रावणे चाग्नीदिति । तथा च लिङ्गम् "आश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नींधं यज्ञ ऽउपावर्त्तते, सोऽग्नीन्नापव्याहरेदाप्रत्याश्रावणात्, प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्तत्पुनरध्वर्युर्यज्ञ ऽउपावर्त्तते" इति अध्वर्य्वग्नीधोराश्रुतप्रत्याश्रुते दर्शयति ॥ ६ ॥

अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो दैव्यो होता देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वान्मनुष्वद्भरतवत् ॥ ७ ॥

अथेत्यवाच्यम्, पाठादेव तदर्थप्राप्तेः । तेन वरणे यजमानस्य प्राप्तत्वादध्वर्य्वर्थोऽयमथशब्द इति केचित् । तदेतदनुपपन्नम्, आनत्यर्थं हि वरणे यजमानः परिभाषितो तादृष्टसंस्कारार्थं । न चैतदानत्यर्थम्, प्रवृत्तत्वाद्धोतुः । अतो यजमानस्याप्रवृत्तिरेव ।

अथशब्दप्रयोगस्तर्हि किमर्थः ? इध्मसन्नहनादि गृहीत्वाऽऽश्रावणं कृतम् । तच्च तावन्मात्रे एव माभूत्, अत उपग्रहद्रव्यस्योत्तरत्रानुकर्षणार्थोऽथशब्दः । "अथ प्रवृणीते" 'गृहीतेनैवेध्मसन्नहनादिना प्रवृणीते' इत्येतदुक्तं भवति । तदर्थमेव ह्ययग्रहद्रव्यं श्रूयते "इदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमाभिपद्याथ होतारं प्रवृणै" इति । अथ वा आश्रुतप्रत्याश्रुतयोः प्रवरणार्थत्वज्ञापनायाथशब्दः । "स वै प्रवरायास्नावयति" इति हि श्रूयते । अग्निर्देवो दैव्य" इति देवताग्नेरभिधानं स्यात्, प्रकृतत्वात् । न वा, सविशेषणत्वात् ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

होतृपदोपसंहितो ह्ययमग्निशब्दः। तेन स्विष्टकृदग्न्यभिधायकः स्यात्। दृश्यते हि तत्र होतृपदोपसंनहनम् आवाहने प्रयाजाज्यभागप्रधानदेवतासङ्कीर्त्तनोत्तरकालम्"अग्निः होत्रायावह" इति "तदग्निः होत्रायावोढववाऽऽह" इति। तथा स्विष्टकृति "यक्षदग्नेर्होतुः प्रियाधामानि" इति प्रकृत्याह-"तदस्माऽएतां देवा ऽआहुतिं कल्पयित्वाऽथैनेनैतद् भूयः समशाम्यन्" इति स्विष्टकृदग्नेर्ह्याहुतिः परिकल्पिता। अतो होतृपदोपसंहितः स्विष्टकृदग्निः। तथा सूक्तवाके "अग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतावीवृधत" इति।

तदेतन्नोपपद्यते। स्विष्टकृदग्नेरप्रकृतत्वात्। न हि स्विष्टकृन्मन्त्रोऽयम्। किञ्च होतृसंस्काराभिप्रवृत्तेः। तेनाग्निर्देवो दैव्यो होता स होतर्यध्यारोप्यते तदभिष्टवाय। एवं प्रकृतवस्त्वभिधायकत्वं मन्त्रस्याभ्युपगतं भवति। इतरथा ह्यप्रकृतवस्त्वन्तरार्थता प्रकृतवस्त्वभिधायकत्वैकवाक्यत्वे (संभवति) सत्ययुक्ताऽऽपद्यते। किञ्च एकवाक्यताऽनुपपत्तेः। न ह्यन्यभिधायकत्वे एकवाक्यतोपपद्यते। "देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वात्" इति हि प्रकृत्य भरतवत् इत्याह। भरतश्चाग्निरभिधीयते "एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति" इति। न चाग्निवदग्नेर्यष्टृत्वं सम्भवति। होतुस्तु सम्भवत्यग्निवद्यष्टृत्वम्। तेनान्यभिधायकत्वे भरतवदिति दृष्टान्तानुपपत्तिः। किं च ब्रह्मण्वदिति च नोपपद्यते उक्तेनैव न्यायेन। ब्रह्म ह्यग्निरित्याह। एवं सति सर्वपदानां सामञ्जस्येनैकवाक्यता। तस्मान्न स्विष्टकृदग्न्यभिधानार्थमिदमुच्चारणमिति।

चिन्तायाः प्रयोजनं प्रधानदेवताऽभिधायकत्वे आग्नेयविकारे सौर्यादौ विपरिणामः, स्विष्टकृदग्न्यभिधायकत्वेऽवभृथेष्ट्याम्, अस्मदभिप्राये त्वविकृत एव सर्वत्र प्रयुज्यते ॥ ७ ॥

अमुवदमुवदिति यजमानार्षेयाण्याह परस्तादर्वाञ्चि त्रीणि ॥ ८ ॥

अमुवदिति आर्षेयोच्चारणम्। त्रीणीति कुतः? "त्रीन् वृणीते" इति वचनात्। इदं हि पितैवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्र इति च लिङ्गात्। यजमानग्रहणं च ऋत्विगार्षेयव्युदासार्थम् ॥ ८ ॥

यावन्तो वा मन्त्रकृतः ॥ ९ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे। यावन्तो मन्त्रकृतस्तावतो नियमेनैव प्रवृणीते, न त्रीणीति। तत्कथम्। "आर्षेयं प्रवृणीते" इत्येषोऽत्र विधिः। "एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते" इत्यनुवादः। तथा "न चतुरो वृणीते न पञ्चाति वृणीते" इति। आर्षेयाणि ह्येकत्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वपरिच्छिन्नानि प्रावरिकायां पठ्यन्ते। तेन "आर्षेयं वृणीते"

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इतीयतैव यावन्ति यस्य प्राप्नुवन्ति तावन्त्येव व्रियन्ते। त्रित्वविधानन्तु केवलमेकत्वद्वित्वयोरिवावयुत्यवादसम्भवन्त्रादेवाभ्युपेयते[1]।

मन्त्रकृतो मन्त्रदृश उच्यन्ते। न हि मन्त्राणां करणं भवति। अनित्यत्वप्रसङ्गात्। तेन दर्शनार्थः किञ्चिति अध्यवसीयते। दृश्यते चानेकार्थता धातूनाम्। "गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिपपप्रतियक्ष प्रकथनोपयोगेषु कृत्र" इति आत्मनेपदप्रतिपादने गन्धनादीनर्थान् कृत्रो दर्शयति ॥ ९ ॥

[2]पुरोहितार्षेयेण वा ॥ १० ॥

तच्चैतद्राजविषयम्, पुरोहितोपपत्तेः। यथाचोत्तरसूत्रम् ॥ १० ॥

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ ११ ॥

क्षत्रियोऽभिषेकक्रियारहितोऽभिप्रेतः, अधरतनसूत्रारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अनयोर्नित्यं पुरोहितार्षेयोच्चारणं राज्ञस्तु विकल्पः ॥ ११ ॥

मनुवदिति वा सर्वेषाम् ॥ १२ ॥

ब्राह्मणादीनां मनुवदिति प्रवरणम्। तच्च सकृदेव। अभ्यासे कारणाभावात्[3]। यच्चोक्तम् 'इदं हि पितैवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्र" इति तत् प्रदर्शनार्थम् ॥ १२ ॥

[4]ब्रह्मण्वदा च वक्षद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारोऽसौ मानुष इति होतृनामग्रहणम् ॥ १३ ॥

ब्रह्मण्वदित्यारभ्य होतृनामग्रहणान्तो मन्त्रः ॥ १३ ॥

---

१. अत्र "ऊर्ध्वमुमासीनं होतारं वृणीते मनुष्वद्भरतवदमुवदिति यथार्षेयो यजमानस्त्रीण्यथ ऽऋषि मन्त्रकृतो वृणीते ऽपिवा एकं द्वौ त्रीन् पञ्च न पञ्चातिवृणीते" इत्यापस्तम्बवचनमप्यनुकूलम्।

२. राज्ञो यजमानस्य पुरोहितार्षेयाणि स्वकीयानि वा वृणीते इत्यर्थः।

३. आपस्तम्बः 'पुरोहितस्य प्रवरेण राजा वृणीते' इति, 'अपि वा नार्षेयं वृणीते मनुवदित्येव ब्रूयात्' इति च। मनुः यद्यब्राह्मणो यजेत पुरोहितस्य प्रवरेण प्रवृणीयात्' इति।

४. आर्षेयोच्चारणादनन्तरं ब्रह्मण्वदित्यादिकं मन्त्रशेषं ब्रूयात्। तदन्ते "असौ मानुष" इत्यत्रासावित्यस्य पदस्य स्थाने अमुकशर्मेतिहोतुर्नामग्रहणं कुर्यात्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उपांशु वा ॥ १४ ॥

होतृनामग्रहणं भवति। एवमपि हि श्रूयते। तच्चैतद्धोतृवरणमदृष्टसंस्कारः। तथा च यावदुक्तेऽपि प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥

सम्मृष्टा ऽउपविशतः ॥ १५ ॥

"अथाध्वर्युं चाग्नीधं च संमृशति" इति सम्मर्शनविधानात् तावेवोपविशतः, सन्निधानात् ॥ १५ ॥

अग्निर्होतेति स्रुगादापनं प्रयाजेषु सन्निधेः ॥ १६ ॥

स्रुगादापनविधानसामर्थ्यात् [1]सर्वत्र परिप्राप्ताविदमुच्यते "सन्निधेः" इति। सन्निधानात्प्रयाजार्थस्रुगादापनविषयतैवास्य वाक्यस्य। एवं च सति पशावेकादश-प्रयाजोत्कर्षे पुनरुच्चारणम् ॥ १६ ॥

घृतवतीमित्युक्ते स्रुचावादायातिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति पञ्च प्रयाजान्स-मिद्धतमे ॥ १७ ॥

घृतवतीमित्यस्मिन्सकले मन्त्रवाक्ये उक्ते स्रुचौ गृहीत्वाऽतिक्रम्याश्रावयति। ततश्च पुरोऽनुवाक्याऽभावः। "अथ यदपुरोनुवाक्यकाः प्रयाजा भवन्ति" इति श्रूयते। पञ्चग्रहणं कर्मभेदज्ञापनार्थम्। पञ्च ह्येतानि कर्माणि। "समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा आहुतय" इति वचनात् 'समिद्धतमे' इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

यज यजेति शेषम् ॥ १८ ॥

समिधो यजेति हि प्रथममुक्तम्। शेषं यज यजेत्येवं वक्तव्यम्। "अथ यज् यजेत्येवोत्तरानाह" इति वचनात् ॥ १८ ॥

---

१. अन्वर्थसंज्ञाविधानात् सर्वत्र प्राप्नोति, तेन प्रयाजेष्विति। नियम्यते, समाख्यातः सन्नि-धेर्बलवत्त्वादित्याशयः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[1]ध्रुवस्तिष्ठन् ॥ १९ ॥

इति वचनम्। अभिक्रमणमुत्तरसूत्रे वक्ष्यति ॥ १९ ॥

[2]पूर्वं पूर्वं वाभिक्रामम् ॥ २० ॥

णमुलयम्। ततश्चाभिक्रम्याभिक्रम्येति द्रष्टव्यम्। तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेदभितरामभितरामाहुतीर्जुहुयादिति। तेन ध्रुवपक्षे समिद्धतमे, अभिक्रमणपक्षे पूर्वं पूर्वमिति ॥ २० ॥

उपभृतो जुह्वामानयत्यनवमृशंश्चतुर्थम् ॥ २१ ॥

चतुर्थप्रयाजं प्रति उपभृतो जुह्वामानयति। तच्चानवमृशन् स्रुचौ। स वा अनवमृशन्समानयति" इति[3] ॥ २१ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

एवं प्रवृद्धौ ॥ २२ ॥

प्रयाजप्रवृद्धौ चतुर्थे चतुर्थे समानयति ॥ २२ ॥

अनुयाजेषु च ॥ २३ ॥

एवमेव प्रतिपत्तव्यम् ॥ २३ ॥

उत्तरां जुहूमध्युह्य प्राचीमवहत्य जुहोति ॥ २४ ॥

---

१. एकस्मिन् स्थाने स्तम्भ इव तिष्ठन् पञ्च प्रयाजान् यजति, अपक्रमणकारणे सत्यपि नापक्रामेदिति भावः। अत्र सर्वान्वैविध्यम्' इत्यापस्तम्बसूत्रमुपोद्बलकम्।

२. अभिक्रम्याभिक्रम्याहवनीयसंमुखे गमनं कृत्वा पूर्वं पूर्वं प्राक्संस्थपंक्त्या पञ्चापि प्रयाजान् पृथक् पृथक् स्थाने जुहोतीत्यर्थः। पञ्च प्रयाजान् प्राचः प्रतिदिशं वा-समिधः पुरस्तात्, तनूनपातद्दक्षिणतः इडः पश्चाद्, बर्हिरुत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये इत्यापस्तम्बसूत्रे।

३. आपस्तम्बः—त्रीनिष्ट्वाऽर्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय प्रत्याक्रम्यः शेषेण ध्रुवामभिधार्यानुपूर्वं हवींष्यभिघारयन्त्युपभृतमन्तत' इति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्तरैव जुहूरित्यवाच्यम् "उत्तराम्" इति । तेनोत्तरां प्राचीमवहृत्येति सम्बन्धः । "इत्थमेव कुर्यात् प्राचीमेव स्रुचमुपावहृत्य" इति हि श्रूयते । अभ्युह्याभ्युह्य जुहोति न सकृदवतारितया । "हुत्वा तेनैवाधिहृत्योपभृत्यधिनिदध्यात्" इति वचनात् ॥ २४ ॥

एव; सर्वत्र ॥ २५ ॥

न प्रयाजमात्रे एवैतत् । न हि प्रयाजान् प्रकृत्य श्रूयते इदम् । होममात्रोद्देशेन चेह श्रवणम् "अथातो होमस्यैव" इति प्रकृत्यैतच्छ्रूयते इति ॥ २५ ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीया कण्डिका ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नाभिदेशे धारणम् ॥ १ ॥

प्रकृतयोर्जुहूपभृतोः। "अथातो धारणस्यैव" इति हि प्रकृत्यामनन्ति "अथ हेष मध्यमः प्राणस्तस्मादु तनुपन्यस्यैवैव धारयेत्" इति। सर्वत्रशब्दश्चानुवर्त्तते। तथा च सर्वविषयमेतद्धारणं भवति, न प्रयाजेष्वेव। अनारभ्य ह्येतत्पठ्यते ॥ १ ॥

प्रयाजानुमन्त्रणमेको ममैका तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ २ ॥

प्रयाजे इष्टे सत्यनुमन्त्रणं कर्त्तव्यम् "एको मम" इति। तंच्चैतद्याजमानम्, अकरणत्वात्। आत्माभिवादिपदसम्बन्धे सत्यप्याशीर्योगाभावात् अनेकयजमानके कर्मण्यविपरिणामः ॥ २ ॥

एवं मिथुनैर्यथासङ्ख्यम्[1] ॥ ३ ॥

उत्तरत्र यथासंख्यमेवमनुमन्त्रणानि कार्याणि। एवं ह्याम्नायते-"तस्मात्प्रथमे प्रयाजऽइष्टे ब्रूयादेको ममेति, तथा द्वौ ममेति द्वितीये प्रयाजे त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे" इत्येवमादि। तदेवमर्थं लाघविक आचार्यः सूत्रयति "एवं मिथुनैर्यथासंख्यम्" इति ॥ ३ ॥

न तस्य किञ्चनेति पञ्चमे ॥ ४ ॥

"पञ्च मम न तस्य किं चन" इत्येवं पञ्चमे प्रयाजे प्रयोगः ॥ ४ ॥

त्विषिमानपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नाद इति च ॥ ५ ॥

एतैश्च यथासंख्यमनुमन्त्रयेत, साकाङ्क्षत्वात् भूयासमिति प्रतिपदमध्याहारः। स च श्रुतावभिहित एव "स प्रथमं प्रयाजमनुमन्त्रयेत त्विषिमान् भूयासम्" इति। पूर्वस्माच्चैतदनुमन्त्रणं भिद्यते। पृथग्विधानसामर्थ्यात्। प्रयोजनम् असंहितावत्प्रयोगः। 'त्विषिमान्भूयासम्' इत्येवमादि। आशीर्योगसामर्थ्यादनेकयजमानके विपरिणम्यते। अनुमन्त्रणस्य चासन्निपातात्प्रोषितोऽपि यजमानः करोति ॥ ५ ॥

---

१. 'द्वौ मम द्वे तस्य त्रयो मम तिस्रस्तस्य चत्वारो मम चतस्रस्तस्य' इति द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रयाजानामनुमन्त्रणमन्त्राः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्याꣳ स्थानात् ॥ ६ ॥

"नव प्रयाजान्यजति" इत्येवमादौ प्रयाजधर्मपरिप्राप्तौ सन्देहे इदमारभ्यते। आगन्तूनां चतुर्थपञ्चमाभ्यां यो धर्मः प्राप्तस्तेन सम्बन्धं कुर्यात्। स चानुमन्त्रणस्थानादिकः। कुत एतत्? स्थानात्। क्रमादित्यर्थः। चतुर्थपञ्चमयोर्ह्यन्तराले आगन्तवः पठ्यन्ते। अतश्च सन्निधानात्तद्धर्मसम्बन्ध इष्यते। धर्मापेक्षायां हि सन्निहितव्य-तिक्रमे कारणं नास्ति ॥ ६ ॥

प्रथमचतुर्थाभ्यां वा यथालिङ्गम् ॥ ७ ॥

प्रथमचतुर्थयोर्वा धर्मेण सम्बन्धः कर्त्तव्यो लिङ्गात्। यो बहुदेवत्यस्तस्य प्रथमधर्मः, य एकदेवत्यस्तस्य चतुर्थधर्म इति। लिङ्गं ह्यत्र पर्युपस्थापकम्। ननु चैवं सति द्वितीयतृतीययोरप्यविशेषाद्धर्मप्रवृत्त्या भवितव्यम्। नेत्युच्यते। प्रथमचतुर्थयोर्हि कारणमन्यदप्यस्ति। एकत्र प्राथम्यमितरत्रानन्तर्यम् ॥ ७ ॥

[1]सर्वान्वोत्तमेनोपायित्वात् ॥ ८ ॥

अथ वा उत्तमधर्मेण सर्वान् सम्बध्नीयात्। कुत एतत्? उपायित्वात्। तमेव पञ्चमं होतव्यं प्रति तत्साकल्यसञ्जननाय उपायिन आगन्तवः। कथमवगम्यते? येन "नव प्रयाजान्यजति" इत्यत्राभ्यासेन संख्या पूरयितव्या। न हि नवैतानि कर्माणि। उत्पन्नसंयोगात्संख्यायाः। एवञ्च सति न्यायादन्त्यस्याभ्यासः प्राप्नोति। न हि पूर्वमेवाभ्यासो युज्यते इत्यन्त्यस्याभ्यासोऽयम्। तेन पञ्चमधर्मसम्बन्ध एवात्र युज्यते[2] ॥८॥

एत्य जुह्वाऽभिघारणं ध्रुवाया हविष ऽउपभृतश्च ॥ ९ ॥

सन्निधानाद्यजतिस्थानस्थितस्यैवाभिघारणं माभूदित्यत 'एत्य' इत्युच्यते। ध्रुवादीनामुच्चारणं स्थालीव्युदासार्थम्। तत्कथम्? न हि स्थाल्यामभिघारणस्य

---

१. सिद्धान्तपक्षोऽयम्।

२. एवं च प्रयाजबृद्धौ सर्वत्र "पञ्च मम न तस्य किञ्चन योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च व्वयं द्विष्मः, अन्नादो भूयासम्" इत्वेवानुमन्त्रणम्। अत्र तनूनपाद्नाराशंसयोर्विकल्पः, शतपथे विशेषाश्रवणेऽपि शाखान्तरे विशेषश्रुतेः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्राप्तिरस्ति। उत्तमप्रयाजसङ्कीर्त्तितदेवतासम्बद्धहविरभिघारणमत्रेष्यते। तच्च ध्रौवं पुरोडाशौ औपभृतश्च। एवं ह्यत्र वाक्यशेषः "तऽउत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञ¿ समस्थापयन्" इति प्रकृत्याग्न्यादयः सङ्कीर्त्तिताः। ततश्चात्रैव सर्वयागपरिसमाप्त्या यातयामानि हवींषि संवृत्तानीति पुनराह "ते देवा ऽअकामयन्त कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्याययेम" इति प्रकृत्य "स यज्जुह्वामाज्यं परिशिष्टमासीद्येन यज्ञ¿ समस्थापयंस्तेनैव यथापूर्व¿ हवीꣳष्यभ्यघारयन्" इति। ततश्च स्थाल्या अनभिघारणम्। हविःशब्दश्चात्र गोबलीवर्द्दन्यायेन पुरोडाशयोर्वर्त्तते।

अत्रैतद्विचार्यते-किं हविःसंस्कारोऽयमुत प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः। किं तावत् प्राप्तम्? हविःसंस्कारोऽयम्। द्वितीयानिर्देशात्। द्रव्ये च तृतीया श्रूयते "प्रयाजशेषेण हवीꣳष्यभिधारयति" इति। लिङ्गाच्च "पुनरेवैतानि तदाप्याययत्ययातयामानि करोति" इति।

प्रयाजशेषप्रतिपत्तिर्वा, दृष्टार्थत्वात्। दृष्टो ह्यत्रार्थो जुह्वा रिक्तता। तथा ह्याज्यभागाविज्येते। अतस्तद्द्रव्यसंसर्गाभावे दृष्टार्थता। इतरथा हि हविरभिघारणाददृष्टं कल्प्येत। तच्चान्याय्यं दृष्टे सति। यदुक्तं हविषि द्वितीया द्रव्ये च तृतीया। तत्रापि वस्तुवलात्तृतीया द्वितीयार्थे द्वितीया च सप्तम्यर्थे "सुपां सुपो भवन्ति" इति। लिङ्गं त्वर्थवादप्रायम्। चिन्तायाः प्रयोजनम्-हविःसंस्कारे पशुपुरोडाशाभिघारणार्थे प्रयाजशेषः स्थापयितव्यः, शेषप्रतिपत्तौ सन्निहितेष्वेव कार्य इति॥ ९॥

आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन॥ १०॥

आज्यभागाविति कर्मणोः संज्ञा। असौ च संव्यवहारार्था "आज्यभागप्रभृतीडान्तमेके" इत्येवमाद्यर्था। ताभ्यां चरति। चरतिरनुष्ठानार्थः। तावनुतिष्ठतीत्यर्थः। स चैक आग्नेयो ऽपरः सौम्यः। अग्निदेवत्य आग्नेयः। सोमदेवत्यश्च सौम्यः। स्मर्यते हि देवतातद्धितः "अग्नेर्ढक्" "सोमाट् ट्यण्" इति च। आग्नेयमस्मिन् कर्मणि द्रव्यमित्याग्नेयः। एवं सौम्यः॥ १०॥

चतुरवत्त¿ सवषट्कारासु॥ ११॥

सवषट्कारास्वाहुतिषु चतुरवत्तं होतव्यम्। "चतुरवत्तं जुहोति" इति हि श्रूयते॥ ११॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनिधायावदायावदाय ध्रुवामभिघारयति, 'आप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवय ड्भ्यः। सूर्याया ऽऊधो अदित्या उपस्थ-उरुधारा पृथिवी यज्ञेऽअस्मिन्" इति ॥ १२ ॥

अनेन मन्त्रेण। अनिधाय स्रुचावित्युच्यते। वाचनिको हि तयोर्विमोकः "ते ऽएतस्त्विष्टकृति विमोचनमागच्छतः" इत्यादि। "अवदायावदाय" इति वीप्सा प्रति-स्रुवविषया। चतुरवत्तविषयत्वे ह्यनुपपत्तिः। "आहवनीययजतयो ध्रुवायाः" इति परिभाषितम्। अतस्तदभिघारणमुच्यते। आज्यभागयोर्यजतित्वाद्याज्यापुरोऽनुवाक्या-वत्त्वम्। अनुवाक्या च प्रेषितेतानूच्यते। तत्रैतत्सन्दिह्यते-किमवदानोत्तरकालमनु-वाचनम्, उत सह, आहोस्वित्पूर्वमिति ? न चेहाचार्येण विशेषः प्रदर्शितः। किं तु विकृतावनुप्रवृत्तिर्दर्श्यते। पशौ गृहीत्वाऽनुवाचनम्। तत्पुरोडाशे च सहानुवाचनम् "भवद्यत्राह इन्द्राग्निभ्याम्" इति। क्वचिच्च पूर्वानुवाचनम्। यथा वरुणप्रघासेषु मारुत्या, "सव्येन स्रुचौ गृहीत्वा" इति। तत्र पूर्वानुवाचनमेव युज्यते। तस्य हि विकृत्यनु-प्रवृत्तिदर्शनं मारुत्यामित्युक्तम्। तत्वितरयोरप्यस्ति। सत्यमेवम्, तत्तु वाचनिकम्। अस्यापि वाचनिकत्वमिति चेत् न, वचनस्यान्यपरत्वात्। वास आलम्भोऽत्र विधीयेत। स च अप्राप्तः। तस्मात्पूर्वानुवाचनं प्रकृतितः प्राप्तमेवानूद्यते इति। पशुपरोडाशादौ त्वनन्यपरत्वात्। वचनस्य सहानुवाचनादिपरतैव। तस्मात्पूर्वमनुवाचनम् ततोऽवदानं पुनरतिक्रम्य प्रैषवचनमिति। तदपि प्रदर्शितमाचार्येण "अतिक्रम्याश्राव्याह—समिधो यज" इत्येवमादौ सर्वयजतिष्वेष एव क्रम इति ॥ १२ ॥

अनुब्रूहीत्युक्त्वा नापव्याहरेद्धोता चाश्राव-णात् ॥ १३ ॥

अनुवाचनोत्तरकालमध्वर्युर्नापव्याहरेत्, होता चाश्रावणं यावत् ॥ १३ ॥

आश्रावितेऽग्नीदाप्रत्याश्रावणात् ॥ १४ ॥

प्रत्याश्रावणम् "अस्तु श्रौषट्" इति। आ तत इत्येतदुक्तं भवति ॥ १४ ॥

प्रत्याश्रावितेऽध्वर्युराहोतृप्रैषात् ॥ १५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यजेति होतृप्रैषः, आ ततो मापव्याहरेदिति ॥ १५ ॥

होताऽऽवषट्कारात् ॥ १६ ॥

नापव्याहरेदिति वर्त्तते । "सोऽनुब्रूहीत्येवोक्त्वाऽध्वर्युर्नापव्याहरेत्" इति प्रक्रम्यैतच्छ्रूयते ॥ १६ ॥

सोमे च ग्रहं गृहीत्वोपाकरणात् ॥ १७ ॥

सोमे चाध्वर्युर्ग्रहं गृहीत्वा नापव्याहरेत् आस्तोत्रोपाकरणात् ॥ १७ ॥

उपाकृतऽउद्गातार ऽआहोतृप्रैषात् ॥ १८ ॥

उपाकृते स्तोत्रे उद्गातारो नापव्याहरेयुः, आहोतृप्रैषात् । होतृप्रैषश्च उत्तमस्तोत्रीयायाः प्रस्तावसमनन्तरं "एषोत्तमा" इति, येन होता सम्बोध्यते ॥ १८ ॥

होताऽऽवषट्कारात् ॥ १९ ॥

नापव्याहरेदिति वर्त्तते । कियन्तं कालम् । आग्रहसम्बद्धहोमवषट्कारात् । "अथ सौम्येऽध्वरे स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युर्नापव्याहरेत्" इति प्रकृत्यैतदपि श्रूयते ॥ १९ ॥

आग्नेयमुत्तरपूर्वार्द्धे दक्षिणपूर्वार्धे सौम्यम् ॥ २० ॥

आग्नेयमाज्यभागमुत्तरपूर्वार्द्धे जुहोति । दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यम् ॥ २० ॥

समिद्धतमे वा ॥ २१ ॥

"उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे हैक ऽआग्नेयमाज्यभागं जुह्वति" इति प्रक्रम्यैतच्छ्रूयते ॥ २१ ॥

हविर्भ्याञ्च ॥ २२ ॥

"चरति" इति वाक्यशेषः, "समिद्धतमे' इति च । समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा आहुतय इति हि श्रूयते ॥ २२ ॥

पुरोडाशावन्तरेणाग्नीषोमा उपाꣳश्वाज्यस्य ॥ २३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुरोडाशयागयोर्मध्ये उपांश्वाज्यस्याग्नीषोमौ यजति। अत्र पुरोडाशाविति द्वितीयोपपदविभक्तिः[१] ॥ २३ ॥

विष्णुर्वाऽमावास्यायाꣳ हौत्राम्नानात् ॥ २४ ॥

अमावास्यायां विष्णुर्वेज्यते अग्नीषोमौ वा। एवं हि हौत्रे [कात्यायनपरिशिष्टे] आम्नायते "वैष्णवश्चेत् इदं विष्णुरि"ति ॥ २४ ॥

यावद्धविरुत्तरार्द्धात्स्विष्टकृतः ॥ २५ ॥

यावन्ति हवींषि सर्वेषामुत्तरार्द्धात्स्विष्टकृदिज्यते। सम्प्रतिपन्नदेवतैकत्वाच्च सकृत्प्रक्षेपः। प्रतिपत्यर्थकर्म चैतत्। उत्तरार्द्धः प्रतिपाद्यते, यागश्च निर्वर्त्त्यते। अत एव च यावदुक्तेऽपि प्रवर्त्तते ॥ २५ ॥

तत ऽएव होमः ॥ २६ ॥

उत्तरत एव होमो भवति ॥ २६ ॥

शेषात्स्विष्टकृते समवद्यतीत्येतदुक्तम्। उपांशुयाजशेषादपि ध्रौवात्स्विष्टकृदवदाने प्राप्ते आह—

नाज्यादशेषात् ॥ २७ ॥

न स्विष्टकृदर्थमवदानं ध्रौवादाज्यात् ग्रहीतव्यम्। कुत एतत्? अशेषत्वात्। न ह्येतच्छेषभूतम्। ननूपांशुयाजनिर्वृत्युत्तरकालं शेषव्यपदेशोऽस्येति। नेति ब्रूमः। न ह्येतदुपांशुयाजावेष गृह्यते। "सर्वस्मै वाऽएतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम्" इति। न च सर्वार्थस्यैकदेशे निवृत्तशेषव्यपदेशोऽस्ति ॥ २७ ॥

---

१. अत्रायं क्रमः। आग्नेय आज्यभागो ध्रुवातश्चतुर्गृहीतेन, सौम्य आज्यभागोऽपि, आग्नेयेन पुरोडाशेन यागः, तत्राग्नये ऽनुब्रूहीत्यनुवाचनम्, जुह्वा ध्रुवायाः स्रुवेणाज्यं गृहीत्वोपस्तारः, आज्यस्थाल्याः सकाशाद् ध्रुवाया अभिघारणम्, पुरोडाशमध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रं तिरश्चीनमवदानं ग्राह्यम्, द्वितीयं पूर्वार्धात् पञ्चावत्तिनस्तृतीयं पश्चार्धात्, ध्रौवणोपर्यभिघारः पुनर्ध्रुवाया आप्यायनम्, आज्यस्थाल्याज्येनावत्तस्य हविषोऽवदानयोः प्रत्यभिघारः, अतिक्रम्याश्राव्याग्निं यजेत्युक्त्वा वषट्कृतेन ह वा स्रुक्पार्श्वेन होमः, आज्यभागवत् ध्रुवातश्चतुःपञ्चकृत्वो वाऽवदायोपांशुयागः, आग्नेययागवत् द्वितीयेन पुरोडाशेनाग्नीषोमीययागः ततः स्विष्टकृदिति देवभाष्ये। उपस्ताराभिघारौ स्थाल्याज्येन, न ध्रौवेणेति कर्कः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

असꣳसृष्टामाहुतिभिः ॥ २८ ॥

'स्विष्टकृदाहुतिं जुहोती'ति वाक्यशेषः । "स वा ऽअभ्यर्द्ध ऽइवेतराभ्य ऽआहुतिभ्यो जुहोति" इति प्रक्रम्याह "रुद्रियः स्विष्टकृद्रुद्रियेण ह पशून्प्रसजेद्यदितराभिराहुतिभिः सꣳसृजेत्" इति ॥ २८ ॥

निधाय ॥ २९ ॥

स्रुग्विधानं वाचनिकम् । "त ऽएतत्स्विष्टकृति विमोचनमागच्छत:" इति ॥ २९ ॥

इति तृतीयेऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सञ्चरमभ्युक्ष्य प्राशित्रमवद्यति यवमात्रं पिप्पलमात्रं वाऽन्यतरत ऽआज्यमुभयतो वाऽऽग्नेयात् ॥ १ ॥

सञ्चरश्च परिधीनपरेण सञ्चरोऽभिप्रेतः। तस्य चाभ्युक्षणमनुयाजार्थम्। स्विष्टकृत ऊर्ध्वमनुयाजार्थं ह्यनेन सञ्चरेण सञ्चरणम्। ननु प्राशित्रसमर्पणार्थं कस्मान्न भवति। न तस्य पाक्षिकमनेन [संचरेण] समर्पणम्[1]। अपाक्षिकं चाभ्युक्षणम्। तेन करिष्यमाणप्रयोजनत्वादनुयाजार्थतैव अभ्युक्षणस्य न्याय्या। प्रयोजनं तदभावे (अनुयाजाभावे) अभाव इति। (अभ्युक्षणस्यानुयाजार्थत्वादेव) पशौ च व्यङ्गस्विष्टकृदुत्तरकालं पर्युक्षणं न पुरोडाशस्विष्टकृतीति। ज्योतिष्टोमे च तृतीयसवने सौम्ययागसमनन्तरमभ्युक्षणम्, नेतरयोः सवनयोः अनुयाजाभावात्।

केचित्तु तृतीयसवने ऽपि स्विष्टकृद्यागसमनन्तरमेवाभ्युक्षणमिच्छन्ति, न सौम्यसमनन्तरम्, तदनन्तरमेव दृष्टत्वात्। युक्तरूपतरमिव चैतदिति।

प्राशित्रमिति ब्रह्मणो भागः। तदवद्यति। अवद्यतिशब्दोपादानसामर्थ्याद्विद्वरिति प्रतिपत्तव्यम्। अवद्यतेर्हि द्विरवदानसम्बन्धो दृष्टः। त्रित्वसम्बन्धोऽपीति चेत्-न, विशेषसंयोगात्-"त्रिर्जमदग्नीनाम्" इति। तथा च प्राशित्रं प्रकृत्य पठ्यते "द्विर्हविषोऽवदाय" इति। तेन यदवद्यति तद्यवमात्रं पिप्पलमात्रं वेति। शाखिनां तु पठ्यते-"द्वे शकले अवद्यति यवमात्रे पिप्पलमात्रे वा" इति। पिप्पलमात्रं वेति च पिप्पलफलमभिप्रेतम्, न पिप्पलमात्रम् यवमात्रेण सहोच्चारणात्। क्वचिच्च दर्शनात्—"यथाऽऽम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येत" इति फलविषय एव पिप्पलशब्दः।

आज्यं चान्यतरतो भवत्युभयतो वा। "अन्यतरत ऽआज्यं कुर्यादधस्ताद्वोपरिष्टाद्वा" इति वचनात्। तथा "स ऽआज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति तद्यथैव यज्ञस्यावदानमेवमेवैतत्" इति। "आग्नेयान्मस्तकं विरुज्य द्वे शकलेऽवद्यति यवमात्रे पिप्पलमात्रे वा" इति वचनमङ्गीकृत्याग्नेयादित्युक्तम्॥ १॥

भागश्च ॥ २ ॥

गृह्णातीति सूत्रशेषः। तांश्चाग्नेयादेव प्राशित्रसहचरतया। स चायमुपदेशः। क्रमस्तूपरिष्टाद्वक्ष्यते। स्थितं तावदपर्यवसितम्। अन्तराऽन्यत्प्रक्रियते। तत्किमर्थम्? चतुर्द्धाकरणसिद्धान्तसमानन्यायतयेति निरवद्यम्॥ २॥

---

१. 'पूर्वेणैके' इत्युत्तरसूत्रे प्राशित्रसमर्पणस्याहवनीयात्पूर्वेणापि विधानं दृश्यते। अतोऽध्वर्युसञ्चरस्य पाक्षिकत्वमिति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अध्वर्युसञ्चरेण ब्रह्मणे प्रदाय पूर्वेणैकेऽप ऽउपस्पृश्येडां पश्चावत्तां दक्षिणतो मध्याच्च यावद्धविः स्विष्टकृद्वदाज्यम् ॥ ३ ॥

प्रक्रान्तं प्राशित्रमध्वर्युसञ्चरेण समर्प्य, पूर्वेण वाऽऽहवनीयं, ततोऽप उपस्पृशति 'रुद्रियः प्राशित्र' इति । ततश्च तदभावे न भवति । तत इडां पश्चावत्तां गृह्णाति । यावद्धविरिति प्रतिपत्तित्वात् ।

ननु च "दक्षिणतो मध्याच्च" "स्विष्टकृद्वदाज्यम्", इति चोक्ते पश्चावत्तग्रहणमवाच्यम् । सर्वेषां तुल्यत्वप्रज्ञापनायेति केचित् । तदेतदसत्, न हि पुरोडाशस्याज्यस्य च तुल्यता शक्याऽभ्युपगन्तुम् । प्रतिपाद्यते ह्यत्र पुरोडाशो नाज्यम्, असंयुक्तविधानात् । तेन पत्नीसंयाजेडायामपि पश्चावत्तता यथा स्यादिति, पश्चावत्तग्रहणम् । ननु चानुक्तेऽपि पश्चावत्तमेवेदम्, ततश्च तत्रापि भविष्यत्येव । न, इह पुरोडाशप्राधान्यात्तत्कार्ये च पत्नीसंयाजेष्वाज्यप्रसङ्गाद्द्विरेवाज्यं प्राप्नोति, नोपस्तरणाभिघारणप्राप्तिरिति । तेन सुष्ठूच्यते पश्चावत्तामिति ॥ ३ ॥

यजमानभागं पूर्वार्द्धाद्दीर्घं प्रशीर्य पुरस्ताद् ध्रुवायाः करोति ॥ ४ ॥

"पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद् ध्रुवायै निदधाति" इति श्रुतत्वात् । अयश्च भागानामवसरः । ततश्च विनियोगक्रमेण पूर्वमग्नीध्रस्ततो ब्रह्मणस्ततो यजमानस्येति । ध्रुवायाः पुरस्तादिति व्यतिरिक्ते देशे करोति ॥ ४ ॥

इडाꣳहोत्रे प्रदायाविसृजन् दक्षिणाऽतिक्रामति ॥ ५ ॥

भागैर्ध्रुवहितत्वादिडाग्रहणं क्रियते । तां होत्रे प्रदायाविसृजन्दक्षिणाऽतिक्रामति ॥ ५ ॥

इडां प्रतिगृह्य होतुरङ्गुलिपर्वणीऽअनक्ति ॥ ६ ॥

प्रकृत्वादिडाग्रहणमकार्यम्, क्रियते पर्वाञ्जनं यथा ततः (इडातः) क्रियेत' इत्येवमर्थम् । तथा च दर्शयति । "स होतुरिह निलिम्पति तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते" इति प्रकृत्याह "एतद्ध वै मनुर्विभयाञ्चकारेदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया यद्वै मऽइह रक्षाꣳसि यज्ञं न हिꣳस्युरिति तामेतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयत तथो ऽएवैनामेव ऽएतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य इत्येव प्रापयते ऽथ यत्प्रत्यक्षमत्र प्राश्नाति नेदमुपहूतां प्राश्नातीत्येतदेवैनां प्रापयते यदोष्ठयोर्निलिम्पते" इति इडाया

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अङ्गुलिपर्वाञ्जनं दर्शयति। तेन प्रकृतायामपीडायां पुनरिडाग्रहणम्। पर्वशब्दः सन्धिवचनो लिङ्गात् "काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि" इति। तथा "काण्डात्काण्डाद्धयेषा पर्वणः पर्वणः प्ररोहति" इति दूर्वोच्यते। तत्र पर्वशब्दं सन्धिवचनं दर्शयति ॥ ६ ॥

अवान्तरेडामादधाति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

अवान्तरेडामिडाया एव होतुः पाणौ समवद्यति। "अथ होतुः पाणौ समवद्यति समवतामेव सतीं तदेनां प्रत्यक्षं होतरि श्रयति, इति श्रूयते। पूर्ववद्ग्रहणाच्च पश्चावत्तामिति। पुरोडाशावदानादेव पश्चावत्तता। न ह्याज्यं संसृष्टरूपत्वाद्विवेकेनग्रहीतुं शक्यते इति ॥ ७ ॥

इडाञ्च ॥ ८ ॥

[1]आदधातीति वर्त्तते ॥ ८ ॥

सर्वेऽन्वारभन्ते ॥ ९ ॥

१ होतुर्हस्ते इति शेषः।

प्रकृतत्वादितमिति केचित्। अपरे तु वाक्यसामर्थ्याद्धोतुरन्वारम्भमिछन्ति "स्वर्गस्य लोकस्यैतद्द्वारं यद्धोता तस्माद्धोतारमन्वारभेत" इति ॥ ९ ॥

इडोपहूतेत्युच्यमान ऽआग्नेयं बर्हिषदं करोति ब्रघ्न पिन्वस्वायुर्मे धुक्ष्व प्रजां मे धुक्ष्व पशून् मे धुक्ष्व ब्रह्म मे धुक्ष्व क्षत्रं मे धुक्ष्व विशो मे धुक्ष्व योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मस्तस्य प्रजया पशुभिराप्यायस्वेति तं चतुर्द्धा कृत्वा ॥ १० ॥

इडोपहूतेत्येवमुच्यमाने आग्नेयं वर्हिषदं करोति "ब्रघ्नपिन्वस्व" इत्यनेन मन्त्रेण। विपरिणम्यते चासावनेकयजमानके कर्मणि।

तन्निर्देशाच्चतुर्द्धा कृतं वर्हिषदं करोति। "आग्नेयं चतुर्द्धा करोति" इति वचनादाग्नेयमित्युक्तम्। चतुर्द्धाकरणस्य च व्यादेशार्थत्वात्तस्य च यजमानकर्तृकत्वात् कत्वाप्रत्ययसामर्थ्याच्च यजमानश्चतुर्द्धाकरणे। सत्रेषु च व्यादेशाभावादभावश्चतुर्द्धाकरणस्य ॥ १० ॥

बर्हिष्यृत्विग्भ्य ऽआदिशति ॥ ११ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बर्हिषीति नियमार्थमुच्यते। आदेशश्च वाचनिको न समर्पणं तावत् तेनेदं ब्रह्मणः इदं होतुरित्येवमाद्यादेशः ॥ ११ ॥

याज्ञिकानां मते चतुर्धाकरणं, प्रशित्रावदानम्, आग्नीध्रादिभागहरणं आग्नेयाग्नीषोमीयाभ्यम्मुभाभ्याम् । कर्कमते तु प्राशित्रावघारं पानहरणं चोभाभ्याम्, चतुर्धाकरणं तु आग्नेयादेवेति ।

उभौ वाऽविशेषात् ॥ १२ ॥

उभौ वा चतुर्धा क्रियेते सक्रिय एव। कुतः? अविशेषात्। "अथ यत्र प्रतिपद्यते तच्चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति" इत्यादि शेषश्रवणात्। किं च चरितार्थत्वाविशेषात्, संस्कार्यत्वाविशेषाच्च। तथा प्रतिपत्तिसव्यपेक्षत्वात् इति याज्ञिकाः।

अत्रोच्यते। स्यादेतदेवं यद्यविशेषः स्यात्। अस्ति तु विशेषः—आग्नेयं चतुर्द्धा करोति"इति। यद्यपि च माध्यन्दिनीयायां पुरोडाशमात्रश्रवणम्, तथापि आग्नेयमिति वचनाद्विशेषनिष्ठतैव न्याय्या। न चाग्नीषोमीय आग्नेयः। यत्र हि निरपेक्षादग्निपदं तद्धित उत्पद्यते स आग्नेयः। न च सोमसव्यपेक्षस्थाग्निपदस्य सामर्थ्यमस्ति। सापेक्षं चासमर्थं भवतीति। "समर्थानां प्रथमाद्वा" इति ह्यधिकृत्य तद्धिताम्नानम्। तेनाग्नीषोमीस्यानाग्नेयत्वाच्चतुर्द्धाकरणाभाव इष्यते।

यद्येवम् "उभौ वाऽविशेषात्" इति सूत्रं किमर्थम्। आशङ्कानिवृत्यर्थम्। अपि च प्राशित्रभागानाम् "आग्नेयात्" इति सूचितम् "आग्नेयाङ्भागांश्च" इति। तत्सिद्धान्तार्थं वक्तव्यम् "उभौ वाऽविशेषात्" इति। तत्कुतः। वचनात्। हविर्मात्रस्य हि प्राशित्रं श्रूयते "द्विर्हविषोऽवद्यति" इति। भागानां च "पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्य" इति पुरोडाशस्संयोगः। यद्येवं, किमर्थं सूत्रमाग्नेयादिति। "आग्नेयामस्तकं। वरुण्य" इत्यतोवचनात्। अस्तु तदर्थतेति चेत्। न। प्रदेशविधिपरत्वाद्वाक्यस्य। तस्मात्सर्वत्र प्राशित्रग्रहणं न्याय्यम्। भागास्तु पुरोडाशसंयोगात्सान्नाय्ये न प्रवर्त्तन्ते। याज्ञिकसिद्धान्तेऽपि न चतुर्द्धाकरणसान्नाय्यस्य। अपुरोडाशत्वात्। तस्य च पुरोडाशसंयोगात्। प्रकृतौ ह्यौपदेशिका धर्माः। सान्नाय्यविकारे च पशौ चतुर्द्धाकरणाभावात्। "अथ पशुं सम्मृशति" इति हि प्रकृत्याह "एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा सम्मृशति य ऽइममुपतिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्तऽइति शङ्कमानो, यद्यु विमार्ष्टा (बलादपदारं) न शङ्केतात्रैव सम्मृशेत्" इति चतुर्द्धाकरणाभावे विमथनाशङ्कायां सम्मर्शनविधिसंस्तव इति ॥ १२ ॥

अत्र पितर ऽइति यजमानो जपति ॥ १३ ॥

चतुर्द्धाकृतं पुरोडाशमालभ्य, उत्तरत्र विसर्गोपदेशात्। "अत्र पितर" इति यजमानो जपेत् ॥ १३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विसृज्यामी मदन्तेति ॥ १४ ॥

जपतीति वर्त्तते। अयं च कैश्चित्प्रोषितस्यापि यजमानस्येष्यतेऽनाश्रितत्वात्। तत्पुनरनुपपन्नम् आलम्भपूर्वकत्वाद्विसर्गस्य। तेन यथा पूर्वेऽध्वर्युरेवमुत्तरेऽपीति। चतुर्द्धाकरणे च सत्यनयोः प्रवृत्तिः "तदत्र पितृणां भोजनेन" इति वाक्यशेषात् ॥ १४ ॥

एकैकमाहरति ॥ १५ ॥

भागिने भागमिति वाक्यशेषः। तच्च पक्वान्नोपहारतादर्थ्याद्भक्षणार्थं हरणम्। द्रव्यसंस्कारत्वाच्च। अन्वाहार्येऽपि तथेति चेत् न। परिक्रयार्थत्वादद्रव्यसंस्कारत्वाच्चेति ॥ १५ ॥

द्यावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीधे षडवत्तम् ॥ १६ ॥

"अथ यत्राहोपहूते द्यावापृथिवी इति तदग्नीध्र आदधाति" इति हि श्रूयते। तत्र कैश्चिद्भागद्वयं उपस्तरणाभिघारणोपेतं षडवत्तमिष्यते। अन्यथा षडवत्ताभावात्। तत्पुनर्नोपपद्यते। न ह्यत्रोपस्तरणाभिघारणे विहिते। कथं तर्हि षडवत्तमुच्यते। प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया षडवत्तशब्दोऽग्नीद्भागे उपचरित उपलभ्यते, अश्वकर्णादिशब्दवत् ॥ १६ ॥

प्राश्नात्युपहूता पृथिवीति ॥ १७ ॥

तत्षडवत्तमग्नीत्प्राश्नाति "उपहूता पृथिवी" इत्यनेन मन्त्रेण। "अथ द्वितीयमुपहूतो द्यौः" इति (काण्वे) श्रुतमपि सूत्रकृता नोपनिबद्धम्। वाक्यभेदादेव तदर्थोपलब्धेः ॥ १७ ॥

आशासाने मयीदमिति यजमानो जपति ॥ १८ ॥

भूयसि हविष्करण उपहूत" इत्येवमाद्याशीः प्रार्थनमाशासनम्। "एषा वा आशीः" इति वचनात्। अत्र मयीदमिति यजमानो जपति।

अत्र यजमानग्रहणं शक्यमकर्तुम्। "पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यात्" इति (का०श्रौ०१।७।२०) परिभाषितत्वात्। एवं तर्हि पत्नीसंयाजेडायामपि यजमानो यथा जपेदिति। तत्र हि पत्नीसंयाजेडायामपि यजमानो यथा जपेदिति। तत्र हि पत्न्युपह्वः क्वचिदाम्नातः—"उपहूतेयं पत्नी इति। आशीर्वचनेनैकवाक्यत्वात्तस्या एव जपो मा भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ १८ ॥

उपहूतां प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ १९ ॥

उपहूतामिडामृत्विजः प्राश्नन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यजमानश्च ॥ २० ॥

सा चैषा इडा, प्राशित्रं, भागाश्च यावदुक्तेऽपि प्रवर्त्तन्ते। द्रव्यसंस्कारत्वात् ॥ २० ॥

पवित्रयोर्मार्जयन्तेऽपरेण वेदिं; "सुमित्रिया न" इति ॥ २१ ॥

तृतीयार्थे सप्तमी। न ह्यत्र सप्तम्यर्थसम्भवः। करणता तु सम्भवति मार्जनं प्रति। 'सुपां हि स्थाने सुपश्छन्दसि भवन्ति" इति, 'छन्दोवत्सूत्राणि" इति च इति स्मर्यते। तेनात्र सप्तमी तृतीयार्थे। लिङ्गाच्च "पवित्रपूता यदत ऊर्ध्वम्" इति।

केचिच्चात्रोदकेन मार्जनमिच्छन्ति। मन्त्रलिङ्गात् "सुमित्रिया न आप" इति। तत् पुनरभिधायकत्वान्मन्त्राणामनुपपन्नम्। उदकानुपदेशाच्च। न चान्यदत्र मृज्यर्थकरणं नास्ति। यथा पशुवपान्ते। न च पवित्राभ्यां मृज्यर्थो न सम्भवति। लिङ्गाच्च 'पवित्रेण पूताः प्रवित्रपूता' इति। यदि चोदकमपि साधनं स्यात्, पवित्रपूता इति समासो न स्यात्, असामर्थ्यात्। यच्च श्रूयते पवित्रवति मार्जयन्ते इति तत्रापि पवित्रवद्वस्तुनिर्देशादनध्यवसाय एवेत्यन्यथा नेयमिति।

मन्त्रश्च "सुमित्रिया न ऽआप ऽओषधयः सन्तु" इत्येवमन्तः स्यात्। परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्य। न च 'दुर्मित्रिया" इति प्रदेशान्तरे विनियुक्तः न च परादिना पूर्वान्तन्यायोऽत्र सम्भवति। अप्रकरणसमधीतत्वात्तस्य। प्रकरणान्तरसमधीते तु यत्नाद्वाक्यसमुच्चयो भवति। यथा "ज्योतिरसीति समिदन्तेन" इति ॥ २१ ॥

यजमानस्य प्राणापानौ पातमिति प्रस्तरे ते करोति ॥ २२ ॥

प्रकृतत्वात्पवित्रप्राप्तौ ते इत्यवाच्यम्। उच्यते च। तेन शाखापवित्रव्युदासार्थमिति। तस्यापि समस्य मार्जनात्प्राप्तिः अतस्ते इति यत्नः क्रियते। अनेक यजमानके च विपरिणामो मन्त्रस्य। मार्जनं चेडाभक्षनिमित्तत्वात्तदभावे न भवति। पवित्रप्रतिपत्तिस्तु भवति प्रतिपत्तेरेव ॥ २२ ॥

तूष्णीं वा ॥ २३ ॥

पवित्रयोः प्रस्तरे करणम् ॥ २३ ॥

अत्र वा ब्रह्मा प्राश्नाति ॥ २४ ॥

तल्यश्रुतित्वादत्र वा प्राशित्रभक्षणम् ॥ २४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भागमस्मै परिहरति ॥ २५ ॥

अस्मै ब्रह्मणे (अव्यवायार्थं) पूर्वेणाहवनीयं भागं समर्प्पयतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

यजमानभागं चाप्रोषिते ॥ २६ ॥

अप्रोषिते यजमानभागं च परिहरति ॥ २६ ॥

अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा ब्रह्मयजमानौ हत्वा वेश्यां निधायालभते प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जवान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यूर्गस्यूर्जं मयिधेह्यक्षितिरसि मा मे क्षेष्ठाऽअमुत्रामुष्मिन् लोके ऽइह चेति । २७ ॥

सर्वार्थत्वात्स्थाल्येनाभिघारणम् । आलम्भो यजमानस्य स्यात् मन्त्रलिङ्गात् । दाने च तस्याधिकारात् अध्वर्योर्वा करणत्वात् करणमन्त्रविषयाशिषां च यजमानयोगित्वं न्यायात्, तत्कथम् आध्वर्यवः पदार्थः । मन्त्रो लिङ्गेन याजमान आशङ्क्येत । प्रधानभूतश्च पदार्थः । गुणभूतश्च मन्त्रः । तेनाध्वर्योरालम्भेऽधिकारो युज्यते । तन्मन्त्रेऽपि लक्षणया यजमानाभिधानमित्यदोषः । तथा च लिङ्गं "यां वै काञ्चन यज्ञऽऋत्विज ऽआशिषमाशासते यजमानस्यैव सा" इति ऊर्गसीत्यस्यान्नविषयत्वाद्गवादौ (दक्षिणायां) विपरिणामः । ऊर्जे मयि धेहीत्यत्रापि (विपरिणामं) केचिदिच्छन्ति । तत्पुनर्विचारयितव्यम् । न हि प्रकृतोर्ग्विषयतेष्यते । तेनान्यदेवोर्गन्तरं प्रार्थ्यते । ततश्चाविपरिणाम इष्यते । मयि धेहीति गणयज्ञे विपरिणम्यते । अभिघारणं तु गवादेरनुपकारकत्वान्न प्रवर्त्तते । स्वादिम्ने ह्योदनोऽभिघार्यते । न च गोः स्वादिम्ना प्रयोजनम् । ब्रह्मयजमानयोस्तु अन्तराले हरणं गोर्न भवति । वाससस्तु प्रवर्त्तति ऽविरोधादिति ॥ २७ ॥

[1]सा दक्षिणा ॥ २८ ॥

स दक्षिणेति वक्तव्ये दक्षिणागतलिङ्गान्तर्भावेन सेत्युक्तम् । अयं च परिक्रयार्थः ।

---

१. य एषोऽन्वाहार्य उक्तः सा दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा भवति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ततश्च पक्वान्नोपहारतादर्थ्येपि दानसमनन्तरं भक्षणं न भवति । चतुर्द्धाकरणे तु द्रव्य-संस्कारत्वात्पक्वान्नोपहारतादर्थ्याच्चानन्तरमेव भक्षणम् ॥ २८ ॥

उदगुद्वासयति हविश्च ॥ २९ ॥

उदगुद्वासनमन्वाहार्यस्य, हविषश्च पुरोडाशादेः ॥ २९ ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[1]समंस्योल्मुके समिधमादायाह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि, समिधमाधायाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ॥ १ ॥

समास आहवनीये एव प्रतिक्षेपः। "ते पुनरनुसꣳस्पर्शयन्ति" इति हि श्रूयते। समिच्च या ऽसावनुयाजार्थं परिशेषिता तामादायाह "ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि" इत्येवमादि। प्रैषद्वयं चैतत्। तत्रैकोऽनुयाजार्थः, ततश्च तदभावे आतिथ्यादौ न भवति। सम्मार्ग-प्रैषस्तु सम्मृजिद्वारेण सर्वार्थित्वात्प्रतिपत्त्यर्थकर्मसाधनभूताहवनीयसंस्कारोपजनकत्वेनानु-याजाभावेऽपि प्रवर्त्तत एव। तथा च सम्मार्गं प्रकृत्याह "युक्तो यदत ऽऊर्ध्वमसꣳस्थितं यज्ञस्य तद्वहात्" इति।

अत्र केचित्पूर्वं समिधादानमिच्छन्ति, तत उल्मुकसमासम्। कुत एतत्। एवं विकृतौ ह्यनुप्रवृत्तिर्दृश्यते "पात्रप्रक्षालनान्तेऽनुयाजाः समिदादि"इति। तदेतदनुपपन्न-मिव। न ह्यत्र सूत्रभङ्गे किञ्चित्कारणमस्ति। तदभावे च यथाव्यवस्थितसूत्रव्याख्यैव युज्यते। यत्तु "समिदादि" इत्युक्तम्, तद् न्यायपूर्वकत्वादेकस्यादिशब्दस्य लोपेन 'समिध आदौ यत्तदादि' इति द्रष्टव्यम्।

समिदादानं च प्रैषाङ्गं केचिदिच्छन्ति। तदुत्तरकालं प्रैषविधानात्। न चाध्वर्योः समिदाधानम्, येन (समिदादानस्य) दृष्टार्थता स्यात्। अतः आदानस्य प्रैषार्थतेति। तच्चानुपपन्नम्, अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। दृष्टश्चात्रार्थ आधानम्। ततश्च तादर्थ्येनादृष्टपरिकल्पनं न भवति। नन्वाधानमग्नीधो नाध्वर्योरिति कथं दृष्टार्थता स्यात्। उच्यते। अर्थादग्नीधे समर्पयिष्यत्येवं दृष्टार्थता सम्भवति। तस्मादाधानार्थमेव (समिदादानम्) एवञ्च सति अवभृथेऽनुयाजसद्भावे आधानाभावादनादानमिति। उल्मुकसमासश्चानुयाजार्थ आहवनीयसंस्कारः। तथाचाऽस्मृतावनुयाजनिर्वृत्युत्तरकालं पुनरसमासः। स्वावयवेनोपचयस्य संस्कारत्वादवभृथेष्ट्यामपि प्रवर्त्तति। अग्निमग्नीत्सम्मृ-ड्ढीति वाक्यस्य विपरिणामश्चोदितार्थाभिधानात् ॥ १ ॥

एषा त ऽइति होताऽनुमन्त्रयते ॥ २ ॥

अनुमन्त्रणं च समिधः स्यात्। "ताꣳहोताऽनुमन्त्रयते" इति वचनात्। मन्त्र-लिङ्गाच्च। ततश्च वरुणप्रघासेषु विपरिणामः। "एते ते ऽअग्ने समिधौ ताभ्याम्" इति ॥ २ ॥

अजानति यजमानः ॥ ३ ॥

---

१. अर्ध्वयुरुल्मुके आहवनीये प्रक्षिप्य प्राक् परिशेषिताम्, समिधमादाय 'ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि' इति ब्रह्माणं प्रति ब्रवीति अग्नीधं चाग्निमग्नीत्सम्मृड्ढीति ब्रवीतीत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

"स यदि मन्येत न होता व्वेदेत्यपि रवयमेव यजमानोऽनुमन्त्रयेत" इति वचनात् ॥ ३ ॥

संमार्ष्टि पूर्ववदपरिक्राम; सकृत्सऽकृत्सस्रुवाभ्-समिति ॥ ४ ॥

पूर्ववदग्नि सम्मार्ष्टि । अपरिक्रम्य, सकृत्सकृत् त्रिस्त्रिः परिक्रम्येति भा भूत्, सस्रुवाभ्समिति च विशेषः । मन्त्रस्य चावभृथे विपरिणामः ॥ ४ ॥

ब्रह्मानुज्ञातोऽनुयाजैस्त्रिभिश्चरत्यौपभृत; समानीय ॥ ५ ॥

ब्रह्मानुज्ञात इत्यवाच्यम् । सामर्थ्यादेव तत्प्राप्तेः । उक्तञ्च "एतं ते इति समिदा-मन्त्रितः प्रसौति" इति । वाच्यं वा, तदनुज्ञोत्तरकालं प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति । अथवा प्रैषसमनन्तरं तदर्थप्रवृत्तिर्माभूत् । न्यायतो हि प्रैषसमनन्तरं प्रैषार्थः प्राप्नोति तन्मा-भूदित्यत इदमुच्यते "ब्रह्मानुज्ञात" इति । तद्यथा "अनुज्ञात उत्तरेणाहवनीय; सम्प्रति निदधाति" इति । त्रिभिरिति चानुयाजत्रित्वप्रज्ञापनायोच्यते । अथवा चतुर्थस्यानुया-जत्वाभावप्रज्ञापनार्थम् । यद्येवम् "अनुयाजान्ते स्वरुं जुहोति" इति प्राक् ततः स्वरुहोमः प्राप्नोति । नैतदेवम्, अनुयाजाङ्गं ह्यसौ । तदन्त एव (साङ्गानुयाजान्त एव) निरुपचरितोऽन्तः । तस्माददोषः औपाभृत; समानीय जुह्वाम् ॥ ५ ॥

अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति ॥ ६ ॥

अतिक्रम्याश्रावणवचनमनुवाक्यानिरासार्थम् । "याज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतय" इत्यनेन प्राप्तत्वात् । अथ "यदपुरोनुवाक्यकाऽअनुयाजा भवन्ति" इति विशेषवचनात् तन्निरासः । तस्मात्साध्वभिहितम् "अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यज" इति ॥ ६ ॥

यज यजेत्युत्तरौ ॥ ७ ॥

उत्तरौ द्वावनुयाजौ प्रति यज यजेत्येवं वक्तव्यम् । एवं हि श्रूयते ॥ ७ ॥

देवान् देवानिति वा सर्वत्र नियमशब्दात् ॥ ८ ॥

सर्वत्र देवान्यजेत्येवं प्रयोगः कुत एतत् ? नियमशब्दात् "देवान्यजेत्येवाध्वर्युराह,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देवं देवमिति सर्वेषु होता" इति। अत्र यज यजेरुत्तरयोरभिधीयते तत्रैवकारो न समर्थितः स्यात्—"देवान्यजेत्येवाध्वर्युराह" इति ॥ ८ ॥

किञ्च—

विकृतिदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

विकृतौ हि दर्शनं भवति—"अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति सोपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति" इति। तेन नियमशब्दाद्देवान् देवमिति वा सर्वत्र। "यज यजेति चोत्तरयोः" इति तु शास्त्रान्तरात्। एवं च सति वरुणप्रघासादौ यत्र यज यजेति पुनर्वचनम् तत्र नियम एवेष्यत इति सम्प्रदायः ॥ ९ ॥

[1]प्रतीचो जुहोति ॥ १० ॥

"प्रत्यञ्चोऽनुयाजास्तदपानरूपम्" इति वचनात् ॥ १० ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

उपसत्सु च ॥ ११ ॥

उपसत्सु च प्रत्यञ्चो होमाः। तुल्यं हि शास्त्रमत्रापि ॥ ११ ॥

प्रतीचो जुहोतीति वचनात्कर्तुरपि प्रत्यगपसरणे प्राप्ते ऽनियमे वा नियमार्थमाह—

[2]ध्रुवः ॥ १२ ॥

इति ॥ १२ ॥

चतुर्थं समानीय प्राचीम् ॥ १३ ॥

चतुर्थं होमं एति औपभृतं समानीय प्राचीमाहुतिं जुहोति। तच्च यजतिस्थानादेत्य यजतीनां हि स्थानं परिभाषितम् "तिष्ठन्नुदङ्प्राङ्" इति (दक्षिणतः) तथाचोक्तं "परिधीनपरेण सञ्चरो होष्यत" इति। ननु च होममात्राभिसम्बन्धात्सर्वत्रैवं प्राप्नोति।

---

१. एतांस्त्रीननुयाजानध्वर्युः प्रत्यक्संस्थान् जुहोतीत्यर्थः।

२. अध्वर्युरेकत्र स्थित एव त्रीननुयाजान् प्रत्यक्संस्थान् जुहोति, न प्रत्युनुयाजं प्रत्यगपसरतीत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न, आश्रावणाभिसम्बन्धात्—"य ऽआश्रावयिष्यन् सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्य" इति। नन्वाश्रावणातिक्रमणविशेषे इदं वचनम्, अनाश्रावणहोमे त्वनियम इति। उच्यते-एतन्मूलमेवैतत्सूत्रम्, वचनान्तराभावात्। तस्मादाश्रावणसम्बन्धेष्वेवातिक्रमणं नेतरत्रेति। इतरहोमस्तूत्तरत एव व्यवस्थितेन कर्त्तव्यः। तच्चोक्तम् "उत्तरत उपचारो यज्ञ" इति। चतुर्थग्रहणं चात्रानुयाजाङ्गत्वप्रज्ञापनार्थम्। इतरथा ह्यनुयाजत्रयव्यतिरेकेणान्यदपूर्वोत्पादकं होमान्तरमाशङ्केत। अतश्चानुयाजप्रवृत्तौ प्रवृत्तिरस्य, न तदभावे इति। एवं च सति "अनुयाजान्ते स्वरुं जुहोति" इति साङ्गानुयाजकर्माभिनिर्वृत्त्युत्तरकालं स्वरुहोमः सिद्धो भवति। अथ वा देवानामेव देवतात्वमत्रापि यथा स्यादिति चतुर्थग्रहणम्। मन्त्राभावेऽपि चात्र स्वाहाकारोऽस्त्येवेति वक्ष्याम उपरिष्टात्॥ १३॥

अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणमशन्यमुं जहि ह्यदुन्यमुं जह्युल्कुप्यमुं जहीति॥ १४॥

अभिचरन्ननुयाजानुमन्त्रणं करोति। "अशन्यमुं जहि" इत्येवमादिभिः प्रतिमन्त्रं, वाक्यभेदात्। तच्चाध्वर्युः। पुरुषयोगाभावात्समाख्यानाच्च॥ १४॥

एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् १५॥

एवमनुमन्त्रणानां विकारेऽनुयाजप्रवृद्धौ समो विभागः कर्त्तव्यः। "समं स्यादश्रुतत्वात्" इति न्यायात्। अनुयाजप्राप्तौ च पुरुषार्थस्वरूपस्याप्यनुमन्त्रणस्य प्रवृत्तिरिष्टैवेत्यभिप्रायः॥ १५॥

स्वस्थानान्त्येन वोपायित्वात्॥ १६॥

न वा समो विभागः कर्त्तव्यः। किं तर्हि विकृतौ पठ्यमानानामनुयाजमन्त्राणां यत्स्वं स्थानं तदन्त्येन धर्मसम्बन्धः कर्त्तव्यः। ततश्च द्वितीयादीनां नाराशंसानुमन्त्रणमितरेषां स्विष्टकृदनुमन्त्रणमिति। कुत एतत्, उपायित्वात्। प्रथमे ह्यभिनिर्वृत्ते द्वितीये चानिर्वृत्ते तमेव प्रत्यपेक्षा न प्रथमं तृतीयं वा। एवं द्वितीयेऽभिनिर्वृत्ते तृतीयविषयापेक्षेति। ततश्च स्वस्थानान्त्ययोरेवायमभ्यास इति। यद्यपि च पूरणेऽन्त्यस्याभ्यासौ न्याय्यः तथापि पांक्तक्रमाद् द्वितीयस्याभ्यास इष्यते। प्रयाजेषु तु चतुर्थान्त एव पाठ इति। तेन युक्तस्तत्र पञ्चमस्यैवाभ्यासः। प्रयोजनम्—प्राङ् नाराशंसादभ्यासविनाशे साभ्यासो द्वितीय आवर्त्तति। एवंतृतीयेऽपि द्रष्टव्यम्। आह च—

अनुत्पत्तौ तु या संख्या साऽभ्यासेनैव पूर्यते।
इष्टस्तेनानुयाजानामभ्यासो विकृताविति॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रान्त्याभ्यास इष्येत न स्यात्पाठो यदाऽन्तरा ।
सति त्वन्तरपाठे हि नान्त्यस्याभ्यास इष्यते ॥
देवीर्द्वारो यदि ह्येष प्रथमाभ्यास इष्यते ।
निवृत्तत्वात्स्वरूपेण तस्य न ह्युपपद्यते ॥

किञ्च—

अकृते हि द्वितीये च तदपेक्षैव युज्यते ।
स्वस्थानान्त्येन वोपायादिति सूत्रमुदाहृतम् ॥
प्रयाजेषु तु पाठस्य न्यायेनाभिन्नवाक्यता ।
अतः पञ्चम एवासौ पौनःपुन्येन भाव्यते ॥

अत्रोच्यते । एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत्, स्वस्थानान्त्येन वोपायित्वादित्यनेनानुमन्त्रणविषयो निर्णयः कृतः ? न च पुरुषार्थस्वरूपस्यानुमन्त्रणस्य विकारे अनपेक्षितत्वोत्प्रवृत्तिरस्ति । न च 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्" इतिवत् प्रवृत्तिरिष्यते । तत्र हि खादिरः क्रत्वपेक्षयैव प्रवृत्तः इह त्वनुमन्त्रणनिबन्धनोऽभिचारः । न चानुमन्त्रणं क्रत्वपेक्षया गृह्यते, अतदर्थत्वात् । तेन न्यायोपदर्शनार्थमिदमुक्तम् । धर्मान्तरविवक्षया वास च स्थानादिः । यद्वा अभ्यस्यमानप्रज्ञापनायेत्युक्तमेव ॥ १६ ॥

एत्य जुहूपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरिति जुहूं प्राचीं दक्षिणेनोत्तानेनाग्नीषोमौ तमितीतरेणेतरां नीचा प्रतीचीम् ॥ १७ ॥

एत्येत्यध्वर्युविषयमवाच्यम्, प्राप्तत्वादेव । तेन यजमानस्य एत्य व्यूहने स्यादित्येवमर्थमुच्यते । जुहूपभृद्ग्रहणं च न कार्यम् । जुहूं प्राचीं दक्षिणेनेत्यभिहितत्वात् । इतरेणेतरामिति चोक्तत्वात् । अतस्तद्विकाराणां व्यूहनव्युदासार्थमिति केचित् । तदसत् । न हि तद्विकाराणां शूर्पादीनां चोदकेन व्यूहनं प्राप्तं निवर्त्तयितुं शक्यम् ।

प्रतिषेधशास्त्राभावादिति । कस्तर्हि जुहूपभृद्ग्रहणस्य समाधिः । उच्यते जुहूपभृतौ व्यूहतीत्युक्ते विशेषार्थं पुनर्वचनं, जुहूं प्राचीं दक्षिणेनेति, इतरेणेतरां प्रतीचीमिति च । अपि चोपभृत्संशब्दनं पुनरत्र नास्त्येव । तेन जुहूपभृतौ व्यूहतीति पूर्वमभिहिते इतरशब्देनोपभृच्छक्यते वक्तुम् । तस्मादपुनरुक्तेति । अग्निषोमयोरित्यनेन मन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेन जुहूं प्राचीं व्यूहतीति । "अग्निषोमौ तम्" इतीतरेण सव्येन इतरामुपभृतं नीचा प्रतीचीं व्यूहति ।

अत्र प्रतीचीमिति प्रत्यङ्मुखीमुपभृतं कृत्वा प्रतीचीमेव केचित्प्रेरयन्ति । तदेतन्नोपपद्यते । यत्कारणं-प्रतीचीमित्येकः शब्दः, स यदि वा प्रेरणेन सम्बध्यते रुचा वेति । तत्र प्रेरणाभिसम्बन्धो युज्यते । यतः "उपभृतं प्रतीचीं सव्येन" इत्येवमुक्त्वाऽऽह

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

"अपाञ्चं तमपोहति योऽस्मा ऽअरातीयति" इति। अथ कस्मात्प्रतीचीमित्यस्य प्रेरणसम्बन्धः स्रुक्सम्बन्धश्च नेष्यते। अस्ति। किल शाखिनां वचनं "नानाविषूचीनौ व्यूहति" इति। नैतत्। एवं वचनमस्ति नास्तीति सन्दिग्धम्। अथास्ति तथापि माध्यन्दिनपाठार्थ एव तस्यापि वचनस्य "नाना विषूचीनौ व्यूहति" इति। विष्लृ व्याप्तौ। उदीची समवाये। नानाव्याप्तिसमवायिनी व्यूहतीत्यर्थः। तेन प्राचीं प्रतीचीमित्येतदेवोक्तं भवति। ततश्च प्राच्येव (प्राङ्मुख्येव) प्रतीची प्रेर्यते ॥ १७ ॥

यथादेवतमन्यत् ॥ १८ ॥

प्रकृत्यर्थ एवायमारम्भः। विकृतौ सूत्रारम्भसामर्थ्यात् यथार्थमूहश्चोदित इति। तेन प्रकृतावेवाग्नीन्द्रमित्रावरुणाद्यर्थं वचनम्। ननु चैवं सति (चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणम्) इन्द्राग्न्योरिति व्यूहनमवाच्यम्। समाम्नायप्रदर्शनार्थत्वाददोषः। तत्पुनर्वचनं "परादिना पूर्वान्त" इत्यनेन 'इन्द्राग्न्योरुज्जितिम्" इत्यस्यापि प्राप्तिर्माभूदिति प्रकृत्यर्थम्। उपांशुयाजपुरोडाशाग्नीषोमयोस्तु तन्त्रेणोच्चारणं गुणभेदाभावात् ॥ १८ ॥

अध्वर्युर्वाऽनूज्जयत्वयं यजमानोन्वाजस्यैनमिति पूर्वे, यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टीत्युत्तरे ॥ १९ ॥

अध्वर्युर्वा स्रुचौ व्यूहति। तुल्यशास्त्रत्वात्—"यदि स्वयं यजमानो यद्यु अध्वर्युः इति। तदा मन्त्रे विशेषमाह—"अनूज्जयत्वयं यजमानोन्वाजस्यैनम्" इति पूर्वे। "यमयं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि" इत्युत्तरे इति। यजमानपदस्य चात्र समवायादनेकयजमानके सविशेषणस्य विपरिणामः। व्यूहनस्य चेष्टदेवतासङ्कीर्त्तनार्थतया कृतप्रयोजनस्रुक्संस्कारद्वारेण चान्तापच्छिन्नेऽपि प्रयोगः। यथा "इडान्ताऽऽतिथ्या सन्तिष्ठते" इति। तत्रापि हि देवतासङ्कीर्त्तनमिष्यते। इष्टत्वाद्देवतायाः, कृतप्रयोजनकत्वात्स्रुचाम्। तथा च सूत्रकारप्रस्थानं "व्यूहनपरिष्यञ्जने कृत्वैक" इति ॥ १९ ॥

अभ्युक्ष्य जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वम् ॥ २० ॥

अभ्युक्षणं च जुह्वाः स्यात्। (परिष्यञ्जनरूप) कार्याभिसम्बन्धात्। जुह्वेति। जौहवेनेत्यर्थः। यथापूर्वमिति। न्यायात्। अथ वा प्रदक्षिणोपचारोदक्संस्थतासम्पत्त्या दक्षिणस्य प्रथमं मा भूदिति (यथापूर्वमिति)। अस्तु तथेति चेत्। न तस्य स्मार्त्तत्वात्। एतत्तु वाचनिकमिति ॥ २० ॥

इति तृतीयाध्याये पञ्चमी कण्डिका।

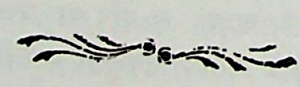

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्वसुभ्य ऽइति प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

"वसुभ्य" इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिमन्त्रम्। अत्र "रुद्रेभ्यस्त्वा" इति चतुर्थ्यन्त-निर्देशाद्रौद्रोऽयमिति केचित्। ततश्च तदन्ते उदकोपस्पर्शनमिति। तदयुक्तम्, परार्थत्वाद्रुद्रपदस्य। नात्र रुद्रस्य देवतात्वम्। हविर्भाग्वा देवता स्यात् सूक्तभाग्वा। न चात्र रुद्रो हविर्भजते न च सूक्तम्। परिधिपरत्वान्मन्त्रस्य। "रुद्रेभ्यस्त्वा अनज्मि" इत्याज्यमान-परिधभिधानम्। अतस्तत्प्रशंसार्थं वस्वाद्युच्चारणम्। एवं प्रशस्तमिदमञ्जनं यत्क्रियमाणं वसुभ्यो रुद्रेभ्यश्च क्रियत इति। तस्मादरौद्रत्वान्नोदकोपस्पर्शनमत्रेति ॥ १ ॥

प्रथमं परिधिं गृहीत्वाऽऽश्राव्याहेषिता दैव्या होतारो, भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीति ॥ २ ॥

प्रथमग्रहणमनियमव्युदासार्थम्। अन्यथा हि यः कश्चिद् गृह्णेत। परिधिग्रहणं च परिधिसंस्कारार्थम्, ग्रहणक्रियाकर्मभावनिर्देशात्। "परिधिमभिपद्याश्रावयति" इति। तथा "परिधिभ्यो ह्येतदाश्रावयति" इति आश्रावणस्य तादर्थ्यं दर्शयति। तथा "सऽआश्राव्याहेषिता दैव्या होतार" इति प्रकृत्याह दैव्या वा ऽएते होतारो यत्परिधय" इति परिधयर्थतां मन्त्रस्य दर्शयति।

सूक्तवाकप्रेषणक्रियोपग्रहार्थं वा तदागमे विधानात्। लिङ्गाच्च "इषिता दैव्या होतार इति दैव्या वाऽएते होतारो यत्परिधयोंऽग्नयो हीष्टा होतार" इति। दैव्या होतारः प्रेषिता इदानीं भद्रवाच्याय भद्रवदनाय मानुषं होतारं सूक्तवाकाय प्रसौतीत्येकवाक्यतासामर्थ्यात्तादर्थ्यमवगम्यते। अन्यथा ह्येकवाक्यतासमधिगतौ भिन्नवाक्यता अन्याय्याऽऽपद्येत। तत्रैतदुक्तं भवति। एते परिधयः प्रेषिता इदानीं मानुषो होता प्रेष्यत इति। ग्रहणक्रियाकर्मभावः प्रैषार्थत्वेऽप्यविरुद्धः। प्रयोजनं प्रैषाभावे परिधनालम्भो, यथा दर्विहोमेषु ॥ २ ॥

पशौ प्रेष्येति ॥ ३ ॥

ब्रूहीत्यस्य स्थाने पशौ प्रेष्येति वक्तव्यम्। तत्र हि मैत्रावरुणस्य प्रैषाम्नानम् ॥ ३ ॥

सज्ञानाथामिति प्रस्तरादानम् ॥ ४ ॥

कर्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ ४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विधृती स्थाने कृत्वाऽनक्त्येनं व्यन्तु व्वय ऽइति ॥ ५ ॥

विधृत्योः स्थानमाहवनीयः, सर्वहविषां तदधिकरणत्वात् । अनक्त्येनं प्रस्तरं "व्यन्तु व्वय" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५ ॥

कथम् ?

अग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्याम् ॥ ६ ॥

इतरस्यां ध्रुवायाम् । प्रस्तरसंस्कारश्चायम् । तथा चोपभृदाद्यभावेऽपि (स्थाल्याज्येन) प्रस्तरोऽज्यत एवेति ॥ ६ ॥

मरुतामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रहरति ॥ ७ ॥

मरुतामित्यनेन मन्त्रेण प्रस्तरं नीचैर्हृत्वा ततस्तृणमादायानुप्रहरति ॥ ७ ॥

हस्तेनाचरति ॥ ८ ॥

आचरणमुपसमूहनम् । तच्च सामर्थ्यात्काष्ठादिना प्राप्तं वचनसामर्थ्याद्धस्तेनैवोच्यते—"तमङ्गुलिभिरेव योयुप्येरन्न काष्ठैः" इति ॥ ८ ॥

हस्ताचरणाधिकारमुपजीवन्नाह--

यजमानभागं च प्रोषिते ॥ ९ ॥

प्रोषिते यजमाने तद्भागे च हस्तेनैवाचरति । तच्च स्वावसरे एव (व्रतविसर्गे) गुणपरत्वाद्वचनस्य ॥ ९ ॥

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥ १० ॥

क्षत्रियवैश्ययोः पुर्नानित्यमेव हस्तेन भागो होतव्यः ॥ १० ॥

अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्मम त्वं योनिस्तव योनिरस्मि ममैव सन्दिवि देवेष्वधि पुत्रः पित्र्ये लोक कृज्जातवेदः स्वाहेति ॥ ११ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ११ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूक्तवाकान्ते ॥ १२ ॥

इत्यस्य तृणमादायानुप्रहरतीत्यनेन सम्बन्धः। एवं ह्यामनन्ति 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति" इति। तत्रैतत्सन्दिह्यते किं सूक्तवाकप्रस्तरप्रहरणयोरङ्गाङ्गिलक्षणः संयोगः? उत कालार्थ इति ?। किं तावत्प्रतिभाति। अङ्गाङ्गिलक्षण इति। कुत एतत्। सूक्तवाकेनेति करणविभक्त्या निर्देशात्। प्रस्तरमिति च कर्मविभक्त्या "सूक्तवाक एव याज्या प्रस्तर आहुतिः" इति चामनन्ति। तत्रायं यागः प्रस्तरद्रव्यकः अग्न्यादिदेवताकश्च। अग्न्यादयो ह्यत्र सूक्तवाके सङ्कीर्त्यन्ते। मन्त्रस्य च क्रियासाधनप्रकाशकत्वमुचितम्। तेनात्र प्रस्तरद्रव्यस्याग्न्यादयो देवता इति गम्यते। स्पष्टतरं चैतदभिधीयते "अग्निरिद? हविरजुषतावीवृधत" इति। इदमिति सन्निहितं प्रस्तरद्रव्यं निर्दिशति। अपि च फलसङ्कीर्त्तनं भवति "आयुराशास्ते" इत्येवमादि। तेन प्रस्तरद्रव्यकः सूक्तवाकमन्त्रकश्चाग्न्यादिदेवताकश्चायुरादिफलको होम इति।

तदेतदपरे नेच्छन्ति उभयोः परार्थत्वात्। प्रस्तरस्य हि स्रुग्धारणार्थता ज्ञाता—"प्रस्तरे जुहूꣳसादयति" इति। सूक्तवाकस्य चेष्टदेवतासङ्कीर्त्तने दृष्टोऽर्थ इति तादर्थ्याऽध्यवसानं युक्तम्। अतो निर्ज्ञातार्थयोर्यः संयोगः स कालार्थ एव भवति। यथेध्मप्रक्षेपसामिधेन्यनुवचनयोरिति। तदन्ते प्रक्षिप्यमाणः प्रस्तरः सूक्तवाकेनैव प्रहृतो भवतीति वचनं "सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति" इति। "सूक्तवाक एव याज्या प्रस्तर आहुतिः" इति चैवमेव द्रष्टव्यम्। यच्चाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनं तत् प्रधानयागेष्टदेवताभिधानपरम्। कर्मनिवृत्त्युत्तरकालमपि हि कृताकृतप्रज्ञप्त्या देवतास्मरणं दृष्टार्थमेव भवति। अतो न प्रस्तरदेवतात्वेनाग्न्यादिसङ्कीर्त्तनमिति। न हि प्रस्तरस्य चाग्न्यादीनां च सम्बन्धो ज्ञातः। येन प्रस्तरदेवतात्वेन सङ्कीर्तनं भवेदिति। यच्च "अग्निरिद; हविः" इति सन्निहितप्रस्ताभिनिर्देशक इति तदपि प्रस्तरस्य प्रतिपाद्यस्य हविष्ट्वानुपपत्तेः तत्प्रतिनिर्देशाभावात्पुरोडाशादिविषयमेव। यच्चायुरादिफलसङ्कीर्त्तनं तदपि स्तुतिमात्रपरम्। न ह्यायुरादिफलता प्रस्तरप्रहरणस्य वाक्यादवगता। न च मन्त्रे सङ्कीर्त्तनमात्रादेव निर्ज्ञातप्रधानसम्बन्धस्य फलवत्ता शक्याऽभ्युपगन्तुम्। न च फलवत् फलवतोऽङ्गं भवति वचनमन्तरेण। तस्मान्नाङ्गाङ्गिलक्षणः संप्रयोग इति। प्रयोजनं प्रस्तरप्रहरणाभावेऽप्यातिथ्यादौ सूक्तवाकः प्रयुज्यते एव ॥ १२ ॥

अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥ १३ ॥

अग्नीद्वचनं न कर्त्तव्यम्। प्रैषार्थेऽध्वर्युः प्रैषे चाग्नीदित्युक्तत्वात् "स्वयं चाविरोधात्" इत्यत्र। तेन वरुणप्रघासादिष्वविपरिणामार्थमिति केचित्। तत्कथम् ? वचनात्। वचनं हि तत्र भवति—"अथाग्नीदाहानुप्रहरेति ताऽउभावेवानुप्रहरतः" इति। तदेतदसत्। न हि वरुणप्रघासेष्वनुप्रहरेत्यस्य विपरिणामो न युज्यते—प्रकृतौ प्रहरणक्रियाकर्तुरेकस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रेषणम्, विकृतौ द्वयोः कर्त्रोरिति। न च भेदेन प्रैषदानं प्रयोगवचनो मा बाधीति। तस्माद् युक्तरूप ऊहः। न च तत्राग्नीदाहानुप्रहरेति विधानम्, प्रकृतितः प्राप्तत्वात्। अतो यथाप्राप्तस्यानुवादोऽयम्। अतः श्रुत्यनुकरणमेतत्।

अथवाऽध्वर्योः प्रैषार्थकर्तृत्वे सति यः कश्चिदध्येषणायां स्यात्तत्राध्वर्युप्रत्यासत्तेरग्नीद्यथा स्यादित्येवमर्थमग्नीद्ग्रहणम्। न्यायतः प्राप्त एव चात्राग्नीदभिधीयते, अन्यत्रापि स एव यथा स्यादिति। यथा "आहन्त्यन्यो दृषदुपले" इति। यथा च "अतः पत्न्यवहन्त्यन्यो वा" इति। एवं च सत्यनेनैव न्यायेन ज्योतिष्टोमे प्रतिप्रस्थातुः प्रैषेऽधिकारः। अपि चाह—

उक्तत्वात्प्रेषणेऽन्यस्य तद्विशेषोऽवसीयते।
तेन सूत्रकृता प्रोक्तमग्नीद्ग्रहणमत्र तु ॥ १३ ॥

प्रास्य तृणं चक्षुष्पाऽइत्यात्मानमालभते ॥ १४ ॥

प्रस्तरसम्बद्धं तृणमाहवनीये प्रास्य "चक्षुष्पा" इत्यात्मानमालभते। स चायं तृणप्रहरणे सति भवति। "तेनोऽअप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति" इति लिङ्गात्। करिष्यमाणप्रयोजनात्मसंस्कार इत्यपरे। तथा च सर्वत्र प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

संवदस्वागानग्नीदगञ्छ्रावय श्रौषट् स्वगः दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीत्येतेषाꣳ संवदस्वागञ्छ्रौषडित्यग्नीच्छेषमितरो व्यत्यासं ब्रूतः ॥ १५

संवदस्वेत्येवमादीनां संवदस्वागञ्छ्रौषडित्यग्नीदाह, शेषं चाध्वर्युर्व्यत्यासेन। तस्य चास्य शंयोर्वाकार्थत्वात्तदभावे निवृत्तिः। शंयोर्वाकिश्चार्थकर्मत्वाद्यावदुक्ते निवर्त्तते ॥ १५ ॥

परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममितरौ च युगपदग्नेः प्रियमिति ॥ १६ ॥

प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात्। ततश्च यावदुक्तान्तापच्छिन्नयोरपि प्रवृत्तिः। प्रहरणमन्त्रयोश्चाग्न्यभिधायकत्वादवभृथे विपरिणामः ॥ १६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्रुचौ प्रगृह्णाति सꣳस्रवभागा इति सꣳस्रवाञ्जुहोति ॥ १७ ॥

प्रग्रहणे मन्त्रः स्यात्। "स सम्प्रगृह्णाति सꣳस्रवभागास्थ" इति वचनात्। होमे वा। स्वाहाकारवषट्कारयोस्तदर्थत्वात्। तयोश्च तत्र भावात्। लिङ्गाच्च "तद्यथा वषट्कृतं हुतमेवमस्यैतद्भवति" इति। यत्पुनर्वचनं तद् होमोपलक्षणार्थम्। प्रतिपत्त्यर्थकर्म चैतत्। ततश्चातापच्छिन्नेऽपि प्रवर्त्तते। अविशेषितत्वाच्च संस्रवाणां नाज्यसाधनयागशेषभूतता। अतश्च सर्वत्र प्रवृत्तिः। विश्वेदेवाश्चात्र देवता। "इमां वाचमभिविश्वे गृणन्त" इति मन्त्रलिङ्गात्। वाक्यशेषाच्च—"स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति" इति। एवं च सति दर्विहोमेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति होमः।

"अथ जुहूञ्चोपभृतञ्च सम्प्रगृह्णाति" इति द्वयोः प्रग्रहणविधानसामर्थ्यात् उभाभ्यामपि होमः ॥ १७ ॥

घृताचीऽइति धुरि निदधात्यनसि चेद् ग्रहणम् ॥ १८ ॥

"घृताची" इत्यनेन मन्त्रेण धुरि स्रुचौ निदधाति। चरितार्थत्वाद् द्रव्यसंस्कारः। अतश्चान्तापच्छिन्नेऽपि प्रवृत्तिः। अयं धुर्यशब्दः कैश्चित् पत्नीयजमानविषयतया वर्ण्यते। धुर्यावि व धुर्यौ। यथा धुर्यावनड्वाहावनसः प्रणेतारौ एवं दम्पती अपि यज्ञस्येति। एवं च सति पितृयज्ञे धुर्यं पाहीति विपरिणामः। पन्त्यभावात्। सम्प्रदाये तु नेष्यते। धुर्यशब्दस्यानडुद्विषयत्वात्। यद्यपि च तावत्र न स्त एव तथापि त्वनसोऽनडुत्सम्बन्धोऽस्तीति तत्र विधीयमानाभ्यां स्रुग्भ्यां तद्धिंसा मा भूदिति धुर्यौ पातमिति स्रुगभिधाने युक्तरूपम् ॥ १८ ॥

स्फ्ये पात्र्यां चेत् ॥ १९ ॥

पात्र्यां चेद्ग्रहणं स्फ्ये सादयति ॥ १९ ॥

यज्ञं नमश्च त इति व्वेदिमालभते ॥ २० ॥

स चायं वेदिसंस्कारः समिष्टयजुः साधनभूतद्रव्यप्रयुक्तः। ततश्च तदभावेऽभाव इति ॥ २० ॥

वेदः होता स्रुक्स्रुवमध्वर्युराज्यस्थालीमग्नीदादाय ॥ २१ ॥

इति कर्कभाष्यसहितस्य कात्यायनश्रौतसूत्रस्य तृतीयाध्याये षष्ठी कण्डिका ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं गच्छन्ति ॥ १ ॥

"ते वै पत्नीःसंयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्ति" इति प्रकृत्य "जूहूं च स्रुवं चाध्वर्युरादत्ते वेदः होताऽऽज्यविलापनमग्रीत्" इति ह्यामनन्ति । प्रतिपरायन्तीति वचनाद्गार्हपत्यो गम्यते । विकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनाच्च—"गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति" इति । स्रुवग्रहणं च उपभृद्व्युदासार्थम् । उपभरणार्थेन हि तत्प्राप्तिरिति ॥ १ ॥

अध्वर्युः पूर्वदक्षिणेन गार्हपत्यमेत्य पूर्वेणा परेणान्तरेण पत्नीमेकेषाम् ॥ २ ॥

पूर्वेणाहवनीयम् । अपरेण वा गार्हपत्यम् । तत्राप्येकेषामन्तरेण, (मध्येन) बाह्यतो वा पत्नीमिति ॥ २ ॥

उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॥ ३ ॥

सोमादीन्यजति ॥ ३ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

एवः सर्वत्रोपविष्टहोमेषु ॥ ४ ॥

उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य । यजतित्वात्तिष्ठतिक्रियायां प्राप्तायाम् उपविश्येत्युच्यते । जान्वञ्चनं च भूमौ पातनं समाचारात् । लिङ्गाच्च "ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन्नि"ति ॥ ४ ॥

उपांशुचरन्ति ॥ ५ ॥

पत्नीसंयाजैरिति ॥ ५ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

चरणशब्दे सर्वदेवताऽन्यत्र ॥ ६ ॥

यत्र चरणशब्दस्तत्र सर्वमुपांशु भवति । यथा पितृयज्ञे उपांशु चरन्ति' इति । देवताऽन्यत्र चरणशब्दादन्यत्रोपांशुत्वश्रवणे देवतामात्रमुपांशु ॥ ६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यजति सोमं त्वष्टारं देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिमिति ॥ ७ ॥

स्थाल्येनाज्येन सोमादीन्यजति । "चतस्रो देवता यजति" इति प्रकृत्याह "ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति" इति ॥ ७ ॥

तृतीयेऽन्तर्धानं पुरस्तात् ॥ ८ ॥

तृतीये पत्नीसंयाजे पुरस्तात्कटादिनाऽन्तर्द्धानम्, "स यत्र देवानां पत्नीर्यजति तत्पुरस्तात्तिरः करोति" इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

पत्न्यन्वारभतेऽध्वर्युम् ॥ ९ ॥

अधिकारात्तृतीये एव पत्नीसंयाजेऽन्वारम्भः । अध्वर्युग्रहणाच्च न द्रव्याव्यान्वारम्भः ।

स चायमध्वर्युसंस्कारो द्वितीयानिर्देशात् । ततश्च पत्न्यभावेऽपि यः कश्चित्करोति ॥ ९ ॥

शंय्वन्तं भवतीडान्तं वा ॥ १० ॥

यदेतत्पत्नीसंयाजकर्म तच्छंय्वन्तमिडान्तं वा भवति । न चात्र विकल्पः शंयुरिडा वाऽन्ते भवति इति । किं तर्हि ? इडा भवत्येव—शंयोर्विकल्पः । कुत एतत् ? यत इदमामनन्ति, "तदिडान्तं भवति" इति प्रकृत्य "उतो प्रस्तरस्यैव रूपं क्रियते स यदि प्रस्तरस्य रूपं कुर्यात् वेदस्यैकं तृणमाच्छिद्य" इत्येवमादि यावच्छंयोर्व्रूहीति ॥ १० ॥

शंय्वन्ते वेदतृणमादायानक्ति प्रस्तरवत्स्रुचि स्रुवे स्थाल्यां च ॥ ११ ॥

शंय्वन्ते कर्मणि वेदतृणं गृहीत्वा प्रस्तरवदनक्ति अग्रं जुह्वां, मध्यं स्रुवे बुध्नं स्थाल्यां "व्यन्तु व्वय" इत्यनेन मन्त्रेण अनक्ति प्रस्तरवत् इत्युपदेशात् ॥ ११ ॥

अग्नीदाहानुप्रहरेति ॥ १२ ॥

कृतव्याख्यानम् ॥ १२ ॥

प्रास्यतृणादि पूर्ववत् ॥ १३ ॥

प्रास्यतृणं तदादि पूर्ववत्कर्म भवति ॥ १३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शंयवन्ते स्रुक्स्रुवं प्रगृह्णात्यग्ने ऽदब्धायविति ॥ १४ ॥

शंयोर्बाकान्ते स्रुक्स्रुवं प्रगृह्णाति । "अग्नेऽदब्धायो" इति जुहोति । अधिकारादग्नार्हपत्ये । प्रतिपत्यर्थकर्म चैतत् । पत्नीसंयाजशेषत्वाच्च तदभावे निवृत्तिः । न च पशौ भवति, प्रतिपाद्यद्रव्याभावात् । पत्नीसंयाजानां चार्थकर्मत्वाद्यावदुक्ते निवृत्तिः ॥ १४ ॥

सव्येनावृत्य दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति च ॥ १५ ॥

सव्यावर्त्तनविधानं शास्त्राभावादतीत्यनिष्क्रमणप्रज्ञपनार्थम् । ततश्च यदि पूर्वं-दक्षिणेन गार्हपत्यं प्रविष्टस्तदैतद्भवति, नेतरत्र । तत्रापि केचित्सव्येनावृत्य इडां करोतीति सूत्रमभिसम्बन्धयन्ति, होमार्थत्वात्प्रवेशनस्य । तन्न, अव्यवहितसम्बन्धेष्वपि तदर्थोपपत्तेः । न च होमायैव प्रवेशनम्, विशेषानवगतेः । अतः साङ्गपत्नीसंयाज-निर्वृत्त्युत्तरकालमतीत्य निष्क्रमणम् । तेन "सव्येनावृत्य दक्षिणाग्नौ जुहोति" इत्येवमभिसम्बन्धः । तच्चैतदर्थकर्म । ततश्च यावदुक्तान्तापच्छिन्नादौ निवृत्तिः ॥ १५ ।

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे सप्तमी कण्डिका ।

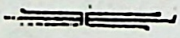

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उलूखले मुसले यच्च शूर्पेऽआशिश्लेष दृषदि यत् कपाले । उत्पुषो विप्रुषः सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहेति पिष्टलेपाञ्जुहोति ॥ १ ॥

अधिकाराद्दक्षिणाग्नावेव । पिष्टलेपसाधनत्वाच्च तच्छब्देनाहुत्यभिधानम् । अथवा पिष्टसम्बन्धिनो लेपास्तैराहुतिरिति । एवं च सति प्रतिपत्तिरेषा । ततश्चेडान्तेऽपि कर्मणि प्रवर्त्तते ।

यच्च कैश्चिदभिधीयते—आज्याहुतिरेषेति । तदपि पिष्टलेपग्रहणादवसन्नम् । प्रतिपाद्यमानेऽपि हि द्रव्ये जुहोतिसंशब्दनादत्र देवतया भवितव्यम् । देवतोद्देशेन हि परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपे जुहोतिशब्दो वर्त्तते । न चात्र देवता गम्यते तद्धितेन चतुर्थ्या वा । मन्त्रोऽपि चानिर्दिष्टदेवतालिङ्ग एव । उलूखलादीनां चात्रोपादानमाश्लिष्टविशेषणत्वेन, न देवतारूपत्वेन । यदुलूखलादिष्वाश्लिष्टं तज्जुहोतीति सम्बन्धो न तेभ्य इति । कामानामपि चात्र सत्यता प्रार्थ्यते । ततश्च तेषामपि न देवतात्वम् । एवञ्चानवगतदेवताको होम इत्यनुपपन्नम् ।

अत्रोच्यते—अनादिष्टदेवतालिङ्गेष्वपि मन्त्रेषु देवतापेक्षायां सत्यां किं यत्किञ्चिद्देवतान्तरं परिकल्प्यतामुत प्राकृतैव गृह्यतामिति । तत्र प्राकृतपरिग्रहो न्याय्यः, सन्निधानात् । अप्राकृतोपादाने पुनरसन्निधानात्सन्देह इति । तथा च नैरुक्ताः-'तद्येऽनादिष्टदेवतामन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवति" इति । तत्राप्याग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयसन्निधाने पुरोडाशसम्बन्धिनः पिष्टलेपा इति सन्निधानविशेषादाग्नेयाग्नीषोमीयदेवतापरिकल्पनं न्याय्यतरम् । तदुद्देशेन हि तद्द्रव्यं गृहीतं यच्छेषोऽयमिति । उपांशुयाजसान्नाय्यदेवतानामसम्बन्धादतद्देवतात्वम् ।

केचित्तु सम्बन्धाविशेषे सत्यग्नेयैकयैव देवतया कार्याभिनिर्वृत्तेर्मुख्यत्वादग्निमेव प्रकल्पयन्ति । विकारे तर्हि कथम् ? तत्रापि वैकृतदेवताभिसम्बन्धात् तद्देवत्यत्वपरिकल्पने प्राप्ते, उच्यते—अप्राकृतदेवताभिस्तद्वानेव मन्त्रो विकृतिमुपार्च्छतीति न वैकृतदेवत्यता घटते । न ह्यस्य विकृतौ पाठ इति । तस्माद्विकृतावपि प्रकृतदेवताकत्वमेवेति ॥ १ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पत्नी वेदं प्रमुञ्चति 'वेदोऽसीति' योक्त्रञ्च "प्रमा मुञ्चामि व्वरुणस्य पाशाद्येन माऽबध्ना-त्सविता सुशेवः। ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टां मा सह पत्या दधात्वि 'ति ॥ २ ॥

चशब्दात्पत्न्येव। कृतप्रयोजनत्वात्प्रतिपत्तिरूपता। ततश्चान्तापच्छिन्नेऽपि प्रवृत्तिः ॥ २ ॥

स्तृणात्यावेदेः ॥ ३ ॥

"तꣳ होता आ वेदेस्तृणाति" इत्येतच्छ्रूयते। द्रव्यविषयोऽयमाङ्शब्दप्रयोग इति मर्यादा प्रतिपत्तव्या। कर्मविषये त्वभिविधिरिति परिभाषितम् "आऽमुष्मादिति कर्मसु तच्च" इति। अथ होत्रे स्पष्टतरं वचनं ततोऽत्राप्यभिविधिरस्तु ॥ ३ ॥

ध्रौवꣳसमिष्टयजुर्जुहोति "देवा गातुविद" इति ॥ ४ ॥

समिष्टयजुरिति कर्मणः संज्ञा "समिष्टयजुरन्तं भवति" इत्येवमाद्यर्था। "जुह्वाऽवचने" इति जुह्वैव होमः। जुहोतित्वाच्चोपविष्टस्य। तिष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति" इति तु नोपनिबद्धम्। अर्थकर्म चैतद्। ततश्चान्तापच्छिन्ने निवृत्तिः। वातश्चात्र देवता। "स्वाहा व्वाते धा" इति लिङ्गात्।

ननु च "देवा गातुविद" इति सम्बुद्धिनिर्दिष्टानां देवानां देवतात्वमस्तु। नेत्युच्यते, न हि ते हविःसम्बन्धितया सम्बोध्यन्ते। किं तर्हि? विसर्गाय। देवा गातुविदो गातुं यज्ञं वित्त्वा गातुं गन्तव्यमित गच्छतेति। तथा च लिङ्गम्—"तदेतेन यथायथं व्यवसृजन्ति" इति। तेन विसर्गाय सम्बोधनम्। मनसस्पतेस्तर्हि देवतात्वमस्तु। तस्य हि सम्बोधनं मनसस्पत इमं देवयज्ञमिति देवयज्ञसम्बन्धस्तस्यावसीयत इति। नैतदेवम्, तस्यापि ह्यत्र पारार्थ्येनैव श्रवणम्। मनसस्पतिरुच्यते 'इमं यज्ञं वाते धेहि' इति। न यज्ञसम्बन्धो मनसस्पतेः। गतेषु देवेषु मनसस्पतिरिमं यज्ञं वाते स्थापयत्वित्याशास्यते। एवं सप्तमीनिर्दिष्टस्यापि तस्यैव देवतात्वमनुरूपतरम्। यज्ञशब्देन चात्र लक्षणया द्रव्यं वोच्यते, कर्म वा। द्रव्यवचनत्वे द्रव्यस्य वाते स्थापनं तदुद्देशांशेनैवोपपद्यते, नान्यथा। कर्मवचनेऽपि च कर्मणोऽपि तत्साधनभावाभ्युपगमनेन वाते ऽवस्थानमुपपद्यते। तस्माद्वात एवात्र देवतेति। प्रयोजनं जुहोतौ वाताय स्वाहेति प्रयोगः ॥ ४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बर्हिः सम्बर्हिरिति ॥ ५ ॥

जुहोतीति वर्त्तते। सम्बर्हिरित्यनेन मन्त्रेण बर्हिर्जुहोति। प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात्। ततश्चान्तापच्छिन्नेऽप्यनिवृत्तिः ॥ ५ ॥

वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्त्वेति ॥ ६ ॥

परिगमनं कर्तुरेव न प्रणीतानाम्। तत्परिगमने हि परिणीयेत्येवमवक्ष्यत्। प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वादिति। प्रणीतासम्बन्धादाहवनीये परीत्येति ॥ ६ ॥

पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृष्णाजिनꣳ रक्षसामिति ॥ ७ ॥

पुरोडाशकपालयोर्भूतपूर्वगत्या सम्बन्धविवक्षेयम्। न हि वर्त्तमानः कपालस्य पुरोडाशेन सम्बन्धोऽस्ति। तस्य च करणत्वेन निर्देशाद्यत्रापि पुरोडाशो नास्ति यथा चर्विष्टयां तत्रापि कपालमात्रमुपादेयम्। तच्चैतद्देवताभिसम्बन्धात्प्रतिपत्त्यर्थकर्म कैश्चिदिष्यते। देवताभिसम्बन्धश्च मन्त्रवर्णाद् "रक्षसां भागोऽसि" इति वाक्यशेषाच्च। "ततो देवाः सर्वं यज्ञꣳ संवृज्य" इति प्रकृत्य "अथ यत्पापिष्ठं यज्ञस्य भागधेयमासीत्तेनैनान् निरभजन्नस्ना पशोः फलीकरणैर्हविर्यज्ञादिति रक्षांसि फलीकरणैर्निर्भक्तानि" इत्याह। ततश्च तेषां देवतात्वमिति।

नैतदेवमित्यपरे। न ह्यत्र देवता चोद्यते। नात्र चतुर्थी तद्धितो वा। येन देवता गम्येत। मन्त्रवर्णादपि देवता कल्प्यते यत्र जुहोतिचोदना। तत्र हि देवतोद्देशेन परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपो युज्यते। तत्रावश्यम्भाविन्यां देवतायां मन्त्रवर्णस्य च क्रियासाधनाभिधायित्वसामर्थ्यात्ततो देवता परिकल्प्यते। न चेह होमश्चोद्यते। तस्मान्न देवता परिकल्प्यते। मन्त्रवर्णवाक्यशेषौ त्वर्थवादप्रायौ। प्रयोजनं न देवताभिधानमत्र। न चायं रक्षोऽभिधायकः, द्रव्यपरत्वान्निर्देशस्य। ततश्च नोदकोपस्पर्शनमत्र ॥ ७ ॥

पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सन्ततं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति संवर्च्चसेति ॥ ८ ॥

आहवनीयं परीत्य पूर्णपात्रं निनयति। "सꣳस्थिते यज्ञे दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति" इति वचनात्। सन्ततमित्यव्यवच्छिन्नम्। यजमानश्च तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति "संवर्च्चसा" इत्यनेन मन्त्रेण। पदार्थश्चायं ततश्चान्तापच्छिन्ने निवर्त्तते।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रैतद्विचार्यते किं निनयनं प्रधानमुत ग्रहणमिति । किं चातः ? यदि निनयनस्य प्राधान्यम्, प्रोषितेऽपि यजमाने इहैव कर्त्तव्यम् । अथ ग्रहणस्य प्राधान्यम् यत्र यजमानस्तत्र पूर्णपात्रो निनेयः । 'पूर्णपात्रं निनयती'ति वचनात् निनयनस्य प्रधानता. ग्रहणस्य तु तादर्थ्यम् । तदञ्जलिना प्रतिगृह्णातीति ग्रहणार्थता वा निनयनस्य, चोदितत्वाविशेषात्, दृष्टोपकाराभिनिर्वृत्तेश्च । सञ्जनयति हि निनयनं ग्रहणस्य दृष्टमुपकारम् । अन्यथा ग्रहणानभिनिर्वृत्तिः । न तु ग्रहणं निनयनस्य दृष्टोपकारोपजनकम् । तदभावेऽपि निनयनोपपत्तेः । तस्माद् ग्रहणार्थं निनयनमिति द्वादशाहे सर्वैः (यजमानैः) ग्राह्यः ॥ ८ ॥

मुखं विमृष्टे ॥ ९ ॥

अधिकाराद्यजमान एव ॥ ९ ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि व्विष्णुरिति प्रतिमन्त्रं पृथिव्यामितीत ऽऊर्ध्वो वा ॥ १० ॥

पृथिव्यामिति इतो मन्त्रपदादूर्ध्वो वा । क्रमणं तु प्रागुदग्वा । अयमपि पदार्थ एव ॥ १० ॥

अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते ॥ ११ ॥

साकाङ्क्षत्वान्निर्भक्त इत्यनुषङ्गः । भागसंस्काराच्चान्तलुप्तेऽपि प्रवृत्तिः । एतस्मादेव बहुयजमानकेऽप्येकः करोति । स्वस्वांशावेक्षणमित्यपरे । एककर्तृकत्वे चान्वारम्भः ॥ ११ ॥

अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम् ॥ १२ ॥

अवेक्षते इति क्रियापदानुषङ्गः । मन्त्रे च "ततो निर्भक्त" इत्येवमादि (अनुषज्यते) । स चायं पदार्थोऽर्थकर्मत्वादन्तलुप्ते वर्त्तते ॥ १२ ॥

अगन्म स्वरिति प्राङ् ॥ १३ ॥

ईक्षत इति वर्त्तते । एतदप्यर्थकर्मैव । नात्र प्रतिपत्तिरूपतेति ॥ १३ ॥

संज्योतिषेत्याहवनीयम् ॥ १४ ॥

ईक्षते इति वर्तते । अप्रतिपत्तिरूपत्वादेतदप्यर्थकर्म । ज्योतिषो हि सम्भवनमत्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रार्थ्यते। तेन यागसाधनभूताहवनीयद्रव्यसम्बन्धेऽपि सति न तत्संस्कारपरिकल्पनम्। एवं चान्तलोपे निवृत्तिः ॥ १४ ॥

स्वयम्भूरिति सूर्यम् ॥ १५ ॥

स्वयम्भूरित्यनेन मन्त्रेण सूर्यमवेक्षते ॥ १५ ॥

वच्चोदा ऽइति यं वा कामं कामयते ॥ १६ ॥

"वच्चोदाऽअसि" इति अत्र मन्त्रे प्रयोगः। यं वा कामं कामयते तद्वाचिपद-प्रयोगो वा। सूर्यावेक्षणमप्यर्थकर्मैव ॥ १६ ॥

सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥

प्रदक्षिणग्रहणादितरथावृत्तिव्युदासः। अथवा श्रौतमेतदिति। "आवृत्तिसामन्तेषु प्रदक्षिणम्" इति तत् स्मार्त्तम्। श्रौते सति को विशेष इति चेत् श्रौतं प्रायश्चित्तं तदपचारे यथा स्यादिति ॥ १७ ॥

प्रदक्षिणाधिकारमुपजीवन्नाह—

ग्रहग्रहणप्रतिगरहोमेषु च तूष्णीम् ॥ १८ ॥

ग्रहग्रहणादिषु तूष्णीं प्रदक्षिणावर्त्तनम् ॥ १८ ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपते ऽइति शत;
हिमा इति ब्रूयाद्वा ॥ १९ ॥

नवेति मन्त्रे विशेषः। एतदप्यर्थकर्म ॥ १९ ॥

सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणम् ॥ २० ॥

गच्छति प्राङुरु व्विष्णविति ॥ २१ ॥

ततोऽसि तन्तुरस्यनुमा तनुह्यस्मिन्यज्ञे ऽस्याꣳ साधु-
कृत्यायामस्मिन्नन्नेऽस्मिँल्लोक ऽइदं मे कर्मेदं
वीर्य्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्विति पुत्रस्य
नाम गृह्णाति ॥ २२ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुत्रस्याशीः प्रार्थनार्थत्वाद् द्वादशाहे प्रतियजमानं पुत्रनामग्रहणम् ॥ २०–२२ ॥

आत्मनो ऽविद्यमाने तन्तवे त्वा ज्योतिषे त्वेति वा ॥ २३ ॥

अविद्यमाने पुत्रे आत्मनो नाम गृह्णीयात् तत्स्थाने "तन्तवे त्वा ज्योतिषे त्वा" इति वा प्रयोगः ॥ २३ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते तूष्णीम् ॥ २४ ॥

मन्त्राभावाल्लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

व्रतं विसृजते येनोपेयात् ॥ २५ ॥

येन मन्त्रेणोपेयात्तेनैवोत्सर्गः ॥ २५ ॥

संयज्ञपतिराशिषेति भागं प्राश्नाति ॥ २६ ॥

साकाङ्क्षत्वात् (मन्त्रे) युज्यतामित्यध्याहारः । व्रतविसर्गभागप्राशनयोरन्तापच्छिन्नेऽपि प्रवृत्तिः, प्रतिपत्तिरूपत्वात् ॥ २६ ॥

ब्राह्मणं तर्प्पयितवै ब्रूयाद्यज्ञमेवैतत्तप्पयतीति श्रुतेः ॥ २७ ॥

श्रुत्युपादानसामर्थ्यात्तदनुष्ठानं यथा स्यात् प्रैषवचनमात्रमेव मा भूदिति ॥ २७ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रेऽष्टमी कण्डिका
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

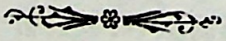

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चतुर्थोऽध्यायः

(पिण्डपितृयज्ञः)

अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायाम् ॥ १ ॥

श्रुत्यर्थमनुविधित्सुनाऽऽचार्येण पौर्णमासमनुविहितम् । इदानीमवसरप्राप्तं दर्शस्यानुविधानं कर्त्तव्यम् । तत्र च प्राक्कालीनः पिण्डपितृयज्ञः, सोऽनुविधेय इत्यत आह—अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ इति । अह्नोऽपरो भागः अपराह्णः । तृतीयो भाग इत्यपरे । वाक्यशेषात् "पूर्वाह्णो वै देवनाम्" इत्युपक्रम्य "अपराह्णः पितृणाम्" इति । पिण्डपितृयज्ञ इति पिण्डदानकर्मनाम । अर्थानुगमात् संज्ञेयं यौगिकी पिण्डैः पितॄणां यज्ञः पिण्डपितृयज्ञ इति । होमस्य च तादर्थ्यदर्शनात् "स दर्वैः प्रसूतोऽथैतत्पितृभ्यो ददाति" इति । "मासिमासि वोऽशनम्" इति च प्रकृत्य "यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृशेऽथैभ्यो ददाति" इत्याहृत्य पिण्डदानमेवाभिधीयते, न जपहोमादि । प्रयोजनं तदकरणेऽभ्यावृत्तिः । चन्द्रादर्शनमभ्रादिनाऽपि भवति, तन्माभूदित्यमावास्यया विशेष्यते । तदेवोच्यतामिति चेत्—न, अमावास्याशब्दस्य कर्मविषयताऽपि दृश्यते "चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्राऽमावास्याम्" इति । तत्र को दोषः ? चतुर्दश्युपवासपक्षेऽपि प्राप्नोति । अस्तु तथेति चेत्—न, श्रुतिविरोधात् "यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृशे" इति । अनेन च क्षयो लक्ष्यते । "तस्मिन् क्षीणे ददाति" इति हि श्रूयते । स च परमः क्षयः । इतरस्तु प्रत्यहमेव भवति । एवं च सति परमक्षयविशिष्टे एव काले पिण्डपितृयज्ञो नान्यत्रेति । यथा राजसूये पक्षमध्ये आमावास्ये दाक्षायणे च । खर्विकामावास्यायां दृष्टेऽपि चन्द्रमस्यपराह्णे परमक्षय इति क्रियत एव काले पिण्डपितृयज्ञः । "यदैवैव न पुरस्तन्न पश्चाद्दृश" इति क्षयोपलक्षणार्थत्वात् । "तस्मिन्क्षीणे ददातीत्यथ यदक्षीणे दद्यात्समदं ह कुर्याद्देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च" इति ॥ १ ॥

दक्षिणाग्नौ श्रपणं होमश्च ॥ २ ॥

गार्हपत्याहवनीयापवादोऽयं वचनात् ॥ २ ॥

परिस्तीर्य तं पूर्ववत्पात्रासादनमेकशः ॥ ३ ॥

तमित्यवाच्यमाने न ज्ञायते कस्य परिस्तरणम् इति तन्निर्देशः पूर्ववदिति श्रपणस्य पश्चादुत्तरतश्चार्थवच्चेति । द्वन्द्वता मा भूदेकश इति ॥ ३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्णꣳस्रुचं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन् ॥ ४ ॥

"स जघनेन गार्हपत्यम्" इति वचनात्। अपूर्णता चरोः (चरुस्थाल्याः) स्रुचश्च। "अपूर्णं पितृणाम्" इति। तूष्णीमिति च लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः, न ह्यत्र मन्त्रप्राप्तिरस्त्यपूर्वत्वात्। 'उत्तरेण दक्षिणाग्निं तिष्ठन्नवहन्ति" इति वचनात् ॥ ४ ॥

सकृत्फलीकरोति ॥ ५ ॥

फलीकरणं पुनः पुनर्लोकप्राप्तम्, अतः सकृदुच्यते ॥ ५ ॥

सारतण्डुलमपूर्णꣳ श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च ॥ ६ ॥

सारशब्दः सकलतण्डुलवाची, प्रसिद्धेः। ईषत्स्विन्नता वा। वाक्यशेषात् "श्रृताशृतं पितृणाम्" इति। प्रसिद्धिरनैकान्तिकी, गुरुण्यपि सारशब्दप्रयोगात्।

"पूर्णं वैदेवानामर्द्धपूर्णं मनुष्याणामुपर्यर्द्धं पितृणाम्" इत्यपूर्णग्रहणम्। श्रपयित्वाऽभिधारयत्याज्येन। तत्कुतः? अन्यत्रापि दर्शनात्—"आज्येनाभिघार्य" इति। तच्च यथाकथञ्चिदभिधारणमात्रं नियमाभावात्। उद्वासनं दक्षिणतः, पित्र्यत्वात्। पूर्वेणानीय मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च। तच्च वैकङ्कतमाहुतिसम्बन्धात्। होमश्च यज्ञोपवीतिना प्राङ्मुखेनैव, दैवत्वात्। "स ऽउद्वास्याग्नौ द्वे ऽआहुती जुहोति देवेभ्य" इति। न वा पित्र्यकर्माङ्गत्वात्। प्रधानोपचारन्यायाच्चाङ्गानाम्। महापितृयज्ञे च देवाज्यग्रहेण यज्ञोपवीतित्वविधानात्—"स यज्ञोपवीती भूत्वाऽज्यानि गृह्णाति" इति। प्राप्तानुवाद इति चेत्—न, अनन्यपरत्वाद्वाक्यस्य। मन्त्रलिङ्गाच्च "कव्यवाहनाय पितृमते" इति। कव्यवाहनः पितृणामिति पितृसम्बन्धात्। तस्मात्पित्र्यवदेव होमः ॥ ६ ॥

प्रास्य तद्दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इत्यपरेण वा ॥ ७ ॥

"अग्नौ मेक्षणमभ्यादधाति" इति। दक्षिणेनापरेण वाऽग्नेरेव। स्पयेनेति शाखान्तरात् ॥ ७ ॥

उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति ॥ ८ ॥

लेखायाः ॥ ८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यं सव्येन वोद्धरणसामर्थ्यात् ॥ ९ ॥

अत्राभिनयश्रुतिरुद्घाटितोद्धरणसामर्थ्यादिति—"इतीव वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैवं पितृणाम्" इति । पाणौ हि तीर्थचतुष्टयम् । अग्रे देवतीर्थम् मूले मनुष्याणामिति। अथैवमित्यङ्गुष्ठमूलं वा कनिष्ठिकाप्रदेशो वा । तत्राङ्गुष्ठमूले पितृतीर्थं स्मर्यत इत्यपसव्यमिति । कनिष्ठिकादेशे हि सव्यता भवति । सा च पित्र्येऽनुचितेति ॥ ९ ॥

असाववनेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृप्रभृतित्रीन् ॥ १० ॥

असाविति नानादेशपूर्वकं यजमानस्य पितृप्रभृतित्रीनवनेजयति ॥ १० ॥

उपमूलꣳ सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा यथावनिक्तं पिण्डान् ददात्यसावेतत्त इति ॥ ११ ॥

अन्नमिति चाध्याहारः । उपमूलमित्यस्वपदविग्रहो नित्यसमासः । मूलसमीपे यानि सकृदाच्छिन्नानि तान्युपमूलं दितानि बर्हिस्तृणानि । "अन्यत्रापि तृणार्थे" इत्युक्तत्वात् । लेखायां कृत्वा यथाऽवनिक्तं यत्र यत्रावनेजनं कृतं तत्र तत्र पिण्डान् ददाति असावेतत्त इति पितृप्रभृति ॥ ११ ॥

ये च त्वामन्विति चैके ॥ १२ ॥

मन्त्रस्य शेषं कुर्वन्ति ॥ १२ ॥

अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आ तमनात् ॥ १३ ॥

पिण्डानामाभिमुख्येनोक्त्वाऽप्रदक्षिणं गत्वोदङ्ङास्ते तमनादर्वाक् ॥ १३ ॥

आवृत्यामीमदन्तेति जपति ॥ १४ ॥

आवर्त्तनं तेनैव मार्गेण । "अथोपपल्वय्य जपति" इत्युपदेशात् ॥ १४ ॥

अवनेज्य पूर्ववन्नीविं विस्रꣳस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति ॥ १५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विस्रंसनोपदेशात्पूर्वमेव नीविमत्परिधानम्। प्रतिनमस्कारं चाञ्जलिकरणम्। "षट्कृत्वो नमस्करोति" इति वचनात्। षट्कृत्वो नमस्करोतीति सूत्रकारानुपदेशान्नेति चेत्। स्यात् महापितृयज्ञे उक्तत्वात् "षड्वा नमस्कारान्" (का. श्रौ.अ. ५ कं. ९ सू. २५) इति। श्रुतेश्च तुल्यत्वात् "षट्कृत्वो नमस्करोति" इति ॥ १५ ॥

एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डम् ॥ १६ ॥

बहुवचनोपदेशात् त्रीणि त्रीणि ॥ १६ ॥

ऊर्णादशा वा ॥ १७ ॥

वेति विकल्पः ॥ १७ ॥

वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा ॥ १८ ॥

उत्तरग्रहणाद् द्वे वयसी अभिप्रेते। ततश्चोद्ध्वं पञ्चाशतः ॥ १८ ॥

ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति ॥ १९ ॥

पिण्डमूलेषु। "तर्पयत मे पितॄन्" इति लिङ्गात् ॥ १९ ॥

अवधायावजिघ्रति यजमानः ॥ २० ॥

स चायं यजमानसंस्कारः। "स यजमानभाग" इति वचनात्। ततश्च नाध्वर्युरवजिघ्रति। "अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डान्" इति प्रतिप्रयोगसामर्थ्यादध्वर्युरेव प्रत्यवधाने। ल्यप्प्रयोगान्नेति चेत्—स्यात्कालार्थत्वात्। निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमिति यथा ॥२०॥

उल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नौ ॥ २१ ॥

अभ्यादधातीति वाक्यशेषः। तत्र च पूर्वं सकृदाच्छिन्नानि, तत उल्मुकम्। "अग्नौ सकृदाच्छिन्नान्यभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपिसृजति"इति वचनात्। अजादित्वादल्पाक्षरत्वाच्च (उल्मुकस्य) पूर्वनिपातः ॥२१॥

आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा ॥ २२ ॥

प्रसवसमर्थेति वाक्यशेषः ॥ २२ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पिण्डपितृयज्ञस्याधिकारनिरूपणायाह—

प्रेतेभ्यो ददाति जीवपितृकोऽपि जीवान्तर्हितेऽपि ॥ २३ ॥

दानं प्रवर्त्तत एव । पितृशब्दस्याविशेषविषयत्वात् । २३ ॥

जीवपितृकस्य होमान्तम् ॥ २४ ॥

कर्म स्यात् ॥ २४ ॥

अनारम्भो वा ॥ २५ ॥

कुतः—

न व्यवेते जातूकर्ण्यः ॥ २६ ॥

यस्मान्न जीवेन व्यवेते व्यवहिते दानं मेने जातूकर्ण्यः ॥ २६ ॥

किमिति न व्यवेते—

न जीवन्तमति ददातीति श्रुतेः ॥ २७ ॥

"न जीवन्तमतीत्य ददाति" इति शाखान्तरेषु श्रवणात् । अतो होमान्तं कर्म स्यात् । यद्येवम्, अनारम्भ एव श्रेयान् । कुतः ? दानस्य प्रधानभूतत्वात् । न च प्रधानाभावेऽङ्गानां प्रवृत्तिरस्ति । आतोऽनारम्भ एवेत्यवधार्यते ॥ २७ ॥

चतुर्दश्युपवासपक्षे ऽमावास्यायां पूर्वाह्णे दर्शयागः । तत्र चापराह्णे पश्चात्पिण्डपितृयज्ञः । अमावास्योपवासे पूर्वः प्राप्नोति । तत्रानियमे प्राप्ते आह—

पूर्वो वाऽङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः ॥ २८ ॥

पूर्व एव दर्शात्पिण्डपितृयज्ञो, न पश्चात् । कुत एतत् ? अङ्गत्वप्रतिपादकवाक्यात् "पूर्वेद्युः पितृभ्यो यज्ञं निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते" इति । अमावास्या यामेव पूर्वो भवति ॥ २८ ॥

इदमेव विचार्यते --किं पिण्डपितृयज्ञो दर्शाङ्गमुतानङ्गमिति ? किं तावत्प्राप्तम् ? अनङ्गमिति ब्रूमः—

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रकरणकाललिङ्गानुग्रहवचनानाहिताग्नि-श्रुतिभ्योऽनङ्गम् ॥ २९ ॥

प्रकरणभेदात् । प्रकरणपठितमङ्गं भवति । न चायं तत्प्रकरणे पठ्यते । किञ्च कालभेदात् पूर्वाह्णोऽपराह्ण इति । अङ्गानां चैककालता भवति । अपि च लिङ्गं भवति— "यक्ष्मणा गृहीतः पौर्णमासेन यजेत पिण्डपितृयज्ञेनैवामावास्यामवरुन्धे" (इति) आमावास्यमन्तरेणापि पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति । तच्चानङ्गे उपपद्यते । अनुग्रहवचनञ्च पृथग्दशाद्भवति "कथमेषां पितृयज्ञोऽन्तरितो भवति" इति । अथाङ्गं स्यात् "कथमेषामामावास्यं हविरनन्तरितं भवति" इत्युक्ते "दध्ना च" इत्यामावास्यानुग्रहेणैवानुगृहीतः पितृयज्ञोऽनुग्रहवचनं पृथक् नोपपद्यते । अपि चानाहिताग्निश्रुतिर्भवति "अप्यनाहिताग्निना कार्यं" इति । अङ्गत्वे हि दर्शे असति न क्रियेत । ततोऽप्यनङ्गमिति ॥ २९ ॥

अङ्गं वा समभिव्याहारात् ॥ ३० ॥

अथवाऽङ्गं पिण्डपितृयज्ञः । कुत एतत् ? समभिव्याहारात् । समित्येकीभावेनाभिव्याहरणं समभिव्याहारो वाक्यम् । दावयादित्यर्थः । पूर्वेद्युः पितृभ्यो निष्क्रयं कृत्वा प्रातर्देवेभ्यः प्रतननम् । यच्च येन विना न भवति तत्तदर्थम्, तादर्थ्यलक्षणं तु शेषत्वम् तस्मादङ्गमिति । यत्तु प्रकरणभेदादनङ्गमिति । प्रकरणान्तरसमधीतमप्यङ्गं भवत्येव । यथा प्रवर्ग्यः सौत्रामणी चेति । भिन्नकालमप्यङ्गं भवति । यथाऽग्निहोत्रार्थमुद्धरणम् । लिङ्गं वचनं द्रष्टव्यम् । अनुग्रहवचनमर्थवादोऽङ्गत्वेऽप्युपपद्यते । "अप्यनाहिताग्निना कार्यं" इति वचनम् । तस्मादङ्गं पिण्डपितृयज्ञ इति ॥ ३० ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे चतुर्थाध्याये प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

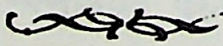

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पिण्डपितृयज्ञः प्राक्कालत्वादनुविहितः। इदानीमामावास्यमनुविधीयते—

श्वो नोदेतेत्यदृष्टे वा पर्णशाखां छिनत्ति शामीलीं वेषेत्वेत्यूर्जेत्वेति वा ॥ १ ॥

'श्वः न उदेता चन्द्रमा' इति ज्ञात्वा पर्णशाखां छिनत्ति। कुत एतत्? "तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति" इति वचनात्। अदृष्टे वा। तत्कुतः? "अमावास्यायाममावास्यया यजेत" इति श्रुतत्वात्। पर्णः पलाशः। शामीलीं[1] वा। शमीमयीं वेत्यर्थः। इषेत्वेत्यूर्जेत्वेति वा। "तामाच्छिनत्तीषेत्वोर्जेत्वा" इति हि श्रूयते। न चानयोर्मन्त्रयोः करणत्वात्समुच्चयः ॥ १ ॥

छिनद्मीति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात् ॥ २ ॥

छिनद्मीति उभाभ्यां सम्बध्यते। कुतः? साकाङ्क्षत्वात्। उभयोश्छेदने विनियुक्तत्वात् "तामाच्छिनत्तीषेत्वोर्जेत्वा" इति ॥ २ ॥

सन्नमयामीति वोत्तरे ॥ ३ ॥

तत्कुतः? "ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि" इति वचनात्। अनुमार्जनं च प्रगुणीकरणम्। तच्च मन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तमाचार्येण नाभिहितम्। एवं च सति द्वावपि मन्त्रौ माध्यन्दिनपाठाच्छेदने विनियुज्येते विकल्पेन। उत्तरस्त्वनुमार्जने एव। काण्वपाठात्[2] ॥ ३ ॥

बहुलपलाशामशुष्काग्रां प्रागुदीचीमन्यतमां वा ॥ ४ ॥

अन्यतमामिति वचनं न सर्वदिग्विषयम्। 'प्राचीमाहरति उदीचीमाहरति प्रागुदीचीमाहरति" इति वचनात् ॥ ४ ॥

व्रतमुपैति ॥ ५ ॥

---

१. शम्या अवयवः शामीली ताम्। राम्या ष्टलञ् प्रत्ययान्तं पदम्। टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीप्।

२. तथाचापस्तम्बः 'ऊर्जेत्वेति सन्नमयत्यनुमार्ष्टि वा' इति। सन्नयनमृजूकरणम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनिर्ज्ञातकालस्य शाखाच्छेदनस्यावसरविधित्सयेदमुक्तम्। ततश्च व्रतोपायनीयाशनोत्तरकालं छेदनमिति। तत्प्राप्तिश्च प्रकरणाविभागात्। सूत्रकारोपदेशाच्च "पौर्णमासवदन्यत्" इति ॥५॥

व्रतग्रहणे नियमो माभूदित्याह—

[1]यथोक्तं वा ॥६॥

मातृभिर्वत्सान्स¡सृज्य वत्स¡ शाखयोपस्पृशति वायव स्थेति ॥७॥

संसर्गश्च मेलनम्। वत्सस्य चोद्दिश्यमानत्वात्प्रतिवत्समुपस्पर्शनम्। लिङ्गं चाविवक्षितमुद्दिश्यमानत्वादेव। क्वचिच्चोपदेशात् "पुंवत्साम्" इति। यदि वत्सशब्दः स्त्रीविषयोऽपि तदैतदुपपद्यते। तथा च पाणिनिः—"ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री" इति 'स्त्रीशब्दः साधुर्भवति तरुणेषु पुंशब्द' इति। एवं च सति स्त्रीवत्सा अपि गावो गृह्यन्ते ॥७॥

उपायव स्थेति चैके ॥८॥

मन्त्रशेषं कुर्वन्ति। उपस्पर्शनं च पृथक्करणार्थम्, उत्तरसूत्रात् ॥८॥

देवो व इति मातृणामेकां व्याकृत्य ॥९॥

"शाखयोपस्पृशति वत्सेन व्याकृत्य" इति वचनात्। एकस्याश्चोपस्पर्शने सर्वासां संस्कार इति। कुत एतत्? मन्त्रे बहुवचनोपदेशात् "आप्यायध्वमघ्न्या" इति। ततश्च "वहिनीदध्यैन्द्रम्" इत्यत्र मन्त्रो विपरिणम्यत इति सम्प्रदायः। अपरे तु अन्यायनिगदत्वादविपरिणाममिच्छन्ति। यैवोपस्पृश्यते तस्या एव संस्कार इति। बहुवचनं पूजार्थम्। "एता उ त्या उषसः केतुमक्रत" इतिवत् ॥९॥

ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा ॥१०॥

मन्त्रे हीन्द्रशब्द एव दृश्यते—स एव मा भूदित्यत आह माहेन्द्रं वेति। अतश्च विकल्पः। तच्च वचनात्—"तद्धैके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति" इति ॥१०॥

---

१. यस्मिन् काले विकल्प उक्तः तस्मिन् काले वा भवति इह वेति सूत्रार्थः।

२. उद्देश्यगतविशेषणानामविवक्षितत्वं ग्रहैकत्वाधिकरणन्यायसिद्धमिति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यजमानस्य पशूनित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहति ॥ ११ ॥

द्वे ह्यग्न्यगारे । तयोरन्यतरस्य पुरस्तादुपगूहनम् । यजमानग्रहणञ्च पशुविशेषणत्वाद् बहुयजमानकेऽपि नोह्यते । पशूनान्तु क्रत्वङ्गभूतानां पालनमिहेष्यते । ततश्च वहिनीदधनि (पशुं पाहीति) विपरिणामः ॥ ११ ॥

मूलादुपवेषं करोति वेषोऽस्युपवेष इति ॥ १२ ॥

"मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोति" इति वचनात् । उपवेषनिष्पत्तौ च मन्त्रः । शाखायाश्च परिवासनं संस्कारः । ततश्च केवलायामामिक्षायां तूष्णीमेव शाखापरिवासनम् । परिवासितया हि पयसोऽपाकरणमिति ॥ १२ ॥

सान्नाय्ये शाखासंयोगात् ॥ १३ ॥

सान्नाय्ये एवोपवेषः । कुतः ? शाखासंयोगात् "शाखां परिवास्योपवेषं करोति" इति ॥ १३ ॥

उपधानाद्वोभयोः ॥ १४ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । उपधानार्थत्वादुपवेषस्योभयत्र प्रवृत्तिः । ततश्च शाखाऽभावे वारणो भवति ॥ १४ ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ ॥ १५ ॥

"वसोः पवित्रम्" इत्यनेन मन्त्रेण कुशावेव पवित्रं बध्नाति शाखायाम् । ते चैते परिवासनपवित्रबन्धने शाखोपगूहनात्पूर्वं कर्त्तव्ये । अर्थाद्धि पाठो बाध्यत इत्युक्तं "विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात्" इति । पश्चाच्च परिवासनादौ क्रियमाणे सति उपगूहनमदृष्टार्थं स्यात् । दृष्टार्थता चास्याः शाखाया अनाश इति । दृष्टे च सति नादृष्टपरिकल्पना साध्वी । अतः पश्चादुपगूहनमिति ॥ १५ ॥

त्रिवृद्वा ॥ १६ ॥

[1]त्रिवृत् वेष्यभिधीयते । तां वा बध्नाति । वाशब्दो विकल्पार्थ ॥१६॥

---

१. "त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रं शाखायां शिथिलमवसजति" इत्यापस्तम्बः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यवाग्वाऽग्निहोत्रहोमः सन्नयतस्ताꣳ रात्रिम् ॥ १७ ॥

तां रात्रिमिति वचनात् पक्षमध्ये आमावास्ये न यवागूनियमः ॥ १७ ॥

हुत उपसृष्टां प्रब्रूतादित्याह ॥ १८ ॥

हुतेऽग्निहोत्रे दोग्धारमाहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति ॥ १८ ॥

प्रोक्ते द्यौरसीति स्थाल्यादानम् ॥ १९ ॥

उपसृष्टेति प्रोक्ते दोग्ध्रा प्रतिप्रश्ने द्यौरसीति स्थाल्यादानम् । तच्चाधिश्रयणार्थम् । अतश्च वायव्ये पयसि अधिश्रयणाभावादनादानम् । एवं कार्यापत्त्या च वपाश्रपण्योरादाने विपरिणामः–'द्यौः स्थः' 'पृथिवी स्थः' इति ॥ १९ ॥

मातरिश्वन इत्यधिश्रयति ॥ २० ॥

स्थालीम् ॥ २० ॥

वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा ॥ २१ ॥

प्राग्वेति विकल्पः । तच्चैतच्छ्रौतं प्रागुदग्ग्रहणम् । स्मार्त्ते हि वचनमन्तरेणापि प्राप्नोत्येव । प्रयोजनं तदपचारे श्रौतं प्रायश्चित्तम् ॥ २१ ॥

वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण ॥ २२ ॥

दोहयतीति कारितत्वादध्येषणा गां धुक्ष्वेति । शूद्रपर्युदासाच्च क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञा ॥ २२ ॥

स्थाल्यन्वारब्धे देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपति ॥ २३ ॥

स्थाल्यन्वारब्धे यजमाने "देवस्त्वा" इति आसिच्यमाने जपत्यध्वर्युः ॥ २३ ॥

कामधुक्ष इति प्रश्नः ॥ २४ ॥

'कां दुग्धवानसि' इति दोग्धारं पृच्छति ॥ २४ ॥

प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह ॥ २५ ॥

अमूमिति प्रोक्ते गोनाम्नि "सा विश्वायुः" इत्याह ॥ २५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् ॥ २६ ॥

एवमितरे द्वे दोहयति। एवंशब्दाच्च समस्तः क्रियोपदेशः। अयं तु विशेषः—उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमभिदधाति ॥ २६ ॥

विसृष्टवागुत्तरा अनन्वारब्धे ॥ २७ ॥

दोहयतीति वाक्यशेषः। अन्वारम्भवाग्यमयोश्च प्रतिषेधाज्जपो भवत्येव ॥ २७ ॥

'उत्तरा दोहयति' इत्येतावत्युक्ते न ज्ञायते कियत्यो दुह्यन्त इत्यत आह—

यावत्स्वमधिकारात् ॥ २८ ॥

यावत्यश्चास्य गावस्तावत्य इति। कुत एतत्? अधिकारात् अपरिज्ञाने सत्यधिकारो व्यवच्छेदकः ॥ २८ ॥

तिस्रो वा नित्यत्वात् ॥ २९ ॥

तिस्रो वा दुह्यन्ते। त्रित्वे हि नित्यं बहुवचनं [1]व्यवस्थितम् ॥ २९ ॥
ननु चतुर्थादावपि भवत्येव। सत्यमेवम्,

आदिसामर्थ्यात् ॥ ३० ॥

त्रित्वगतमेव बहुवचनमाद्रियते। उक्ते हि बहुत्वे कृतः शास्त्रार्थ इति किमित्युत्तरमवगम्यते ॥ ३० ॥

दर्शनाच्च ॥ ३१ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा बहुनचनश्रवणे त्रित्वगतमेवोपादीयते। "कृष्णा भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षाः, बृहन्तो दिव्याः, शबला वैद्युताः, सिध्मास्तारका" इति पञ्च बहुवचनान्यनुक्रम्य पञ्चदश दर्शयति—"अर्द्धमासानां वा ऽएष प्रतिमा यत्पञ्चदशिनो यत्पञ्चदशिन आलभते"[2] इति ॥ ३१ ॥

परिक्षालनमानयति "सम्पृच्यध्वमृतावरीरूर्मिणा मधुमत्तमाः। पृच्छतीर्मधुना पयो मन्द्रा धनस्य सातय" इति ॥ ३२ ॥

तच्चाध्वर्युरानयति। दोहमात्रेऽन्यस्य श्रुतत्वात् ॥ ३२ ॥

---

१. जपिञ्जलाधिकरणन्यायेनेत्यर्थः।
२. श० ब्रा० १३.२.५.१।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उद्वास्यातनक्ति "प्राग्घुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति ॥ ३३ ॥

प्रातर्हुतशेषेणेति सम्प्रदायः। नेत्यपरे। तदा प्रातर्हुतशेषेणेत्येवावाक्ष्यत्। अतः प्राक्शब्दस्य पूर्वकालवाचित्वात्पूर्वं यद्घुतशेषं सायंहोमशेषमित्यर्थः। आतनक्तीति आतञ्चे रूपम्। स च सङ्कोचनार्थः। सङ्कोचः काठिन्यं, तत् सायंहोमशेषेण सुकरमिति। इन्द्रस्य त्वेति चोपलक्षणम्, महेन्द्रस्यापि भावात्। "तद्धैके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति" इति ॥ ३३ ॥

[1]सोदकेनापिदधात्यमृन्मयेन त्विष्णा हव्यमिति ॥ ३४ ॥

"अथोदकवतोत्थानेन पात्रेणापिदधाति" इति वचनात् ॥ ३४ ॥

निधाय वत्सापाकरणं पूर्ववत् ॥ ३५ ॥

निधाय तत्पयो वत्सापाकरणं पूर्ववत्। तच्च पयसे। "ऐन्द्रं पयो ऽमावास्यायाम्" इति ॥ ३५ ॥

प्रातराग्नेय ऐन्द्राग्नश्च द्वादशकपालो ऽसन्नयतः ॥ ३६ ॥

"स एष उभयत्राच्युत आग्नेयोऽष्टाकपाल" इत्याग्नेयग्रहणम्। "अमा वै नोऽद्य वसुर्वसति" इत्युपक्रम्य "तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति" इत्याह। तच्चैतदसन्नयतः ॥ ३६ ॥

निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन् ॥ ३७ ॥

आज्यनिर्वपे कृते प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्पात्रे कर्त्तव्यम्। अन्यस्मिन्निति ग्रहणात्सायंदोहस्य तत्रैवातञ्चनम् ॥ ३७ ॥

परिक्षालनान्तं कृत्वा सायंदोहमाहृत्य प्रातर्दोहं श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वास्योभावनक्ति ॥ ३८ ॥

प्रातर्दोहं श्रपयित्वा सायंदोहाहरणम्। यथाऽत्र दृष्टार्थता भवति। अभिधारणञ्च पयसः। उभावनक्तीति प्राणदानम् ॥ ३८ ॥

[2]तदुभयोः—

श्रृतस्याग्रेऽवद्यतीति श्रुतेः ॥ ३९ ॥

---

१. यदि मृन्मयं स्यात्तृणं दारु वाऽन्तर्दधाति इति देवयाज्ञिकः।
२. तदुभयोरित्यस्य यदवद्यति तच्छृतस्य प्रथमम् इत्यनेन सम्बन्धः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपन्यायत्वाच्छ्रुतिग्रहणम्। दघ्नो हि पूर्वे क्रम इति। यदवद्यति तच्छृतस्य प्रथमम् ॥ ३९ ॥

समस्य मार्जनम् ॥ ४० ॥

शाखापवित्रेण सह मार्जनम्। तच्च पुनः शाखायामेव कर्त्तव्यम् (नतु प्रस्तरे)। मार्जनमात्रे एव श्रवणात् ॥ ४० ॥

इन्द्राग्म्योरिति व्यूहनम् ॥ ४१ ॥

ननु च "यथादेवतमन्यत्" इत्युक्तत्वादवाच्यमेतत्। न, समाम्नायज्ञापनार्थत्वात्। अज्ञाप्यमाने हि समाम्नाये परादिना पूर्वान्तन्यायेन इन्द्राग्न्योरित्यस्य पूर्वव्यूहनशेषतैव प्राप्नोति। तस्मात्साधूक्तमिन्द्राग्न्योरिति व्यूहनमिति ॥ ४१ ॥

सह शाखया प्रस्तरानुप्रहरणम् ॥ ४२ ॥

प्रस्तरप्रहरणस्य निर्ज्ञातकालत्वात् शाखाप्रहरणस्य चानिर्ज्ञातकालत्वात् प्रस्तरेण सह शाखां प्रहरतीति वाक्यार्थः ॥ ४२ ॥

परिधिभिः सहोपवेषं जुहोति "जुहोमि त्वा सुभग सौभगाय पुरुतमं पुरुहूत श्रवस्यन्निति ॥४३ ॥

मन्त्रभेदाच्च कर्तृभेदः। ततश्चाग्नीदुपवेषं जुहोति ॥ ४३ ॥

पौर्णमासवदन्यदसद्यः ॥ ४४ ॥

न चायमतिदेशः। प्रकरणसाधारण्यात् साधारणत्वाद्धर्माणाम्। एवं चोभयत्र गुणकामप्रवृत्तिरविरुद्धा। इयांस्तु विशेषः—असद्यः ॥ ४४ ॥

सोमयाजी सन्नयेत् ॥ ४५ ॥

सोमयाजिनो नियमः ॥ ४५ ॥

कामादितरः ॥ ४६ ॥

"तस्मादप्यसोमयाजी समेव नयेत्" इति ॥ ४६ ॥

त्रिःशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ॥ ४७ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

"तस्माद्दु त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेत" इति श्रुतत्वात्। दर्शपौर्णमासग्रहणं न कर्त्तव्यम्, उपक्रमादेतत्सिद्धेः। कर्त्तव्यं वा। आनन्तर्यात्सान्नाय्यस्य तद्गुणकविषयतैव मा भूदिति ॥ ४७ ॥

पञ्चदश दाक्षायणयज्ञी ॥ ४८ ॥

"यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यादथो ऽअपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत" इति ॥ ४८ ॥

अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात् ॥ ४९ ॥

एवशब्द इवार्थे। यथाऽग्निहोत्रं यावज्जीवम् एवं दर्शपूर्णमासावपीति। उभयोस्तुल्यशास्त्रत्वात्। "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इति ॥ ४९ ॥

इति चतुर्थाध्याये द्वितीया कण्डिका।

दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यवतोरसान्नाय्यवतोश्चानुविधानं कृतम्। इदानीं दाक्षायणगुणकयोः कर्त्तव्यम्। तत्र च पयस्या विद्यते। सा च दधिपयोभ्यां भाव्यते। विकारत्वाच्च धर्मातिदेशं प्रत्यपेक्षा किमत्र दध्नो धर्मा उत पयस इति। अनेनातिदेशप्रसङ्गेन यावनतिदेशः स सर्वो ऽभिधीयते। तत्पूर्वकत्वाच्च विशेषातिदेश ऊहो बाधश्चेति।

तत्र तावदतिदेशविचारः क्रियते, यावद्वैकृतीषु चोदनासु यागत्वं च प्रतिपाद्यते। "सौर्ये चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः, अग्नीषोमीयमजमालभेत" इति चैवमाद्यासु किं यावदुक्तं निर्वापमात्रम् आलम्भमात्रं च उत यागा एते इति ?।

शब्दलक्षणत्वात्कर्म्मणो यावदुक्तान्येतानि-इति प्राप्ते उच्यते—

कर्मशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो यजातिः ॥ १ ॥

कर्मशब्द आख्यातशब्दो व्यापारशब्दो यो द्रव्यदेवतायुक्तः सः यजतिः प्रत्येतव्यः। यागः प्रत्येतव्य इत्यर्थः। यद्यपि यजतिः यजिरिति च धातोर्निर्देशकस्तथापि तस्य द्रव्यदेवतासंयोगाभावात् तदर्थ एव गृह्यते। द्रव्यदेवतायुक्तः कर्मशब्दो याग इति। कुत एतत् ? द्रव्यदेवतासंयोगात्। यश्च द्रव्यस्य देवतोद्देशेन त्यागः स याग इति। द्रव्यदेवतायुक्ते च कर्मशब्दे यागं दर्शयति। "मैत्रावार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति" इत्यभिधाय "तथोरुभयोरवद्यन्नाह मित्रावृहस्पतिभ्यामनुब्रूहीत्याश्राव्याह मित्रावृहस्पती

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यजेति वषट् कृते जुहोति" इति सहानुवाचनविधिपरे वाक्ये यागं दर्शयति। तथा पशौ "अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति वषट् कृते जुहोति" इति प्रैषविशेषविधिपरे वाक्ये यागं दर्शयति। एकदेशस्थितमपि च लिङ्गं स्थालीपुलाकवत् सर्वत्र गमकम्भवति। न्यायस्य तुल्यत्वात्। तस्माद्यागा एते इति ॥ १ ॥

यागेषु सत्सु किं यागमात्रं भवत्युत धर्मा अपि सन्तीति ? यदा च सन्ति तदा किं पूर्णाहुतिकाः, उताग्निहोत्रिकाः, उत दशपौर्णमासिकाः, उत ज्योतिष्टोमिका इति, अथ दर्शपूर्णमासिका एवेति। किं तावत्प्राप्तम् ? धर्माणामनाम्नानादधर्मका इति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात् ॥ २ ॥

सामर्थ्यादित्ययं हेतुर्धर्मसत्तायां तद्विशेषे च। साधारणधर्मसत्तायां तावत्-एवमेताश्चोदनाः समर्था भवन्त्यर्थवत्यो भवन्तीत्यर्थः। इतरथा सापेक्षाः सत्योऽनर्थिकाः स्युः। तत्कथम् ? सौर्ययागेण ब्रह्मवर्च्चसं भावयेदित्यपरिपूर्णे वाक्यम्[1]। यच्च नामापरिपूर्णे तद् अध्याहारेण वाऽनुषङ्गेण वा पूरयितव्यम्। न हि वेदे मात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते। तेनात्र विध्यन्तोऽनुषक्तव्यो वाक्यपूरणायानर्थक्यं मा भूदिति। स च दार्शपौर्णमासिकः सामर्थ्यादेव। स एवात्र शेषीभवितुं समर्थः। व्यक्तचोदनाचोदितत्वेन निर्वपतिसंशब्दनेन च प्रतीयमानत्वात्। नान्य इति। विध्यन्तानुषङ्गेण च धर्माणामनुषङ्ग इति दर्शपौर्णमासधर्मा इति सूत्रितम्। इष्टिपशुष्विति च इष्टिषु पशौ चेति द्रष्टव्यम्। पश्वन्तरेषु ह्यग्नीषोमीयधर्मप्राप्तिं वक्ष्यति "अग्नीषोमीयदर्शनात् इति ॥ २ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु प्रवर्त्तन्ते इति। "सावित्रीमिष्टिं निर्वपति" इति प्रकृत्याह—"तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयꣳसम्भृता गाथा गायति" इति गाथागानविधिपरे वाक्ये प्रयाजान्दर्शयति। तथा पशौ "स उत्तरमाधारमाघार्यांसꣳस्पर्शयन् स्रुचौ पर्येत्य जुह्वा पशुꣳसमनक्ति" इति पशुसमञ्जनविधिपरे वाक्ये उत्तराधारं दर्शयति ॥ ३ ॥

एवं सर्वेष्टिष्वेवानुमानिकवचनेन धर्मप्राप्तिरभिहिता। इदानीं तदपवादत्वेन प्रत्यक्षशिष्टेन धर्मप्राप्तिरभिधीयते—

वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येषु वचनप्रवृत्तिभ्याम् ॥ ४ ॥

---

१. किम्, केन, कथम्, इत्संशत्रये कथमंशाभावादपरिपूर्णता वाक्यस्य।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वैश्वदेवमिति चातुर्मास्यानां प्रथमं पर्व। तस्य धर्मा उत्तरेषु पर्वसु प्रवर्त्तन्ते। कुतः ? वचनात्। वचनादिति हेतुश्चायमुपदेशश्च। ततश्च यत्रैव वचनं तत्रैव प्राप्तिः। प्रतिपर्व वचनं भवति "अथैतान्येव पञ्च हवींऽषि भवन्ति" इति। तानि चाग्नेयादीनि वैश्वदेविकानि पञ्च चोद्यन्ते। तेषां चोपक्षीणत्वात्तद्धर्मकाणीति गम्यते। धर्मप्रवृत्तिं च दर्शयति शुनासीरीये—"अथैतान्येव पञ्च हवींऽषि भवन्ति" इत्यभिधाय "तस्यावृन्नोपाकिरन्त्युत्तरवेदिं, न गृह्णन्ति पृषदाज्यं, न मन्थन्त्यग्निम्" इति प्रतिषेधति। प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वको भवति। अप्राप्तत्वाच्चोत्तरवेदिप्रतिषेधोऽनुवादकः ॥ ४ ॥

सोमाच्चावभृथे सामप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सौमिकादवभृथाद्वारुणप्रघासिके धर्मप्राप्तिः। कुतः ? वचनात्। चशब्देन वचनमनुकृष्यते। उच्यतेऽनेन शब्देनेति वचनं नामधेयमवभृथ इति। सामप्रतिषेधाच्च। सौमिकादवभृथान्नामसामान्येन सामगानं प्राप्तम्। तत्प्रतिषेधो विधीयते। नाप्राप्तं प्रतिषेधति "तत्र न साम गीयते" इति ॥ ५ ॥

कणवत्पशौ न मन्त्रोपदेशात् ॥ ६ ॥

कणापासनक्रियावत् रुधिरापासनक्रिया "तथो एवासृक्पशौ" इति वचनेन प्राप्नोति। सा च प्रतिषिध्यते न मन्त्रोपदेशादिति। यद्यशेषक्रियाप्राप्तिः स्यात्, न मन्त्र उपदिश्येत। उपदिश्यते च "रक्षसां भागोऽसि" इति। तस्मात्तावन्मात्रमेव भवति। अशेषक्रियाविषयं वचनमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ॥ ६ ॥

विशये लौकिकमयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

विशयः संशय उच्यते। यथा आज्यदोहेषु सामसु "अग्निमुपधाय स्तुवन्ति" इति, किं लौकिकम् अग्निद्रव्यम् उत वैदिकमिति। अत्र लौकिकं ग्रहीतव्यम्। अयुक्तत्वात्। इतरस्य च विशिष्टकार्यसंयोगादिति। ननु "अन्ये वाऽयुक्तत्वात्" इत्यभिहित एवायं न्यायः। न, प्रकरणसमधीतविषयता तस्येति। अस्य पुनरप्रकरणसमधीतविषयतेति योगान्तरारम्भः ॥ ७ ॥

दर्शपौर्णमासधर्माः सौर्यादिष्वपि भवन्तीत्येतदुक्तम्। दर्शपौर्णमासयोश्च षट् प्रधानानि। तत्रैतच्चिन्त्यते किं यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वैकृते प्रधाने यतः कुतश्चिद्धर्मपरिप्राप्तिरुत नियमकारिकारणं किंचिदस्तीति ? किं तावत्प्राप्तम्। नियमकारणाभावादनियम इति। एवं प्राप्ते उच्यते—

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विधिविशेषः कर्मण्येकद्विशब्दपरिमाणद्रव्य-देवतागुणसामान्येभ्यः ॥ ८ ॥

विधेर्विशेषः विधिविशेषः। वैकृते प्रधाने एकत्वादिभिर्विशेषैर्विशेषेण धर्मप्राप्तिः। यथा सौर्ये देवतैकत्वेनावान्तरसामान्येनाग्नेयधर्मप्राप्तिः। सत्यपि व्यक्तत्वे निर्वपतिसंशब्देन च नाग्नीषोमीयादिभ्यः। सदृशे हि प्रतीतिर्भवति। प्रतीतेन च धर्मसम्बन्ध इष्यते।

द्विदेवतत्वाच्चाग्नावैष्णवे ऽग्नीषोमीयविध्यन्तः। द्वित्वसामान्यात् ऐन्द्राग्नस्याषीति चेत्। न, शब्दपरिमाणात् उभौ हि पञ्चाक्षराविति।

मारुते च शब्दपरिमाणादैन्द्राग्नविध्यन्तः। द्रव्यसामान्येन च विध्यन्तप्राप्तिर्यथा पुरोडाशे पौरोडाशिकः, सान्नाय्ये च सान्नाय्यस्य। देवतासामान्येन च विध्यन्तप्राप्तिर्यथाऽग्नये आग्नेयस्य।

ननु चैतदवाच्यम्, एकत्वेनैव गतार्थत्वात्। वाच्यं वा, सौम्ये चरावग्नीषोमीयधर्मपरिप्रापणार्थम्। तत्र हि सोमोऽप्यस्तीति। इन्द्रसद्भावादैन्द्राग्नविध्यन्त ऐन्द्रे पुरोडाशे। तदेतदनुदाहरणम्। न ह्यत्र देवतासामान्यमस्ति समुदायात्तद्धितोत्पत्तेः। कस्तर्ह्यत्र समाधिः ? "वक्ष्यति द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायात्" इति। तादर्थ्येन देवतासामान्योपन्यासः।

गुणसामान्येनापि विध्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते। यथा प्रतिकाममाग्नेये पौर्णमास्यां क्रियमाणे पौर्णमासाग्नेयविध्यन्तः, अमावास्यायामामावास्याग्नेयविध्यन्त इति। कालो ह्यत्र गुण इति। तदेतदपरेऽनुदाहरणमाहुः। न हि कालो गुण इति शक्यते वक्तुम्। सगुणं हि कर्म काले विधीयते इति। गुणसामान्ये तर्हि किमुदाहरणम् ? अस्ति वैश्वदेवो द्वादशकपालः। तत्र देवताऽनेकत्वसामान्यादैन्द्राग्नविध्यन्तेनाग्नीषोमीयविध्यन्तेन वाऽनियमेन भवितव्यमित्येवं प्राप्ते आह—गुणसामान्यादैन्द्राग्नविध्यन्तः। उभौ हि द्वादशकपालाविति। शब्दपरिमाणं तत्रोदासीनमेव ॥ ८ ॥

अथ द्रव्यदेवताविरोधे किं द्रव्यसामान्येन विध्यन्तनियमोऽस्तु उत देवतासामान्येनेति ? यथा वैष्णवे नवकपाले द्रव्यसामान्येन पौरोडाशिको देवतासामान्येनोपांशुयाजविध्यन्त इति। तत्र नियमकारिकारणाभावादनियमे प्राप्ते आह—

नियमो द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायात् ॥ ९ ॥

अत्र नानियमः। द्रव्यसामान्येन पौरोडाशिको विध्यन्तो नोपांशुयाजस्य। द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि विध्यन्तपर्युपस्थापकत्वे द्रव्यमेव बलीयः। कुत एतत् ? समवा-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यात्। द्रव्यं हि यागे समवैति। तद्धि त्यज्यमानं यागमभिनिर्वर्त्तयति। देवता तूद्देशांशेनोपकरोति। तेनासौ विप्रकृष्टेति। सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोश्च सन्निकृष्टे सम्प्रत्ययः। अथवा समवायादिति द्रव्यमेव विशेष्यत्वेन हृदि समवैति देवता विशेषणत्वेन। विशेषणविशेष्ययोश्च विशेष्ये सम्प्रत्ययः ॥ ९ ॥

[1]आमिक्षायामुभयोस्तन्निर्वृत्तेः ॥ १० ॥

आमिक्षायामुभयोर्दधिपयसोर्धर्मप्राप्तिः। ताभ्यां ह्यसौ निर्वर्त्त्यते ॥ १० ॥

नैकचोदनात् ॥ ११ ॥

नैतदस्ति, यदुक्तमुभयोर्द्धर्मप्राप्तिरिति। किं कारणम् ? एकचोदनात्। एका हीयं चोदना "मैत्रावरुण्यामिक्षा" इति। सा चैका सती नोभे विकर्तुमर्हति। अतोऽन्यतरस्य विध्यन्तः ॥ ११ ॥

दध्नः संघातात् ॥ १२ ॥

दध्नो हि विध्यन्तः प्रवर्त्तते। [2]सङ्घातत्वसामान्यात् ॥ १२ ॥

पयसस्तद्भावात् ॥ १३ ॥

[3]पयसो वा तत्र विध्यन्तः प्रवर्त्तते। कुतः ? तद्भावात्। ततो ह्यामिक्षा भवति। घनीभावयितुं दध्यानीयते। अथवा तद्भावादिति तद्रसस्य भावादामिक्षायाम्। मधुरं पयो मधुरा चामिक्षा ॥ १३ ॥

पशौ देवतासामान्यादग्नीषोमीयविध्यन्ते प्राप्ते आह—

पशोः सान्नाय्यस्य तदुक्तम् ॥ १४ ॥

पशोः सान्नाय्यस्य विध्यन्तः। तदुक्तम् "द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समयावात्" इति। ननु नैवात्र द्रव्यदेवतयोर्विरोधो विद्यते। पशुद्रव्यस्य चोदितत्वात्। (समाधत्ते) इतरेतरप्रभवत्वेन पशुद्रव्ये प्रतीते सामान्ये प्रतीतिर्भवति। प्रतीत्या च धर्ममम्बन्ध

---

१. 'दाक्षायणे श्रूयते' 'मैत्रावरुणी पयस्या' इति, चातुर्मास्येषु 'वैश्वदेवी पयस्या' इति, पयस्या वारुणी मारुती चेति। पयस्या दधिपयोभ्यां निष्पाद्यते। तत्र सन्देहः किमस्याभुभयोर्धर्माः ? उत दध्नः ? उत पयस इति ? तत्राद्यं पक्षमुद्भावयति' इति देवभाष्ये।

२. घनीभूतत्वसाम्यादित्यर्थः।

३. सिद्धान्तपक्षोऽयम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इष्यते। सान्नाय्यधर्माणां पशुद्रव्यं पर्युपस्थापकम्। देवता पौरोडाशिकानाम्। अतो द्रव्यदेवताविरोध एवायम्। ननु तेनैव गतार्थत्वादवाच्यमेतत्। न, तत्राव्यवहितं द्रव्यम्, इह पशुद्रव्येण व्यवधानादारम्भः ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्तश्रुतेश्च ॥ १५ ॥

"पशूखा चेत्स्रवेत्सान्नाय्योखा वा तामभिमन्त्रयेत्" इति पशावप्युखां दर्शयति। सा च सान्नाय्यस्य विध्यन्ते घटते। ननु विपरीतमेतल्लिङ्गम्। सान्नाय्यस्य विध्यन्ते हि सति तदुखास्तुत्यभिमन्त्रणं पशूखायां प्राप्नोत्येव। विधाने तु सुतरामप्राप्तिर्गम्यते। सत्यम्, सान्नाय्ये च प्रधानस्य स्तुतिः, पशावुपसर्जनभूतस्योदकस्येति। तेन द्रव्यान्यत्वात्पुनरुच्यते ॥ १५ ॥

सङ्घातत्वसामान्यात्पशौ दध्नो विध्यन्ते प्राप्ते आह—

पयसः कालानन्तर्यधर्मानुग्रहेभ्यः ॥ १६ ॥

पयसो वा विध्यन्तः प्रवर्त्तन्ते। एककालता पयसः पशोश्च। यदा वै योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्ते" इति। तथा "यदा पशुर्जायतेऽथ पयो जायते" इति। अथवा सद्यः कालः पशुः पयोऽपि सद्यः कालमेव। अनन्तरं च पशोः पयः। दधि तु पयोऽवस्थया व्यवहितम्। अत आनन्तर्यात्पयोविध्यन्तः। धर्मानुग्रहश्च भवति। पयःपात्राणां प्रोक्षणादयो धर्माः प्रवर्त्तन्ते, न दध्नः। तेषां चानुग्रहः कृतो भवति ॥ १६ ॥

प्राकृतं धर्मजातं विकृतिषु चोदकेन प्राप्नोतीत्युक्तम्। ततो द्व्यहकालतायामपि प्राप्तायामिदमाह—

सद्यस्त्वं काशकृत्स्निः ॥ १७ ॥

काशकृत्स्निः सद्यस्त्वं मेने विकृतीनाम्। "य इष्ट्वा सोमेन पशुनाऽऽग्रयणेन वा यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेत" इति वचनात् ॥ १७ ॥

अनुवादः पूर्वस्येति वात्स्यबादरी ॥ १८ ॥

वात्स्यश्च बादरिश्च वात्स्यबादरी तावाहतुः। विकृतिविषयत्वेन पौर्णमासी वाऽमावास्या वोच्यते। ते च प्रकृतितोऽपि चोदकेन प्राप्ते एव, अतोऽनुवादोऽयमिति ॥ १८ ॥

स्थितं तावदपर्यवसितम्। अन्यदन्तरा चिन्त्यते। यन्नाम प्राकृतस्य द्रव्यस्य कार्ये वैकृतमन्यद् द्रव्यान्तरं विधीयते, यथा "मौद्गं चरुं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकाम" इति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किं तत्प्राकृतद्रव्यधर्मान् लभते उत न लभते इति। किं तावत्प्राप्तम्? 'व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ती'ति व्रीहिसंयोगेन श्रुता धर्माः कथमिव मुद्गेषु भविष्यन्तीत्यत आह—

स्थानापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभोऽविप्रतिषिद्धः ॥ १९ ॥

यद्वैकृतं द्रव्यं प्राकृतस्य कार्यापन्नं भवति तत् तद्धर्मान् लभते। कुतः? कार्यापत्तेः। प्राकृतस्य हि द्रव्यस्य धर्मसम्बन्धोऽपूर्वप्रयुक्तः। न [1]स्वरूपप्रयुक्तः, आनर्थक्यात्। अपूर्वसाधनविशेषकारितो ह्यसौ। एवञ्च वैकृतेऽपि सोऽस्तीति प्रवर्त्तत एव ॥ १९ ॥

वैकृतद्रव्यं प्राकृतकार्यापन्नं तद्धर्मैर्युज्यत इत्युक्तम्। तेन तन्मन्त्राभिधानमपि लभते। इदन्तु सन्दिह्यते, किमूहितेनाभिधानं कर्त्तव्यमुतानूहितेनेति। किं तावत्प्राप्तम्? अर्थबाधो मा भूदित्यनूहितेनेति प्राप्ते आह—

यथार्थमूहश्चोदिते ॥ २० ॥

चोदिते वैकृते प्रधाने द्रव्ये यथार्थमूहः कर्त्तव्यः। स [2]यथा यथा तमर्थं प्रकाययति तथा तथोह्यते। यत्कारणम् प्रकृतौ तेन मन्त्रेण यागसाधनं द्रव्यमभिहितम्, विकारेऽपि हि तेन तदेव कर्त्तव्यम्। न चाविपरिणतरूपः शक्नोति कर्तुमित्यर्थाद्विपरिणम्यते ॥ २० ॥

प्रकृतावनेकपत्नीके यागे पत्नीशब्दस्य विपरिणामे प्राप्ते आह—

न प्रकृतावपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

इति। न प्रकृतौ विपरिणामोऽस्ति, अपूर्वत्वात्प्रकृतेः। न हि प्रकृतेरन्या प्रकृतिरस्ति यद्विक्रियते। विकृतौ तु प्रकृतिवद्भावाद्विपरिणामः ॥ २१ ॥

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यनेनाशेषधर्मपरिप्राप्ताविदमाह—

विकृतौ वचनार्थलोपविरोधेभ्यो ऽप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥

---

१. प्रोक्षणादीनां व्रीह्यादिस्वरूपप्रयुक्तत्वे आनर्थक्यं स्यात्, विनापि प्रोक्षणेन व्रीहिस्वरूपस्य सिद्धत्वात्। अतोऽपूर्वसाधनत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं स्वीकर्तव्यम्। अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशेन प्रोक्षणादिषु विधीयमानेषु नानर्थकमिति भावः।

२. यथा प्रकृतौ 'अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदस' इति मन्त्रघटकछागपदस्थाने 'मेषस्य' इति भवत्यैन्द्रमेषादौ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विकृतौ वचनादप्रवृत्तिर्भवति। यथा पितृयज्ञे "न होतारं वृणीते नार्षेयम्" इति। अर्थलोपादप्रवृत्तिर्भवति। यथा मुद्गेष्ववधातस्य। विरोधादपि निवर्त्तते। यथा चरौ पेषणमिति ॥ २२ ॥

किमेतावदेव विकृतौ न प्रवर्त्तते। नेत्याह—

परार्थोत्पत्तेस्तदभावे ऽभावः ॥ २३ ॥

परस्यार्थे निष्पद्यमाने यदुत्पन्नं तस्य परस्याभावे तस्याप्यभावो भवति। यथा साम्राय्येष्ट्यां कणापासनस्य ॥ २३ ॥

परार्थोत्पन्नस्य परा भावेऽभावे प्राप्ते आह—

चोदितत्वाद्वा भावः ॥ २४ ॥

परार्थोत्पत्तावपि भवत्येव यत्र चोदना भवति। यथा "यूपशकलेन ग्रहं सम्मार्ष्टि" इति यूपाभावेऽपि शकलमात्रं गृह्यते ग्रहसम्मृज्यर्थम् ॥ २४ ॥

स्थितादुत्तरमुच्यते। पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेत इत्यनुवोदोऽयमित्युक्तम्। तत्र प्रतिविधीयते—

न विपक्षे क्रियाः स्युः समभिव्याहारात् ॥ २५ ॥

किञ्चिद्विगतं पक्षस्येति विपक्षः प्रतिपदुच्यते। तत्र च वैकृत्यः क्रिया न स्युः। क तर्हि ? पक्षान्ते एव स्युः। कुतः ? "पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेत" इति वचनात्। ननूक्तमयमनुवाद इति। नानुवादः। अनुवादे हि पौर्णमासीशब्देन गौण्या वृत्त्या प्रतिपल्लक्ष्यते। तत्र श्रुतिः परित्यक्ता भवति। न चैतद्युक्तं, यल्लक्षणाऽनुरोधेन श्रुतिर्बाध्यते। अपि चानुवादो ऽप्रवृत्तिविशेषकरत्वादनर्थक एव भवति। सोमस्य चैतदेव कालविधानं "य इष्ट्या सोमेन पशुनाऽऽग्रयणेन यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेत" इति। न ह्यन्यत्र सोमस्य पौर्णमास्यमावास्ये विहिते। अतोऽपि नानुवादः[1] ॥ २५ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे चतुर्थाध्याये तृतीया कण्डिका ॥

---

१. 'य इष्ट्येत्यत्रेष्टिग्रहणेनैवाग्रयणग्रहणे सिद्धे पुनस्तदुपादानम् अनिष्टिरूपस्याप्याग्रयणस्य पौर्णमास्यमावास्यालक्षणकालविधानार्थम्। तेन "दर्शपूर्णमासावीजानो दक्षिणाग्निपक्वचातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्" इत्यनिष्टिरूपेऽपि आग्रयणे अयं कालः सिद्धो भवतीति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दर्शपौर्णमासयोः सान्नाय्यवतोरसान्नाय्यवतोश्चानुविधानं कृतम्। इदानीं दाक्षायणयज्ञोऽनुविधीयते—

दाक्षायणयज्ञः प्रजापश्वन्नयशस्कामस्य ॥ १ ॥

दाक्षायणयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम्। द्रव्यसंस्कारेष्वप्रसिद्धत्वात्। "तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नाम" इति वचनात्। स च प्रजापश्वन्नयशस्कामस्य भवति। [1]पर्यायेण च योगसिद्धिः। न हि कामानां युगपदुत्पत्तिसम्भवः ॥ १ ॥

नामफलगुणयोगात्कर्मान्तरम् ॥ २ ॥

तथैतत्कर्मान्तरं न दर्शपौर्णमासाविति। कुतः? नामान्यत्वात्। अन्यद्धि नाम दाक्षायण इति। नामान्यत्वे चान्या प्रतीतिर्भवति। यथा देवदत्तादन्यो यज्ञदत्त इति। फलान्यत्वाच्च। अन्यद्धि फलं श्रूयते प्रजादि। फलान्यत्वे च फलिनोऽन्यत्वं भवति। गुणान्यत्वाच्च। गुणान्यत्वं च दृश्यते "मैत्रावरुण्यामिक्षा" इत्येवमादि। गुणान्यत्वे च गुणिनोऽन्यत्वं गम्यते। अतः कर्मान्तरमिति ॥ २ ॥

गुणविधानं वा सन्निधिसम्पद्वचनाभ्याम् ॥ ३ ॥

अथवा न कर्मान्तरम्। तावेव गुणविकृतौ दर्शपौर्णमासाविति। कुत एतत्? सन्निधेः। दर्शपौर्णमासौ हि प्रकृत्याह "तस्मादु त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेत" इत्यभिधाय "यदु दाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत" इति। सन्निहिते च तत्प्रतीतिर्भवति। तथा च सम्पद्वचनम् "अत्र ह्येव सा सम्पत्सम्पद्यते" इति। यदि तदेव कर्म तदा साभ्यासैर्यागैस्त्रिंशत्सम्पत् पञ्चदशभिर्वर्षैः सम्पाद्यते। यत्तु नामान्तरत्वादिति। भवत्येवैकस्यापि नामान्तरं हस्तः करः पाणिरिति। धर्मान्तरत्वाच्च नामान्यत्वं ब्राह्मणपरिव्राजकवत्। फलं गुणाश्रयम्। [2]गुणान्यत्वेऽपि च न गुणिनोऽन्यता। न हि देवदत्तस्योन्मादादिना (उन्मर्दनादिना) अन्यत्वं भवति। तस्मात्तदेवेदं कर्म गुणविकृतमिति। [3]प्रयोजनं दर्शपूर्णमासयोरक्रिया ॥ ३ ॥

---

१. 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो वै दर्शपूर्णमासौ' इति सर्वकामार्थत्वेन विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः सकृदनुष्ठानमात्रेण न सर्वकामसिद्धिः। किन्तु पर्यायेणानुष्ठीयमानयोरेव यथा, तथा प्रकृतेऽपि पर्यायेण दाक्षायणयज्ञानुष्ठाने प्रजापश्वादिफलानां योगसम्बन्ध इति भावः।

२. उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मण्यसम्भवन्निवेशो गुणः कर्म भिनत्ति। यथा 'सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र। तत्र गुणेन गुणिनोऽन्यत्वम्। अत्र तु दर्शपूर्णमासयोरेव दाक्षायणयज्ञरूपेणानुष्ठानम्। अतो दाक्षायणयज्ञो न दर्शपूर्णमासाभ्यां भिन्न इत्यर्थः।

३. अस्याग्रे 'दाक्षायणयज्ञानुष्ठानपक्षे' इति शेषः। अत एव 'अक्षसा हवा अस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवति' इति श्रुतावपि दाक्षायणानुष्ठानोत्तरं दर्शपूर्णमाससमाप्तिरुक्ता।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोऽमावास्यायाम् ॥ ४ ॥

क्रियते इति वाक्यशेषः। एवं हि श्रूयते "पूर्वेद्युरग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यां, तथैन्द्राग्नेन यजते ऽमावास्यायाम्" इति ॥४॥

सान्नाय्यवत्प्रातः ॥ ५ ॥

सान्नाय्यशब्दो यागार्थे दधनि पयसि च वर्त्तते। तच्च नोभयमुभयत्र भवति। अमावास्यायां हि पयस्योच्यते। पौर्णमास्यां पुनराग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रं सान्नाय्यमित्येतावदेव। उभयरूपेऽप्युभयत्र प्रवर्त्तमाने सति "अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरूणी पयस्या नेद्यज्ञादयानीति न्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथैतावेव मित्रावरुणौ द्वे देवते" इति देवताद्वित्वं नोपपद्यते। उभयरूपे हीन्द्रोऽपि प्राप्नुयात्। तस्माद्विभागेन सान्नाय्यवत्प्रातः। एवं चोपांशुयागो न भवति[1] ॥ ५ ॥

[2]अमावास्यया पयस्या मैत्रावरुणी ॥ ६ ॥

[3]तत्रैव दोहनं शृते वा दध्यानयति ॥ ७ ॥

---

१. अत्र मुख्यायां पौर्णमास्यामुद्धरणादिकर्मापवर्गान्तमग्नीषोमीयं सद्य एव प्रातः परिसमाप्य पुनरुद्धृत्याग्न्यन्वाधानव्रत्याशनशाखाच्छेददध्यर्थवत्सापाकरणोपवेषकरणपवित्रबन्धनानि यथाकालं कृत्वा सायंहोमानन्तरं दोहयित्वा निधानान्तं कृत्वा प्रातर्दोहार्थं वत्सापाकरणं शाखोपगूहनं च कुर्यादिति देवभाष्ये।

२. अत्र मुख्यायामभावास्यायां प्रातः काले सद्य एवोद्धरणादि कर्मापवर्गान्तमैन्द्राग्नयागं कृत्वा तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्न्यन्वाधानपिण्डपितृयज्ञव्रत्याशनशाखाच्छेदनसन्नमनोपवेषकरणपवित्रबन्धनानि यथाकालं कृत्वा सायंहोमानन्तरं मैत्रावरुणपयस्यार्थं वत्सापाकरणं कुर्यात्। अत्र 'मित्रावरुणाभ्यां भागम्'इति गोरुपस्पर्शने विशेषः शाखोपगूहनं चेति देवभाष्ये।

३. तत्रैव तस्मिन् लौकिकदध्न्येवाज्यनिर्वापानन्तरं पयस्यार्थे दोहनं कर्त्तव्यम्, प्रथममुखायां लौकिकं घनीभूतं दध्यासिच्येत्यर्थः। अथवा पयसि शृते सति पश्चाद्दध्यानयति न प्रथमम्। अत्र देवयाज्ञिकभाष्ये व्याख्याद्वयं दृश्यते। तत्र 'तत्रैव दोहनम्' इत्यत्र 'सान्नाय्यवत्' इत्यनेन सायम्प्रातश्च दोहे प्राप्ते पातरेवेति नियमः। एवं शृते वा दध्यानयति' इत्यत्र वाशब्दोपादानादशृते वा पयसि लौकिकदध्यानयनमित्याद्या। द्वितीया तु उभयत्र दधिपयसोर्विद्यमानत्वेन उभयत्रैव दोहने प्राप्ते पयोविकारत्वात्पयस्यायाः निरुप्याज्यं प्रातर्दोहनं कर्त्तव्यम्। अथवा शृते प्रातर्दोहे सायंदोहदधि आनयतीति। स्वशाखायां पयस्यानिष्पादनप्रकारस्यानुपदेशात् शाखान्तरोक्तप्रकारस्यैव ग्राह्यत्वादिदमेव मतं साधु भाति 'तस्मे प्रातर्दोहे सायन्दोहमानयति' इति श्रापस्तम्बवचनात् इत्यलम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

(लौकिके) दधनि वा दोहनम् (शृते वा दध्यानयति) ॥ ७ ॥

वाजिनं निषिच्योत्करे करोति ॥ ८ ॥

वाजिनमवसेचनमुच्यते । तस्य च यागसम्बन्धाद्यागधर्माः प्रवर्त्तन्ते वेद्यामासादने प्राप्ते उत्करे इत्थुच्यते । न चात्र वेदिधर्माः प्रवर्त्तन्ते, स्वरूपप्रयुक्तत्वात् ॥ ८ ॥

अनाज्यलिप्तं वा ॥ ९ ॥

तत्रस्थाभिधारस्य विकल्पः । "अनाज्यलिप्तं निषिञ्चेत्" इति वचनात् । ततश्च प्राणदानं भवत्येव ॥ ९ ॥

प्रहृत्य तृणं तेन (वाजिनेन) चरति विमुच्य वा स्रुचौ ॥ १० ॥

एवं हि श्रूयत इति ॥ १० ॥

बहिरवसिञ्चन् गृह्णाति तद्दर्भेषु रेतो दधातीति श्रुतेः ॥ ११ ॥

ग्रहणं च यथाकथञ्चित् न स्रुवेण । अवद्यतीत्यश्रवणात् । अपन्यायश्चावसेक इति श्रुतिग्रहणम् ॥ ११ ॥

वाजिभ्योऽनुवाचयति ॥ १२ ॥

पूर्वानुवाचनं मा भूदित्यतः (ग्रहणानन्तरम्) उच्यते ॥ १२ ॥

प्रतिवषट्कारं हुत्वा वाजिनशेषेण दिशो व्याघारयति दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथमम् ॥ १३ ॥

वाजिनशेषश्च स्रुच्यम् । प्रदक्षिणग्रहणञ्च श्रौतं न स्मार्त्तम् । अतस्तदपचारे श्रौतमेव प्रायश्चित्तम् ॥ १३ ॥

उत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्धे च ॥ १४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[1]मन्त्राभ्यां (आहवनीयस्य) मध्ये पूर्वार्द्धे च व्याधारणम् ॥ १४ ॥

स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ १५ ॥

साकाङ्क्षा ह्येते, क्रियापदाभावात्। अतः स्वाहाकारविधानम्। (दिश इत्यादौ) मन्त्राश्च यथाश्रुता एव। न चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगः। सुपां सुपो भवन्तीति चतुर्थ्यर्थ एव प्रथमा। एवं च सति जयाहोमेऽपि यथाश्रुता एव मन्त्राः "चित्तं च चित्तिश्च" इति, न चतुर्थ्यन्तेन प्रयोगः ॥ १५ ॥

[2]शेषमुपह्वयस्वेत्यामन्त्र्यामन्त्र्य भक्षणमुपहूत इति प्रसूतः ॥ १६ ॥

उपह्वयस्वेत्यामन्त्रणं प्रत्यृत्विजम्। प्रसूत इत्यनुज्ञातः ॥ १६ ॥

पितृकृतैर्नामभिरामन्त्रणे प्राप्ते—

युक्तनामभिर्वा ॥ १७ ॥

इत्याह। युक्तनामानि च होत्रादीनि। एवं हि श्रूयते "तद्वै पञ्चैव भक्षयन्ति होता चाध्वर्युश्च" इत्येवमादि ॥ १७ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

सोमे च ॥ १८ ॥

सोपहवं भक्षणं कर्त्तव्यम्। "नानुपहूतः सोमः पातव्य" इति वचनात् ॥ १८ ॥

[3]साधारणेषु वा सामर्थ्यात् ॥ १९ ॥

एवमनुज्ञावचनमर्थवद्भवति ॥ १९ ॥

---

१. दिशः प्रदिशः, आदिशः, विदिशः, उद्दिशः, दिग्भ्यः स्वाहाइत्येषां मन्त्राणां मध्ये 'उद्दिशः' 'दिग्भ्यः स्वाहा' इत्याम्यामिति भावः।

२. शेषं भक्षणार्थं हस्ते कृत्वा ऽमुकोपह्वयस्वेति होत्रादीन् पृष्ट्वा पृष्ट्वा उपहूत इति तेनानुज्ञातः सन् शेषभक्षणं करोतीत्यर्थः।

३. अनेकऋत्विक्साधारणेषु सोमेषु उपह्वानम् अनुज्ञाप्रार्थनम्। सामर्थ्यात् सप्रयोजनत्वात्। असाधारणसोमे विवादशङ्काऽभावेन अनुज्ञाप्रार्थनस्यानावश्यकत्वादिति सूत्रार्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदानीं भक्षमन्त्रानाह—

ऋतूनां त्वा वाजिनां वाजिनं भक्षयामीति वा ॥ २० ॥

वाज्यहं वाजिनस्थोपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति वा ॥ २१ ॥

वाजे वाजो भूयासमिति वा ॥ २२ ॥

वाक्यभेदाच्च विकल्पः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

इदानीं भक्षयितृनाह—

होत्रध्वर्युब्रह्माग्नीध्यजमानाः ॥ २३ ॥

भक्षयन्तीति वाक्यशेषः । समासोक्तावपि हि क्रमोऽयमेवाश्रयितव्यो येन यजमानस्य प्राथम्यमुच्यते ॥ २३ ॥

प्रथमो वोभयतस्तु यजमानः ॥ २४ ॥

प्रथमो वेति । तत् कुतः ? प्रथमो यजमानो भक्षयतीति । उभयतस्त्विति प्राथम्यपक्षे उत्तमोऽपि भक्षयेत् । "अथो अप्युत्तम" इति वचनात् ॥ २४ ॥

दाक्षायणं वा दक्षिणा ॥ २५ ॥

दाक्षायणं सुवर्णमुच्यते (शतरक्तिकापरिमितम्) अन्वाहार्यो वेति विकल्पः ॥ २५ ॥

संवत्सरं वा यजेत ॥ २६ ॥

पञ्चदश वर्षाणीत्युक्तमेव । संवत्सरश्चात्र सावनः परिगृह्यते । अत्रापि सैव यागसम्पत्कर्त्तव्या । सा च सावने उपपद्यते, न चान्द्रमसे इति ॥ २६ ॥

माꣳसस्त्यनृतमूत्रकृतवासाꣳसि वर्जयेत् ॥ २७ ॥

"अहनि मा१ꣳसमैथुने वर्जयेत्" इति, तत्कर्मणि वर्त्तमाने द्रष्टव्यम्, अहनीति वचनात् । एतत्पुनः आ दर्शप्रयोगादन्तरालधर्मो वचनसामर्थ्यादिति ॥ २७ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्याययनश्रौतसूत्रे चतुर्थाध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दर्शपूर्णमासप्रकरणे एव काम्य आग्नेय आम्नातः । "यत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः समृध्यते" इति । तं च प्रकृत्योपांशुत्वविधानम्—"उपाꣳशु तस्यै देवतायै यजति यस्या इष्टिं निर्वपति" इति ।

तदनुविधानप्रसङ्गेन यस्य यस्योपांशुत्वं तस्य तस्योच्यते—

उपाꣳशु काम्यदेवता ॥ १ ॥

काम्ये कर्मणि देवतानामुपांशुत्वं भवति । देवताग्रहणं न कर्त्तव्यम् । "चरणशब्दे सर्वं देवताऽन्यत्र" इत्युक्तत्वादुपांशुत्वस्य । एवं चेद्व्यक्तचोदनादेवतास्वेवोपांशुत्वं नाव्यक्तासु सोमविकारेष्विति देवताग्रहणम् । सौत्रामण्यां तर्हि व्यक्तत्वादुपांशुत्वमस्तु । नैतदेवम्, तन्त्रभेदस्तु तत्र । एकतन्त्रे चोपांशुत्वमित्याचार्याभिप्रायः । येनैन्द्रवायोधसयोरुपांशुत्वं विदधातीष्टिषु च । एवञ्च राजसूयेऽप्यनुमत्यादिषु नैवोपांशुत्वं तन्त्रभेदात् । प्रजाकामवैश्वदेवे तर्ह्यस्तु उपांशुत्वम्, व्यक्तत्वादेकतन्त्रत्वाच्चोदनैकत्वात् काम्यत्वाच्च । तथा पञ्चबिलं । नेतदेवम्, न हि तत्र काम्यतयैवोत्पत्तिः । तेन यत्र व्यक्तत्वं चोदनैकत्वं चैकतन्त्र्यं च कामार्थं चोत्पत्तिस्तत्रैवोपांशुत्वम् । यथा मित्रविन्दायाम् । आह च—

व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रैक्ये यत्र कामना ।
तादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपांशुता ॥ १ ॥

आग्रयणे वैश्वदेवः ॥ २ ॥

उपांशुर्भवति ॥ २ ॥

एककपालाश्चावारुणाः ॥ ३ ॥

वारुणवर्जम् ॥ ३ ॥

प्राजापत्यः ॥ ४ ॥

उपांशुर्भवति । "तस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियत उपाꣳश्वेव तत्क्रियते" इति वचनात् ॥ ४ ॥

सावित्रश्चातुर्मास्येषु ॥ ५ ॥

उपांशु ॥ ५ ॥

तत्रैव—

वैश्वदेवी ॥ ६ ॥

पयस्या ॥ ६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वायव्यम् ॥ ७ ॥

पयः । नपुंसकलिङ्गोपदेशात् । यवाग्वां तर्हि न प्राप्नोति । प्राप्स्यति, पागधर्मत्वात् । न हि द्रव्यधर्मोऽयम्, अपूर्वप्रयुक्तत्वात् । दर्शयति च पर्वाणि प्रकृत्य "तेषां वै चतुर्णां द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवी१ंष्यनिरुक्तानि भवन्ति द्वे द्वे द्वयोः" इति वैश्वदेवशुनासीरीययोस्त्रयाणामनिरुक्ततां दर्शयति । तस्माद्यवाग्वामप्युपांशुत्वम् ॥७॥

[1]तनूहवीꣳषि ॥ ८ ॥

दीक्षणीयाप्रायणीयाऽऽतिथ्यादेवताः ॥ ९ ॥

देवसूदेविकाहवीꣳषि ॥ १० ॥

उपांशु भवन्ति । दीक्षणीयादिषु देवताग्रहणं वागन्तपक्षार्थम् । सहप्रधानेन दीक्षणीयादौ वागन्तेन मा भूदिति ॥ ८, ९, १० ॥

वायव्योऽग्नौ ॥ ११ ॥

मैत्रावरुणी च ॥ १२ ॥

अग्नावेव ॥ १२ ॥

ऐन्द्रः सौत्रामण्यां प्रथमः ॥ १३ ॥

वायोधसश्च ॥ १४ ॥

उपांशु ॥ १४ ॥

आग्नेयं प्रतिकाममाहरेत् ॥ १५ ॥

आग्नेयं प्रकृत्य श्रूयते—"सोऽस्मै कामः समृध्यते यस्मै कामायेष्टिं निर्वपति" इति ॥ १५ ॥

वर्षार्थे पुनः प्रकृतौ वा ब्रूयाद्वृष्टिकामोऽस्मीति ॥ १६ ॥

अध्वर्युं ब्रूयात्पुरोवातं च विद्युतं च मनसा ध्यायेति ॥ १७ ॥

---

१. तानि च "अग्नये पवमानाय प्रथमा अग्नये पावकायाग्नये शुचये च द्वितीया" इत्येवमादीनि (का० श्रौ० अ० ४। कं० १० सू० ८—१०)।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अभ्राण्यग्नीध्रम् ॥ १८ ॥

स्तनयित्नुं च वर्षं चेति होतारम् ॥ १९ ॥

सर्वाण्येतानीति ब्रह्माणम् ॥ २० ॥

एवमादि निगदव्याख्यातम्। सर्वाण्येतानीति चार्थतिर्देशो न शब्दनिर्देशः। यत्कारणम्। न ह्येतानीत्येतावता नैरुत्सुक्यं भवति। अतः प्रतिपदमुच्चारणमिति ॥ १६, १७, १८, १९, २० ॥

इदानीं दर्शपूर्णमासयोरेवारम्भनिमित्तमङ्गमाह—

अन्वारम्भणीयाऽऽग्नावैष्णव एकादशकपालः सरस्वत्यै चरुः सरस्वते द्वादशकपालो दर्शपूर्णमासारम्भे ॥ २१ ॥

एकादशकपालग्रहणं न कर्त्तव्यम्। अग्नीषोमीयविकारत्वादेव तत्प्राप्ते। कर्त्तव्यं वा, कपालानां प्रत्यक्षविधानं यथा स्यादिति ततश्च तद्गतगुणकामप्रवृत्तिरिति केचित्। दर्शपूर्णमासारम्भे इति श्रुतत्वात्प्रथमप्रयोगे एव भवति। एवं हि श्रूयते—"दर्शपूर्णमासावारमाणोऽन्वारम्भणीयया यजेत" इति। आरम्भस्य च विद्यमानत्वाद्विकारेऽपि प्रवृत्तिः। यथाऽऽग्रयणेष्ट्याम्। चातुर्मास्येषु च आरम्भस्य एकत्वात्सकृदेव भवति। क्षामवत्यादिषु त्वारम्भभेदात्पुनः पुनः प्रयोगः ॥ २१ ॥

पष्ठौही दक्षिणा मिथुनौ वा ॥ २२ ॥

पृष्ठेन या वोढुं समर्था वृषभं सा पष्ठौही। मिथुनौ वेति। मिथुनार्हौ द्वौ दद्यादिति ॥ २२ ॥

इन्द्राय विमृध एकादशकपालः पौर्णमासमनु ॥ २३ ॥

"पौर्णमासेनेष्ट्वेन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति" इति वचनात् ॥ २३ ॥

स चायम्—

[1]आदिविकल्पः ॥ २४ ॥

---

१. आदावारम्भे एव विकल्पो यस्य सः, आरम्यते न वेति। यद्यारम्यते तदा यावज्जीवं क्रियत एव। तदुक्तम् "रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवता श्रपणं हविः। आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदा मताः" इति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शाखान्तरादादित एवारभ्य आऽन्ताद्विकल्पः ॥ २४ ॥

आदित्यश्चरुरामावास्यम् ॥ २५ ॥

अनु भवतीति सूत्रशेषः ॥ २५ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे चतुर्थाध्याये

पञ्चमी कण्डिका ॥

आग्रयणेष्टिः

आग्रयणमैन्द्राग्नमग्रपाकस्य ॥ १ ॥

आग्रयणमिति कर्मणो नामधेयं वक्ष्यमाणस्य। तत्र च प्रथमं हविरैन्द्राग्नम्। "तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति" इति। अग्रपाकग्रहणेन च शरद्वसन्तौ लक्ष्येते। तत्कथम्। अग्रे पाकोऽग्रपाकः प्रथमपाक इत्यर्थः। स च शरद्वसन्तयोर्भवति। "शरद्वसन्तयोराग्रयणम्" इति च शाखान्तरात् ॥ १ ॥

व्रीहीणां यवानां च ॥ २ ॥

चरुरपि यावो यथा स्यादिति यवग्रहणम्। तेषामेव नियमो माभूदिति व्रीहिग्रहणम्। व्रीहिकाले व्रीहीणाम्, यवकाले यवानाम्। अत एव च यावश्चरुर्भवति ॥ २ ॥

वैश्वदेवश्चरुः ॥ ३ ॥

"तस्मादेष वैश्वदेवश्चरुर्भवति" इति ॥ ३ ॥

पयसि वा ॥ ४ ॥

स च वा पयसि भवति। पयःपक्षे अत्र प्रणीता धर्माः कार्याः ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ ५ ॥

अस्य च वैश्वदेविकद्यावापृथिवीयप्रकृतित्वम्। लिङ्गदर्शनात्। "तस्य हि सर्वहुतं करोति अपर्यावर्त्तं जुहोति" इति चाम्नायते। ते चैते सर्वहोमापरिवृत्ती आज्ययागविधिपरे वाक्ये अनुवदति—"तस्य परिचक्षा यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विष्टकृदन्वाभक्तोऽथेतरसर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेऽवद्यति सा परिचक्षोतो हुतः पर्यावर्त्तते" इति सा द्वितीया परिचक्षा [निन्दा]। तच्चैतदुभयमप्यनिष्टमित्याज्यस्यैव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यागः कर्त्तव्य इति। तस्माद्वैश्वदेविकैकपालप्रकृतित्वमिति। एवं च सति त्रेधा वर्हिरहतवासःपरिधानं चेहापि भवति। नवप्रयाजाद्यपीति चेत्। न, ऐन्द्राग्नवैश्वदेवीयाज्ययागपक्षेऽपि वासःपरिधानादि भवत्विति चेत्। नैतदेवम्, पुरोडाशेन हि तत्पर्युपस्थाप्यते। न चाज्यस्यासौ धर्मः। तस्मादप्रवृत्तिरिति। ननु वायव्ये पयसि द्रव्यान्यत्वेऽप्युपांशुत्वं भवति। युक्तं तत्र प्रत्यक्षो ह्यसौ धर्मः। इह पुनश्चोदकत इति ॥ ५ ॥

[1]उद्धास्यान्तांक्षछादयेदाज्येन ॥ ६ ॥

तच्चैतदाज्यं लौकिकमपूर्वत्वात् ॥ ६ ॥

आज्यस्य वा यजेत् ॥ ७ ॥

"तस्मादाज्यस्यैव यजेत्" इति वचनात् [आज्येन द्यावापृथिवीययागः] ॥ ७ ॥

पुराणानां वा चरुः ॥ ८ ॥

वैश्वदेवश्चरुर्वा पुराणानां कर्त्तव्यः। "तं वै पुराणानां कुर्यादित्याहुः" इति वचनात्। वा नवानाम्। "तौ वा उभावेव नवानाऽऽस्याताम्" इति ॥ ८ ॥

प्रथमजो गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥

प्रथमजश्च गोर्न गोकुलस्य, अप्रतीतत्वात्। गोश्च जन्मना सम्बन्धोऽतः प्रतीतत्वात्प्राथम्यं तदपेक्षम् (गवापेक्षम्) ॥ ९ ॥

प्रसङ्गमुपजीवन्नाह—

वैश्वदेवस्य च ॥ १० ॥

प्रथमजो गौर्दक्षिणा ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणाग्निष्टकं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्किञ्चिद्दद्यात् ॥ ११ ॥

---

१. द्यावापृथिवीयमुद्वास्य प्राणदानानन्तरमस्यान्तानाप्येन लौकिकघृतेनाच्छादयेदित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आहिताग्निः सन्यावद्दर्शपूर्णमासौ न करोति अथ चाग्रयणकालातिपत्तिर्भवति तत्राग्रयणे विशेषः कथ्यते। नवानां दक्षिणाग्निपक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयित्वा किञ्चिद्दद्यात्। "तत्रो यच्छक्नुयात्तद्दद्यात्" इति वचनात्। अस्य चाग्रयणत्वात् पौर्णमास्यामावास्यां वा काल इति ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रायणिनो नवैः सायम्प्रातरग्निहोत्रहोमः ॥ १२ ॥

अग्निहोत्रेणैव यो नामायनं गमनं कर्तुमिच्छति अग्निहोत्रेणैवाग्रयणं गमयतीत्यर्थः। स नवैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमं कुर्यात्। यः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमः स नवैः कर्त्तव्यः। न ह्येतदाग्रयणम्। सायंप्रातर्ग्रहणादेवात्राग्रयणाप्राप्तिरिति। तथा च दर्शपूर्णमासानीजानस्य चातुष्प्राश्यविधिपरे वाक्ये अग्निहोत्रहोमं प्रतिषेधति–"नाग्निहोत्रं जुहुयादन्यद्वा आग्रयणमन्यदग्निहोत्रम्" इति। अतश्चात्र न यजनीयकालनियम इति ॥ १२ ॥

[1]तदाशिताया वा पयसा ॥ १३ ॥

नवाशिताया वा गोः पयसा जुहोति ॥ १३ ॥

दीक्षितव्रतं च ॥ १४ ॥

तत्कालातिपाते नवाशिताया गोः पयसा कर्त्तव्यम् ॥ १४ ॥

उपसत्सु रौहिणौ कुर्वीत ॥ १५ ॥

उपसत्सु वर्त्तमानासु नवद्रव्येण रौहिणौ कर्त्तव्यौ ॥ १५ ॥

सुत्यासु सवनीयाः ॥ १६ ॥

कर्त्तव्याः ॥ १६ ॥

सौम्यः श्यामाकचरुरारण्यस्य ॥ १७ ॥

आरण्याग्रयणम्। आरण्यं च श्यामाकनीवारादि। आरण्यग्रहणाच्च सौम्ये श्रृते तन्न भक्ष्यते इति ॥ १७ ॥

[1]वैणवो ग्रीष्मे ॥ १८ ॥

सौम्यः कर्त्तव्यः। श्यामाकचरोश्च कालानिर्देशात् शरद्येव यवति ॥ १८ ॥

---

१. तद् नवान्नमाशिता तदाशिता तस्याः गोः पयसा वा सायं प्रातरग्निहोत्रहोम इत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुनः संस्कृतो रथो दक्षिणा क्षौमं मधुपर्को वर्षाघृतं वा वासः ॥ १८ ॥

क्षौममातसमुच्यते । वर्षासु यत्परिहितम् । ऊतमित्येके । तत्र घृतशब्दो नाञ्जसो भवति । तस्माद्वर्षासु यद्घृतं परिहितं तदेव ग्रहीतव्यमिति ॥ १९ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे चतुर्थाध्याये षष्ठी कण्डिका ॥

(आधानम्)

अमावास्यायामग्न्याधेयम् ॥ १ ॥

अग्न्याधेयमिति कर्मणो नामधेयम् । तच्च समदायस्य । तेन ह्यसावग्निराधीयते उत्पाद्यते निष्पाद्यते । न मन्थनमात्रं स्थापनमात्रं वा । आहवनीयशब्दो हि संस्कारनिमित्तः, न जातिनिमित्तो योगनिमित्तो वा । तेषु सत्सु शब्दप्रयोगदर्शनात् । अतश्च यावान् कश्चिद् दृष्टार्थो ऽदृष्टार्थो वा तत्संस्कारायाम्नायते स सर्वोऽग्न्याधेयशब्दवाच्यः । एवञ्च सति संस्कारैकदेशाभावेऽपि अनाहवनीयता । अतश्च सकलकर्मसमुदायाभ्यावृत्तिरिति सम्प्रदायः ।

अत्र वदामः । कश्चित्संस्कारोऽङ्गवान्भवति । यथा पूर्णाहुत्यामाज्याधिश्रयणाद्यङ्गम्, तूष्णीमग्निहोत्रे च परिस्तरणादि, इष्टिषु चाग्न्यन्वाधानादि । यस्यैवाङ्गिनोऽङ्गापचारस्तस्यैवावृत्तिर्युक्तरूपा न सकलस्याधानस्येति । न चेहाङ्गापचारेऽपि प्रायश्चित्तं भवति । आहवनीयाद्यधिष्ठानाभावात् । ननु च विद्यन्ते एवाहवनीयादयः– "त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति पञ्चभिराहवनीयमादधाति" इति प्रयोगदर्शनात् । नेत्युच्यते, यदीयतैवाहनीयाद्यु पत्तिः स्यात् शेषं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मात् "पञ्चभिराहवनीयमादधाति" इति भाविनी वृत्तिः । अतो नैमित्तिकहोमस्याभावः । यद्येवं पूर्णाहुत्यादिहोमोऽप्यत्र न भवति । उच्यते । आहृत्याहवनीयसंस्कारायैव विधानादित्यदोषः । तस्मादिह विहितानां भाविनी वृत्तिर्युक्ता न तु नैमित्तिकहोमानाम् । ते हि सत्याहवनीये विधीयन्ते । पूर्णाहुत्यादयस्तु तदुत्पत्त्यर्थतयेति विशेषः ।

अमावास्याशब्दश्चात्र गौण्या वृत्त्या प्रतिपद्विषयः । एवं हि श्रूयते आधानं प्रकृत्य "यदहरेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद् दृश्येत तदहरुपवसेत्" इति । उपवासशब्दश्च

---

१. वैणवः वेणुमयश्चरुरित्यर्थः । तथा चापस्तम्बः—'वेणुयवानामिष्टिमेके समामनन्ति' इति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यमनियमापेक्षः। "यदहरस्यश्वोऽग्न्याधेयं स्याद्दिवैवाश्नीयात्" इत्येवमादिविधानात्। तस्मादमावास्यायामुपक्रम्य प्रातपद्याधानम्। कृत्तिकादिषु तु नैवम्। न हि तत्रैवं वचनमस्तीति ॥ १ ॥

कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीषु ॥ २ ॥

स चायं विकल्पः। "कृत्तिकास्वग्नी आदधीत" इति निरपेक्षविधानात्। ननु चामावास्यायां कृत्तिकास्विति च किमिति न भवति। नैतदेवम्, एवं हि समामनन्ति स योऽमावास्यायामग्नो आधत्ते यथा विवृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत स तत एव स्वर्गं लोकमियादेवं तत् इत्यमावास्यायां विधाय नक्षत्रनिषेधेन संस्तौति–"अथ यो नक्षत्र आधत्ते यथा पिहितायां द्वार्यद्वारा पुरं प्रतिपित्सेत्स जिह्मः पुरः स्यादेवन्तत्" इति। तस्मादत्रापि नक्षत्रविकल्पः ॥ २ ॥

हस्तो लाभकामस्य ॥ ३ ॥

स चायं विशिष्टो लाभ उच्यते, न लाभमात्रम्। "य इच्छेत्प्र मे दीयेत" इति वचनात्। तस्मात्प्रतिग्रहलाभः। अतश्च ब्राह्मणविषय एवायम् ॥ ३ ॥

चित्रा च क्षत्रियस्य ॥ ४ ॥

च शब्दाल्लाभकामस्य ॥ ४ ॥

वसन्तो ब्राह्मणब्रह्मवर्चसकामयोः ॥ ५ ॥

"तस्माद्ब्राह्मणो वसन्त आदधीत" इति वचनात्। ब्रह्मवर्चसकामो वसन्त आदधीत" इति च। ब्रह्मवर्चसं च ब्राह्मणस्यैवोचितम्। तस्मात्सकामनिष्कामयोर्ब्राह्मणयोरिति ॥ ५ ॥

ग्रीष्मः क्षत्रियश्रीकामयोः ॥ ६ ॥

ग्रीष्मः क्षत्रियस्याधानकालो भवति। "तस्मात् क्षत्रियो ग्रीष्म आदधीत" इति वचनात्। "श्रीकामो ग्रीष्म आदधीत" इति हि श्रूयते। सर्वविषयश्चैवत्। विशेषानवगमात् ॥ ६ ॥

वर्षाः प्रजापशुकामवैश्यरथकृताम् ॥ ७ ॥

आधानस्य कालो भवति प्रजाकामपशुकामवैश्यरथकृताम्। कामसम्बन्धश्च सर्वविषयः, न वैश्यविषय एव। "वैश्यो वर्षास्वादधीत" इति च निष्कामस्यापि वैश्यस्य। वर्षासु रथकार आदधीत" इति च रथकारस्य वर्षाः ॥ ७ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदानीं पूर्वेद्युरुपक्रममाह—

अग्न्यगारे कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

बहुवचनोपदेशादप्रकृताः ॥ ८ ॥

उदग्वंशं वाऽपरम् ॥ ९ ॥

वा प्राग्वंशम् । पूर्वं तु प्राग्वंशमेव ॥ ९ ॥

दक्षिणपूर्वे द्वारे ॥ १० ॥

उत्पत्तिक्रमेणापरस्य दक्षिणम् पूर्वस्य पूर्वम् । न ह्येकैकस्य द्वारद्वयविधानमुपपद्यते । यस्मादपरस्य पूर्वं [1]सामर्थ्यपरिप्राप्तम् ॥ १० ॥

पौर्णमासवद्वपनम् ॥ ११ ॥

भवति । दतिनाञ्चाशिखमतिदिश्यते । विकल्पस्य तु सूत्रान्तराभिहितत्वात्—"ऋतुनक्षत्रसम्भारसामवपनादीन्न वा कुर्यात्" इति ॥ ११ ॥

क्षौमे वस्तेऽहते पत्नी च ॥ १२ ॥

क्षौमे आतसे अहते अधौते (ईषद्धौते) । पत्नी च "क्षौमे वसानावग्नी आदधीयाताम्" इति वचनात् ॥ १२ ॥

सꣳस्थिते ऽध्वर्यवे देये ॥ १३ ॥

ते च परिसमाप्तेऽध्वर्यवे देये ॥ १३ ॥

गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति ॥ १४ ॥

मन्थनं सन्निधानात्प्रकृताभ्यामेवारणिभ्याम् । अनयोर्हि सन्निधानात् ॥ १४ ॥

वैश्यकुलाम्बरीषमहानसाद्वा ॥ १५ ॥

वैश्यकुलात् अपरिगृहीतो (लौकिकः) हुतोच्छिष्टो वा परिगृह्यते । (न तु परिगृहीत आवसथ्यादिः) । अम्बरीषो भ्राष्ट्रः । कन्दुरिति यः प्रसिद्धः । महानसो यत्राक्षोणोऽग्निर्यथा लौकिकेषु सत्रेषु ॥ १५ ॥

---

१. गार्हपत्यादाहवनीयपर्यन्तं धारानिनयनं विहितम् । तच्च गार्हपत्यागारे पूर्वद्वारम्, आहवनीयागारे च पश्चिमद्वारं विना नोपपद्यते । किञ्चाहवनीयगृहाद् गार्हपत्यावेक्षणं न सम्भवेत् । अतः प्रयोजनवशेन प्राप्तमित्यर्थः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दिवाऽश्नाति रात्रौ वा ॥ १६ ॥

"यदहरस्य श्वोऽग्न्याधेयꣳस्याद्विवैयाश्नीयात्" इति । न चायं दिवसनियमः। कं तर्हि ? रात्र्यशनविकल्पार्थमिदमुक्तम्—"तद्वपि काममेव नक्तमश्नीयात्" इति ॥ १६ ॥

उपास्तमयं देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्यजे यस्याहमस्मि न तमन्तरयामि स्वं म इष्टꣳस्वꣳश्रान्तꣳस्वꣳहुतमस्त्विति ॥ १७ ॥

आह्वयति । तत्कुतः ? " स यो हैवं विद्वान् देवाः पितर इति ह्वयति" इत्याह्वाने विनियोगात् ॥ १७ ॥

पूर्वेण प्रविशति दक्षिणेन पत्नी ॥ १८ ॥

पूर्वेण द्वारेण यजमानो दक्षिणेन पत्नी ॥ १८ ॥

पश्चादग्नेरुपविशतो दक्षिणतः पत्नी ॥ १९ ॥

गार्हपत्यागारनिहितस्याग्नेः पश्चात् दक्षिणतः पत्नी तु वचनात् ॥ १९ ॥

अश्वत्थशमीगर्भारणी प्रयच्छति ॥ २० ॥

अश्वत्थश्चासौ शमीगर्भश्च अश्वत्थशमीगर्भस्तत्सम्बधिन्यौ अरणी प्रयच्छति यजमानाय । ते चाग्न्युत्पत्त्यर्थं परिगृह्येते । एवं च सति ते एव व्यक्ती सर्वदा भवतः। अन्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् "अरणी वृषणयोः" इति । तथा च सत्यनयोरभावे नारण्यन्तरादुपादानं शक्यं कर्तुं व्यक्तिनियमात् ॥ २० ॥

अभावे ऽगर्भस्य ॥ २१ ॥

शमीगर्भाभावे ऽश्वत्थमात्राद् गृह्येते ॥ २१ ॥

वाचं यच्छापूर्णाहुतेरित्याहास्तमिते निशाया पयुदयं वा प्रधानकालत्वात् ॥ २२ ॥

"अस्तमिते आदित्ये रात्रौ यजमानमाह" इति शाखान्तरश्रवणात् । अस्तमिते इति श्रुतत्वादस्तमितग्रहणम् । रात्राविति च श्रुतत्वान्निशाग्रहणम् । पर्युदयमिति च वाग्यमस्य पदार्थधर्मत्वात् । तेषां च पर्युदयकालता दृष्टा । यतवाक्त्वेन हि पदार्थाः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सुखेनानुष्ठीयन्त इति दृष्टार्थता भवति इतरथाऽदृष्टार्थता स्यात्। तस्मात्पर्युदयमेवेति यत्तु "अस्तमित आदित्ये, रात्रौ" इति च श्रूयते तदुदयसमीपेऽपि भवत्येव। प्रागुदयाद्धि रात्रिरेव भवतीति। अपरे तु विकल्पमेवेच्छन्ति ॥ २२ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे चतुर्थाध्याये सप्तमी कण्डिका ॥

गार्हपत्यागारेऽजं बध्नाति, न वा विद्यमानम् प्रातरग्नीधे दद्यात् अस्तमिते ॥ १ ॥

"तद्धैके ऽजमुपबध्नन्ति" इति प्रकृत्याह "तदुतथो न कुर्याद्यद्यप्याजः स्यादग्नीध एवैनं प्रातर्दद्यात्तेनैव तं काममाप्नोति" इति। तेन यद्यजो नास्ति ततो नियोगतो बध्यते। विद्यमाने तु प्रातरग्नीधे संस्थिते कर्मणि दानम्, "संस्थिते" इति काण्वपाठात्। "एता ꣳ रात्रिमजं बध्नाति" इति चास्तमितग्रहणम् ॥ १ ॥

[1]रोहिते चर्मण्यानडुहे चत्वारि हविष्यपात्राणि मिमीते तं चातुष्प्रश्यं पचति ॥ २ ॥

हविष्याश्च व्रीहियो न यवाः। ओदननिर्देशात्–"अथ चातुष्प्राश्यमोदनं पचन्ति" इति। "तं चातुष्प्राश्यं पचति" इति तमिति निर्देशात्तण्डुला एव मीयन्ते न व्रीहयः। कण्डनस्याश्रतत्वात्। पात्राणि च त्रिप्रसृतिपरिमाणानि। भोक्तृतृप्तिपरिमाणं ह्यत्र व्यवच्छेदकम् ॥ २ ॥

उद्वास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरसिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचम् ॥ ३ ॥

चातुष्प्राश्यस्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्य तेनाक्तास्तिस्रः समिध आदधाति "समिधाग्निम्" इति प्रत्यृचमिति ॥ ३ ॥

---

१. 'अस्तमिते' इति अस्मिन् सूत्रे संयोज्य 'सूर्येऽस्तमुपगते रक्तवृषभचर्मणि व्रीहिपूर्णानि चत्वारि पात्राणि स्थापय त। चतुर्णाम् ऋत्विजां तृप्तिपर्याप्तं तं चातुष्प्राश्यं गार्हपत्येऽग्नौ पचति' इति देवयाज्ञिकः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उपत्वेति जपति ॥ ४ ॥

"त्रिभिरादधात्येकं जपति" इति हि श्रूयते ॥ ४ ॥

[1]द्वितीयां वाऽध्वर्युः ॥ ५ ॥

द्वितीयां वा जपति येनैवं श्रूयते—"समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्यादधति" इति। समिच्छब्दवतीभिर्घृतशब्दवतीभिश्चेति। द्वितीया च न समिच्छब्दवती, अतो द्वितीयामेव जपतीति। पाठक्रमस्तु लिङ्गेन बाध्यते। अध्वर्युग्रहणं च पाठक्रमव्युदासार्थम्। अतश्च समिदाधानान्ते जपः (न तु द्वितीयस्थानपठिताया अपि मध्ये जपः)। अपरे तु जपं याजमानमिच्छन्ति। "मन्त्राश्चाकर्मकरणा" इति सूत्रितत्वात्। तेनाध्वर्युरित्युच्यते ॥ ५ ॥

चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति ॥ ६ ॥

तमोदनम् ॥ ६ ॥

राद्धस्ते ब्रह्मौदन इत्याह ॥ ७ ॥

अध्वर्युः ॥ ७ ॥

वरं ददाति ॥ ८

ऋत्विग्भ्यो यजमानः। चातुष्प्राश्येन चानतेर्निर्वर्त्तितत्वादिष्टिषु (वक्ष्यमाणासु अग्नये पवमानायेत्यादिषु) ब्रह्मवरणं न भवति। असति चातुष्प्राश्ये भवत्विति चेत् न, अध्वर्य्वादिवत्प्रवृत्तत्वात्। "अग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति" इति प्रवृत्तक्रिय एवासाविति ॥ ८ ॥

संवत्सरं वा पुरस्तात्कुर्यात्ततः सर्वानादधीत ॥ ९ ॥

इदमन्यत्पद्यान्तरम्। पुरस्तादाधानस्य संवत्सरं यावत् (तण्डुल) मानादिवरदानान्तमोदनं कुर्यादिति। अस्मिंश्च पक्षे उत्तमरात्रिसंयोगेन चत्वारः पदार्था भवन्ति—अशननियमः, अजबन्धनम्, जागरणम्, वाग्बन्धश्चेति। उत्तमसंयोगेन ह्येते श्रूयन्ते। "यदहरस्य श्वोऽग्न्याधेयꣳस्याद्दिवैवाश्नीयात्" इति अशननियमः। तथा "एता रात्रिमजं बध्नन्ति" इत्यजबन्धनम्। तथा "जाग्रति जाग्रति देवा" इति प्रकृत्याह—"स सदेवतरः श्रान्ततरस्तपस्वितरोऽग्नी आधत्ते" इत्याधानकालता भवति। (अशननियमादीनां त्रयाणाम्)। वाग्बन्धस्य प्रधानकालत्वादित्युक्तमेवेति।

---

१. अथ वा न उपत्वेति ऋचं जपत्यपि तु सुसमिद्धायेतीमां जपतीत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ततस्सर्वानादधीत। तत एव (एवंविधसंवत्सरसमिदाधानसंस्कृतादेव) अग्नेः सकाशात् सर्वेऽग्नय आधीयन्ते। सभ्योऽपि तत एव। सर्वग्रहणात्। तस्य हि मन्थनं विहितम्—"सभ्यं च निर्मथ्य" इति ॥ ९ ॥

अत्र (अरणो विनैव संवत्सरसमिदाधानेन श्रौताग्निसाधनपक्षे) आधानोत्तरकालं कर्म विरच्यते—

गार्हपत्येऽनुगते ग्रामाग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यं पक्त्वा विहरेत् ॥ १० ॥

विहरणोपदेशादग्निहोत्रकाले गार्हपत्यानुगमने लौकिकमग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यं पक्त्वा चतुर्भ्यो दत्त्वा तमेव विहृत्याग्निहोत्रहोमं कुर्यात्। पुनः स्वयोनेराहरणम्। गुणविधित्वाच्च नात्र मानादि भवति (गुणमात्रविधाने धर्मानपेक्षणात्) ॥ १० ॥

रात्रिं जागरणधारणे ॥ ११ ॥

जागरणं यजमानस्य, धारणमग्नेः ॥ ११ ॥

शकलैर्वा ॥ १२ ॥

प्रसिद्धे। गोमयादिभिर्वा। ननु चैतदवाच्यम्, सामर्थ्यसिद्धत्वात्। वाच्यं वाऽन्यतरनियमो यथा स्यादिति[1] ॥ १२ ॥

व्युष्टायामुपशमय्य दक्षिणा वा संहरेदन्वाहार्यपचनश्चेत् ॥ १३ ॥

व्युष्टायां रात्रावुपशमय्य तमग्निं (वक्ष्यमाणमुल्लेखनादिकं कुर्यात्)। दक्षिणा वा संहरेत् यद्यन्वाहार्यपचनो [दक्षिणाग्निः) नित्योऽभिप्रेतः स एव भवति ॥ १३ ॥

स्थानमुल्लिख्याभ्युक्ष्यान्वारब्धे हिरण्यं निधायोषाखूत्करान्तिवपत्यन्तेषु शर्करा: ॥ १४ ॥

उपशमितस्याग्नेः स्थानमुल्लिख्यान्वारब्धेऽभ्युक्ष्य हिरण्यं निधायोषाखूत्करान्निवपत्यन्तेषु शर्करा:। अन्तग्रहणाच्च ऊषाखूत्करैर्वृत्ताकारः कर्त्तव्यः। ततोऽन्तेषु शर्करा इति। अत्र चोल्लेखनोपलक्षिता स्मार्त्ता अपि पदार्थाः परिसमूहनादयः पूर्वं कर्त्तव्याः। अभ्युक्षणन्तु तन्त्रेणैव भवति ॥ १४ ॥

---

१. ततश्च शकलसमुच्चितैर्गोमयपिण्डैर्धारणमिति भावः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति, भार्गवाङ्गिरसव्यतिरिक्तानाम् "आदित्यानां त्वा देवानाम्" इत्येवं हि शाखान्तरे[२] पठ्यते ॥ १ ॥

वरुणस्य त्वेति क्षत्रियस्येन्द्रस्य त्वेति राजन्यस्य ॥ २ ॥

व्रतपते व्रतेनादध इत्युभयत्र सम्बध्यते। राजन्यग्रहणेन च कैश्चिदनभिषिक्तो गृह्यते। अनभिषिक्तः क्षत्रिय इति। एतच्चायुक्तम्। यत्कारणं क्षत्रियायां ब्राह्मणजातो राजन्य इति स्मर्यते, तस्मात्स एव ग्रहीतव्यः ॥ २ ॥

मनोष्ट्वा ग्रामण्य इति वैश्यस्य, ऋभूणां त्वेति रथकृतः ॥ ३ ॥

आदधाति। देवानामित्यत्रापि हि पठ्यते। रथकारशब्दश्च जातिनिमित्त इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

रथन्तरं गायेति प्रेष्यति ॥ ४ ॥

प्रैषप्रैषार्थयोः कर्तृभेदान्न ज्ञायते कः प्रैषे को वा प्रैषार्थे इत्यत आह—

गानमध्वर्यो ॥ ४ ॥

समाख्यानात्। अध्वर्युवेदविहितं हि सामगानम्। उत्पत्तिमात्रं हि सामवेदे दृष्टम्। प्रैषार्थस्य च प्रधानभूतत्वात् ॥ ४ ॥

एवं प्राप्ते आह—

ब्रह्मा वा वेदयोगात् ॥ ५ ॥

ब्रह्मा वा साम गायति। कुत एतत्? ब्रह्मणोऽपि ह्यध्वर्युवेदविहितकर्मयोगोऽस्ति। वेदत्रयविहितं हि ब्रह्मत्वम्। अतः समाख्या तत्रापि घटते ॥ ५ ॥

युक्तत्वाच्चाध्वर्योः ॥ ६ ॥

अपि च युक्तोऽध्वर्युः पदार्थान्तरेषु। तथा च सूत्रान्तरम्—"प्रस्तोता परिसामानि गायति, अग्न्याधेये सौत्रामण्यां च ब्रह्मा" इति। तस्माद् ब्रह्मैव सामागमे ॥ ६ ॥

इध्मेनोद्धरणमुपयम्य ॥ ७ ॥

---

२. आपस्तम्बेन पठ्यते।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परिधिवृक्षसम्बन्धिना इध्मेन (गार्हपत्ये प्रदीप्तेन) आहवनीयोद्धरणम् (कर्परस्थाभिः) उपयमनीभिर्मृद्भिर्गृहीत्वा। विस्रस्तत्वाच्च मृद्भिर्ग्रहणानुपपत्तिः। अतस्तत्रारोपणमात्रैणैवोपयमनम्। तत्र चेध्माग्रमारोप्यते। [1]बुध्नः पुनरश्नवितिः ॥ ७ ॥

यथैनं धूम उपेयात् ॥ ८ ॥

तथा चोद्धरणं कर्त्तव्यं यथा यजमानं धूम उपगच्छेत्। अनेन च प्रकारेण यजमानस्य धूमानुगमनं विधीयते ॥ ८ ॥

वामदेव्यमिति प्रेष्यत्यश्वः पुरस्ताद्युवा, तदभावे ऽयुवा ऽश्वाभावे ऽनड्वान् ॥ ९ ॥

"तं यत्र प्राञ्च हरन्ति तत्पुरस्तादश्वं नयन्ति" इति वचनात्। मन्थनकालाहृतम् एदायमश्वो नाश्वान्तरम्। तदभावे चानड्वान्भवति। अस्मिंश्च पक्षेऽनभिधायकत्वादश्वमानयेतिप्रैषाभावः। (प्रकृतित्वादनूहः) ॥ ९ ॥

[2]सम्भारानधिष्ठाप्य दक्षिणपूर्वपादेन प्राञ्चं नीत्वाऽऽवर्त्त्यं स्थापयति ॥ १० ॥

दक्षिणपूर्वपादेनेति सन्निधानात्। सम्भारानुत्तरेण प्राञ्चं नीत्वादावर्त्यं स्थापने क्रियमाणे सन्निहितो दक्षिणपूर्वपादः। एवं च सत्यग्नौ (अग्निचयने उखासम्भरणे दक्षिणतो नीयमाने सन्निधानात् पिण्डस्य) सव्येनाक्रमणम् ॥ १० ॥

बृहदिति प्रेष्यत्यग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य तृतीयेनादधाति द्वितीयेन प्रथमेन वा भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

अग्निना पदं द्विरुपस्पृश्य तृतीयेनोपस्पर्शनेनादधाति द्वितीयेन प्रथमेन वा भूर्भुवः स्वरित्यनेन मन्त्रेण। पूर्ववच्छब्देन च यथर्षीति लभ्यते ॥ ११ ॥

---

१. इध्मस्य मूलमग्नावादीप्यते, न त्वग्रमित्यर्थः।

२. प्राङ्मुखेऽश्वे नीयमाने आहवनीयकुण्डसमीपं प्राप्य प्राङ्मुखाश्वस्य दक्षिणपूर्वपादेनाहवनीयखरस्थान् सम्भारानधिष्ठाप्याश्वपादेनाक्रम्य तमश्वं प्राञ्चं नीत्वा प्रदक्षिणावर्तनेन प्रत्यङ्मुखं स्थापयतीत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुरस्तात्परिक्रम्येध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्याह ॥१२॥

पुरस्तात्परिक्रम्याग्नेरिध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेति मन्त्रं जपति। तच्चैतद्यजमानः करोति। "इध्मपूर्वार्द्धान्वारम्भण" इत्यन्वारम्भोपदेशात्। तस्य च याजमानत्वात्। मन्त्रलिङ्गाच्च "अग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे" इति ॥ १२ ॥

आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिः ॥ १३ ॥

चशब्दाद्यजमानोऽन्युपस्थाने। सार्पराज्ञीग्रहणं च संव्यवहारार्थम् "सार्पराज्ञीनं वा कुर्यात्" इति ॥ १३ ॥

दक्षिणाग्निमादधाति ॥ १४ ॥

गार्हपत्यात्। नित्यपक्षे योऽसौ दक्षिणाहृतस्तमादधाति ॥ १४ ॥

सभ्यञ्च निर्मथ्य ॥ १५ ॥

चशब्दादादधातीति। तं च सभास्थाने। "अथ य एष सभायामग्निः" इति वचनात्। सभा च यत्र स्थितोऽध्यापयत व्यचष्टे वा ॥ १५ ॥

गां दीव्यध्वमित्याह ॥ १६ ॥

दीव्यतिः क्रीडार्थः। गां पणं कृत्वा द्यूतं रमध्वमित्यर्थः। बहुवचनोपदेशात्प्रकृतत्वाच्च ऋत्विजोऽभिधीयन्त द्यूतस्य कर्तृत्वेन। तच्चैतद् द्यूतं सभ्याङ्गम्, सभ्यस्य प्रकृतत्वात्। उपरितनसूत्रे च तद्धर्मोपदेशात् "धारणोपस्थानमत" इति। सभ्याङ्गत्वे च पुनराधेये न भवत्येव, विद्यमानत्वादेव सभ्यस्य ॥ १६ ॥

धारणोपस्थानमतः ॥१७ ॥

यद्यपि च तनूहवींषि कालान्तरे क्रियन्ते, तथापि तु सभासनमत एवारभ्य कर्त्तव्यमिति ॥ १७ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे चतुर्थाध्याये नवमी कण्डिका।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अग्निहोत्रशब्दोऽत्र धर्मवन्नैयमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः। वा जुहुयाद्वा न जुहुयादिति कुत एतत् एवं हि शाखान्तरे पठ्यते "होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमग्निहोत्रम्" इति। विधिप्रतिषेधावाशङ्क्याग्निहोत्रे चेत्युक्तम्। तत्पुनरयुक्तम, न ह्येतौ विधिप्रतिषेधौ। तूष्णीहोमप्रशंसैषा। "यदि जुहोत्ययथाकुर्वादथ न जुहोत्यग्निः परा एतेत्तस्मात्तूष्णीं जुहुयात्" इति। अतो न विकल्पः।

तच्चैतदग्निहोत्रं सायारम्भं प्रातरपवर्गं प्रयोगद्वयपरिसमापनम् आग्नेयी सायमाहुतिः सौरी प्रातराहुतिः प्रधानभूते अत्र चैककालत्वादङ्गानि तन्त्रेण। प्रधानाहुती तु चतुर्गृहीतेनाग्नेयीं हुत्वा पात्रान्तरे तदुन्नीय चतुर्गृहीतान्तरेण सौरीम्। शेषमेकीकृत्योत्तराहुतिरिति। तच्चैतत्पूर्णाहुत्यन्ते भवति ॥ ४ ॥

पूर्णाहुतिविधानायाह—

निरूप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्य स्रुक्स्रुवश्च सम्मृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वाऽन्वारब्ध एवꣳ सर्वत्र स्वाहेति ॥ ५ ॥

पूर्णाहुतिरिति कर्मणो नामधेयम्। अन्वर्थसंज्ञा चैषा। तेन पूर्णैव होतव्या। "तां वै पूर्णां जुहोति" इति वचनात्। निरूप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रयेत्। गार्हपत्यग्रहणं चाहवनीयव्युदासार्थम्। तत्रापि हि श्रपणं विहितं "श्रपणं वाऽऽहवनीये" इति। अपरे तु मन्यन्ते अधिश्रयणं संस्कारमात्रमेवैतत्। न ह्येतच्छ्रपणं सा पाके इति धात्वर्थः। पाकेनैव त्वाज्यं संवृत्तम्। तस्मान्नाहवनीयव्युदासार्थं गार्हपत्यग्रहणम्। कस्तर्ह्यत्र समाधिः। गार्हपत्यशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात्तदभावाच्च भाविन्या वृत्त्या गार्हपत्यत्वाध्यारोपणार्थं गार्हपत्यग्रहणम्। एवं सत्याहवनीयोऽप्ययमेव न्यायः। स्रुक्स्रुवं संमृज्यते। होमसम्बन्धाद्वैकङ्कती स्रुक्। स्रुवश्च विशेषितत्वात्खादिर एव। तथा नाग्निहोत्रहोमे विधानसामर्थ्यात् वैकङ्कतः स्रुवो भवति। उद्वास्योत्पूयावेक्ष्य स्रुवेण ग्रहणम्। स्रुवस्य सम्मार्जनविधानात् ग्रहणार्थता। सम्मार्जनोत्पवने च दर्भैः। येन क्वचित् "पाणिना सम्मार्ष्टि" इत्याह। अन्वारब्धे जुहोति स्वाहेति। एवं सर्वत्र। यत्राव्यक्ता जुहोति चोदना तत्राधिश्रयणादि प्रवर्त्तते। कुत एतत् जुहोतिशब्दात् अव्यक्तसामान्याच्च ॥ ५ ॥

वरं ददामीति वाग्विसर्जनम् ॥ ६ ॥

वरदानं च पूर्णाहुत्यङ्गम्। "तस्यां वरं ददाति" इति वचनात्। पूर्णाहुतिधर्माश्चानुद्धृताभ्यस्तयाहुतौ विहिताः "गार्हपत्य आजन्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य" इत्येवमादि। इयन्त्वविहितधर्मका। तेन चोदनासारूप्येण ततो धर्मान् गृह्णाति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

राज्ययशस्कामस्य वा ॥ २ ॥

त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृत्य ॥ ३ ॥

त्रिरात्रमवरं यस्य कालस्य स त्रिरात्रावरः। अतश्चतूरात्राद्यपि भवति। अग्निनिति बहुवचनोपदेशात् त्रय एवोत्सृज्यन्ते। अतश्च सभ्यस्यानुत्सर्गः ॥ २ ५.३ ॥

सद्यो वा ॥ ४ ॥

तत्र विशेषं वक्ष्यति "सद्यश्चेत्" इति ॥ ४ ॥

पुनर्वस्वोः ॥ ५ ॥

"पुनर्वस्वोः पुनराधेयमादधीत" इति वचनात् ॥ ५ ॥

वर्षासु मध्यन्दिने वा ॥ ६ ॥

"स वै वर्षास्वादधीत" इति वचनात्। "तस्मादु मध्यन्दिन एवादधीत" इति च स चायं विकल्पः। मध्यन्दिने वर्षाकालसम्पत्तेः योऽयं मध्यन्दिनोऽथ वर्षा" इति प्रकृत्य "तस्मादु मध्यन्दिन एवादधीत" इत्याह ॥ ६ ॥

कुशैराधानम् ॥ ७ ॥

उभयोरग्न्योः। "तं वै दर्भैरुद्धरति" इति हि श्रूयते ॥ ७ ॥

व्रीह्यपूपमर्कपलाशयोः पक्वं गार्हपत्यस्थाने निदधात्येवमाहवनीयस्य यावद् सद्यश्चेत् ॥८॥

स चायमपूपः प्राक् सम्भारेभ्यः स्थाप्यते सम्भारेषु ह्यग्निनिधानं विहितं "भूर्भुव इति सम्भारेषु" इति। न चापूपस्य सम्भारैः सह विकल्पः, धर्ममात्रत्वात्। अतः परिसमूहनादीन् पञ्च पदार्थान् कृत्वा पूपस्थापनम्। सद्यः पक्षे चापूपौ भवतः। न रात्र्यन्तरपक्षे। अपूपं प्रकृत्याह—"पूर्वाभ्यामेवैनावे तदग्निभ्यामन्तर्दध्म" इति। पुनस्तन्निराकरणायाह—"रात्रिभिर्ह्येवातन्तर्हितौ भवत" इति। ८ ॥

आग्नेयः पञ्चकपालउपांशुसु प्रागुत्तमादनुयाजात् ॥ ९ ॥

"तेनोपांशु चरन्ति" इति प्रकृत्याह "उच्चैरुत्तमनुयाजं यजति" ति। अतः प्रागित्युक्तम् ॥ ९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तद्वर्जं वा ॥ १० ॥

उत्तमानुयाजवर्जं वोपांशु भवति । "उच्चैरुत्तममनुयाजं यजति" इत्येतावानेव हि विधिः । आग्नेयं प्रकृत्याह "तेनोपाꣳशु चरन्ति" इति । चरणशब्दे च सर्वस्योपांशुताऽऽचार्येणोक्ता "चरणशब्दे सर्वम्" इति । पञ्चकपाल एवैको भवति नान्या इष्टयः । एवकारकरणात् "आग्नेयमेव पञ्चकपालं पुरोडाशं निर्वपति" इति ॥ १० ॥

अग्नीनिति वा प्रथमे प्रयाजे ऽनुयाजे च ॥ ११ ॥

वा समिधो यजेति देवान् यजेति वा । एवं श्रूयते प्रयाजान्प्रकृत्य "स आश्राव्याह समिधो यजेति अग्नीन्यजेति त्वेव ब्रूयात्" । तेन विकल्पाशङ्कया अग्नीनिति वेत्युक्तम् । यद्येवमग्नीनित्येवेत्यवधारयितव्यम् । समिधो यजेति हि तस्यैव संस्तवायोच्यते । अतो ऽग्नीनित्येवेत्यवधार्यते ॥ ११ ॥

आज्यभागो द्वितीयोऽग्नये पवमानायेन्दुमते वा ॥ १२ ॥

स चायं वाचनिको देवताविकल्पः ॥ १२ ॥

हिरण्यं दक्षिणाऽनड्वान्वाऽग्न्याधेयिकीश्चेच्छ्रुतेः ॥ १३ ॥

श्रुतिग्रहणं समुच्चयविधानार्थमिति केचित् । तदयुक्तम्, अग्न्याधेयिकीर्दत्वा पुनराधेयिकीर्ददात्ययमनुवाद एव । अग्न्याधेयिक्यो हि पूर्वं दत्ताः ततः पुनराधेयिक्यः । श्रुतिग्रहणं च विध्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥ १३ ॥

आग्न्याधेयवदन्यत्सद्यः ॥ १४ ॥

उक्तव्यतिरेकेणान्यदग्न्याधेयवद्भवति । इयांस्तु विशेषः—सद्यः । अग्न्यागारकरणम्, अरणिप्रदानम्, उच्छ्वासश्च न भवति । अनग्निसंस्कारात् ॥ १४ ॥

अपराह्णे मैत्रावरुणी वशाऽनस्तमिते पुरोडाशेडान्तं कृत्वा रात्रिश्रृतया प्रातश्चरन्ति तत आधानम् ॥ १५ ॥

इदमन्यत्पक्षान्तरम् । पूर्वेद्युरपराह्णे मैत्रावरुणीं वशामालभ्य रात्रौ श्रपयित्वा प्रातः प्रचारस्तत आदधीत । पुनर्वस्वोरेव नान्यत्र । नात्र त्रिरात्रावरमुत्सर्गो नापूपाविति ॥ १५ ॥

इति चतुर्थाध्याये कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे एकादशी कण्डिका ॥ ११ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुनराधेयमनुविहितम्। इदानीमग्निहोत्रस्यावसरः। तं प्रोत्सार्य शाखान्तरावगतक्रमेण तदङ्गभूतमुपस्थानमनुविधीयते—

सायमाहुत्याꣳहुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण ॥ १ ॥

सायमुपतिष्ठेत। "साय¿हि देवा उपातिष्ठन्त" इति वचनात्। वात्सप्रमिति चोपस्थानक्रियानाम (न मन्त्रनाम)। यद्यपि च "हुतायाम्" इत्युक्तं तथापि तु समिदाधानमन्त्रक्रमानन्तर्यात्तदनन्तरमेव कर्त्तव्यम्। हुतशब्दश्च हुतप्रायविषयः। यथा "हुते च धारावर्जम्" (का० श्रौ० अध्याय ४। कं० १३। सू० १९) इति ॥ १ ॥

न वा ॥ २ ॥

न वोपतिष्ठेत। "अथ यस्मादुपैवतिष्ठेताथ यस्मान्नोपतिष्ठेत" इति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः ॥ २ ॥

तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तोऽस्य प्रत्नां परिते चित्रावसविति च ॥ ३ ॥

प्रक्रमादेव त्रित्वसिद्धेस्तिस्र इति ग्रहणात् स्वस्थानस्थितानामेव त्रिरावृत्तिः। चित्रावसविति च त्रिरेव ॥ ३ ॥

सन्त्वमित्युपविश्य ॥ ४ ॥

जपतीति वाक्यशेषः। "एतावन्नु तिष्ठन् जपत्यथासीनः सन्त्वम्" इति वचनात् ॥ ४ ॥

गां गच्छत्यन्धस्थेति ॥ ५ ॥

एतच्च सन्निधानात् कर्माङ्गभूतां गां प्रति गमनम्, सन्निहितप्रत्ययन्यायात्। एवं च सति गोपक्षे एवैतदुपस्थानं नान्यत्रेति ॥ ५ ॥

स¿हितेत्यालभते ॥ ६ ॥

गामेव ॥ ६ ॥

गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उपत्वेति ॥ ७॥

"अग्नी उपतिष्ठते" इति द्विवचनोपदेशात् अधस्तनमाहवनीयस्य ॥ ७ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गां गच्छतीड एहीति ॥ ८ ॥

तामेव ॥ ८ ॥

काम्या एतेत्यालभते ॥ ९ ॥

सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् ॥ १० ॥

"अथान्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च प्राङ् तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो जपति सोमानम्" इति वचनात्। उदकसंस्पर्शनाविधानाच्चानुदकमिति ॥ १० ॥

पौर्णमासवत्पुत्रनामग्रहणम् ॥ ११ ॥

वत्युपदेशाच्च "तन्तवे त्वा" इत्यादि सर्वं प्रवर्त्तते। नामग्रहणान्तं वात्सप्रमिति ॥ ११ ॥

भूर्भुवः स्वरिति वोभौ ॥ १२ ॥

भूर्भुवः स्वरित्यनेन वा मन्त्रेणोभावप्यग्नी उपतिष्ठते क्रमस्तु स एव, क्रमान्तराविधानात्। अस्य च वात्सप्रेण सह विकल्पः। "यद्वा अदो दीर्घमग्न्युपस्थानम्" इति प्रकृत्य यत आह "तस्मादेतेनैवोपतिष्ठेत" इति। एतच्च अगोपक्षेऽपि भवति। न ह्यत्र गां प्रति गमनं स्पर्शनं वाऽस्तीति ॥ १२ ॥

प्रवत्स्यन्सर्वान्नर्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३ ॥

अधस्तनोपस्थानसमनन्तरमप्य पाठ इति प्रवसतो यजमानस्याग्न्युपस्थानमभिधीयते। प्रवसन्यजमानः सर्वानग्नीनुपतिष्ठते नर्येति प्रतिमन्त्रम्। "नर्य प्रजां मे पाहि" इति च गार्हपत्यं प्रथमम्, उत्पत्तिक्रमात्। तत आहवनीयम्, पुनर्दक्षिणाग्निम्। मन्त्राणान्तु लैङ्गिको विनियोगः। नृभ्यो हितो नर्यो गार्हपत्यः ॥ १३ ॥

गच्छति मत्या वाग्विसर्जनम् ॥ १४ ॥

गमनं सामर्थ्यपरिप्राप्तमेव वाग्विसर्गावसरविधित्सयोच्यते। वाग्यमस्तूपस्थानसमनन्तरमेव भवति, अवसरान्तराविधानात् ॥ १४ ॥

प्रवसन्याजमानं कुर्याद्यथाकालमात्मसंस्काराद्धर्ममात्रत्वाच्छ्रुतेश्च ॥ १५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रोषितोऽपि याजमानं करोति। यथाकालमिति अग्निहोत्रकाले आग्निहोत्रं याजमानम्, पौर्णमासकाले पौर्णमास्यम्, एवं सर्वत्र। कुत एतत्? आत्मसंस्कारात्—हेतुश्चायमुपदेशश्च। यदात्मसंस्कारकं तत्कर्त्तव्यम्। यथा व्रतग्रहणपावनमुण्डनादि। यजमानस्य ह्यसौ संस्कारः। प्रोषितोऽपि च यजमानो यजमान एव। यच्च धर्ममात्रं तत्कर्त्तव्यम्। यथा विष्णुक्रमादि। कुत एतत्? धर्ममात्रत्वादेव। न ह्येतत्कर्मणि सन्निपतितम्, श्रुतेश्च। श्रुतिरप्यमुमर्थं ज्ञापपति-यथा प्रोषितेनापि याजमानं कर्त्तव्यम्। "यत्स दूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्साऽस्य हुताहुतिर्गृहे यामस्य जुह्वति" इति प्रकृत्याह "यो जविष्ठो भुवनेषु" इत्येवमाद्यभिधाय "मन एवैतदाह मनसैवास्यानपप्रोषितं भवति" इति 'मनसेवानुचिन्तनेन प्रत्यक्ष इव भवति' इत्यमुमर्थं ज्ञापयति ॥ १५ ॥

एत्य च मत्या वाग्यमनम् ॥ १६

पुनरेत्य मत्या वाग्यमनं करोति ॥ १६ ॥

समित्पाणिरनुपेत्य कञ्चिदुपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १७ ॥

समिद्भिर्गृहीताभिरागच्छति। गुर्वादिकमप्यनुपेत्य कंचिदाहवनीयादीनुपतिष्ठते आगन्मेति प्रतिमन्त्रम्। समासेऽपि च सत्ययमेव क्रमः। "स आहवनीयमेवाग्र उपतिष्ठते" इति श्रुतत्वात् ॥ १७ ॥

समित्परिसमूहनानि चोपविश्य ॥ १८ ॥

चशब्दादनन्तरमेव। "तिष्ठन्त्समिधः सर्वत्र" इत्युक्ते समिध्युपवेशनं वाचनिकम्। परिसमूहनं तृणानामपलुम्पनमपनयः। "अग्नेस्तृणान्यपचिनोति" इति शाखान्तरात्। तृणप्रक्षेप इत्यपरे ॥ १८ ॥

तूष्णीं वोपस्थानं पूर्ववत् ॥ १९ ॥

येन क्रमेण गच्छता कृतं तेनैव क्रमेण। "स वै खलु तूष्णीमेवोपतिष्ठेत" इति प्रकृत्य यत आह "स वेद गार्हपत्यः परिदां (परिरक्षणं) मेदमुपागात्" इति, "स वेदाहवनीय" इति च ॥ १९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एत्य च ॥ २० ॥

पूर्ववदेव। येन क्रमेणागच्छता कृतम् ॥ २० ॥

गृहा मा विभीतेति गृहानुपैति ॥ २१ ॥
क्षेमाय व इति प्रविशति ॥ २२ ॥

गृहानेव। अत ऊर्ध्वं स्मार्त्तपुत्रदर्शनजपादि प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥

न हिꣳस्याद् गृह्यान्कामꣳश्चः ॥ २३ ॥

इति चतुर्थाध्याये कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे द्वादशी कण्डिका ॥ १२ ॥

(अग्निहोत्रम्)

शाखान्तरपाठक्रमात् वात्सप्रोपस्थानमुक्तम्। इदानीमवसरप्राप्तमग्निहोत्रमनुविधीयते—

उद्धरेति यजमानो ब्रूयात्सायम्प्रातरग्निहोत्रे ॥ १ ॥

एतच्चाध्वर्युहोमपक्षे। स्वयंहोमपक्षे तु स्वयमेवोद्धरणमिति प्रैषाभावः। अग्निहोत्रग्रहणाच्च सत्यप्युद्धरणे पौर्णमासादिषु न भवति। सायारम्भं प्रातरपवर्गमग्निहोत्रमिति सायमभिहितत्वान्मा भूत्प्रातः प्रेषाभाव इति प्रातर्ग्रहणम्। तत्कुतः? आचार्याभिप्रायात् "आवृत्तिर्वा प्रधानकालात्" (का० श्रौ० २६, ६, २७) इति ॥ १ ॥

गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणमनस्तमितानुदितयोः ॥ २ ॥

"गार्हपत्यं वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति" इति श्रुतत्वात्। "अनस्तमितानुदितयोः" इति शास्त्रात् उदितहोमिनामपि अनुदिते एवोद्धरणम् ॥ २ ॥

प्रत्यङ्मुखो वा सायं निदध्यात् तस्मिन्सायंप्रातर्होममेके ॥३॥

तस्मिन् प्रत्यङ्मुखनिहिते एके सायंप्रातर्होमं कुर्वन्ति। एके पुनः प्रातरुद्धरन्ति, विकल्पेन श्रुतत्वात् ॥ ३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नित्यो दक्षिणाग्निः ॥४॥

स च "दक्षिणा वा सꣳहरेत्" इत्यस्मिन् पक्षे ॥ ४ ॥

नित्याधिकारोपजिजीविषयेदमाह—

सर्वे गतश्रियः ॥ ५ ॥

नित्या भवन्ति । "धार्या गतश्रिय" इति वचनात् । गतश्रीश्च प्राप्तश्रीः । यं प्रतिगता श्रीः । एवं हि श्रूयते—"त्रयो ह वै गतश्रियः ब्राह्मणः शुश्रुवान्, क्षत्रियो विजयी, वैश्यो ग्रामणीः" इति ॥ ५ ॥

सदा वाऽऽहरणम् ॥ ६ ॥

दक्षिणाग्नेः अधिकारात् । दक्षिणाग्निं प्रकृत्याह अहरहरेवैनमाहरेयुः" इति ॥६॥

एकेषामुपवसथे ॥ ७ ॥

"उपवसथ एवैनमाहरेयुः" इति वचनात् ॥ ७ ॥

[1]नवावसिते वा ॥ ८ ॥

"न वावसिते वैनमाहरेयुः" इति वचनात् 'नवावसिते वा' इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

तस्मिन्पचेयुरमाꣳसम् ॥ ९ ॥

तस्मिन्नवावसिताहृते पचेयुरमांसम् । "तस्मिन्पचेयुस्तद् ब्राह्मणा अश्नीयुः" इति वचनात् ॥९॥

[2]पाक्याभावे गोः पयोऽधिश्रयितवै ब्रूयात् ॥ १० ॥

तच्च यजमानः । अध्वर्योरधिश्रयणे कर्तृत्वात् ॥ १० ॥

तद् ब्राह्मणं पाययितवै ब्रूयात् ॥ ११ ॥

तच्चाध्वर्युः प्रत्याह । पयःपायने यजमानस्याधिकारात् ॥ ११ ॥

---

१. नूतनं गृहम् इत्यर्थः ।

२. पचनयोग्यतण्डुलाभावे गोः पयोऽधिश्रयितवै इत्यध्वर्युं यजमानो ब्रूयात् ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन वाऽप्रदक्षिणमावहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः ॥ १२ ॥

दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रे इति "अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन वा" इति। अप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः। वचनाद्प्रदक्षिणं परिगमनम् ॥१२॥

पत्नी च पूर्ववत् ॥ १३ ॥

प्रत्यग्दक्षिणतो गार्हपत्यस्य। चशब्दाद्यजमानश्च पूर्ववत्। "दक्षिणतो ब्रह्म यजमानयोरासने" इति पौर्णमासे परिभाषितम्। वतिना तदतिदिश्यते ॥ १३ ॥

अपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति कुशान्वा ॥ १४ ॥

कूर्चशब्द आसनपट्टे दृष्टः-- कूर्यादुपावसर्पन्नुवाच" इति तथा हिरण्मये वा कूर्चे हिरण्मये वा फलके" इति। स्रुचश्चैतदासनं-"कूर्चे निधाय" इति वचनात्। कुशानामपि वैकल्पिकत्वात्तदेव कार्यम् ॥ १४ ॥

परिस्तरणं वा सर्वेषां प्रागुदग्भिरुदगग्रान् दक्षिणाग्रान्करोतीति श्रुतेः ॥ १५ ॥

परिस्तरणमाहवनीयस्य प्रागुदग्भिर्दर्भैः प्रगग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैः। एवं हि मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयं प्रकृत्य श्रूयते-"अथ यान्यमून्युदीचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि करोति" इति वचनात्। अमूनीति चाग्निहोत्रतृणान्युच्यन्ते। तद्यदि तत्र प्रागुदग्भिस्तदैतदुपपद्यत इति। मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयस्यैतद् दृष्टमिहापि तस्यैव परिस्तरणमित्याशङ्क्य "वा सर्वेषाम्" इत्युच्यते। सर्वेषामेवैतत्परिस्तरणम्, कार्याविशेषात् ॥ १५ ॥

आहवनीयं पर्युक्ष्योदधारां निनयत्यागार्हपत्यात् ॥१६॥

तञ्च ॥ १७ ॥

ततो दक्षिणाग्निम् ॥ १८ ॥

तं च पर्युक्ष्य ततो दक्षिणाग्निं पर्युक्षतीति। प्राक्संस्थेऽपि पर्युक्षणे गार्हपत्यसमनन्तरमेव दक्षिणाग्नेः पर्युक्षणम्। अतस्ततो दक्षिणाग्निमित्युक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हुते च धारावर्जम् ॥ १९ ॥

पर्युक्षतीति वाक्यशेषः। तच्च प्राग् व्रतविसर्गात्। व्रतस्य हि पदार्थधर्मत्वात् पर्युक्षणमपि हि पदार्थ इति ॥ १९ ॥

इति चतुर्थाध्याये कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥

अग्निहोत्रीं दोहयति पुंवत्सामशूद्रेण स्थाल्यामार्य कृत्यामूर्ध्वकपालायां दक्षिणतः प्राचीमुदीचीं वा ॥ १ ॥

अग्निहोत्रशब्दः कर्मवाची सन्निहिततत्साधनभूते द्रव्ये द्रष्टव्यः। तदग्निहोत्राख्यं द्रव्यं यस्यां विद्यते सेयमग्निहोत्रिणी। तत्रापि मतुल्लोके कृते अग्निहोत्रीमिति भवति। तथा च दृश्यते "यथाग्निहोत्री दोह्यमाना वा श्येना" इति। पयस्यपि चाग्निहोत्रशब्दो दृश्यते—"यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानममेध्यमापद्येत" इति। पुंवत्सामिति वचनात् "तस्मादस्य पुंवत्साऽग्निहोत्री स्यात्" इति। अशूद्रेणेति वचनात् दोहयतीति कारितः। तेन 'गां धुक्ष्व' इति प्रैपदानम्। स्थाल्यामार्यकृत्याम्। आर्यशब्देन त्रैवर्णिक उच्यते। स्थाल्यामिति लिङ्गात्—"यद्यु नीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्येत" इति। ऊर्ध्वकपालायाम्, न तिर्यक्कपालायाम् दक्षिणतो व्यवस्थितां प्राचीं दोहयति उदीचीं वेति तुल्यशास्त्रत्वात्। ननु परिभाषितत्वादवाच्यमेतत्प्राचीमुदीचीं वेति। कर्तृधर्मः स इत्यदोषः। एवञ्च सान्नाय्ये गवां न दिङ्नियमः ॥ १ ॥

पूर्वेणाहवनीयमाहृत्य गार्हपत्येऽधिश्रयत्युत्तरतो निरुह्याङ्गारान् ॥ २ ॥

पूर्वेणाहवनीयमिति वचनात्। गार्हपत्यग्रहणञ्च नियमार्थम्। उत्तरतो निरुह्याङ्गारानिति अङ्गारनिरूहणमत्रैवावसरे स्यात्। ल्यबुपदेशाद्—आहृत्य निरुह्याधिश्रयतीति। न वा श्रुतिविरोधात् "य एवैतेऽङ्गारा निरूढा येष्वधिश्रयिष्यन् भवति" इति। अतः पूर्वतरं निरूहणं तत आहरणमिति। अधिश्रयणञ्च श्रपणार्थम्। "सुशृतेन जुहोति" इति वचनात्। लिङ्गाच्च "उदन्तं पौष्णं विष्यन्दमानं मारुतम्" इत्येवमादि। एतच्चाचार्येण प्रायश्चित्तेषूपनिबद्धम्। इह पुनरधिश्रित्यैव जुहुयादिति। अतश्च विकल्पः ॥ २ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवमन्यत्रापि होमार्थस्याहरणम् ॥ ३ ॥

एवमेव पूर्वेणाहवनीयं पञ्चवातीयादौ होमार्थस्याहरणं कर्त्तव्यम् ॥ ३ ॥

दक्षिणेन वौषधम् ॥ ४ ॥

औषधं व्रीहियवादि । तद् आहवनीयं दक्षिणेन वा नीयते । तत्प्रतियोगादुत्तरेण वा । अतश्च प्राग्द्वारनियमो गम्यते । तस्मिन्हि सति दक्षिणेनाहवनीयमुत्तरेण वा नयनं सम्भवति । तत्र दक्षिणेनानयने प्रदक्षिणोपचारात् स्मृत्यनुग्रहः । "उत्तरत उपचारो वै यज्ञ" इत्युत्तरेणाहरणे श्रुत्यनुग्रहः बलीयस्त्वाच्चान्तरेणेवेत्यवधार्यते ॥ ४ ॥

तृणेनावज्योत्यासिच्यापः पुनरवज्योत्य निधायं त्रिरुद्वासयत्युदक् ॥ ५ ॥

तदधिश्रितं द्रव्यं तृणेनावज्योतयेत् (तृणज्योतिषाऽवद्योतयेत्) । अवज्योतनं च दृष्टार्थम् । "तदवज्योतयति श्रुतं वेदानीति" इति श्रुतिः । अतश्चाधिश्रयणाभावे तण्डुलादावनवज्योतनम् । अवासेकोऽपि च दृष्टार्थः—उदकस्य हि क्षयो यथा स्यान्न पयस इति । पुनरवज्योतनं च उदकक्षयसंवित्त्यर्थम् । न च यवाग्वामुदकासेको विरोधात् । अवज्योतनं तु तन्त्रेण भवति । घृते पुनरुदकासेको न भवत्येव, विरोधात् । निधायं त्रिरुद्वासयत्युदगिति । णमुलयम् । ततश्च मुक्त्वा मुक्त्वा त्रिरुद्वासयेत् । तथा च मृताग्निहोत्रे श्रूयते "न त्रिः प्रतिष्ठाय हरति यत्त्रिः प्रतिष्ठाय हेरेद्देवत्रा कुर्यात्" इति ॥ ५ ॥

अस्तमिते जुहोति ॥ ६ ॥

प्रधानसन्निधेश्चोद्धरणादूर्ध्वम् (उत्तरकर्म) अस्तमिते एव कर्त्तव्यम् । उद्धरणमात्रे एव हि वचनम् "अनस्तमित उद्धरति" इति ॥ ६ ॥

वैकङ्कतꣳ स्रुक्स्रुवं प्रतप्य पाणिना सम्मार्ष्टि ॥ ७ ॥

होमार्थत्वाद्वैकङ्कती स्रुक् प्राप्नोत्येव, स्रुवार्थोऽयमारम्भः ॥ ७ ॥

पुनः प्रतप्योन्नेष्यामीत्याह ॥ ८ ॥
ओ३मुन्नयेति यजमानस्तिष्ठन् ॥ ९ ॥

प्रत्याह ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चतुरः स्रुवानुन्नयति ॥ १० ॥

चतुर्गृहीतञ्च होमद्वयार्थमुभयत्रोपयोगात्। अतश्च नाशेऽन्यतरस्यापि प्रयोक्तृत्वम् (प्रयोजकत्वम्)। प्राशनं तु शेषसाध्यत्वादप्रयोजकम्। तथा च लिङ्गं "स यत्स्रुचि परिशिनष्टि तदग्निहोत्रोच्छिष्टम्" इति ॥ १० ॥

स्थाल्यां परिशिनष्टि तद् ब्राह्मणः पिबेत् ॥ ११ ॥

अब्राह्मणप्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः "तद्वै नाब्राह्मणः पिबेत्" (रा० ब्रा० २. ३, १, ३९) इति वचनात् ॥ ११ ॥

उपरि समिधं धारयन्वाक्षींमध्यधि गार्हपत्या-
दाहवनीयꣳ हरति मुखमात्रे धारयन् ॥ १२ ॥

स्रुच उपरि समिधं धारयन्वाक्षींम्, न गुच्छगुल्मलतासम्बन्धिनीम्। अध्यधि-शब्दः समीप्ये उपरिभावे च। गार्हपत्यादाहवनीयं हरति मुखमात्रे स्रुचं धारयन् (धारण-नयनोभयकर्मत्वं स्रुचः) ॥ १२ ॥

मध्ये निगृह्योद्गृह्योपविश्य समिधमादधात्यग्निज्यो-
तिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीꣳ स्वर्ग्याꣳ स्वर्गायो-
पदधामि भास्वतीमिति ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये निगृह्य नीचैर्गृहीत्वा, पुनरुद्धृत्य मुखमात्रे एव, उप-विश्य समिधमादधाति "अग्निज्योतिषम्" इत्यनेन मन्त्रेण। समिदाधानं दृष्टार्थम्। अतश्च नैमित्तिकेषु कुशस्तम्बादिषु न भवति ॥ १३ ॥

प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति सजूरिति वा ॥ १४ ॥

विकल्पः, श्रुतेः ॥ १४ ॥

अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ १५ ॥

जुहुयादिति वाक्यशेषः ॥ १५ ॥

कुर्चं निधाय गार्हपत्यमवेक्षते होष्यन्नस्मिन् ॥ १६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कालद्वयोपादानसामर्थ्याद्विकल्पः—होष्यन्वा, अस्मिन्वा काले इति। होष्यतः अवेक्षणमनुपसाद्येव स्रुचम्। "सोऽनुपसाद्य पूर्वामाहुतिम्" इति वचनात् (श० ब्रा० २, ३, १, १०) ॥ १६ ॥

तूष्णीमुत्तरां भूयसीम् ॥ १७ ॥

"स वै कनीय इव पूर्वामाहुतिं जुहोति भूय एवोत्तराम्" इति। उत्तराशब्दश्च देशपरोऽपि द्रष्टव्यः। "अथ योत्तरा स्विष्टकृद्भाजनमेव सा तस्मात्तामुत्तरार्द्धे जुहोति" इति ॥ १७ ॥

भूयिष्ठꣳस्रुचि ॥ १८ ॥

परिशेषयतीति वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

द्विः प्रकम्प्य निदधाति ॥ १९ ॥

स्रुचं कूर्चे ॥ १९ ॥

उपमृज्य स्रुचं कूर्चे निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः, स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम् ॥ २० ॥

अप उपस्पृश्य ॥ २१ ॥

उपमार्जनञ्च स्रुगग्रम्य, मध्ये द्रव्यस्य विद्यमानत्वात्। स्रुगग्रमुपमृज्य कूर्चस्योत्तरे प्रदेशे निमार्ष्टि "नमो देवेभ्य" इत्यनेन मन्त्रेण। "स्वधा पितृभ्य" इति दक्षिणत उत्तानं निमार्ष्टि। अतश्चोत्तानेनैव पाणिनोपमार्जनम्। अपामुस्पर्शनं पित्र्यत्वे सत्यपि प्राचीनावीत्यादिव्युदासार्थम् ॥ २०, २१ ॥

इतरयोश्च पुष्टिकामः स्थाल्याः स्रुवेणह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाꣳरमयतु प्रजापतिः अग्नेय गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वाहेति गार्हपत्ये ॥ २२ ॥

इतरयोरग्न्योः पुष्टिकामो जुहोति। चशब्दादपुष्टिकामश्च। स्थाल्याः स्रुवेण "इह पुष्टिम्" इत्यनेन मन्त्रेण गार्ह्यपत्ये ॥ २२ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ २३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नौ ॥ २४ ॥

जुहोति ॥ २३, २४ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ २५ ॥

अनामिकया द्विः प्राश्नाति ॥ २६ ॥

स्रौचं द्रव्यम् ॥ २५, २६ ॥

उत्सृप्य निर्लेढ्याचम्योत्सिञ्चति देवान् जिन्व पितॄन् जिन्व तृतीयामुदुक्षति सप्तऋषीन् जिन्वेति ॥ २७ ॥

उत्सृप्येति पात्रान्तरे नीत्वा। सृपिर्हि गत्यर्थः। चमु भक्षणे। मक्षयित्वा द्रव्यं पात्रं निर्लेढि। लिह आस्वादने। जिह्वया आस्वादयति। तत उत्सिञ्चति "देवाञ्जिन्व" "पितॄञ्जिन्व" इति। तृतीयां "सप्तऋषीञ्जिन्व" इति : तृतीयामिति स्रुग्विषयम्[1]। ततश्च भेदेन द्विः (कृत्वः) पूर्वं तृतीयं पुनः उदुक्थ्योत्सिञ्चति ॥ २७ ॥

चतुर्थीं कूर्चस्थाने त्रिर्निषिञ्चत्यग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा, पृथिव्या अमृतं जुहोमि स्वाहा, ऽमृते ऽअमृतं जुहोमि स्वाहेति ॥ २८ ॥

चतुर्थीं स्रुचं पूरयित्वा कूर्चस्थाने त्रिः (कृत्वो) निषिञ्चति। "अग्नये पृथिवीक्षिते" इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्। वाक्यभेदात् ॥ २८ ॥

स्रुक्स्रुवमाहवनीये प्रतप्य निदधाति ॥ २९ ॥

गार्हपत्ये संस्कारप्राप्तेः आहवनीय उच्यते ॥ २९ ॥

समधि आदधाति सर्वेषु यथापर्युक्षित ं समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासमिति ॥ ३० ॥

---

१. सूत्रे 'तृतीयामुदुक्षति' इति तृतीयात्वोक्त्या पूर्वं द्विवारमुत्सेचनं प्रतीयते। ततश्च 'देवान् जिन्व' इति दैवमुत्सेचनम् 'पितॄन् जिन्व' इति पित्र्यमुत्सेचनमनुष्ठायाप उपस्पृश्य 'सप्तऋषीन्' इति मन्त्रेण तृतीयवारमुत्सेचनं कर्तव्यमिति सूत्रार्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वेष्वग्निषु। [२]यथापर्युक्षितमिति क्रमार्थम्। स चायं मन्त्रो ब्राह्मणहस्तादिषु समवेतवचनत्वाद्विपरिणम्यते। ननु च प्रकृतौ विपरिणामो न युज्यते। (ब्राह्मणहस्तादेः) यागसाधनभूताग्निविकारत्वाददोषः॥ ३०॥

वाग्यतो दोहप्रभृत्याहोमात् क्षीरहोता चेत्॥ ३१॥

क्षीरहोता प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया ऽध्वर्युरुच्यते। चेच्छब्दो यद्यर्थः। यदि वाग्यतो यद्यवाग्यत इति। अतश्चाध्वर्योर्दोहप्रभृति वाग्यमविकल्पः॥ ३१॥

इति चतुर्थाध्याये कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे चतुर्दशी कण्डिका॥ १४॥

प्रातर्जुहोत्यनुदिते॥ १

सायंहोमो ऽनुविहितः। इदानीं प्रातर्होमस्य विशेषानुकथनं क्रियते। प्रातर्जुहोत्यनुदिते एव। अत्र च यत्र यत्र प्रातर्ग्रहणं तदेव प्रातः, इतरत्सामान्यम्, किञ्चिदधस्तादभिहितं किञ्चिदत्र, तच्चोभयोरपि होमयोर्द्रष्टव्यम्। तच्चैवमभिधीयते कर्मैकत्वज्ञापनार्थम्। सायारम्भं प्रातरवगंमिदमेकं कर्मेति। तत्कुतः? "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यभिधाय "सायं जुहोति प्रातर्जुहोति" इति कालविधानम्। तथा "दध्ना जुहोति पयसा जुहोति" इति होमानुवादेन दध्यादिविधानम्। तथा अग्निर्ज्योतिरिति सायम्, सूर्यो ज्योतिरिति प्रातः। एवं सति सायंप्रातः सम्बद्धहोमविषयोऽग्निहोत्रशब्दः। तेन विशिष्टद्रव्यदेवताकालिकमिदमेकं कर्म। तदेतद्विनियुज्यते "अग्निहोत्रं जुहुवात्स्वर्गकाम" इति। आग्नेयी सायमाहुतिः सौरी प्रातराहुतिः। "सायं जुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति अथ प्रातः सूर्यो ज्योतिः" इति वचनात्। अत्र च कालभेदादङ्गानां भेदेनानुष्ठानम्। तदेतत्सूत्रकारेणापि प्रदर्शितम्—"आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वात्" इति। एवञ्च सति कुण्डपायिनामयनादिषु प्रधानाहुती भेदेन, अङ्गानि तु तन्त्रेण। कालैकत्वात्। तथा च सूत्रकारेण केचिद्धर्माः सायंहोमसन्निधौ विहिताः केचित्प्रातर्होमसन्निधाविति कर्मैकत्वज्ञापनायैव॥ १॥

---

२. पर्युक्षणं येन क्रमेणाचरितं तमेवक्रममवलम्ब्येत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्तरेणापराग्नी[1] गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परीत्योपविशति यजमानः ॥ २ ॥

स चायं प्रवेशः साधारणः । प्रातरित्यविशेषितत्वात् ॥ २ ॥

पत्नी च यथादेशम् ॥ ३ ॥

योऽस्या देशः प्रदेशान्तरे विहितः "प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य" इति । पत्न्युपवेशनञ्च विधीयते अवाचमनावसरविधित्सया । अवाचमनञ्चोभयत्र (प्रातरित्य-विशेषितत्वात्) ॥ ३ ॥

अप आचामति वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मान ¿ सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यं मयि व्रतमिति ॥ ४

अप आचामति यजमानो वृष्टिरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

वाचं विसृज्य पुनराचामति विद्युदसि वृश्च मे पाप्मानं जह्यपोऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोषु मे व्रतमिति ॥ ५ ॥

वाग्यमस्य च पदार्थधर्मत्वात् सर्वान्ते विसर्गः । अतश्च पूर्वेणाचमनेन वाग्यमन-मुत्तरेण विसर्गः । विसर्गस्य ग्रहणपूर्वकत्वात् मन्त्रलिङ्गाच्च । सत्येन व्रतमुपैमीति व्रतशब्देन च वाङ्नियमोऽभिधीयते । तस्य च विसर्गः प्राग् अतीत्यनिष्क्रमणात् ॥ ५ ॥

उन्नयामीत्याह प्रातः ॥ ६ ॥

उन्नेष्यामीत्यस्य स्थाने उन्नयामीति ॥ ६ ॥

प्रावसꣳस्थ¿ समित्पर्युक्षणं धारा चोभयत्र वा ॥ ७ ॥

वेत्युक्तत्वात् उभयत्र वा प्रावसंस्थं समित्पर्युक्षणं धारा च भवति[2] ॥ ७ ॥

---

१. अपराग्नी गार्हपत्यदक्षिणाग्नी । यजमानः आहवनीयस्य पूर्वतः प्रदक्षिणमागत्य दक्षिणाग्नेरुत्तरेण गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्मध्येन वा दक्षिणाग्नेर्दक्षिणेन वा पश्चिमतो गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणं परिक्रम्योपविशतीति सूत्रार्थः ।

२. समिदाधानं, पर्युक्षणं, धारानिनयनं च सायंप्रातः विकल्पेन भवति । भवति, नवा भवतीत्यर्थः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अग्निशब्दे सूर्यः ॥ ८ ॥

सायंहोममन्त्रेषु यत्राग्निशब्दस्तत्र सूर्यशब्दः प्रयोक्तव्यः । समाम्नायप्रदर्शनार्थं चैतत् । समाम्नाये यत्राग्निशब्दस्तत्र सूर्यशब्दः प्रयुज्यते । नापराग्निकयोरपि होममन्त्रयोः ("इह पुष्टिम्" "अग्नयेऽन्नादाय" इत्यनयोः) ॥ ८ ॥

रात्र्युषसाऽह्नेति वा ॥ ९ ॥

रात्रिशब्दे उषसेति वा प्रयोगः अह्नेति वा ॥ ९ ॥

ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः ॥ १० ॥

अनेन मन्त्रेण प्रातर्होमः । तत्र च यदि रात्रौ हुतम् "अग्निर्ज्योतिः" इति, तदा प्रातः "सूर्यो ज्योतिः," "ज्योतिः सूर्यः" इति वा जुहोति । एवं हि श्रूयते— "अथ प्रातः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति", पुनश्चाह "अथ प्रातर्ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहेति" । अतश्च मन्त्रौ विकल्पितौ ॥ १० ॥

प्रथमास्तमिते पर्युदयश्च स्वर्गकामस्य ॥ ११ ॥

अस्तमितमात्रे उदयसन्निकृष्टे च स्वर्गकामस्य जुहुयात् । स चायं गुणफलसम्बन्धो न कर्मफलसम्बन्धः ॥ ११ ॥

तमोऽभ्यये सायं जुहुयाद्विरति प्रातरायुष्कामस्य ॥ १२ ॥

तमोऽभ्यागमे सायमायुष्कामस्य जुहुयात् । विगच्छति च तमसि प्रातः ॥ १२ ॥

अन्तःपशौ पशुकामस्य सायं प्रातः ॥ १३ ॥

सायं प्रविष्टेषु पशुषु पशुकामो जुहोति, प्रातश्चानिष्कान्तेषु ॥ १३ ॥

शयाने श्रीकामस्य प्रातः ॥ १४ ॥

शयाने जनपदे श्रीकामस्य जुहुयात् ॥ १४ ॥

प्रथमसिद्धे धूप्यमाने प्रजासु निहत्येव सहसाऽन्नमत्स्यतः ॥ १५ ॥

समिद्धमात्रे धूप्यमाने चाग्नौ यो नाम प्रजासु निहत्येवान्नमत्तुमिच्छति स एवंस्वरूपेऽग्नौ जुहोति । तच्चैतत् क्षत्रियविषयं, न ब्राह्मणवैश्ययोर्जनपदस्य सम्भवः ॥१५॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भूयिष्ठार्चिषि गृहीत्वैव सहसा ॥ १६ ॥

यो नाम गृहीत्वैव अधिष्ठायैवान्नमत्तुमिच्छति स एवंस्वरूपेऽग्नौ जुहुयात्। एतदपि क्षत्रियविषयमेवोक्तहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

प्रदीप्ततमे श्रीयशस्कामस्य ॥ १७ ॥

अथ यत्रैतत्प्रदीप्तो भवति तत्र श्रीयशस्कामो जुहुयात्। तच्चैतद्वर्णत्रयविषयमपि भवति ॥ १७ ॥

अर्चिःप्रत्यवाये (ज्वालापसरणे) मैत्रेणान्नमत्स्यतः ॥ १८ ॥

अथ यत्रार्चीषि प्रत्यवयन्ति तत्र मैत्रेणान्नमिच्छन् जुहोति। एतदपि सर्ववर्णविषयमेव ॥ १८ ॥

अङ्गारेषु चाकश्यमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ १९ ॥

(अतिशयेन काशमानेषु अङ्गारेषु) जुहुयात्। तच्चैतद् ब्राह्मणविषयमेव। न ह्यारयोर्ब्रह्मवर्चससंबन्धोऽस्ति ॥ १९ ॥

पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा ॥ २० ॥

जुहोति ॥ २० ॥

यवाग्वा ग्रामकामः ॥ २१ ॥

ताण्डुलैर्बलकामः ॥ २२ ॥

दध्नेन्द्रियकामः ॥ २३ ॥

अनधिश्रयणं च श्रुतिसामर्थ्याभ्याम् ॥ २४ ॥

"न दध्यधिश्रयेत्" इति श्रुतिः। सामर्थ्यं च दधित्वमेवापैतीति। श्रुत्युपादाने सति सामर्थ्यग्रहणं क्रियमाणं तण्डुलार्थं भवति। दध्यधिश्रयणप्रतिषेधश्च लिङ्गम्। अनुवादो ह्ययम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

घृतेन तेजस्कामः ॥ २५ ॥

जुहुयात् ॥ २५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संवत्सरं जुहुयादेतेषामैकैकेन कामसंयोगे ॥ २६ ॥

ऐतेषां द्रव्याणां कामसंयोगे सति संवत्सरं जुहुयात् । एवं किल कामः समृध्यते । "संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्या" इति श्रुतत्वात् ॥ २६ ॥

सायं प्रातर्वा ॥ २७ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते । सासंप्रातर्वा कामसंयोगेन जुहोति, न संवत्सरम् । अग्निहोत्रं हि सायंप्रातः परिसमाप्यते । तत्र चायं गुणफलसम्बन्धः । तस्मात्सायंप्रातरेवेति । "संवत्सरसंमिता वै व्रतचर्या" इत्ययमन्यविषयोऽर्थवादः । अग्निकल्पेषु संवत्सर इष्यते । तत्र हि अग्निकल्पान्प्रकृत्याह "एतेषामेकं संवत्सरमुपेत्सेत्" इति ॥ २७ ॥

दक्षिणेन (द्वारेण) प्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु ॥ २८ ॥

अयं च द्वारनियमः अग्निहोत्रे इष्ट्यां च । तत्रैव हि श्रूयत इति ॥ २८ ॥

सायंप्रातराहवनीयस्यासनोपस्थाने ॥ २९ ॥

"यदेव सायंप्रातराहवनीयमुपचतिष्ठत उपचास्ते" इति वचनात् । पूर्वमुपस्थानं पश्चादासनम् । अल्पाच्तरमिति कृत्वा पूर्वमासनमुक्तमाचार्येण । तच्चैतदुपस्थानं प्रावपर्युक्षणाद्भवति । हुते हि पर्युक्षणमुक्तम्—"हुते च धारावर्जम्" इति । उपस्थाने च पूर्वमक्रियमाणे हुतशब्द औपचारिकः स्यात् । वात्सप्रोपस्थानं तस्मादपि पूर्वतरम् । काण्वानां हि समिदाधानमन्त्रसमनन्तरं वात्सप्रमन्त्राणां पाठः ॥ २९ ॥

शय्याऽऽसनं वा गार्हपत्ये ॥ ३० ॥

"अथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमास्ते वा शेते वा" इति वचनात् ॥ ३० ॥

संव्रजन्मनसोपस्मृत्य दक्षिणाग्निम् (उपतिष्ठते) ॥ ३१ ॥

"अथ यत्रैव संव्रजन्नन्वाहार्यपचनमुपस्मरेत्" इति । तच्चैतत्परिसमाप्योत्तरकालमतीत्य निष्क्रमणम् ॥ ३१ ॥

अनशित्वा प्रातर्मुहूर्त्तं ¿ सभासन ¿ सभ्यस्य ॥ ३२ ॥

"अथ प्रातरनशित्वा मुहुर्त्तं ¿ सभायामासित्वाऽपि कामं पल्ययेत" इति वचनात् ॥ ३२ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भस्मोद्धृतमुपेयात् ॥ ३३ ॥

"अथ यत्रैव भस्मोद्धृतमुपनिगच्छेत् तदेव तस्योपस्थानम्" इति। एतच्च पाठानुपूर्व्यात्प्रातरेव ॥ ३३ ॥

स्वयं वा जुहुयात् ॥ ३४ ॥

अध्वर्युर्वेति विकल्पः ॥ ३४ ॥

उपवसथे नियमः ॥ ३५ ॥

स्वयंहोमित्वस्य। "स यो हैवं विद्वान स्वयमुपवसथे जुहोति" इति वचनात्। स चायमुपवसथसंयोगेनैव नियम इति ॥ ३५ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चदशी कण्डिका ॥

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पञ्चमोऽध्यायः

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवं पर्व

अग्निहोत्रान्तानि कर्मण्यनुविहितानि। इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठक्रमेण चातुर्मास्यानामनुविधानं क्रियते। श्रुतिक्रमः "प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवास" इति। मन्त्रक्रमः "प्रघासिनो हवामहे" इति। तत्रेदादिसूत्रम्--(चातुर्मास्ययागारम्भकालः)।

चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याम् ॥ १ ॥

इति। चातुर्मास्यशब्दः कर्मणो[1] नामधेयम्। स च "चातुर्मास्यैरयजत" इति यजतिशब्दसामानाधिकरण्यात् यजतिनामधेयम्। अतश्च[2] दर्विहोमास्तदङ्गम्। तत्र चाग्नेयादीनि सौर्यान्तानि प्रधानानि। तेषामन्तराये प्रयोक्तृत्वं न दर्विहोमानाम्। यद्यपि चानेककर्मसन्निधौ चातुर्मास्यशब्दः श्रूयते तथापि यजतिशब्दसामानाधिकरण्यादाग्नेयादिष्वेव वर्त्तते। तेषां प्रयोगः प्रारम्भः फाल्गुन्यां भवति। फाल्गुनीशब्देन च पौर्णमास्यभिधीयते। फाल्गुनी चैत्री वैशाख्यापोढीति च पौर्णमासीषु रूढाः शब्दाः। अतश्चातुर्मास्यानां प्रयोगः फाल्गुन्यां कर्त्तव्य इति सूत्रार्थः ॥ १ ॥

वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन् ॥ २ ॥

वैश्वानर इति च गुणात्तद्धितः। सौविष्टकृत इतिवत्। अत्र हि गुणिनी देवता अग्निः। सा हि याज्यानुवाक्यासु दृश्यते। "वैश्वानरोऽजोजनदग्निर्नो नव्यसीम्" इति। तथा "पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्याम्" इति। तथा च "वैश्वानरः पशुपुरोडाश" इति प्रकृत्याह "यदग्नय इति स्यादतितद्रेचयेत्" इति। तथा चाभ्युद्दृष्टेष्टयां पठ्यते "अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशम् इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालमग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालम्" (श. ब्रा. ११, १, ५, ५) इति पठिते सूत्रकारेण गुणादेव तद्धितः प्रदर्शितः। "इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालो वैश्वानरश्च" (का. श्रौ. २५, ४, ४६) इति। एवञ्च सति यत्र यत्र वैश्वानरश्रवणं तत्र तत्राग्निर्गुणिनी देवता द्रष्टव्या। यथा

---

१. वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेध-शुनीसीयाख्यपर्वचतुष्टयात्मककर्मणश्चातुर्मास्य इति नामधेयम्। 'चतुर्मासाद्यज्ञे ण्योवक्तव्यः' इति वार्तिकाद् ण्यप्रत्यये कृते चातुर्मास्यशब्दो निष्पद्यते। अक्षय्यसुकृतावाप्त्यर्थं कर्मणोऽस्यानुष्ठानम्।

२. याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां विना केवलस्वाहान्तमन्त्रप्रदेया होमा दर्विहोमाः कथ्यन्ते।

३. वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्य फाल्गुन्यां चातुर्मास्यारम्भः कर्तव्य इति पूर्वेण सम्बन्धः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

"यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत वैश्वानरं निर्वपेत्" इति। वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन्निति। अत्रेच्छया वैश्वानरपार्जन्याविच्छयाऽन्वारम्भणीया। यत्कारणं वैश्वानरपार्जन्यौ प्रकृत्य "द्विहविष्काऽन्वारम्भणीया" इत्यामनन्ति। अनन्वारम्भणीयायाम् (वैश्वानरपार्जन्येष्टौ) अन्वारम्भणीयाशब्दः तत्कार्यलक्षणार्थः। तेनेच्छयाऽन्वारम्भणीयां करोति, इच्छया वैश्वानरपार्जन्याविति ॥ २ ॥

वैश्वानरो द्वादशकपालश्चरुरुत्तरः ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यातम्। सा चैषाऽन्वारम्भणीया सत्यपि यजतित्वे चातुर्मास्याङ्गभूता, न चातुर्मास्यशब्दवाच्येति। यथा पौर्णमासान्वारम्भणीया न पौर्णमासशब्दवाच्या एवमिहापि। तथा च सत्यन्तराये अप्रयोक्तृत्वमस्याः ॥ ३ ॥

आग्नेयः, सौम्यश्चरुः, सावित्रो द्वादशकपालो ऽष्टाकपालो वा, सारस्वतश्चरुः, पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानाम् ॥ ४ ॥

स च प्रपिष्टानां भवति। एवं हि श्रूयते "तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्वन्ति इति। एतच्च दर्शपूर्णमासप्रकरणपरिपठितमपि वाक्येन [1]प्रकरणमुल्लङ्घ्य यत्र पूषा तत्र नीयते पेषणम् ॥ ४ ॥

द्विदेवतोऽपि नियमसासर्थ्यात् ॥ ५ ॥

यत्रापि पूषा सद्वितीयस्तत्रापि पेषणं भवत्येव। कुतः? नियमसामर्थ्यात्। पूष्णो नियोगतः पिष्टता प्रतिपाद्यते इतरस्येन्द्रस्याग्नेर्वा अनियम इति ॥ ५ ॥

अर्द्धपिष्टं वोभयसामर्थ्यात् ॥ ६ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते। यत्र पूषा सद्वितीयस्तमर्द्धपिष्टं कुर्यात्। उभावपि ह्येवं सङ्गतार्थाविचितार्थौ भविष्यतः। पिष्टं पूष्ण इतरस्यापिष्टमिति ॥ ६ ॥

सौमापौष्णदर्शनाच्च ॥ ७ ॥

अपिच सौमापौष्णे [2]नेमपिष्टतां दर्शयति "सौमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टानां पशुकाम" इति ॥ ७ ॥

अपिष्टो वा देवताऽन्यत्वात् ॥ ८ ॥

---

१. प्रकरणद्वाक्यस्य बलीयस्त्वादिति भावः।
२. नेमश्चदस्यार्धमित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपिष्टो वा भवति । द्विदेवत्यो न पिष्यते । कुत एतत् ? देवतान्यत्वात् । न ह्याग्नापौष्णे ऐन्द्रापौष्णे वा पूष्णो देवतात्वम् । यत्र पूषपदात्तद्धित उत्पद्यते तत्रैव पूष्णो देवतात्वं न पदान्तरात् । न च पदान्तरसव्यपेक्षात्पूषपदात्तद्धितोत्पत्तिः, सापेक्षत्वात् । सापेक्षं चासमर्थं भवति । समर्थानां प्रथमाद्वेति तद्धितोत्पत्तिरुक्ता । तस्माद्यत्र केवलपूषा तत्रैव पेषणमिति ॥ ८ ॥

सौमापौष्णे वचनात् ॥ ९ ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तद् विशिष्टविधानम् । "सौमापौष्णदेवत्यश्चरुरर्द्धपिष्टानां पशुकामस्य भवति इति वचनम् तत्र दर्शनमिति ॥ ९ ॥

एतानि सर्वत्र ॥ १० ॥

एतानि पञ्च हवींषि सर्वत्र भवन्ति । सर्वशब्देन वरुणप्रघासा, महाहविः, शुनासीरीयं च ग्रहीतव्यम् । तत्र हि प्रतिपर्ववचनं भवति "अथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति" इति ॥ १० ॥

मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः ॥ ११ ॥

स्वतवद्गुणविशिष्टानां मारुतां सप्तकपालः कर्तव्यः ॥ ११ ॥

मारुतो वा ॥ १२ ॥

वैश्वदेवी पयस्या ॥ १३ ॥

एतत्प्रकृतित्वञ्च कैश्चित्पयस्यान्तरे इष्यते । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपमिव । येन प्रकृतितो विकृतौ धर्मप्रसव इष्यते, न विकृतितः प्रकृतौ । प्रकृतौ च दाक्षायणे धर्मवती पयस्या विद्यते "अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या" इति । धर्माश्चास्या विहिताः "शृते वा दध्यानयति" इति । तथा 'वाजिनमनाज्यलिप्तं निषिञ्चति उत्करे करोति' इति वाजिनयागश्च भक्षान्तः सधर्मको विहितः । एवञ्च सति प्राकृत्या एव पयस्यायाः सकाशात् वैकृत्यां धर्मप्रवृत्तिर्युक्तरूपेति । तथा च सूत्रकारप्रस्थानम् । अग्नौ पयस्याया उपांशुत्वं विहितम् उपांशुकाण्डे "वायव्योऽग्नौ मैत्रावरुणी च" इति । वैश्वदेविकपयस्याप्रकृतित्वे हि उपांशुत्वं प्राप्नोत्येव, न विधेयमिति ॥१३॥

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ १४ ॥

एतत्प्रकृतित्वं चैककपालानामित्युक्तमेव ॥ १४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एतद्वैश्वदेवम् ॥ १५ ॥

अस्य पर्वणो वैश्वदेवमितीयं संज्ञा । असौ च संव्यवहारार्था "प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवम्" इत्यादौ ॥ १५ ॥

प्राचीनप्रवणे ॥ १६ ॥

तच्च प्राचीनप्रवणे कर्त्तव्यम् । दर्शपूर्णमासयागधर्मत्वेन सम (देश) प्राप्तौ प्राचीनप्रवणविधानम् ॥ १६ ॥

अहतवासाः पत्नी च ॥ १७ ॥

नियमार्थमेतदुक्तम् ॥ १७ ॥

ते एव वरुणप्रघासेष्वपि ॥ १८ ॥

एवकारकरणाच्च व्यक्तिविवक्षेयम् । एवं च सति वरुणप्रघासेषु तेषामेव प्रतिपत्तिः । तथा च नाशदोषादौ वैश्वदेवधर्मत्वेनाहतवासःपरिधानं भवति । प्रतिपत्तिस्तु न कर्त्तव्या ॥ १८ ॥

त्रेधा बर्हिः सन्नह्य पुनरेकधा ॥१९॥

सन्नहनं कर्त्तव्यम् ॥ १९ ॥

[1]कुशप्रस्वः प्रस्तर उपसन्नद्धः ॥ २० ॥

"प्रसूः[2] प्रस्तरं गृह्णाति" इति वचनात् ॥ २० ॥

आसाद्याग्निमन्थनम् ॥ २१ ॥

आसाद्य हवींष्यग्निमन्थनं कर्त्तव्यम् । "आसाद्य हवꣳष्यग्निं मन्थन्ति" इति वचनात् । तच्चैवमभिहितेऽपि सम्मर्शनान्ते एव कर्त्तव्यम् । प्रकृतावपि हि श्रूयते "आसाद्य हवींꣳषि सम्मृशति" इति । त्यबादिष्टप्राकृतवैकृतसन्निपाते सन्निवेशे हि पूर्वं प्राकृतं कर्त्तव्यमित्युक्तमाचार्येण "प्राकृतं च विकृतौ" इति । तथा च पशुसमञ्जनमुक्तम् "उत्तराधारमाधार्य पशुं पूर्वं ¿ समनक्ति" इति । "उत्तराधारमाधार्य जुह्वा ध्रुवाꣳ समनक्ति" इति हि प्रकृतावुक्तम् । तन्मा भूदिति पशुसमञ्जनस्य पूर्वकालतोच्यते ॥ २१ ॥

---

१. कुशप्रस्वः कुशप्रसूताः । पुष्पिताः कुशा इति यावत् । ते एव बध्वा प्रस्तरः कर्तव्य इत्यर्थः ।

२. प्रसूरिति द्वितीयाबहुवचनम् । छान्दसत्वाद्यणं बाधित्वा पूर्वसवर्णः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोति ॥ २२ ॥
वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन् ॥ २३ ॥

शकले करोति ॥ २२ ॥ २३ ॥

उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोः ॥२४ ॥

"उर्वश्यसि" इत्यनेन मन्त्रेण कुशतरुणयोरुपर्यधरारणिं करोति ॥ २४ ॥

आयुरसोत्युत्तरयाऽऽज्यस्थालीꣳसꣳस्पृश्य पुरूरवा
इत्यभिनिधानं तया ॥ २५ ॥

अधरारण्यामभिनिधानं करोति "पुरूरवा" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २५ ॥

इति कर्कभाष्यसहितेकात्यायन श्रौतसूत्रे पञ्चमाध्याये प्रथमा कण्डिका

अग्नये मथ्यमानायानुवाचयति ॥ १ ॥

मथ्यमानायानुवाचनं कारयति । अनुवाचनं हि निर्ज्ञातकर्तृकम् । तेनाध्वर्योः प्रैषदानेऽधिकारः । अन्यत्र तु प्रैषार्थं इत्युक्तम् ॥ १ ॥

मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ २ ॥

पुनः प्रदक्षिणं चाप्रदक्षिणं च (अमन्त्रकम्) ॥ २ ॥

जाते जातायेति ॥ ३ ॥

जातेऽग्नौ जातायेत्यनुवाचयति । सापेक्षत्वाच्चाग्नय इत्यनुवर्त्तते ॥ ३ ॥

प्रह्रियमाणायेति प्रास्यन् ॥ ४ ॥

अग्नावग्निं प्रास्यन् अग्नये प्रह्रियमाणायेत्यनुवाचयति ॥ ४ ॥

भवतन्न इति प्रास्यति ॥ ५ ॥

अग्नावग्निम् ॥ ५ ॥

अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुवेण ॥ ६ ॥

स्थालीग्रहणं च पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारव्युदासार्थम् । स्रुवग्रहणं च प्रचरणी-व्युदासार्थम् । ते हि सर्वहोमेष्वेव विहिते इति ॥ ६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नवप्रयाजं नवानुयाजम् ॥ ७ ॥

वैश्वदेवं भवति । "नवप्रयाजं भवति नवानुयाजम्" इति वचनात् । पञ्चमाभ्यासेन नवसंख्या प्रयाजानामित्युक्तमेव ॥ ७ ॥

वरुणप्रघासा महाहविश्च ॥ ८ ॥

ननु वैश्वदेवधर्मत्वेन नवप्रयाजानुयाजता प्राप्तैव, अधिकहविःसम्बन्धार्थमित्यदोषः । तथा च मारुत्या अपि नवप्रयाजता भवति । इतरेषामप्यन्तराये इति । अपरे त्वन्तरायेऽङ्गानुष्ठानं नेच्छन्ति । समुदायस्य ह्यङ्गसम्बन्ध इति । तेषामपि मारुत्यर्थे नवप्रयाजता वक्तव्या । तत्रोपसंहारो मा भूदिति वरुणप्रघासा महाहविश्चैत्युक्तम् ॥ ८ ॥

त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति देवा गातुविदो
यज्ञ यज्ञमेष त इति ॥ ९ ॥

इहचोदनासंयोगात्सङ्ख्याया अभ्यासेन त्रित्वम् । वैश्वदेवधर्मित्वेन च वरुणप्रघासेषू महाहविषि च समिष्टयजुषां त्रित्वम् ॥ ९ ॥

पशौ च ॥ १० ॥

त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्ति ॥ १० ॥

यां २ ॥ आवह इति वा पशौ ॥ ११ ॥

मन्त्रविकल्पश्चायम् । पशूद्देशेन समिष्टयजुषां त्रित्वमभिहितम् । अग्नीषोमीयस्य च दक्षिणाग्निहोमान्तता वाचनिकी । अतश्च त्रित्वमितरपश्वर्थं मा भूत्त्रित्वविधानानर्थक्यमिति ॥ ११ ॥

एवं वा वैश्वदेवे ॥ १२ ॥

वचनाद्विकल्पः ॥ १२ ॥

पर्वसंस्थासु वपनं वा प्रागन्त्यात् ॥ १३ ॥

पर्वसस्थसु वपनं वा भवति, भवेच्चेत्प्रागन्त्याद्भवति, न हि तत्र विहितमिति ॥ १३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[1]अपरेण दक्षिणाग्निं दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चसे इति ॥ १४ ॥

गवि दीयत इति पृथिव्यां दीयत इति शयनकाले। उन्दयति क्लेदयति तिम्मयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

त्र्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध इति ॥ १५ ॥

त्र्येणी शलली प्रसिद्धा। तया केशविनयनं कृत्वा त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधाति 'ओषधे" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १५ ॥

त्र्यायुषमिति यजमानो जपति ॥ १६ ॥

"त्र्यायुषम्" इत्यमुं मन्त्रं यजमानो जपति ॥ १६ ॥

शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति वपति ॥ १७ ॥

लोहशब्देन ताम्रमभिधीयते। "लोहित इव ह्यग्निः" इत्यर्थवादात् ॥ १७ ॥

एवं पश्चादुत्तरतश्च ॥ १८ ॥

उन्दनादि कर्त्तव्यम्। क्षुरादानन्तु कृतात्वान्न (पुनः समन्त्रकं) भवति, जपश्च ॥ १८ ॥

गृहेषु पौर्णमासं समारूढ-निर्मथितयोस्तथा चेत् ॥ १९ ॥

गृहेषु पौर्णमासं कर्त्तव्यं समारूढनिर्मथितयोरग्न्योः तथा चेदिति। यदि समारोपनिर्मन्थने स्तः। न च वैश्वदेवे समारोपनिर्मन्थने विहिते। तस्माच्चेच्छब्दो यत्रार्थः। यत्र समारोपनिर्मन्थने विहिते। स च वरुणप्रघासेषु साकर्मधेषु च "अथ केशश्मश्रूप्त्वा समारोह्याग्नी उदवसायेव ह्येतेन यजते" (श वा २ ५, २, (४८) इति ॥ १९ ॥

प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवम् ॥ २० ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ २० ॥

एकैऽधः प्राङ्शायी मध्वाश्यृतुजायोपायी ॥ २१ ॥

एके विकल्पमिच्छन्ति ॥ २१ ॥

---

१. दक्षिणानेरपरस्यां दिशि प्राङ्मुखोपविष्टस्य यजमानस्य दक्षिणं गोदानं दक्षिण-कर्णसमोपवर्त्तिनं शिरःप्रदेशमद्भिः क्लेदयतीत्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मांसंसस्त्र्यनृतानि वर्जयेदुदकाश्यघायञ्च (उदकप्रवेशञ्च) प्रागवभृथात् ॥ २२ ॥

मांसादीनि नियोगतो वर्जयेत् । अधःशयनादीनां सर्वेषामेव विकल्प इति सम्प्रदायः ॥ २२ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चमाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

आषाढ्यामयन्ते येनिरिति समारोह्योदवसाय निर्मथ्य वरुणप्रघासाः ॥ १ ॥

आषाढोशब्देन च चतुर्मासोपलक्षितकालविधानम् । "अथ यदेष एतैश्चतुर्थे मासि यजते" (श. ब्रा. २, ५, २, ४) इति श्रुतत्वात् । तथा च सहकारिवचनम् "पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासा" इति "अयन्ते योनिः" इत्यनेन मन्त्रेण समारोह्याग्नी । कुत एतत् ? अन्यत्र दर्शनात् "समारोह्याग्नी शालास्तम्भम्" इति । क्व समारोह्य ? अरण्योः । तत्कुतः ? अन्यत्र दर्शनादेव । समारोपणं हि प्रकृत्योच्यते "ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योः" इति । तेन सूत्रत्रयसिद्धः समारोपः—क्वचिन्मन्त्रः क्वचिदग्नी क्वचिच्चारणी इति । इह च गार्हपत्ये एव समारोपः । तत्र ह्याहवनीयोऽप्यन्तरागर्भिणीन्यायेनास्तीति द्विवचनमग्नी इति । अपरे तु भेदेन कुर्वन्ति । उत्पूर्वोऽवस्यतिः प्रदेशान्तरगमने वर्त्तते । निर्मथ्य वरुणप्रघासाः कर्त्तव्या इति वाक्यशेषः । वरुणप्रघासा इति बहुवचनमवयवभेदापेक्षया ॥ १ ॥

पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नौ निस्तुषामभृष्टयवानां करम्भपात्रकरणम् ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां दक्षिणाग्नौ आमभृष्टयवानाम् (ईषद्भृष्टयवानां) करम्भपात्राणि कर्त्तव्यानि । दक्षिणाग्निग्रहणञ्च गार्हपत्यव्युदासार्थम् । निस्तुषग्रहणञ्च फलीकरणव्युदासार्थम् । एवं हि श्रूयते "अथ पूर्वेद्युरन्वाहार्यपचने ऽतुषानिव यवान्कृत्वा तानीषदिवोपतप्य तेषां करम्भपात्राणि कुर्वन्ति" (श. ब्रा. २, ५, २, १४) इति । श्रपणमात्रमेव च दक्षिणाग्नौ । पर्यग्निकरणन्तु गार्हपत्यादेव । "गार्हपत्ये संस्कारा" इति वचनात् ॥ २ ॥

यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानि ॥ ३ ॥

"यावन्तो गृह्याः स्युः" इति वचनात् । एकाधिकानि "एकेनातिरिक्तानि भवन्ति" इति वचनात् ॥ ३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रजायां वा जातश्रुतेः ॥ ४ ॥

प्रजायां वा सम्माय कर्त्तव्यानीति। प्रजासम्मितानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः। कुत एतत् ? जातश्रुतेः "तद्याश्चैवास्य प्रजा जाता आसन्याश्चाजातास्ता उभयीर्वरुणपाशात्प्रमुञ्चति" इति। पूर्वं गृह्यशब्दाविशेषादभिहितम्। "तद्याश्चैवास्य प्रजा जाता आसन्याश्चाजातास्ता" इति विशेषावगतिः। तस्मात्प्रजासम्मितान्येव कर्त्तव्यानीति ॥ ४ ॥

अप्रजस्या रणे प्राप्ते, द्विप्रजस्यैकप्रजस्य च प्रजासङ्ख्यायां प्राप्तायामिदमाह—

त्रिणि वा नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

द्विप्रजैकप्रजाप्रजानां त्रीणि कर्त्तव्यानि। बहुत्वविशिष्टानां हि श्रवणं "करम्भपात्राणि कुर्वन्ति" इति। नित्यञ्च त्रिषु बहुवचनम्। न चैष प्रजासंस्कारः, क्रत्वर्थानि ह्येतानि क्रतुं प्रकृत्याम्नायन्ते। अतश्च द्विप्रजैकप्रजाप्रजानां त्रीण्येकाधिकानि (चत्वारि) कर्त्तव्यानि ॥ ५ ॥

मेषमिथुनं च ॥ ६ ॥

"तत्रापि मेषञ्च मेषीञ्च कुर्वन्ति" इति वचनात्। पूर्वेद्युरेव कुर्वन्तीति केचित्। तदयुक्तम्, तत्रापीत्ययमेकः शब्दः। स कालविषयो वा भवति द्रव्यविषयो वा। यदि कालविषयो न यवमयता प्राप्नोति, द्रव्यविषये न कालनियम इति। तत्र द्रव्यविषयता युक्ता। कालविषये हि सत्यङ्गानां प्रधानकालताबाधः। तथाचानुवदति "यवमयौ भवत" इति। तस्मादुत्तरेद्युरेव मेषमिथुनकरणम्। तत्रापीति शब्दस्य द्रव्यविषयत्वात् (यवानाम्) अधिकृतत्वादिदमुच्यते ॥ ६ ॥

अनैडकीरूर्णाः प्रक्षाल्याश्लेषयेत्तयोः ॥ ७ ॥

द्विप्रकारा ह्यूर्णा भवन्ति ऐडक्यः (मेषसम्बन्धिन्यः) अनैडक्यश्च। तत्र नियमार्थमिदमुक्तम् ॥ ७ ॥

कुशोर्णा वाऽभावे ॥ ८ ॥

कुशोर्णा वा भवन्ति। ताश्चानैडकीनामभावे। एवं हि श्रूयते—"यद्यनैडकीरूर्णा विन्देत्ताः प्रणिज्य निश्लेषयेद्यद्यु अनैडकीर्न विन्देदथो अपि कुशोर्णा एव स्युः" इति ॥ ८ ॥

आहवनीयस्य पुरस्ताद्वेदी करोति ॥ ९ ॥

आहवनीयदेशस्य पुरस्तादित्येके। तदयुक्तम्, अनियतदेशत्वादाहवनीयस्य। आहवनीयमुद्धृत्य तस्य पुरस्तादित्यपरे। एतदप्यनुपपन्नम्, न ह्याहवनीयोद्धरणमत्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कृतम्। वरुणप्रघाससाधनभूतस्याहवनीयस्योत्तरवेदावभिनिधानमुक्तम् "उत्तरवेदाबग्नि-निधीयते" इति। आचार्येणाप्युक्तम् "तस्यामग्निं निदधाति" इति। अथोत्तरवेदि-करणात्पूर्वं समुद्धिध्रयते, तथा सत्यदृष्टार्थता स्यात्। तस्मादाहवनीयस्य पुरस्तादिति यावदाहवनीयो न भवति गार्हपत्याच्च पृथग्भूतस्याहवनीयव्यपदेशः। तस्मादाह-वनीयोद्धरणस्य पुरस्तादिति सूत्रार्थः। "तद्वै द्वे वेदी द्वावग्नी भवतः" इति वचनाद्वेदी करोतीत्युक्तम् ॥ ९ ॥

[1]प्रादेशोऽन्तरा पृथो वा ॥ १० ॥

प्रादेशः प्रसिद्धः। प्रसृताङ्गुलिपाणिरामणिबन्धात्पृथ उच्यते। तथा च कथनम् "न पृथेन न मुष्टिना" इति ॥ १० ॥

रथमात्र्युत्तरा ॥ ११ ॥

रथप्रमाणञ्चाभिहितं परिशिष्टकारेण 'तत्राष्टाशीतिशतमीषा" इत्येवमादि (२) ॥ ११ ॥

[2]चतुररत्निर्वा पश्चात्, सप्त प्राची षड्वा, त्रयः पुरस्तात् ॥ १२ ॥

इदमपरं वैकल्पिकं प्रमाणम् ॥ १२ ॥

तेषां मध्ये शङ्कुः ॥ १३ ॥

---

१. प्रादेशमात्रं पृथमात्रं वा व्यवधानमुभयोर्वेद्योः कार्यमित्यर्थः।

२. "अङ्गुलै रथसंमितायाः प्रमाणम्। तत्राष्टाशीतिशतमीषा १८८, चतुःशतमक्षः १०४, षडशीतिर्युगम्, ८६, चत्वारोऽष्टकाः शम्या ३२" इति शुल्बसूत्रम्। अस्यार्थः "पञ्चा-रत्निः पुरुषः" इति परिभाषणात् प्रपदोच्छ्रितस्य कृतोर्ध्वहस्तस्य पुरुषस्य पञ्चमो भागः अरत्निः स च चतुर्विंशत्यङ्गुलहस्तुल्य एव भवतीति तच्चतुर्विंशतितमो भागोऽङ्गुलम् तथा च अष्टाशीत्यधिकं शतमङ्गुलानि ईषादण्डप्रमाणम्। चतुरधिक शतमङ्गुलानि अक्षमानम्। चक्रनाभिरन्ध्रप्रविष्टध्रुवकद्वयमध्यवर्ती दण्डोऽक्षः। रथपश्चाद्भागाद्युगदण्डपार्यन्तगामि दण्डयुगल-मीषा। बलीवर्दस्कन्धयोरासज्यमानं काष्ठं युगम्। प्रतियुगप्रान्तं छिद्रद्वयं कृत्वा निवेशिते काष्ठ-युगले शम्यापदेनोच्येते। शम्यान्तरालवर्त्तियुगप्रदेशो धूः। तत्र षडशीत्यङ्गुलानि युगप्रमाणम्। द्वात्रिंशदङ्गुलानि च शम्याप्रमाणमिति। एवञ्च चतुशतमङ्गुलानि वेदेः पश्चाद्भागे तिर्यक्प्रमाणम्। षडशीत्यङ्गुलानि पुरोभागे तिर्यक्प्रमाणम् अष्टाशीतिशताङ्गुलानि वेदेः पूर्वापरदैर्घ्यप्रमाणम् इति।

३. चत्वारोऽरत्नयः पश्चात्तिर्यक्प्रमाणम्। त्रयोऽरत्नयः पुरस्तात् तिर्यक्प्रमाणम्। षट्सप्तारत्नयः पूर्वापरदैर्घ्यप्रमाणमित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्रयाणाम् (अरत्नीनां) मध्ये शङ्कुनिखनतं कर्त्तव्यम् । तेषामिति चानेन पुरस्तात्प्रमाणमुपलक्ष्यते । तत्र हि शङ्कुना कार्यमस्ति पुरीषनिवपनाय ॥ १३ ॥

अपरिमिता वा ॥ १४ ॥

उक्तप्रमाणयोर्बहुतरा वा कार्या ॥ १४ ॥

स्फ्याद्यासम्मर्शनात्करोति ॥ १५ ॥

स्फ्यश्च प्रोक्षितोऽङ्गभावं प्रकृतौ प्रतिपन्नः । प्रोक्षणञ्च प्रणीतोदकेन । प्रणीता अपि ब्रह्मणा विना न भवन्ति । अतः सर्वमपकृष्यते । स्फ्यादीनां च पात्राणामासादनादि कर्त्तव्यम् । तत्र केचित् षट्कमासादयन्ति । तत्पुनर्विचारणीयम् । न ह्यत्र खननमपकृष्यते । अतः स्वकाले एव अभ्यासादनमिति । अथ वेदिरपकृष्यमाणा सर्वसाधनान्यपकर्षयति, तदाऽन्यैरवच्छादनान्यपकृष्येरन् । न चैतद्युक्तरूपमिव सर्वम् । सम्मर्शनान्ते च ज्योतिष्टोमे उत्तरवेदिर्दृष्टा, इहापि सम्मर्शनान्ते एव कर्त्तव्या । ज्योतिष्टोमविहिताया एव वाक्येन वियोगः । अतः स्फ्याद्यासम्मर्शनात्करोतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

उभयोरेक उत्करः ॥ १६ ॥

उभयोरपि वेद्योरेक उत्करो भवति ॥ १६ ॥

अपरेण वेदिं प्रतिप्रस्थातुः सञ्चरः ॥ १७ ॥

स्तम्बयजुर्हरणाय सञ्चरनियमः ॥ १७ ॥

उत्तरवेदिं निवपत्युत्तरस्याम् ॥ १८ ॥

"स उत्तरस्यामेव वेदावुत्तरवेदिमुपकिरति" इति वचनात् ॥ १८ ॥

शम्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वेणोत्करं सञ्चरं परिहाप्य ॥ १९ ॥

इह च शम्यादानमप्राकृतकार्यार्थम् । अतस्तस्या आसादनादि न भवति ॥ १९ ॥

उत्करं पूर्वेण सञ्चरं मुक्त्वा चात्वालमानम् । चात्वालञ्च मानाद्यभिनिर्वर्त्योऽत आह—

[1]शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च ॥ २० ॥

उदीचीमेव ॥ २० ॥

---

१. उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स चात्वाल उच्यते । तत्र उत्करात् पूर्वस्यां दिशि गमनागमनमार्गपरिहारेण उदगग्रां शम्यां निधाय शम्याप्रमाणां रेखां शम्यापूर्वपार्श्वे स्फ्येन "तप्तायनी मेऽसि" इति मन्त्रेण कृत्वा, तत्पूर्वतः शम्याप्रमाणं मध्यभागं त्यक्त्वा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दक्षिणतः प्राचोमुत्तरतश्च ॥ २१ ॥

प्राचीमेव ॥ २१ ॥

रफ्येनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रम् ॥ २२ ॥

शम्यानिधानानन्तरमेव (तत्र तत्र) परिलेखः कर्त्तव्यः। लाघविकेन सता सर्वतः शम्यानिधानमुक्तम् (युगपत्) ॥ २२ ॥

विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनान्वारब्धे ॥ २३ ॥

"विदेदग्निः" इत्यनेन मन्त्रेण चात्वाले प्रहरत्यन्वारब्धे (अन्वारब्धवति) यजमाने ॥ २३ ॥

अग्ने अङ्गिर इति पुरीषꣳ हरति ॥ २४ ॥

पुरीषं यदुत्खातं तद् "अग्ने अङ्गिर" इति हरति ॥ २४ ॥

हस्तेन च ॥ २५ ॥

चशब्दात्स्फ्येन ॥ २५ ॥

योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्द्धे शङ्कुसहितम् ॥ २६ ॥

"योऽस्याम्" इत्यनेन मन्त्रेण शङ्कुसंलग्नं पुरीषं निवपति (निक्षिपति उत्तरवेदिस्थाने) ॥ २६ ॥

अग्नीदुत्करवत्तूष्णीꣳहृतम् ॥ २८ ॥

तमग्नोदभिनिदधाति उत्करवत्पणिद्वयेन मन्त्ररहितम् ॥ २७ ॥

एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेषः ॥ २८ ॥

एवं द्विरपरं प्रहरणादि कर्त्तव्यम्। यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति निवपने विशेषः। अन्वारम्भस्तु प्रहरणमात्रे एव, तत्रैव श्रुतत्वात् ॥ २८ ॥

अनुत्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्य सिꣳह्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिम् ॥ २९ ॥

तथैव "वित्तायनी" इति मन्त्रेण द्वितीयां रेखां कृत्वा, पूर्वापररेखयोर्मध्ये दक्षिणतः प्रागग्रां शम्यां निधाय "अवतात्" इति मन्त्रेण तृतीयां रेखां कृत्वा, तयोर्मध्ये एव तदुत्तरतः "अवतात्" इत्युत्तरमन्त्रेण चतुर्थी रेखां कुर्यादिति सूत्रस्यार्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

"अनुत्वा" इत्यनेन मन्त्रेण यथार्थं पुरीषमाहृत्य यथा अर्थो निर्वर्त्यते तथा पुरीषमाहृत्य "सिञ्ह्यसि" इत्युत्तरवेदिं व्यूहति (समां करोति ॥ २९ ॥

शम्यामात्रीं वितृतीयामपरिमितां युगमात्रीं यजमानदशपद्यां वा ॥ ३० ॥

द्वात्रिंशदङ्गुला शम्या। वितृतीयामिति वेदेस्त्रिभागसम्मिताम्। अपरिमितां वा, प्रमाणद्वयस्यैव। तत्र हि श्रूयते "वितृतीयामपरिमितां वा" इति। युगमात्रीं यजमानदशपद्यां वोत्तरवेदिं व्यूहति ॥ ३० ॥

सोमे वोत्तरे व्यपस्फुरणश्रुतेरसम्भवाच्च ॥ ३१ ॥

सोमे एवोत्तरे द्वे प्रमाणे युगमात्रीं यजमानदशपद्यां वोत्तरवेदिं व्यूहति इति। अन्यान्यपि तत्र भवन्त्येव। तत्राविशेषश्रवणात् सोमे एवोत्तरे इति। कुत एतत्? न्यपस्फुरणश्रुतेः। "व्यपस्फुरेते ह वा एते वेदिश्चोत्तरवेदिश्च" इति। व्यपस्फुरणं च स्पर्द्धोच्यते। सा चातिमहत्त्वादुत्तरवेदेः स्पर्द्धोपजायते, असम्भवाच्च ॥ ३१ ॥

मध्ये नाभिं करोति प्रादेशसमां चतुःस्रक्तिम् ॥ ३२ ॥

उत्तरवेदिमध्ये प्रादेशपरिमाणां चतुःस्रक्तिं नाभिं करोति ॥ ३२ ॥

प्रोक्षत्युत्तरवेदिं सिकताश्च प्रकिरति सिञ्ह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ३३ ॥

आनन्तर्यान्नाभेरेव प्रोक्षणं मा भूदित्युत्तरवेदिग्रहणम् ॥ ३३ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चमाध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

छन्ना वसति ॥ १ ॥

"अथैनां छादयति सा छन्नैताꣳरात्रिं वसति" इति श्रुतत्वात्। छादनमुत्तरवेदिसंस्कारः। सोऽत्र प्रवर्त्तते। वसत्यर्थस्तु ज्योतिष्टोमे एव। ननु ज्योतिष्टोमे उत्तरवेदिरुत्पन्ना। सा चेह वचनेन विनियुक्ता "स उत्तरस्वामेव वेदाउत्तरवेदिमुपकिरति" इति। तेन वसत्यर्थोऽपि प्राप्नोति। उच्यते। सद्यःकालत्वाद्विकृतीनां वसत्यर्थं स्यात्राप्राप्तिः। छादनन्तु संस्कारत्वाद्भवत्येव ॥ १ ॥

प्रातः पञ्चगृहीतंगृहीत्वाऽग्नी प्रणयतीध्माभ्यामुपयम्य ॥ २ ॥

प्रातर्ग्रहणमपि तदर्थमेव (ज्योतिष्टोमार्थमेव)। इहासम्भवात्। पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽग्नी प्रणयति। "तद्वै द्वे वेदी द्वावग्नी भवत" इति अग्नी इति द्विवचनम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इध्माभ्यामुपयम्य—उपयमनीभिर्गृहीत्वा। उत्तरवेदौ होध्मेन अग्निप्रणयनं दृष्टं ज्योतिष्टोमे "इध्यममभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्ति" इति। कृतानुकरत्वेन च दक्षिणविहारेऽपि प्राप्तिमाशङ्क्याधोच्यते 'इध्मःभ्याम्' इति ॥ २ ॥

सर्वं वा विभज्य प्राकृतत्वात् ॥ ३ ॥

इध्मप्रणयनं हि सशेषस्याहवनीयस्य भवति। इह सर्वस्याहवनीयस्य विभज्य (द्वयोर्वेद्योः) प्रणयनं कर्त्तव्यम्। कुत एतत्? प्राकृतत्वात्प्रणयनस्य। प्राकृतमेवेदं प्रणयनम्। प्रकृतौ चाशेषस्य प्रणयनं दृष्टम् ॥ ३ ॥

प्रणयनं सोमाद्वाच्यत्वात् ॥ ४ ॥

अथवा सौमिकमेतत्प्रणयनम्। कुत एतत्? वाच्यत्वाद्विधीयमानत्वादित्यर्थः। यच्च न प्राप्नोति तद्विधीयते। सौमिकं च न प्राप्नोति। अतस्तस्य विधानमिति ॥ ४ ॥

प्रकृतेर्वाऽनामत्वात् ॥ ५ ॥

अथवा प्रकृतेः सम्बन्ध्येतत्प्रणयनं न सौमिकम्। कुत एतत्? अनामत्वात्। न ह्येतन्नामधेयम्। किं तर्हि प्रपूर्वो नयतिः क्रियावाचको गच्छति पठति पचतीतिवत्। नाम्ना च धर्मप्राप्तिर्भवति। न चैतन्नाम, तिङन्तत्वात्। अतः अनामत्वाच्च सौमिकस्य नातिदेशः ॥ ५ ॥

कथं तर्हीदमुच्यते द्वयोः प्रणयन्तीति—

ग्रहणं गुणार्थमुत्तरवेद्यग्निनिधानात् ॥ ६ ॥

प्रणयनग्रहणं गुणार्थम्। को गुण इति चेत्—द्वयोरुत्तरवेद्यग्नि निधानात्। द्वयोः पर्वणोरुत्तरवेदावग्निर्निधीयत इति। तस्मादसौमिकत्वान्नेहेध्मेन प्रणयनम् (१) ॥ ६ ॥

---

१. अत्र सवर्मकं सौमिकमेवाग्न्योः प्रणयनं विधीयते। तच्चेध्मेन। "आहवनीयाच्चाग्नी प्रणयन्ति इळायास्त्वेति साद्यमानयोरिध्मयोः" इति शाङ्खायनाद्येकवाक्यत्वात्। सर्वस्यैवाहवनीयस्य द्वयोर्वेद्योर्विभज्य प्रणयने आहवनीयादिति इध्मयोरिति च नोपपद्येत। सूत्रकारस्यापि बहूनां सौमिकधर्माणामत्रोपदेशेन अत्रैव तात्पर्यम्। अत एव सौत्रामणीप्रकरणे सूत्रकारेण "स्पयादि करोति दक्षिणस्यां वरुणप्रघासवत्" (१९। २। ५) इत्युक्तम्। सौत्रामण्यां हि "तद्यदेतावग्नी आहवनीयाद्विहियेते" इति श्रूयते। तच्च तत्र प्रतिप्रस्थातृकर्तृकम्। वरुणप्रघासवदित्यनेन च वरुणप्रघासेऽपि तत्कर्तृकमवगम्यते। प्राकृतत्वे हि अध्वर्युकर्तृकं तत्स्यादिति तदुपमानानुपपत्तिरिति देवयाज्ञिकः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आज्यप्रोक्षणीरुद्यम्याग्नी चाहाग्निभ्यां प्रहियमाणा-भ्यामनुब्रूह्येकस्पययाऽनूदेहीति (२) ॥ ७ ॥

आज्यं पञ्चगृहीतं प्रोक्षणीरग्नी चोद्यम्य "अग्निभ्यां प्रहियमाणाभ्यामनुब्रूहि" इत्याह । अयं च प्राकृतेऽपि प्रणयनेऽधिको गुणो यत्प्रणीयानुवाचनमिति ॥ ७ ॥

त्रिरुक्तायां यथावेदि हरणम् ॥ ८ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायामृचि यथावेदि हरणम् । या यस्य वेदिरिति ॥ ८ ॥

प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन लिखत्यावेदिश्रोणेरुत्तरवेदेर्वा ॥ ९ ॥

प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन विलिखति वेदिश्रोणिं यावत्, उत्तरवेदेर्वा । अयं च पदार्थः सौमिको न वारुणप्रघासिकः । तत्रैव विधानात् "अनूदैति प्रतिप्रस्थातैकस्फ्ययै-तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्यं एव वेदेर्जघनार्धे भवति तद्यदेवात्रान्तःपातेन गार्हपत्यस्य वेदेर्व्यवच्छिन्नं भवति तदेवैतदनुसन्तनोति" इति । अतश्च मर्यादामात्रमत्र द्रष्टव्यमा-वेदिश्रोणेरुत्तरवेदेर्वा । सौमिकस्यात्रोपदेशोऽतिदेशार्थः "अग्निं प्रणयत्यौपनिवपनात्कृत्वा" (का० श्रौ० ८, ३, २ ०) इति ॥ ९ ॥

वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोषस्त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ १० ॥

छायोष्णन्यायेन च वेदयुत्तरवेद्योरन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षति" इन्द्रघोष" इत्येभिर्मन्त्रैः पतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ १० ॥

भट्टमते तु प्रणयनमपूर्वमेवात्र विधीयते । न प्राकृतं, न वा सौमिकम् । तथाच न पूर्वोक्ता काचिदनुपपत्तिः । कात्यायनस्यापि सौमिकत्वखण्डने एव तात्पर्यम्, न तु दार्शपौर्णमासिकत्व-स्थापने । "प्रकृतेर्वाऽनामत्वात्" इत्यत्र प्रकृतेः इत्यस्य अपूर्वमित्यर्थः । देवयाज्ञिकस्तु "प्रकृतेर्वाऽनामत्वात्" इति सिद्धान्तसूत्रं सूत्रान्तरैकवाक्यतया पूर्वपक्षपरतया योजयन् कर्काचार्याशयान-भिज्ञत्वादुपेक्षणीय एव कातीयानाम् इति सुधियो विभावयन्तु । विस्तरस्तु तन्त्रवार्तिके द्रष्टव्यः । सर्वथा इष्मेन प्रणयनमत्र भवतीति दिक् ।

२. एकः स्फ्यः साधनमस्याः सेयमेकस्फ्या रेखा । तया युक्तस्त्वं पश्चाद्गच्छ । यज्ञस्यो-र्ध्वभागं प्राची दिशं गच्छेत्यर्थः । इत्यम्भूतलक्षणे तृतीया । प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन भूमौ रेखां कुर्वन्नग्निमनुगच्छतीति फलितोऽर्थः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दक्षिणाऽंससहितं बर्हिर्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारित्यमुमित्यभिचरन् ॥ ११ ॥

दक्षिणांससंलग्नं प्रोक्षणीशेषं निषिञ्चति बर्हिर्वेदि "इदमहं तप्तम्" इत्यनेन मन्त्रेण । 'अमुम्' इत्यभिचरन्नामादिशेत् । स च "बर्हिर्द्धा यज्ञात्" इत्यतः (मन्त्रशेषात्) पूर्वो भवति ॥ ११ ॥

नाभ्याः श्रोण्यꣳसेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्षणया दक्षिणेऽꣳसेश्रोण्याऽꣳश्रोण्या-मꣳसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन्सिऽꣳह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२ ॥

उत्तरवेदिनाभ्याः श्रोण्यंसेषु पञ्चगृहीतं जुहोति अक्षण्या । दक्षिणे अंसे प्रथमं, तत उत्तरस्यां श्रोण्यां, पुनर्दक्षिणस्यां, तत उत्तरे अंसे, पुनर्मध्ये च हिरण्यं पश्यन् "सिꣳह्यसि" इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १२ ॥

भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्यच्छति ॥ १३ ॥

वैकङ्कती भवति । होमसम्बन्धात् ॥ १३ ॥

नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद् ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४ ॥

पूर्ववदिति मध्यमदक्षिणोत्तरैः "ध्रुवोऽसि" इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १४ ॥

अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजन-वृष्णेस्तुकाश्चोपरि शीर्षण्या अभावेऽन्याः ॥ १५ ॥

"अग्नेः पुरीषम्" इत्यनेन मन्त्रेण गुग्गुल्वादीनि नाभ्यां निवपति । वृष्णेस्तुका उपरि शीर्षण्याः । तदभावेऽन्याः ॥ १५ ॥

तेष्वग्निं निदधाति ॥ १६ ॥

तेषु सम्भारेषु अग्निं मुञ्चति ॥ १६ ॥

उद्धतावोक्षिते दक्षिणम् ॥ १७ ॥

अग्निं निदधातीति वाक्यशेषः । पैतुदारवादि च सम्भारनिवपनान्तमत्र न भवति । उत्तरवेदिमात्रविधानात् । पैतुदारवादीनां चाग्न्यर्थत्वात् । एते हि ज्योतिष्टोमिकस्याग्नेरङ्गम् । "शरोरꣳ हैवास्य पीतुदारु" इत्यभिधायाह "तद्यदेवात्राग्नेर्न्यक्तं तदिहाप्यसत्" इति । न चेह ज्योतिष्टोमिकोऽग्निः । उत्तरवेदिमात्रविधानात् । किमिति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तर्हि पेतुदारवादय उपन्यस्ताः। लाघवाय अतिदेशार्थम्। ज्योतिष्टोमे "अग्निं प्रणयत्यौपनिवपनात्कृत्वा" इत्यनेन कथं नामातिदेशः स्यादिति। तथाचेध्मनोद्धरणं निराकृत्य "उपयमनीरुपनिवपति" इत्युक्तमाचार्येण ॥ १७ ॥

उपयमनीरुपनिवपति ॥ १८ ॥

प्रणीताद्यतः ॥ १९ ॥

प्रणीताप्रणयनस्यापकृष्टत्वात् प्रणीताप्रणयनादि न भवति।

एवं चेत्प्रणीताप्रणयनं यस्यादौ तदादि भवति। तच्च परिस्तरणम्। एतदप्यनुपपन्नम्। अवसराभावात्। अद्याप्यग्न्यन्वाधानमकृतमास्ते। तेन परिस्तरणस्यानवसरः। अतः प्रणीताग्रहणेन प्रणीतानामग्रहणम्।

कथं तर्ह्येतत् ? प्रणीत आहवनीयो यस्य क्रर्मण आदौ तदादि भवति। किं च तत् ? अग्न्यन्वाधानम्। उद्धृत्य ह्याहवनीयमग्न्यन्वाधानस्यावसरः। तेन 'प्रणीताद्यत' इति अग्न्यन्वाधानमित्येतदेवोक्तं भवति। अथ वैकस्यादिशब्दस्य लोपेनोष्ट्रमुखन्यायेन प्रणीतादिमादौ कृत्वा भवतीत्यर्थः। एवं कृत्वा यत् कृतं तत्कृतमेव ब्रह्मवरणादि, शेषमेग्न्यन्वाधानादि प्रतिप्रसूयते ॥ १८ ॥ १९ ॥

व्रतोपायनं वाऽकृतं चेत् ॥ २० ॥

अग्न्यन्वाधानसमन्तरं व्रतोपयनीयस्य कालः। तदप्यत्र वा भवति। यदि न कृतं पूर्वम्। ननु च व्रतोपायनस्यायमेव प्रथमः कालः, कथमिदमुक्तमकृतं चेदिति। उच्यते व्रतोपायनं पदार्थाङ्गम्। तेषां चापकर्षात्तस्यापि पक्षे अपकर्षः प्राप्नोति। तेनाकृतं चेदित्युच्यते।

यद्येवं, वा न भवत्येव व्रतोपायनम्। अत्र किं कारणम् ? वैकल्पिकानामादावेवावधारणं कर्त्तव्यम्, 'मयाऽस्मिन्काले व्रतोपायनं कर्त्तव्यम्' इति। तस्य यद्यग्न्यन्वाधानोत्तरकालत्वावधार्यते तदा ब्रह्मवरणादीनामङ्गमिति तदपकर्षादपकृष्यते। एवं च कृत्वा नायं व्रतोपायनस्य काल इति। नन्वेवं सति अग्न्यन्वाधानोत्तरकालताऽपैति। किं क्रियताम् ? ब्रह्मवरणादिष्वपकृष्यमाणेषु तदङ्गस्यापकर्ष एव। ब्रह्मवरणादयोऽपि हि अग्न्यन्वाधानादुत्तरकालिका एवासन्। तस्मादपरिचोदना एषा ॥ २० ॥

नित्येभ्योऽधिकान्यैन्द्राग्नः, पयस्ये वारुणमारुतौ, काय एककपालः ॥२१॥

आग्नेयादिभ्यो नित्येभ्योऽधिकान्येतानि हवींषि भवन्ति ॥ २१ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नानाऽऽज्यनिर्वपणम् ॥ २२ ॥

साधारण्याद्गार्हपत्यस्य निर्वापाधिश्रयणयोः सह प्राप्ताविदमुच्यते ॥ २२ ॥

दक्षिणं प्रतिप्रस्थातुः ॥ २३ ॥

अपरकालत्वादुत्तरं मा भूदिति ॥ २३ ॥

ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेन ॥ २४ ॥

ध्रौवादाज्यात्पूर्वं पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं गृह्यते "ज्योतिरसि" इत्यनेन मन्त्रेण। विश्वरूपमित्यत्र समाप्तत्वाद्वाक्यस्य समिदन्तेनेत्युच्यते। न ह्यत्र परादिना पूर्वान्तन्यायः। प्रकरणान्तरपाठात्। मन्त्रस्त्वपूर्वोऽपि सन् सकृत्त्रिर्वा प्राप्नोति। अनुयाजार्थस्य हि द्रव्यस्य प्रकृतौ एवमेव दृष्टत्वात् ॥ २४ ॥

अनुयाजार्थं सर्वत्र ॥ २५ ॥

यत्र पृषदाज्यग्रहणमुच्यते तत्रानुयाजार्थतोच्यते। एवं चासंसर्गात् पृथक्पात्रताऽस्य भवति। तच्चोपकल्पनीयम्। न ह्यपभृत्कार्यापत्तिरस्य। उपभृत उपभरणार्थत्वात्। तेनोपभृद्धर्माः स्वरूपप्रयुक्ताः, नानुयाजार्थद्रव्यधारणप्रयुक्ता इति ॥ २५ ॥

औपभृतासादनम् ॥ २६ ॥

औपभृतमासादनं पृषदाज्यस्य भवति। अनुयाजार्थस्य ह्येवमेव दृष्टत्वात् ॥२६॥

प्रियेण धाम्नेति वाऽविशेषोपदेशात् ॥ २७ ॥

अविशेषेण हि प्रियेण धाम्नेत्येतद्बर्हिर्मात्रमुद्दिश्य विहितम्। न च प्रकृतावनुयाजार्थस्य द्रव्यस्य तदासादनम्। उपभृत एव तदिति ॥ २७ ॥

उत्तरं वाऽपरकालत्वात् ॥ २८ ॥

उत्तरं वा गृह्यते ? कुत एतत् ? अपरकालत्वात्। अपरकालो हि तस्य विनियोग इति। एवं प्राप्ते पुनर्वाशब्देन व्यावर्त्यते। वा पूर्वं गृह्यते। उपभोगत्वात्। प्रकृतावपि ह्यपरकालीनेन सता पूर्वकालतैव उपभुक्ता। अतः प्रकृतिवत्पूर्वंकालतैवेति ॥ २८ ॥

प्रतिप्रस्थाता च ॥ २९ ॥

पृषदाज्यं गृह्णाति ॥ २९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न वा ॥ ३० ॥

"अथ यदि प्रतिपस्थातुः पृषदाज्यं भवति" इति विकल्पेन श्रवणात् ॥ ३० ॥

प्रणीतापत्नीसन्नहनाग्निमन्थनाश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषयजमानवाचनहोतृषदन-वरणप्राशित्राङ्गुलिपर्वाञ्जनावान्तरेडाभागापराग्न्यवभृथान्न प्रतिप्रस्थाता ॥ ३१ ॥

प्रतिप्रस्थाता न करोति प्रणीतादीन् । प्रणीतास्तावद्विभवात् । विभवन्ति ह्यध्वर्युकृताः प्रतिप्रस्थातुरपि । पत्नीसन्नहनं कृतस्वात् । अग्निमन्थनं तु शास्त्रात्-आश्रुतप्रत्याश्रुते च, प्रैषाः यजेत्येवमादयः । वाचनं यजमानस्य । वाचनस्य का प्राप्तिः ? पृषदाज्यस्कन्दने चतुश्शिद्धोमे इति केचित् । तत्र हि व्याहृतिहोमे वाचनं विहितम् । नेत्यपरे । एकैकस्या एव होमे तद्विहितमिति । "एकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयति" इत्युक्तत्वात् । कस्तर्ह्यत्र समाधिः ? सपाशुकेषु यजमानवाचनं विहितम् । तदनुकरणात्प्रतिप्रस्थातुरपि मा भूदिति प्रतिषिध्यते । प्राशित्रं वचनात् । अङ्गुलिपर्वाञ्जनं कृतत्वात् । अवान्तरेडाभागाश्च कृतत्वादेव । अपराग्निहोमो वचनात् । "अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य पत्नीः संयाजयत्युपास्त एव प्रतिप्रस्थाता" इति वचनात् । अवभृथोऽपि वचनादेव न भवतीति ॥ ३१ ॥

कृतानुकरोऽन्यत्र दक्षिणस्याम् ॥ ३२ ॥

"कृतानुकर एव प्रतिप्रस्थाता" इति वचनात् ॥ ३२ ॥

वाजिने निषिच्य ॥ ३३ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चमाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

उभयोः करीराण्यावपति शमीपलाशमिश्राणि ॥ १ ॥

तयोरुभयोरेव (पयस्ययोः) करीराण्यावपति । तथा तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावपति । उभयोस्तुल्यत्वात् न मिश्रणं फलानाम् । प्रयोजनं अन्तरायेऽपि ओप्यन्त एव । तत्रस्थाभिधाराच्च पूर्वमावापः । वाजिने निषिच्य करीराण्यावपति । एतानि च संस्कारकाणि न प्रदेयानि । अतः प्रदेयधर्मा न भवन्ति ॥ १ ॥

मेषमिथुनं च ॥ २ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आवपतीत्यनुवर्त्तते। यश्चायमावापस्तदुद्वासनं पात्र्यां प्राप्तं, वचनात्पयस्ययोः क्रियते ॥ २ ॥

मरुत्यां मेषम् ॥ ३ ॥

पारिशेष्याद्वारुण्यां मेषीम। अस्य च मेषमिथुनस्य पौरोडाशिकविध्यन्तेन केचित्कपालेषु श्रपणमिच्छन्ति। तदयुक्तम्। पिष्टकृतानां हि उण्डेरकादीनां कुम्भ्यां श्रपणं प्रसिद्धम्। यथा पुरोडाशानां कपालेषु, चरूणां च स्थाल्यामिति। यथाप्रसिद्धि च श्रपणादौ मन्त्रवन्नियमादिविधानम्। अतश्च कुम्भ्योर्मेषमिथुनश्रपणम् तयोश्चाकपालकार्यापत्तेश्चरोरिवोपकल्पनमिति। उदकमपि तत्रोपसर्जनीकार्यस्य निर्वृत्तत्वादन्यदेव भवति। प्रदेयधर्मास्तु प्रदेयत्वान्मेषमिथुनस्य सम्भवन्त्येव। कथं प्रदेयतेति चेत्? "सोऽन्यतरेणावदानेन सह मेषमवदधाति" इति। प्रदानायैव चावधीयते। तथा च लिङ्गम् "एष वै प्रत्यक्षं वरुणस्य पशुर्यन्मेष" इति। वरुणसम्बन्धान्मेषस्य प्रदेयतेति ॥ ३ ॥

सर्वाणि हवीꣳष्युत्तरस्यामासादयति मारुतीꣳसहाज्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् ॥ ४ ॥

सर्वग्रहणं करम्भपात्रार्थमिति केचित्। तदनुपपन्नम्। दक्षिणेऽग्नौ तेषां होमः। तत्रैवासादनं युक्तरूपमिति। सर्वग्रहणं किमर्थमिति चेत्? सहविधाने सति विभागार्थम्। मारुतीव्यतिरेकेण सर्वाण्युत्तरस्यां वेद्याम्, मारुती तु सहाज्या दक्षिणस्यामासाद्यत इति। एवं च सति मारुत्याः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थातुरेव कर्तृत्वं, मेष्याश्च। एवं च सति यथास्वं प्राणदानमिति ॥ ४ ॥

सम्मार्जनाय प्रेषितेऽसंमृष्टे प्रतिप्रस्थाता पत्नीमानेष्यन्नाह केन चरसीति ॥ ५ ॥

"असंमृष्टमेव भवति संप्रेषितमथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति स पत्नीमुदानेष्यन्पृच्छति केन चरसि" इति ॥ ५ ॥

सꣳस्तुतानाचष्टे ॥ ६ ॥

ये संस्तुताः सङ्गता भर्तृव्यतिरेकेण तानाचष्टे ॥ ६ ॥

तृणानि वोद्गृह्णाति प्रतिसꣳस्तुतम् ॥ ७ ॥

आनाख्यातमहितं ज्ञातिभ्य इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन् ॥ ९ ॥

आख्यानोत्तरकालं "प्रघासिन" इत्यमुं मन्त्रं वाचयति पत्नीम्। अत एव मन्त्रवर्णात्करम्भपात्रेषु मरुतां देवतात्वं गम्यते "प्रघासिनो हयामहे मरुतश्च दिशादस" इति। वाक्यशेषाच्च "यथापुरोनुवाक्यैवमेषैतयैवैनानेतेभ्यः पात्रेभ्यो ह्वयति" इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्द्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी जायापती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद्ग्राम इति ॥ १० ॥

करम्भपात्राणि (यवपिष्टमयानि पत्राणि) शूर्पेण पत्नी जुहोति दक्षिणेऽग्नौ (दक्षिणवेदिस्थे आहवनीये) प्रत्यङ्मुखी "यद्ग्रामे" इत्यनेन मन्त्रेण। (करम्भपात्राणि) मूर्द्धनि कृत्वा गच्छति। [1]दक्षिणेनाहरणं ब्रह्मयजमानयोश्चाग्नेश्चान्तरेण, तीर्थेन प्रविश्य, पूर्वेण वेदिमपरेण वा एत्य यथोक्तं जुहोति। जायापती वा जुहुतः। तदा च यजमानोऽन्वारम्भं करोति[2] ॥ १० ॥

मोषूण इति यजमानो जपति ॥ ११ ॥

अक्रन्कर्मेत्येनां वाचयति प्रतिनयन् ॥ १२ ॥

प्रतिशब्दप्रयोगात्तेनैव मार्गेण पत्नीं नयन् "अक्रन्कर्म" इति वाचयति ॥ ११ ॥ १२ ॥

---

१. दक्षिणेनाहरणं विवृणोति—ब्रह्मयजमानयोरिति। ब्रह्मयजमानयोरुत्तरतः अग्नेर्दक्षिणेन पत्नी गच्छति, तां नयन् प्रतिप्रस्थाता तु ब्रह्मयजमानयोर्दक्षिणेनैव गच्छति। तस्य तदपेक्षया बहिरङ्गत्वेन तयोरग्नेश्च मध्ये गमनायोग्यत्वात्। ततो द्वावपि उभयोराहवनीययोः पूर्वतो गत्वा तीर्थेन चात्वालोत्करयोर्मध्येन उत्तरवेदिं प्रविश्य चात्वालोत्तरवेद्योर्मध्येन उत्तरवेदेः पूर्वतो गत्वा वा तीर्थेन प्रविश्योत्तरवेदेः पश्चिमतो गत्वा वा दक्षिणोत्तरवेद्योरन्तरालेन दक्षिणाहवनीयपूर्वदेशे आगच्छत इत्यर्थः। तत्र प्रत्यङ्मुखी पत्नी स्थित्वा जुहोति।

२. अत्रापस्तम्बः 'अन्तरा वेदी गत्वा यजमानः पत्नी चोत्तरेण वोत्तरां वेदिमेषोके शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्तात्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणाग्नौ शूर्पेण जुहुतः मोषूण इन्द्रेति यजमानः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह यद्राम इत्युभौ याज्यामक्रन्कर्म कर्मकृत इति प्रतिपरायतोऽपि वाऽध्वर्युः प्रातप्रस्थाता वा जुहुयादप्यग्रेण दक्षिणमग्निं पुरस्तात्प्रत्यञ्चावतिष्ठेते शूर्पं शिरसारवधाय मोषूण इन्द्रेति जपति यजमान उत्तरतस्तिष्ठन् यन्द्राम यदरण्ये इति जुहुतः शूर्पेण करम्भपात्राण्यक्रनकर्म कर्मकृत इति व्युत्क्रामतः' इति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

आगते संम्मार्जनाद्याज्यभागाभ्याम् ॥ १३ ॥

आगते प्रतिप्रस्थातरि संमार्जनाद्याज्यभागान्तं कर्म क्रियते ॥ १३ ॥

स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥ १४ ॥

तत ऊर्द्ध्वं स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥ १४ ॥

हविर्भिश्चरति ॥ १५ ॥

अध्वर्युः ॥ १५ ॥

पयस्याप्रचरणकाले मेषौ व्यतिहरतः ॥ १६ ॥

"स यो मेषो भवति मारुत्यां तं वारुण्यामवदधाति, या मेषी भवति वारुण्यां तां मारुत्यामवदधाति" इति वचनात् ॥ १६ ॥

अन्यतरेणावदानेन सह मेषम् ॥ १७ ॥

अन्यतरेण पयस्याऽवदानेन सह मेषमवदधातीति ॥ १७ ॥

सव्येन स्रुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो दक्षिणेन
मरुद्भ्योऽनुवाचयति ॥ १८ ॥

"सव्ये पाणावध्वर्युः स्रुचौ कृत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वासोऽन्वारभ्याह मरुद्भ्योऽनुब्रूहि" इति श्रुतत्वात् ॥ १८ ॥

वारुणीवदवदानम् ॥ १९ ॥

मारुत्याः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थाता करोति ॥ १९ ॥

हविर्भिश्चरित उभौ स्विष्टकृत्प्रभृति ॥ २० ॥

हविर्भिश्चरित इति 'कायेन प्रचर्य' इत्येतदुक्तं भवति-उभावेव स्विष्टकृत्प्रभृति कुर्वाते सर्वम् ॥ २० ॥

इडामवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ॥ २१ ॥
तत्र प्रतिप्रस्थाता मारुत्याः ॥ २२ ॥

द्विरवद्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्रुचौ व्यूहतोऽध्वर्यू ॥ २३ ॥

अध्वर्युग्रहणं यजमानव्युदासार्थम् ॥ २३ ॥

समासिच्य वाजिनभक्षः ॥ २४ ॥

समासिच्य (एकत्र कृत्वा) वाजिनशेषौ, भक्षः कर्त्तव्यः ॥ २४ ॥

अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थाता भक्षेषु ॥ २५ ॥

अध्वर्युकर्म कुर्वन्नध्वर्युविकार इत्युच्यते । अतश्च कर्मनिमित्तत्वाद्भक्षेष्वपि भवति ॥ २५ ॥

मैत्रावरुणश्च होत्रध्वर्युविकारात् ॥ २६ ॥

यत्र मैत्रावरुणो विद्यते तत्र तस्यापि भक्षो भवति । कुत एतत् ? होत्रध्वर्यू विकरोति । होतारं हि पुरोऽनुवाक्याऽनुवचनेन विकरोति, प्रैषेण चाध्वर्युम् । "मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुचाह" इति वचनात् । अतः सोऽपि तन्निमित्तैर्भक्षैर्युज्यते इति ॥ २६ ॥

समिष्टयजूंषि तूष्णीं दक्षिणस्याम् ॥ २७ ॥

वेद्यां भवन्तीति ॥ २७ ॥

वारुणीनिष्काषेणावभृथम् ॥ २८ ॥

'कर्तुम् अपः प्रतियन्ति' इति वाक्यशेषः । निष्काषस्य करणत्वेन निर्देशात्पुरोडाशो निवर्त्तते ॥ २८ ॥

तूष्णीमेत्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति ॥ २९ ॥

तूष्णीमेत्येति सामगानप्रतिषेधः । अभ्यवेत्य च तूष्णीमिति (नमो वरुणायेति) अपोऽवक्रमणवाचनप्रतिषेधः । मज्जयति निष्काषस्थालीम् "अवभृथ" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २९ ॥

जायापती स्नातोऽमज्जन्तौ ॥ ३० ॥

अमजन्तावेव स्नानमाचरतः ॥ ३० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्योन्यस्य पृष्ठे धावतः ॥ ३१ ॥

धावु गतिशुध्योः । शोधयतः प्रक्षालयत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अन्ये वाससी परिदधाते ॥ ३२ ॥

जायापती ॥ ३२ ॥

पूर्वे दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा इच्छेत् ॥ ३३ ॥

पूर्वे वाससी दद्यादधिकृतेभ्य ऋत्विग्भ्यो यस्मा एवेच्छा भवति । "स यस्मै कामयेत तस्मै दद्यात्" इति वचनात् ॥ ३३ ॥

[1]यथेतमेत्याहवनीये समिदाधानं देवानꣳसमिदसीति ॥ ३४ ॥

यथेतमिति तूष्णीमेवेत्येतदुक्तं भवति । तथा चामहीयजपप्रतिषेधः । आहवनीये समिदाधानं "देवानाꣳ समिदसि" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३४ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥ ३५ ॥

समिधमादधातीति वाक्यशेषः ॥ ३५ ॥

धेनुर्दक्षिणा,ऽश्वः, षड्वा, दश वा ॥ ३६ ॥

धेन्वादीनां[2] विकल्पः ॥ ३६ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चमाध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

(साकमेधाः)

कार्त्तिक्याꣳ साकमेधा द्व्यहम् ॥ १ ॥

कार्तिकीति कार्त्तिकपौर्णमास्युच्यते । स च चतुर्मासोपलक्षितः कालोऽभिधीयते "अथ यदेष एतैश्चतुर्थे मासि यजते" इति । तथा च सूत्रान्तरम्—"पञ्चभ्यां पौर्णमास्यां

---

१. यथागतमेत्य चात्वालोत्करावन्तरेण तूष्णीमेव एत्य गृहमागत्याहवनीये "देवानां समित्" इति मन्त्रेण समिधमादधातीति सूचार्थः ।

२. सवत्सा,दोग्ध्री गौर्धेनुर्वा, अश्वो वा, षड् गावो वा, द्वादश गावो वा इति इति चत्वारो विकल्पाः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

साकमेधा" इति। साकमेधा इति च कर्मणो नामधेयम्। तदवयवभेदापेक्षया बहुवचनम्। नाम च व्यवहारार्थम् "मासं साकमेधैः" इति। द्व्यहमित्यवाच्यम्। उत्तरसूत्रादेव तत्प्राप्तेः '-प्रातर्हुत्वाऽहुत्वा वा" इति। वाच्यं वा। पूर्वेद्युः कर्त्तव्यस्यापि साकमेधसंज्ञा यथा स्यात्। इतरथा हि पौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यस्य साकमेधसंज्ञा स्यात्। तन्माभूदिति द्व्यहग्रहणम् ॥ १ ॥

पूर्वेद्युः पूर्वाह्णेऽग्नये ऽनीकवते पुरोडाशः ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्याम् अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये पुरोडाशः। पुरोडाशग्रहणं च यजतिप्रतिपत्त्यर्थम्। इतरथा ह्याहुतिरप्याशङ्क्येत ॥ २ ॥

मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुः ॥ ३ ॥

अल्पत्वाच्च कालस्य प्रधानमात्रं तत्र[1] ॥ ३ ॥

समिष्टयजुरन्तं भवति ॥ ४ ॥

सान्तपनीयं कर्म। कुत एतत्? "सैव स्तीर्णा वेदिर्भवति या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्य" इति गृहमेधीये वचनात् ॥ ४ ॥

बर्हिरनुप्रहरणवर्जं वा ॥ ५ ॥

अथ वा बर्हिर्मात्रमेव न प्रह्रियते। येन प्रतिपत्युत्कर्षे पदार्थानामुत्कर्षो न न्याय्यः, तस्माद् बर्हिर्मात्रमेवोत्कृष्यते। एवमपि सति गृहमेध्यन्ते संस्थासंयुक्तपदार्थविधानात् "सान्तपनीयाꣳ संस्थाप्य" इति ब्राह्मणतर्पणं विधीयते। तेनैव च कर्मापवर्गा। एवं च सति बर्हिः, ब्रह्मणतर्पणप्रैषः ब्राह्मणतर्प्पणं, कर्मापवर्गा चेति पदार्थचतुष्टयमेवमुत्कृष्यते इति सम्प्रदायः।

अपरे तु "सैव स्तीर्णा वेदिर्भवति" इत्यनेन सर्वमेवोत्कर्षयन्ति। तथा सान्तपनीया ꣳसंस्थाप्य" इत्येतदनुरूपतरं भवतीति।

अन्ये च पुनर्वचनसामर्थ्याद् बर्हिर्मात्रमेवोत्कर्षयन्ति। सान्तपनीयासंस्था च बर्हिःप्रहरणेनैवाभिधीयत इति। स चायं पक्षः श्रेयस्करतर इवाभाति ॥ ५ ॥

इध्मस्थाने शकलपरिधि निधाय मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायं चरुः पयसि ॥ ६ ॥

---

१. अथवा मध्यन्दिनशब्देन त्रिमुहूर्तात्मककालस्योक्तत्वात् सकलस्याप्यनुष्ठानम् इति देवयांशिकः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्थानशब्दः कार्यवाची। कार्यं हि दृश्यते शयंकलानां ज्वालनम्। स्थाने निधायेति च प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्प्राकृतमेव निधानम्। अस्ति हि प्रकृतौ "अपरेण प्रणीताः-स्फ्यं निदधातीध्नाबर्हिश्च" इति प्रकृतिलिङ्गम्। एवं च स्थानमपि लभ्यते। तच्च निधानं पक्षे प्रेषितेन कर्त्तव्यम्। तत्र वज्रः प्रोक्षितोऽङ्गभावमुपयाति। तत्प्रोक्षणेन च ब्रह्मा प्रणीताद्यपकृष्यत इति।

गृहमेधिगुणविशिष्टेभ्यो मरुद्भ्यः सायमपराह्णे चरुः कर्त्तव्यः। सायंशब्देन चापराह्णो लक्ष्यते। एवं हि श्रूयते "अथं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽपराह्णे चरुः" इति। स च पयसि श्रप्यते ॥ ६ ॥

सान्नाय्यवत् ॥ ७ ॥

तच्च पयः सान्नाय्यधर्मवद्भवति। कुत एतत् ? श्रुतेः। 'शाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति सन्दोह्य तं चरुं श्रपयति" इति। अपि च "मेधो वै पयो मेधास्तण्डुलाः" इति तण्डलैस्समुच्चारणात्प्राधान्यमवगम्यते। तथा चरुं प्रकृत्य श्रूयते "तस्य द्वय्यावृत्" इति। द्विप्रकारा क्रिया औषधक्रिया सान्नाय्यक्रिया चेति ॥ ७ ॥

एवं प्राप्ते इदमाह—

तूष्णींवा ॥ ८ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। अथ वा न सान्नाय्यधर्मवत्तत्पयो भवति। किं कारणम् ? अप्रदेयस्स्यात्। कथमप्रदेयत्वम् ? उपसर्जनभावात्। उपसर्जनत्वं च अधिकरणविभक्त्या निर्देशात् 'पयसि श्रपयति' इति ॥ ८ ॥

एकचोदनाच्च ॥ ९ ॥

एका हीयं चोदना "मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यश्चरुः" इति। एका च चोदना नोभे त्रिकर्तुमर्हतीति। अतश्चासान्नाय्ये सान्नाय्यधर्मा वाचनिकाः "शाखया वत्सानपाकृत्य" इत्येवमादयः। अत एव च मन्त्रोऽपि न प्रवर्त्तते। वत्सापाकरणमात्रस्य चोदितत्वात्। तथा च शाखान्तरे दर्शनम् "अयजुषा वत्सानपाकृत्य" इति। दर्शनं चैतन्न वचनम्, अप्रधानत्वात्।

वत्सानपाकृत्येति बहुवचनोपदेशात् केचिद्यावत्स्वं दोहमिच्छन्ति। तथा च "यदि बहुरोदनः स्यात्" इत्युपपद्यते। गोबहुत्वे हि ओदनस्य बहुत्वं भवतीति। तत् पुनरयुक्तम्। बहुवचनोपदेशात्त्रय एवापाक्रियन्ते। ओदनबहुत्वं च तिसृणामपि गवां सम्भवत्येव। पयसो बहुत्वात्। तस्मात्त्रयाणामपाकरणम्। न च पयसोऽधिश्रयणमत्र। "पवित्रवति सन्दोह्य" इत्येतावन्मात्रश्रवणात् ॥ ९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रपयित्वाऽभिघार्योद्वास्य शरावयोरुद्धरति पात्र्योर्वा ॥ १० ॥

श्रपणाभिधारणे अनूद्येते (१) पिशीलकविधानार्थम् । केचित्पिशीलकोपस्तरणनिषेधार्थमाहुः । तदनुपपन्नम् । न ह्यस्यान्वयप्राप्तस्य निषेधकं वचनमस्ति । "शरावयोरुद्धरति पात्र्योर्धा" इति विकल्पः । "अथ द्वे पिशीले वा पात्र्यौ या निर्णेनिजति" इति वचनात् । निर्णेजनं श्रुतावनूद्यते । सूत्रकारेणन्वयप्राप्तत्वान्नोपनिबद्धम् । निर्णेजनं च सम्मार्ग उच्यते । प्रकृतौ हि दृष्टं सम्मार्गं प्रकृत्य "पात्राणि निर्णेनजति" इति । तच्च गृहमेधिपिशीलकस्यैव भवति न सौविष्टकृतस्य । शेषकार्यार्थत्वादप्रयोजकत्वं हि तस्य । एवं च सति पशावपि त्र्यङ्गानामभिघारणासादनालम्भा न भवन्ति ॥ १० ॥

आसेचने मध्ये कृत्वा सर्पिरासिञ्चत्याज्यार्थम् ॥ ११ ॥

ओदनस्य मध्ये सर्पिरासिञ्चत्याज्यकार्याय । आज्यकार्यं च अज्यभागाभिनिर्वृत्तिः ॥ ११ ॥

यावदुक्तमतः ॥ १२ ॥

अत ऊर्ध्वं यावदुक्तम्, अधस्तादयावदुक्तमिति केचित् । तदयुक्तम् प्रमाणाभावात् । तस्मादतः शब्दो हेत्वर्थे । अतो यावदुक्तम्—येनान्वयप्राप्तावप्याज्यभागौ विधीयेते । अत आज्यभागविधानेन यावदारादुपकारकं तत्सर्वमत्र न भवति ॥ १२ ॥

स्तरणयजुषा वेदिमभिमृश्य तूष्णी वा कृतत्वात्परिधिपरिधानम् ॥१३॥

पुनः संस्कारशङ्कया स्तरणयजुषेत्युच्यते । अत इदमाह तूष्णीं वा कृतत्वादिति । कृतत्वात्संस्कारस्य तूष्णीमेवाभिमर्शनं कर्त्तव्यम् । ततः परिधिपरिधानं भवति । पूर्वतरं चान्वयोक्त्याऽऽहवनीयकल्पनमिति ॥ १३ ॥

शकलान्याधाय मत्योद्धृतावासादयति ॥ १४ ॥

मतिग्रहणाच्च इध्मसंख्या न भवति । उद्धृतावोदनावासादयति । तत्र गृहमेध्योदने आज्यमोदनश्च द्वयमपि प्रयोजकम् । आसादनमन्त्रश्चातो विपरिणम्यते "प्रियाभ्यां-धामभ्याम्" इति । सौविष्टकृते त्वाज्यमेव प्रयोजकम् । ओदनस्य च ध्रुवास्थानत्वात् "घृताच्यस्योदनो नाम्ना" इति प्रयोगः । आलम्भश्चाज्ययोर्दक्षिणस्य चौदनस्य ॥ १४ ॥

स्रुक्स्रुवं च सम्माष्टर्चनुद्वास्य वा सम्मार्जनम् ॥ १५ ॥

चोदनाव्यावृत्तेरनुद्वास्यैव सम्मार्जनम् ॥ १५ ॥

---

१. पिशीलकः शराव उच्यते ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयं दक्षिणात् सौम्यमुत्तरात् ॥ १६ ॥
गृह्मेधिस्विष्टकृतौ चाज्यभागवत्समावदानौ ॥ १७ ॥

आज्यभागवदिति दक्षिणादेकः, अपर उत्तरात्। समावदानाविति उभयोर्ह्यवदानं नैकप्रत्यवायं स्विष्टकृत इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

अप्रत्यभिधारणं च ॥ १८ ॥

प्रत्यभिधारणं च क्षताभ्यङ्गो न भवति। सौविष्टकृते तु द्विरभिधारणमिति सम्प्रदायः। यच्चोक्तम् "उपरिष्टादाज्यस्याभिधारयति" इति, सोऽनुवादो यथाप्राप्तस्य ॥ १८ ॥

अनुद्धृत्य वा सहितमाज्यमधिश्रयति ॥ १९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः। अनुद्धृत्य पिशीलकयोः स्थालीपक्षोऽयमुच्यते। 'सहित माज्यमधिश्रयति' इति आहवनीयप्राप्त्यर्थमुच्यते। "तदेव (तदानीमेव) प्रतिवेशमाज्यमधिश्रयति" इति वचनात्। अत्र च स्थाली ध्रुवार्थे वर्त्तते। तेनाज्यनिर्वापकाले तत्सम्मार्ग्गः क्रियते ॥ १९ ॥

उद्वास्योभयमासादयति ॥ २० ॥

स्थालीमोदनं च तस्मिन्नेवावसरे इति ॥ २० ॥

न प्राशित्रमिडान्तं भवति ॥ २१ ॥

"अथेडामेवावद्यति न प्राशित्रम्" इयि वचनात् ॥ २१ ॥

पूर्वे मार्जनमुपहूय ॥ २२ ॥

पूर्वे पक्षे उपहूय मार्जनं, ततो भक्षणम् ॥ २२ ॥

प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ २३ ॥

युक्तग्रहणं यजमानव्युदासार्थम् ॥ २३ ॥

यजमानगृह्या हविरुच्छिष्टाशा ऋत्विजो ब्राह्मणाश्चान्ये बहुश्चेत् ॥ २४ ॥

बहुश्चेदोदनो हविरुच्छिष्टाशा उपनीताः ॥ २४ ॥

आरक्ताष्ठ स्थालीं निदधाति ॥ २५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

"अथैतामनिरशितां (शेषसहितां) कुम्भीमपिधाय निदधति" इति वचनात्। अपिधानं च (सूत्रकारेण) सामर्थ्यप्राप्तत्वान्नोपनिबद्धम् ॥ २५ ॥

सान्तपनीयाछसछस्थाप्य ॥ २६ ॥

संस्था च सम्प्रदाये पदार्थचतुष्टयेन। केषांचिद् बर्हिर्होममात्रेणैवेति। बर्हिश्च सान्तपनीयासक्तम्। तत्प्रतिपत्या च समाप्तिर्भवत्येवेति ॥ २६ ॥

प्रातर्वा शेषभावात् ॥ २७ ॥

प्रातरेव वा परिसमाप्तिः कर्त्तव्या, न इदानीम्। कुत एतत्? शेषभावात्। गृहमेधीयशेषो हि विद्यते दर्विहोमः। तस्मात्प्रातः परिसमाप्तिः ॥ २७ ॥

मातृभिर्वत्सान्सꣳसृज्य निवान्यावत्सं बध्नाति ॥ २८ ॥

तस्यां रात्रौ ॥ २८ ॥

यवाग्वाऽग्निहोत्रहोमः ॥ २९ ॥

प्रातर्हुत्वाऽहुत्वा वा स्थाल्या द्रव्याऽऽदत्ते पूर्णादर्वीति ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रं च हुत्वा अहुत्वा वा दर्विहोमः कर्त्तव्यः। तत्र गृहमेध्याज्यभागापूर्वस्य विद्यमानत्वात् आज्यभागयोरननुष्ठानम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

ऋषभमाह्वयितवै ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

ऋषभो यथा रौति तथा ऽऽह्वानं कुरुतेत्येतदुक्तं भवति ॥ ३१ ॥

रुते जुहोति ॥ ३२ ॥

ऋषभस्य ॥ ३२ ॥

अव्याहरति ब्रह्मा जुहुधीत्याह ॥ ३३ ॥

ऋषभे (अव्याहरति) ॥ ३३ ॥

देहि म इति जुहोत्यृषभो दक्षिणा ॥ ३४ ॥

गृहमेधिशेषत्वेऽपि वाचनिकी दक्षिणा। ज्योतिष्टोमोदवसानीयावत्। "यस्य रुते जुहोति तमेव ऋषभं पूर्णदर्वाय दक्षिणां ददाति" इति वचनात् ॥ ३४ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चमाध्याये षष्ठी कण्डिका।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मरुद्भ्यः क्रोडिभ्यः सप्तकपालः ॥ १ ॥

अदित्यै चरुरन्यत्रापि ॥ २ ॥

यत्रादितिर्देवता श्रूयते तत्र चरुर्भवति। यथा राजसूये "अदित्यै महिष्या" इति।

यद्येवं "आदित्यै चरुस्तृतीया" इति चरुग्रहणं न कर्त्तव्यम्। अतोऽन्यथा व्याख्यायते। यत्र आदित्य इति चरुः श्रूयते तत्र न ज्ञायते किमदितिर्देवता उतादित्य इति, तत्रादितेर्देवतात्वमुच्यते। यथा सौत्रामण्याम् "आदित्यश्चरुरन्ते च" इति। एवं चेत् "आदित्यै महिष्या" इति चरुर्न लभ्यते। लभ्यते वाक्योपलक्षणार्थतया "अथ श्वोभूते महिष्यै गृहान्परेत्यादित्यं चरुं निर्वपति" इति ॥ २ ॥

"अयमेवावाड्प्राण आदित्येष्टिः" इति पृथगङ्गसंस्तुत्या, "आदित्येष्टिः" इति च व्यपदेशात्पृथक्तन्त्रत्वे प्राप्ते आह—

समानबर्हिषी वा कालकर्मैकत्वात् ॥ ३ ॥

समानतन्त्रे भवतः। कुतः ? कालकर्मैकत्वात्। नात्र कालो भेदको, न च कर्मभेद इति। अ : समानतन्त्रे भवत इति ॥ ३ ॥

महाहविरुदवसाय निर्मथ्य ॥ ४ ॥

कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः। "उदवसायेव ह्येतेन यजते" इति वचनात्। एतेनेति पर्वणा। पर्वव्यपदेशश्च महाहविषः ॥ ४ ॥

पूर्वेद्युर्वा ॥ ५ ॥

न चैतदेवम्। पूर्वेद्युरेवोदवसानमन्थने कर्त्तव्ये। किं कारणम् ? अनीकवत्यादि हि त्रैयम्बकान्तं साकमेधाख्यमेकं पर्वेति। तथोच्यते "उदवसायेव ह्येतेन यजते" इति। तस्मात्पूर्वेद्युरेव ॥ ५ ॥

नित्येभ्योऽधिकान्यैन्द्राग्नो, माहेन्द्रश्चरुः, वैश्वकर्मण एककपालः ॥ ६ ॥

नित्येभ्यः पञ्चभ्योऽधिकान्यैन्द्राग्नादीनि भवन्ति ॥ ६ ॥

उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमन्थनपृषदाज्यं च वरुणप्रघासवत् ॥ ७ ॥

उत्तरवेद्यग्निप्रणयनपृषदाज्यानि वरुणप्रघासवदिति युक्तम्। मन्थनं तु तत्रापि वैश्वदेविकं, चोदकेनेहापि। तत्किमिति वरुणप्रघासवदित्युच्यते। उभयत्राधिकहविःसम्बन्धविधानार्थतयेत्यदोषः। अन्तरायेऽपि ह्यधिकानां मन्थनं यथा स्यादिति ॥ ७ ॥

ऋषभो दक्षिणा ॥ ८ ॥

इति पञ्चमाध्याये सप्तमी कण्डिका।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पितृयज्ञ उपांशु चरणम् ॥ १ ॥

पितृयज्ञ इति कर्मणो नामधेयम्। पितृसम्बन्धी यज्ञ इति। "पितरो वैत आसंस्तस्मात्पितृयज्ञो नाम" इति। तत्रोपांशुचरणम्। चरणशब्दात्सर्वमुपांशु भवति न देवतामात्रम् ॥ १ ॥

पुरस्तादुपचारः ॥ २ ॥

अन्वयादुत्तरोपचारत्वे प्राप्ते यदनियतस्थानं तस्य पुरस्तादुपचारः। अनेन च दिग्विपर्ययो ज्ञाप्यते पित्र्यत्वात् दक्षिणामुखे कर्मणि प्राची उत्तरावदिति पुरस्तादुपचार इत्युक्तम् ॥ २ ॥

ब्रह्मयजमानयोश्च ॥ ३ ॥

इदमन्वयप्राप्तमेवोच्यते। ब्रह्मयजमानयोश्च पुरस्तादुपचारः ॥ ३ ॥

पूर्ववद्वा ॥ ४ ॥

वा शब्दो विकल्पार्थः। पूर्ववच्छब्देन च दिग्विपर्ययवशादपरा दिग् गृह्यते न दक्षिणा। तथाचोपरिष्टाद्वक्ष्यति (सूत्रकारः) "पश्चात्परीतो ब्रह्मायजनो पुरस्तादग्नीत्" इति। "इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीत्" इति श्रुतेः। तथा महर्विभिश्चरिष्यन्तः प्रतिविषर्यन्ति" इति (सूत्रम्)। तथा "एतैर्हर्विभिः प्रचरिष्यन्त इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चादग्नीत्" इति (श्रुतिः)। अतः पूर्ववच्छब्देनापरा दिक्परिगृह्यते ॥ ४ ॥

अपत्नीकः ॥ ५ ॥

पत्नीकर्तृकपदार्थनिवृत्तिरित्येके। यत्पत्न्या कर्त्तव्यं तदत्र न भवति आज्यावेक्षणादि। पत्नीप्रतिषेधात्प्रतिनिधिः करोतीत्यपरे। पदार्थः प्रधानभूतः कर्ता-गुणभूतः। पदार्थप्राधान्याच्च कर्त्रन्तरमाक्षिप्यते। तस्मात्प्रतिनिधिना कर्त्तव्यम्। तत् पुनर्विचारयितव्यम्। प्रतिनिधिरभावे प्रवर्त्तते। यत्र पुनः शास्त्रतः पर्युदासस्तत्र कथं प्रतिनिधिः प्रवर्त्तते। यं प्रति निधीयते स एव पर्युदस्त इति ॥ ५ ॥

दक्षिणाग्निराहवनीयवत् ॥ ६ ॥

वत्युपदेशात्स्वकार्यापरित्यागेन दक्षिणाग्निराहवदीयकार्ये विधीयते ॥ ६ ॥

पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः परिहरति ॥ ७ ॥ अर्थवच्च ॥ ८ ॥

न्यायसूत्रे एते। गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा गमनप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालः ॥ ९ ॥

सोमवद्गुणविशिष्टेभ्यः षट्कपालो भधति ॥ ९ ॥

सोमाय वा पितृमते ॥ १० ॥

विकल्पेन श्रवणात् ॥ १० ॥

पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ॥ ११ ॥

भवन्ति ॥ ११ ॥

पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थः ॥ १२ ॥

भवतीति वावयशेषः ॥ १२ ॥

चतुर्वा ग्रहणम् ॥ १३ ॥

पित्र्यत्वात्सकृद्ग्रहणे प्राप्ते अन्वयाच्चतुर्ग्रहणम् ॥ १३ ॥

गार्हपत्यस्य पुरस्तादवहननपेषणे ॥ १४ ॥

"उत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणा तिष्ठन्नवहन्ति" इति वचनात् ॥ १४ ॥

दक्षिणार्द्धे कपालोपधानम् ॥ १५ ॥

"दक्षिणार्द्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपदधाति" इति वचनात् ॥ १५ ॥

धानाभर्जनं दक्षिणाग्नौ ॥ १६ ॥

"अन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्ति" इति वचनात् ॥ १६ ॥

श्रपणपेषणविपर्यासेऽपि धर्माः ॥ १७ ॥

धानानां श्रपणपेषणयोर्विपर्यासः । तस्मिश्च सति तद्धर्मा न भवन्तीत्याशङ्का-निवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ १७ ॥

अभिमृश्यार्धाः पिष्ट्वा निवान्यादुग्धे
सकृन्मथित एकशलाकया[1] मन्थः ॥ १८ ॥

अभिमर्शनं श्रुताश्रुतसंवित्यर्थं प्रकृतावुक्तम् "तमभिमृशति शृतं वेदानि" इति । धानाऽभिमर्शनं न शक्यते कर्तुमित्यतोऽभिमर्शनं पुरोडाशविषयं द्रष्टव्यम् । अभिमृश्य

१. मन्थ आड्वालिताः सक्तव उच्यन्ते ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुरोडाशमर्धाः धानाः पिष्ट्वा निवान्यादुग्धे सकृदुपमथिते एकशलाकया मन्थो भवति ॥ १८ ॥

अग्रहणं मन्थस्य ततोऽर्धाः पिंषन्तीति श्रुतेः ॥ १९ ॥

"अथ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्ति ततोऽर्धाः पिंषन्ति" इति श्रुतत्वात् ॥ १९ ॥

ग्रहणं वा चोदितत्वात् ॥ २० ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । ग्रहणं वा मन्थस्य भवति । चोद्यते हि "अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो निवान्यायै दुग्धे सकृदुपमथित एकशलाकया मन्थो भवति । [1]अवहनन-श्रपणयोः सहसंयोगात् "ततोऽर्धाः पिंषन्ति" इत्युक्तम् ॥ २० ॥

दक्षिणेन दक्षिणाग्नि परिवृतमुदग्द्वारं, तन्मध्ये वेदिं करोत्यवान्तरदिक्सन्क्तिमाप्यान्ते ॥ २१ ॥

दक्षिणाग्नेर्दक्षिणत उदग्द्वारपरिवृतमध्ये वेदिं करोति अवान्तरदिक्सन्क्तिम् । दिक्सन्क्तिर्हि चतुरस्रं पित्र्ये कर्मणि स्मर्यते । अत उच्यते अवान्तरदिक्सन्क्तिमिति ॥ २१ ॥

दक्षिणाग्नि मध्ये ऽस्याः करोति ॥ २२ ॥

ततो ऽन्वाहार्याधिश्रणम् । मध्यशब्दो गर्भवाची ॥ २२ ॥

प्रणीताऽनुहरणं ब्रह्मयजमानौ चानुगच्छतः ॥ २३ ॥

न्यायसुत्रमेतत् । अतो ऽन्यत्राप्यग्निप्रणयने प्रणीतानुहरणादि भवत्येव ॥ २३ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—

स्पयादानादि करोति ॥ २४ ॥

---

१. ततः बर्हिषद्भ्यो गृहीताभ्योऽन्वाहार्यपचने भृष्टाभ्यो श्रानाभ्यः सकाशात् अर्धा धाना आदाय मन्थार्थं चूर्णयन्ति इति बर्हिषद्भ्यो गृहीतानामेत्र धानानामर्धात् मन्थार्थं पेषणस्य विधानात् अग्निष्वात्तोद्देशेन मन्थार्थं चतुर्मुष्टिकयवग्रहणं न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायस्य निरासार्थमाह अवहननश्रपणयोरिति । अदहननश्रपणयोः सहैव क्रियमाणत्वात् तावत्पर्यन्तं न विभागः अनन्तरं मन्थसंपत्तये प्रकृतितः प्राप्तस्य समविभागस्यानुवादः अर्धाः पिंषन्ति इति । नन्वेतावता चोदकप्राप्तस्य पृथाग्विहितहविषोऽर्थे ग्रहणस्याभावो भदितुमर्हति । तस्मान्मन्थार्थं ग्रहणं कर्तव्यमेवेति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे ॥ २५ ॥

पित्र्यत्वत्प्राचीनावीतिप्राप्ताविदमुच्यते ॥ २५ ॥

द्विर्वोपभृति ॥ २६ ॥

ग्रहीतव्यम् । "द्विरुपभृति गृह्णीयात्" इति विधाय प्रतिप्रसव उच्यते "तद्वष्टावेवकृत्व उपभृति गृह्णीयात्" इति । अतो विकल्पः ॥ २६ ॥

प्राग्ग्रन्थि र्बर्हिः ॥ २७ ॥

कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः ॥ २७ ॥

विस्रꣳस्य यूनं चाग्रे गृहीत्वा त्रिस्तृणन्नग्नि पर्येति ॥ २८ ॥

बर्हिर्विस्रंस्य यूनं चोभयमग्रे गृहीत्वा वेदिं स्तृणन् त्रिः पर्येति । तथा च स्तरणं कर्त्तव्यं यथोत्तरतोऽपवर्गो भवति ॥ २८ ॥

प्रस्तरमात्रꣳ शिष्ट्वा तावत्प्रतिपर्येति ॥ २९ ॥

प्रस्तरमात्रं परिशिष्य त्रिरेव प्रतिपर्येति ॥ २९ ॥

तꣳ स्तृणात्यविधृतिम् ॥ ३० ॥

तमिति प्रस्तरनिर्देशः ॥ ३० ॥

प्राक्सꣳस्थꣳ हविरासादनम् ॥ ३१ ॥

अवरोक्तमिति प्राप्तौ दिग्विपर्ययप्रज्ञप्तये प्राक्संस्थतोच्यते ॥ ३१ ॥

सामिधेनीप्रैषाद्याऽऽज्यभागाभ्यां यज्ञोपवीतिनः सर्वे ॥ ३२ ॥

भवन्तीति वाक्यशषः ॥ ३२ ॥

पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादग्नीत् ॥ ३३ ॥

यदि पुरस्तादुपविष्टौ । नोचेत् स्थितावेवेति ॥ ३३ ॥

आश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

एवकारकरणान्न होतृवरणम् । पितृयज्ञे "न होतारं वृणीते नार्षेयम्" इति वचनात् ॥ ३४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपबर्हिषः प्रयाजा अनुयाजाश्च ॥ ३५ ॥

"प्रजा वै बर्हिर्नेत्प्रजाः पितृषु दधानि" इति निषेधात् ॥ ३५ ॥

असमानयनं वा बर्हिःसंयोगात् ॥ ३६ ॥

समानयनं चात्र न भवति । बर्हिःसंयोगात् "चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि" इति । वा समानयनं भवति । चतुर्थसंयोगात् "चतुर्थे प्रयाजे समानयति" इति । बर्हिषीत्यनुवाद एव । बर्हिःप्रयाजस्य चतुर्थत्वात् । तथाऽन्यत्रापि "चतुर्थे चतुर्थे समानयति" इत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

इति कर्क भाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चमाध्याये अष्टमी कण्डिका ।

प्रत्यगतीत्य जुहोति ॥ १ ॥

एवमेव हि प्रयाजेषु श्रूयते "प्रसूतोऽध्वर्युः स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति सोऽपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजति" । तथाऽनुयाजेष्वपि "स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्माश्राव्याह देवान्यजेति सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति" । एवं चोभयत्र चोदकानुग्रह एव भवति । प्रकृतौ हि दक्षिणां दिशं गत्वा होमः कृतः, इहापि दिग्विपर्ययेण प्रतीच्येव दक्षिणेति । प्रधाने तु चोदकप्राप्तस्य प्रत्यग्गमनस्य प्रत्यक्षः प्रतिषेधः "प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामति" इति ॥ १ ॥

हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्य्यन्ति ॥ २ ॥

प्रतिशब्दप्रयोगाद्यदि सामिधेनीप्रैषादौ विपर्ययः कृतः । अथ पश्चादुपविष्टौ ततो व्यवस्थितावेवेति ॥ २ ॥

सर्वेभ्योऽवद्यति यथापूर्वं; सोमवद्भक्षो मध्यात्सकृत्सकृत्सहावदधाति ॥ ३ ॥

एवं हि श्रूयते "स उपस्तृणीत आज्यमथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सप्त मन्थस्य तत्सकृदवदधाति" इति ॥ ३ ॥

द्विरभिघारणमनतिक्रमणं च ॥ ४ ॥

वाचनिकम् ॥ ४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सोमवद्भ्य एवायं प्रकारो मा भूदित्यत आह—

सोमाय वा पितृमते ॥ ५ ॥

इति ॥ ५ ॥

एवं बर्हिषद्भ्य उत्तरतो धाना-मन्थ-पुरोडाशानाम् ॥ ६ ॥

एवंशब्देन सर्वमतिदिश्यते ॥ ६ ॥

अग्निष्वात्तेभ्यो दक्षिणतो-मन्थ-पुरोडाशधानानाम् ॥ ७ ॥

अत्रैवंशब्दोऽनुवर्त्तते ॥ ७ ॥

पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वं; सस्विष्टकृत् ॥ ८ ॥

कव्यवाहनगुणविधानेन गुणान्तरस्य निवृत्तिर्मा भूदिति 'सस्विष्टकृत्' इत्युच्यते। अस्तु तथेति चेत् । न । अदृष्टार्थत्वात् । हविषामवदानप्रदेशविधानं शाखान्तरात् । अत्र सोमवद्यागे यद्धानामन्थयोरवदानग्रहणं तद् गुणमात्रम् । न हि तयोस्तत्र देवतासम्बन्धः । अवदानमात्रश्रवणात् । उत्पत्तौ हि षट्कपालावरुद्धः सोमवद्याग उत्पन्नः। तेन धानानां मन्थस्य च न समुच्चयः शक्यते वक्तुम् । न हि विकल्पो, न वैपरीत्येन बाध्यबाधकभावः। एवमेव गुणभावेन श्रवणमिति। प्रयोजनं तदग्रहणे (धानामन्थयोरवदानाग्रहणे) यागस्यानावृत्तिरिति। एवं बर्हिषद्यागे अग्निष्वात्तयागे च ॥८॥

ओꣳ स्वधेत्यस्तु स्वधेति वाऽश्रुतप्रत्याश्रुते, स्वधानम इति वषट्कारः ॥ ९ ॥

एतच्च प्रधानेषु कव्यवाहने च विकल्पेन श्रूयते। "एतैर्हविर्भिः प्रचरिष्यन्त" इति प्रकृत्य "तदुताश्रावयन्त्योꣳस्वधेति, अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रवणꣳ, स्वधा नम इति वषट्कार" इत्याह। तस्मान्न सर्वत्रैतत् ॥ ९ ॥

मन्थमुपहूय होताऽध्वर्युर्ब्रह्माऽग्नीदवघ्रायं निदधति ॥ १० ॥

एवमेव हि श्रूयते। "तदेते प्रयच्छन्ति" इति नोपनिबद्धं सामर्थ्यपरिप्राप्तवात् ॥ १० ॥

प्राशित्रमवदायेडां वा सर्वे प्राश्नन्ति वा ॥ ११ ॥

प्राशित्रेडादि मन्थोपहवेन सह विकल्प्यते। इडां च सर्वे प्राप्नुन्ति वा। अवजघ्रन्ति वा। एवमेव हि श्रूयते "यथा त्वेवेतरस्य यज्ञस्येडाप्राशित्रं; समवद्यन्त्येवमेवै-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्यापि समवद्येयुस्तामुपहूयावैवजिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति" इति प्रतिषिष्य प्रतिप्रसवः "प्राशितव्यं त्वेव वयं मन्वामहे" इति ॥ ११ ॥

वेदिं त्रिः परिषिञ्चत्युदपात्रेणाध्वर्युर्यजमानो वा ॥ १२ ॥

वेति विकल्पः ॥ १२ ॥

स्रक्तिषु पित्रवनेजनं परिषिच्य परिषिच्य पूर्ववदुत्तरापरस्यां प्रथमम् ॥ १३ ॥

स्रक्तिषु कोणेषु पितृसम्बद्धमवनेजनम् । पूर्ववदिति 'असाववनेनिक्ष्व'इति । उत्तरापरस्यां स्रक्त्यां (वायव्यां) प्रथमम् । तच्च परिषिच्य पारषिच्य क्रियते ॥ १३ ॥

सव्ये समवदाय सर्वेभ्यो यथाऽवनिक्तं पिण्डान्ददात्यसावेतत्त इति ॥१४ ॥

सव्ये पाणौ कृत्वा सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय येषु प्रदेशेष्ववनेजनं कृतं तत्र पिण्डान्ददाति "असावेतत्ते" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४ ॥

उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टे ऽत्र पितर इति ॥ १५ ॥

उत्तरपूर्वस्यां स्रक्त्यां पाणिनिमार्जनं करोति "अत्र पितर" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १५ ॥

यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदश्चोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीय मुपतिष्ठन्ते द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥

"ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा" इति श्रुतत्वात् । उदग्द्वारत्वात् परिवृतस्य 'उदश्च' इत्यवाच्यम् प्राप्तत्वादेव । पृष्ठतोऽनवलोकनार्थमुच्यते । अथ वा उपस्थान-सम्बन्धः 'उदश्च उपतिष्ठन्ते' इति । द्वाभ्यामिति न वक्तव्यं, परादिना पूर्वान्तप्राप्तेः । वक्तव्यं वा । प्रकरणाभावात् । प्रकरणस्थानां हि स न्यायः ॥ १६ ॥

मनोन्वाहुवामह इति गार्हपत्यं तिसृभिः ॥ १७ ॥

'उपतिष्ठन्ते' इत्यनुवर्त्तते । १७ ॥

प्राचीनावीती प्रविश्यामीमदन्तेति दाता जपति ॥ १८ ॥

"अथ यतरो ददाति स पुनः प्राचीनावीती भूत्वाभिप्रपद्य जपति" इति श्रुतत्वात् । दातुः प्राचीनावीतित्वग्रहणेन सर्वे प्राचीनावीतिनो भवन्ति । येनोपरिष्टा-द्यज्ञोपवीतित्वविधानम् "ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वाऽनुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्त" इति ॥ १८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अवनेज्य पूर्ववत्प्रदक्षिणम् ॥ १९ ॥

परिषेकः प्रदक्षिणम् ॥ १९ ॥

नीवीं विस्रꣳस्य नमोव इत्यञ्जलिं करोति षड्वा नमस्कारान् ॥ २० ॥

प्रत्यञ्जलिकरणम् । "षट्कृत्वो नमस्करोति" इति वचनात् ॥ २० ॥

गृहान्नः पितरो दत्तेति च ॥ २१ ॥

जपति ॥ २१ ॥

ब्रह्मामन्त्रणादि प्राक् स्रुग्व्यूहनात्प्रयाजवत् ॥ २२ ॥

"ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि" इति ब्रह्मामन्त्रणम् । तस्य यदादौ तदादि । उल्मुकसमासादीत्यर्थः । उल्मुकसमासस्य ह्यनुयाजाङ्गत्वात् । प्रयाजवदिति च यज्ञोपवीतं देशगमनं च ब्रह्मयजमानयोर्वर्तिनाऽतिदिश्यते । प्राक् स्रुग्व्यूहनात् ॥ २२ ॥

यज्ञोपवीतिविपर्ययम् ॥ २३ ॥

स्रुग्व्यूहनादारभ्य पित्र्यत्वात्कर्मणः प्राचीनावीतित्वमेव भवति । न देशविपर्ययोऽविहितत्वात् ॥ २३ ॥

न प्रस्तरमादत्ते ॥ २४ ॥

"नाध्वर्युः प्रस्तर ¿ समुल्लुम्पति" इति ॥ २४ ॥

अनुप्रहरेत्युक्ते न किञ्चनानुप्रहरति ॥ २५ ॥

"अथाग्नीदाहानुप्रहरेति स न किञ्चनानुप्रहरति" इति वचनात् ॥ २५ ॥

तूष्णीमात्मान¿ सꣳस्पृशति ॥ २६ ॥

उपस्पृश्य परिधीन्नानुप्रहरति ॥ २७ ॥

उपस्पर्शनं च केचिन्मन्त्रेण कुर्वन्ति । तत्पुनर्न, वचनाभावात् । अपूर्वत्वाच्च ॥ २६ ॥ २७ ॥

शंय्वन्तं भवति ॥ २८ ॥

"पितृकर्म शंय्वन्तं भवति" इति वचनात् ॥ २८ ॥

बर्हिःपरिध्यग्नौ प्रास्यति ॥ २९ ॥

"अथैतद् बर्हिरनुसमस्यति परिधींश्च" इति श्रवणात् ॥ २९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्यापि समवद्येयुस्तामुपहूयावैवजिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति" इति प्रतिषिष्य प्रतिप्रसवः "प्राशितव्यं त्वेव वयं मन्वामहे" इति ॥ ११ ॥

वेदिं त्रिः परिषिञ्चत्युदपात्रेणाध्वर्युर्यजमानो वा ॥ १२ ॥

वेति विकल्पः ॥ १२ ॥

स्रक्तिषु पित्रवनेजनं परिषिच्य परिषिच्य पूर्ववदुत्तरापरस्यां प्रथमम् ॥ १३ ॥

स्रक्तिषु कोणेषु पितृसम्बद्धमवनेजनम् । पूर्ववदिति 'असाववनेनिक्ष्व'इति । उत्तरापरस्यां स्रक्त्यां (वायव्यां) प्रथमम् । तच्च परिषिच्य पारषिच्य क्रियते ॥ १३ ॥

सव्ये समवदाय सर्वेभ्यो यथाऽवनिक्तं पिण्डान्ददात्यसावेतत्त इति ॥१४ ॥

सव्ये पाणौ कृत्वा सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय येषु प्रदेशेष्ववनेजनं कृतं तत्र पिण्डान्ददाति "असावेतत्ते" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४ ॥

उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टे ऽत्र पितर इति ॥ १५ ॥

उत्तरपूर्वस्यां स्रक्त्यां पाणिनिमार्जनं करोति "अत्र पितर" इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १५ ॥

यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीय मुपतिष्ठन्ते द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥

"ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा" इति श्रुतत्वात् । उदग्द्वारत्वात् परिवृतस्य 'उदञ्च' इत्यवाच्यम् प्राप्तत्वादेव । पृष्ठतोऽनवलोकनार्थमुच्यते । अथ वा उपस्थान-सम्बन्धः 'उदञ्च उपतिष्ठन्ते' इति । द्वाभ्यामिति न वक्तव्यं, परादिना पूर्वान्तप्राप्तेः । वक्तव्यं वा । प्रकरणाभावात् । प्रकरणस्थानां हि स न्यायः ॥ १६ ॥

मनोन्वाहुवामह इति गार्हपत्यं तिसृभिः ॥ १७ ॥

'उपतिष्ठन्ते' इत्यनुवर्त्तते । १७ ॥

प्राचीनावीती प्रविश्यामीमदन्तेति दाता जपति ॥ १८ ॥

"अथ यतरो ददाति स पुनः प्राचीनावीती भूत्वाभिप्रपद्य जपति" इति श्रुतत्वात् । दातुः प्राचीनावीतित्वग्रहणेन सर्वे प्राचीनावीतिनो भवन्ति । येनोपरिष्टा-द्यज्ञोपवीतित्वविधानम् "ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वाऽनुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्त" इति ॥ १८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अवनेज्य पूर्ववत्प्रदक्षिणम् ॥ १९ ॥

परिषेकः प्रदक्षिणम् ॥ १९ ॥

नीवीं विस्रꣳस्य नमोव इत्यञ्जलिं करोति षड्वा नमस्कारान् ॥ २० ॥

प्रत्यञ्जलिकरणम् । "षट्कृत्वो नमस्करोति" इति वचनात् ॥ २० ॥

गृहान्नः पितरो दत्तेति च ॥ २१ ॥

जपति ॥ २१ ॥

ब्रह्मामन्त्रणादि प्राक् स्रुग्व्यूहनात्प्रयाजवत् ॥ २२ ॥

"ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि" इति ब्रह्मामन्त्रणम् । तस्य यदादौ तदादि । उल्मुकसमासादीत्यर्थः । उल्मुकसमासस्य ह्यनुयाजाङ्गत्वात् । प्रयाजवदिति च यज्ञोपवीतं देशगमनं च ब्रह्मयजमानयोर्वर्तिनाऽतिदिश्यते । प्राक् स्रुग्व्यूहनात् ॥ २२ ॥

यज्ञोपवीतिविपर्ययम् ॥ २३ ॥

स्रुग्व्यूहनादारभ्य पित्र्यत्वात्कर्मणः प्राचीनावीतित्वमेव भवति । न देशविपर्ययोऽविहितत्वात् ॥ २३ ॥

न प्रस्तरमादत्ते ॥ २४ ॥

"नाध्वर्युः प्रस्तर ¿ समुल्लुम्पति" इति ॥ २४ ॥

अनुप्रहरेत्युक्ते न किञ्चनानुप्रहरति ॥ २५ ॥

"अथाग्नीदाहानुप्रहरेति स न किञ्चनानुप्रहरति" इति वचनात् ॥ २५ ॥

तूष्णीमात्मान¿ सꣳस्पृशति ॥ २६ ॥

उपस्पृश्य परिधीन्नानुप्रहरति ॥ २७ ॥

उपस्पर्शनं च केचिन्मन्त्रेण कुर्वन्ति । तत्पुनर्न, वचनाभावात् । अपूर्वत्वाच्च ॥ २६ ॥ २७ ॥

शंय्वन्तं भवति ॥ २८ ॥

"पितृकर्म शंय्वन्तं भवति" इति वचनात् ॥ २८ ॥

बर्हिःपरिध्यग्नौ प्रास्यति ॥ २९ ॥

"अथैतद् बर्हिरनुसमस्यति परिधींश्च" इति श्रवणात् ॥ २९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हविरुच्छिष्टं च ॥ ३० ॥

अनुसमस्यति (अग्नौ) ॥ ३० ॥

अप्सु प्राश्यं वा ॥ ३१ ॥

अप्सु (प्रास्यति), (हविरुच्छिष्टं) प्राश्यं वेति विकल्पः । अस्य चागन्तुत्वादन्ते निवेशः ॥ ३१ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चमाध्याये नवमी कण्डिका ॥

त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान् यावन्तो यजामानगृह्या एकाधिकान् ॥ १ ॥

त्रैयम्बकानिति नामधेयम् "तस्मात्त्रैयम्बका नाम" इति । रुद्रदेवत्यान् एककपालान् यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् । गृह्यशब्दोऽत्र प्रजाविषयः । करम्भपात्रवत्तुल्यश्रुतित्वात् । "एकेनातिरिक्ता भवन्ति" इत्येकाधिकान् ॥ १ ॥

चतुरो वा ॥ २ ॥

चतुःसंख्या वा द्विप्रजैकप्रजाप्रजानाम् ॥ २ ॥

उदङ्मुखः सर्वम् ॥ ३ ॥

"उदङासीन एतान् गृह्णाति" इत्युक्त्वा अवोचत् "स तत एवोपोत्थायोदङ्तिष्ठन्नवहन्त्युदीच्यौ दृषदुपले उपदधात्युत्तरार्द्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधाति" इति ॥ ३ ॥

देशांश्च ॥ ४ ॥

आखूत्कर-चतुष्पथ-स्थाणुवृक्ष-वंशादीन् उदङ्प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

जुहोतयोऽवषट्कारान् ॥ ५ ॥

जुहोतय इति कुतः ? मन्त्रे स्वाहाकाराम्नानात् । "अग्नाहार्यपचनादुल्मुकमादायोदङ् परेत्य जुहोति" इति श्रवणात् । तथा "पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोति" इति श्रवणात् । "चतुष्पथे जुहोति" इति च । अतो जुहोतय इत्युक्तम् । यद्येवमवषट्कारानिति किमुच्यते । "यत्त्रैयम्बकैरयजन्त" इति च यजत्याशङ्कानि-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वृत्यर्थम् । जुहोत्तिशब्दश्च वषट्काराधिकेऽपि दृश्यते "उभयतो यूपं प्रत्यङ्मुखौ जहुत" इति । होममन्त्रश्च । अस्तु तथेति चेत्—न, तत्राहृत्य विधानात् "तौ वै वषट्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयेते" इति । तस्मादवषट्कारानित्युच्यते ॥ ५ ॥

अक्तान्वा ॥ ६ ॥

"ते वा अक्ताः स्युः" इत्युक्त्वा "त उ वा अनक्ता एव स्युः" इति विकल्पः ॥ ६ ॥

पात्र्यां कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय चतुष्पथे पलाशपत्रमध्यमेन होमः ॥ ७ ॥

"तान्सार्द्धं पात्र्याऽसमुद्वास्य" इति वचनात् एका पात्री । दक्षिणाग्न्युल्मुकादानस्य दृष्टार्थत्वात् तत्रैव होमो भवति । यद्येवं "चतुष्पथे जुहोति" इति कथम् ? तत्रैवोल्मुकं स्थापयित्वा हूयमाने चतुष्पथे हुतमेव भवति । द्व्याधिकरणा हि क्रियेयं श्रूयते इति । पलाशपत्राणां यन्मध्यमं तत्पलाशपत्रमध्यमम् । यद्वा पलाशपत्रं च तन्मध्यमं चेति पलाशपत्रमध्यमं तेन होमः ॥ ७ ॥

सर्वेषामवदानं सकृत्सकृदतिरिक्तवर्जम् ॥ ८ ॥

एककपालानां वाचनिकं सकृदवदानम् । "स सर्वेषामेवावद्यत्येवस्यैव नावद्यति य एषोऽतिरिक्तो भवति" इति 'अतिरिक्तवर्जम्' इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

अक्तेषु मिश्रणम् ॥ ९ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ ९ ॥

एष त इति जुहोति ॥ १० ॥

अतिरिक्तमाखूत्कर उपकिरत्येष त इति ॥ ११ ॥

उपकिरणं च तिरःकरणम् । "तिर इव वै गर्भास्तिर इवैतद्यदुपकीर्णम्" इति । आखूत्करस्य केचिदाहवनीयधर्मान् कुर्वन्ति । तदयुक्तम्, होमाश्रवणात् । उपकिरणं ह्यत्र विहितमिति ॥ १० ॥ ११ ॥

आगम्यावरुद्र मदीमहीति जपन्ति ॥ १२ ॥

अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघ्नानास्त्र्यम्बकमिति ॥ १३ ॥

बहुवचनोपदेशात्सर्वेषां परिगमनम् । पितृवदिति वचनादपसव्यम् ॥ १२ ॥१३॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देववद्वा ॥ १४ ॥

प्रदक्षिणम् ॥ १४ ॥

एतेनैव दक्षिणानाध्नानाः ॥ १५ ॥

एतेनैव मन्त्रेण दक्षिणानाध्नानाः परियन्ति ॥ १५ ॥

कुमार्यश्चोत्तरेणोभयत्र पतिकामा भगकामा वा ॥ १६ ॥

उत्तरेण मन्त्रेणोभयत्र देववत्पितृवच्च पतिं कामयमानाः सौभाग्यं वेति ॥ १६ ॥

रौद्रान्यजमानोऽञ्जलिनोदस्यत्यगोः प्रापणम् ॥ १७ ॥

रौद्राः पुरोडाशाः, तान् रौद्रान् पुरोडाशान् यजमानोऽञ्जलिनोत्क्षिपति । अगोः प्रापणम्-यथा गौर्नोदाप्नुयादिति ॥ १७ ॥

पततः—

प्रतिगृह्णात्येनानशक्य उपस्पर्शनम् ॥ १८ ॥

अशक्ये ग्रहणे पतितानामुपस्पर्शनम् ॥ १८ ॥

मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां कुपे वाऽऽसज्योभयतः स्थाणुवृक्षव¿शवल्मी-कानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्येतत्त इति ॥ १९ ॥

[1]मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा [2]कुपे वाऽऽसज्योभयतः स्थाण्वादीनामन्यतमस्मिन् उत्क्षेपणवत् अगोः प्रापणम् "एतत्ते" इत्यनेन मन्त्रेणासजति । आसञ्जनं चावलगनम् । आसजति अवलगयति ॥ १९ ॥

कृत्तिवासा इति ॥ २० ॥

मन्त्रमात्रोपदेशात् क्रियाया अनिर्दिष्टत्वात्तन्निश्चलीकरणमात्रक्रियाऽत्र द्रष्टव्या । तथा च 'निष्वापयत्येवैनमेतत्स्वपन्तु हि न कञ्चन हिनस्ति" इति वाक्यशेषः ॥ २० ॥

अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः ॥ २१ ॥

पृष्ठतोऽनवलोकयन्त एत्य अपामुपस्पर्शनं कुर्वन्ति सर्वे । बहुवचनोपदेशात् । अत्र चाग्निपरिगमनादि कर्मापवर्गसमिदाधानान्ते कर्त्तव्यम् । आगन्तुत्वात् । तथा च वाक्यशेषः "तेऽप्रतीक्षं पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति" । अनपेक्षमेत्याप उपस्पृशन्तीत्यतो "रुद्रियेणैव वा एतदचारिषुः" इति भूतकालनिर्देशात् निर्वृत्तं रुद्रियं

१. यत्र तृणमये आवपने धान्यं वप्यते तन्मूतम् ।

२. वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्तो दण्डविशेषो वीवधापरपर्यायः कुपः ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कर्मेति गम्यते। अथ वा (अथचेत्) पाठानुपूर्व्या अवरुद्रमदीमहीतिजपसमनन्तरं [1]क्रियेत ततश्चाचारिषुरित्येतदनुपपन्नार्थंस्स्यादिति ॥ २१ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चमाध्याये दशमी कण्डिका।

शुनासीरीयाख्यं चतुर्थं पर्व

शुनासीरीयमतः ॥ १ ॥

"स यत्रैव साकमेधैर्यजते तच्छुनासीयेण यजेत" इति वचनात् ॥ १ ॥

यदेच्छेत् ॥ २ ॥

यदा वा इच्छा भवति। "तस्माद्यदैव कदाचैतेन यजेत"इति श्रुतेः। "उत्तरेषु वा ज्यौत्स्नेषु" इति च शाखान्तरात् ॥ २ ॥

पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जम् ॥ ३ ॥

"अथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति" इत्यनेन प्राप्तानां निवृत्त्यर्थमुच्यते "पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जम्" इति। तच्चैतच्छाखान्तरवचनाद् द्रष्टव्यम्। अपरे तु वर्णयन्ति– "तस्यावृन्नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्यं न मन्थन्त्यग्निं पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजा एकः समिष्टयजुः" इति। उत्तरवेदिपृषदाज्ययोः प्राप्त्यभावादनुवादः। एवं चेदनिषिद्धानां देशवासःप्रस्तरादीनां प्राप्तिर्भवत्येव। सूत्रकारेण च बर्हिर्वर्जं सर्वेषां निषेधः कृतः। तच्च शाखान्तरवचनादेवोपपद्यते ॥ ३ ॥

नित्येभ्योऽधिकानि शुनासीराभ्यां द्वादशकपाल इन्द्राय वा शुनासीराय ॥ ४ ॥

इति। देवताविकल्पः ॥ ४ ॥

वायव्यं पयः ॥ ५ ॥

"अथ वायव्यं पयो भवति" इति वचनात् ॥ ५ ॥

---

१. अवरुद्रमदीमहीतिजपसमनन्तरं कर्मापवर्गसमिदाधानात्पूर्वं यदि अग्निपरिगमनादि उपस्पर्शनान्तं क्रियेत तदा "तेऽप्रतीक्षं पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति" इत्यनन्तरं "रुद्रियेणेववा एतदचारिषुः" इति रौद्रकर्मणः समाप्तत्वेन श्रवणमसंगतं स्यात्। कर्मशेषस्यासंपत्तेः। तस्मात् कर्मापवर्गसमिदाधानान्ते एव अग्निपरिगमनादि उदकोपस्पर्शनान्तं कर्तव्यमित्यर्थः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

लौकिकम् ॥ ६ ॥

तच्च लौकिकं भवति धर्मरहितम् ॥ ६ ॥

कुत एतत्—

प्रतिधुक्श्रुतेः ॥ ७ ॥

प्रतिधुक्शब्देन च दुग्धमात्रं धारोष्णमभिधीयते। तथाचाह "गोर्वै प्रतिधुक् तस्यै श्रृतम्' इति। एवं च धर्मानुष्ठाने सति आज्यनिर्वापकाले दोहः प्राप्नोति श्रपणं च। तत्र प्रतिधुक्त्वं विरुध्येत इति ॥

एवं प्राप्ते इदमुच्यते—

नाविरोधात् ॥ ८ ॥

न लौकिकं भवति, वैदिकमेव धर्मवद्भवति। कुत एतत्? अविरोधात्। यागकाले एव दोहः करिष्यते। धर्माः प्रधानभूताः, कालो गुणभूतः। अतो धर्मानुग्रहाय गुणभूतकालबाधेन तत्रैव धर्माः करिष्यन्ते। ये च विरुध्यन्ते ते एव न क्रियन्ते परिक्षालनश्रपणादयः। तस्मात्साधूक्तं "नाविरोधात्" इति ॥ ८ ॥

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

यत्र प्रक्रियन्ते धर्माः सा प्रकृतिः। ऐन्द्रं पयो माहेन्द्रं पय इति तद्धितान्तता व्यक्तता चेति। सा चेह दृश्यते वायव्यं पय इति ॥ ९ ॥

यवागूर्वा ॥ १० ॥

तण्डुलैः शिथिलपक्वा यवागूरित्युच्यते। वेति विकल्पः। यवागूर्वा पयो वा भवति ॥ १० ॥

सौर्य एककपालः ॥ ११ ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥

सौरः षड्योगं दक्षिणा ॥ १२ ॥

सौरं लाङ्गलं षड्भिरनडुद्भिर्युक्तमित्यर्थः। इयं दक्षिणा ॥ १२ ॥

ओष्टारौ वा ॥ १३ ॥

वोढारौ महान्तौ बलीवर्दौ वेति विकल्पः ॥ १३ ॥

श्वेतोऽश्वः सौर्यस्य ॥ १४ ॥

दक्षिणा। सौर्यं प्रकृत्याह "तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणा" इति ॥ १४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अभावे गौः ॥ १५ ॥

अश्वाभावे गौर्भवति। "यद्यश्वं श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्" इति ॥ १५ ॥

(१) साकमेधसमनन्तरम् "उत्तरेषु वा ज्यौत्स्नेषु" इति शुनासीरीयमुक्तम्। अन्यदपि पक्षान्तरमस्ति, तदर्थमाह—

संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युद्दृष्टे शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुनेष्ट्या वा यजेत पौर्णमास्याम् ॥ १६ ॥

यो नाम चातुर्मास्ययागैरहोरात्रद्वारेण संवत्सरं व्याप्तुमिच्छति स संवत्सरेप्सुः। तथा चोक्तम् "तद्धेके रात्रीरापिपयिषन्ति" इति। तस्य संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युद्दृष्टे शुनासीरीयम्। फाल्गुनपौर्णमास्याः पूर्वं यदुद्दृष्टं चन्द्रमसः शास्त्रतः प्रथमदर्शनं तत्फाल्गुन्युद्दृष्टम्। फाल्गुनावतारप्रतिपदित्यर्थः। तत्र शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन, पशुना, इष्ट्या वा पौर्णमास्यां यजते। सोमोऽग्निष्टोमः पशुरग्नीषोमीयः इष्टिराग्नेयीति विकल्पः ॥ १६ ॥

आवृत्तिरनोजानस्य ॥ १७ ॥

सौमपश्विष्टिभिरनीजानस्यावृत्तिर्भवति। एतदुक्तं भवति-उत्सर्गपक्षे एवैतैर्यजेतेति ॥ १७ ॥

आवृत्तौ कर्मविवेचनायाह—

फाल्गुनन्युपवसथे शुनासीरीयं प्रातर्वैश्वदेवम् ॥१८ ॥

फाल्गुन्यां उपवसथः फाल्गुन्युपवसथः। उपवसथशब्देन प्राक्कालीनमहरुच्यते। चतुर्दशीत्येतदुक्तं भवति। तत्र शुनासीरीयम्, प्रातः पौर्णमास्यां वैश्वदेवमिति ॥ १८ ॥

---

(१) साकमेधसमनन्तरमेव यजेत, कार्त्तिक्युत्तरेषु वा ज्यौत्स्नेषु शुक्लपक्षीयेषु पर्वसु मार्गशीर्ष्यादिषु पौर्णमासीषु यजेत इति कालद्वये अनुष्ठेयत्वेन शुनासीरीयमुक्तं निर्दिष्टम्। तत्र "शुनासीरीयमतः इति सूत्रेण साकमेधसमनन्तरपक्ष उक्तः। "यदेच्छेत्" इत्युत्तरसूत्रेण "तस्माद्यदैव" इति स्वशाखावचनासिद्धः, "उत्तरेषु वा ज्यौत्स्नेषु" इतिशाखान्तरवचनात्सिद्धश्च पक्षो निर्विष्टः। इदं शाखान्तरवचनं च तस्मिन्नेव सूत्रे भाष्यकारेण निर्दिष्टमपि पुनरत्र कालद्वयसंकलनाय पक्षान्तरोपन्याससमये स्मारितम्। इदं कालद्वयमावृत्तिपक्षे एव। उत्सर्गपक्षे तु फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि शुनासीरीयमनुष्ठेयमिति बोध्यम्।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सपाशुकान्यपि चातुर्मास्यानि सन्ति, तदर्थमाह—

सपशुषु पशुतन्त्रं प्राधान्यात् ॥ १९ ॥

सपशुषु चातुर्मास्येषु एकतन्त्राभ्युपगमन्यायात्पशुतन्त्रमभ्युपेयम्। कुत एतत् ? प्राधान्यात्। प्रधानशब्दो महत्ववाची, महत्त्वात् (एकादशप्रयाजादियुक्तत्वात्) पशुतन्त्रस्येत्यर्थः। न ह्यत्र गुणप्रधानभावः। "चातुर्मास्यैरयजन्त" इति यागाविशेषात्। तस्मात्प्रधानशब्दो महत्त्ववाचकः। महति च तन्त्रे लघु प्रक्षेप्तुं शक्यते, न लघुनि महदिति ॥ १९ ॥

पूर्वेद्युर्वैश्वदेवे पाशुकम् ॥ २० ॥

कर्म भवतीति। एवमेव ह्याग्नीषोमीये दृष्टम्—"उत्तरवेदिश्छन्नाः वसति" इति। साऽपि ह्याहवनीयवदङ्गप्रधानार्था। तत्प्रकृतित्वाच्चात्रापि तथैव भवितव्यम् ॥ २० ॥

सद्यो वा ॥ २१ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। सद्यो वा भवति। न द्व्यहःकालतया। सद्यस्त्वं विकृतीनामित्येतदुक्तमेव। यत्तु पूर्वेद्युरुत्तरवेदिच्छादनान्तमुक्तं, स सौमिको विप्रकर्षो न पाशुक इति। पशुः पदार्थमात्रं गृह्णाति, सद्यस्त्वविधानात् न सौमिकं विप्रकर्षमिति ॥ २१ ॥

वैश्वदेवः पशुः ॥ २२ ॥

वैश्वदेवे भवति ॥ २२ ॥

पशुपुरोडाशमनु हवींष्यृषि निर्वपनि ॥ २३ ॥

वचनसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥

तेषाञ्चिष्टकृद् भूयस्त्वात् ॥ २४ ॥

तेषां हविषां सम्बन्धी यजिप्रैषः स्विष्टकृद्यागो भवति। भूयस्त्वाद् बहुत्वादित्यर्थः। बहूनां ह्यनुग्रहो युक्तो नैकस्येति ॥ २४ ॥

यथोक्तमविरुद्धम् ॥ २५ ॥

यदविरुद्धं तद्यथोक्तं च कर्त्तव्यम्। यथाऽश्ववालप्रस्तरस्य प्रस्तरता ॥ २५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हृदयशूलान्ते वपनम् ॥ २६ ॥

पुर्नवचनसामर्थ्यान्नियोगतः कर्त्तव्यम् ॥ २६ ॥

वरुणप्रत्रासेषु वारुणः ॥ २७ ॥

पशुः । २७ ॥

महाहविषि माहेन्द्रः ॥ २८ ॥

पशुः ॥ २८ ॥

शुनासीराभ्यां चतुर्थः ॥ २९ ॥

कृतानुकरणतया प्रतिप्रस्थातुरपि पशुर्मा भूदिति चतुर्थग्रहणम् ॥ २९ ॥

पुरस्ताद्वा पर्वणः, पर्वणोऽन्ते वा ॥ ३० ॥

पशुर्भवति । "महाहविषि माहेन्द्र" इति वचनात् तस्यैव पुरस्तात्पशुरन्ते वा, न साकमेधानामिति । भेदेन पश्वनुष्ठाने पशुरपि पर्वशब्दवाच्य एवेत्यतस्तस्यापि पर्वदक्षिणेति सम्प्रदायः । नेत्यपरे । पशोर्हि स्वदक्षिणापरिप्राप्तेः । समानतन्त्रत्वे तु पर्व एव तादृगिति पर्वदक्षिणैव भवति ॥ ३० ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चमाध्याये एकादशी कण्डिका

श्रुत्यनुसारिणाऽऽचार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानि । इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठानुसारेण ज्योतिष्टोमः प्राप्तः । तं प्रोत्सार्य हविर्यज्ञत्वसामान्यान्मित्रविन्दाऽनुविधीयते--

मित्रविन्दा श्री-राष्ट्र-मित्रा-युष्कामस्य ॥ १ ॥

मित्रविन्देति कर्मणो नामधेयम् । अभिधायकत्वात् । श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्य । पर्यायेण च योगसिद्धिः ॥ १ ॥

दशहविः ॥ २ ॥

"सैतां दशहविषमिष्टिमपश्यत्" इति वचनात् । उपक्रमादेव तत्सिद्धेऽवाच्यमेतदिति चेत्-उपहोमेष्वपि मित्रविन्दाशब्दो मा भूदिति दशग्रहणम् ॥ २ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अग्नेयः,सौम्यश्चरुः, वारुणो दशकपालश्चरुर्वा यावो, मैत्रश्चरु, ऐन्द्र एकादशकपालो, बार्हस्पत्यश्चरुः, सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा, पौष्णश्चरुः सारस्वतश्चरुःस्वाष्ट्रो दशकपाल एकं प्रदानम् ॥ ३ ॥

वचनादेकं प्रदानम् । याज्यानुवाक्ययोश्च ('हविषोऽनुवाक्या' इत्यादिना सूत्रे अग्रे पाठिष्यमाणयोः) सर्वदेवताभिधानात् ॥ ३ ॥

समस्यानुवाचनम् ॥ ४ ॥

अत्र चाविभक्तिलोपेन समासः । एवं हि पूर्वमभिहितम् "अनुवाचनप्रेषो यथादेवतममुष्मा अनुब्रूहीति" । अमुष्मा इति चतुर्थ्यन्तेनोक्तः । अपि च लुप्तसमासे सति द्वन्द्वे अजाद्यदन्तम् अल्पाच्तरमिति च पूर्वं निपतति । तत्र पाठक्रमो बाध्यते । तस्मादविभक्तिलोपेन समासः (१) ॥ ४ ॥

यजेति च ॥ ५ ॥

अविभक्तिलोपेनैव समस्यते ॥ ५ ॥

प्रैषाश्च ॥ ६ ॥

समासेन भवन्ति । अत्र च प्रैषशब्देन स्विष्टकृन्निगदाभिधानम् । निगदशब्दः स्विष्टकृति दृष्टः—"स्विष्टकृति निगदं ब्रूयात्" इति । निगदः प्रैष इति चानर्थान्तरम् । तस्मात्प्रैषाश्चेति सौविष्टकृतनिगदाभिधानम् । प्रैषाश्चेति बहुवचनं देवताभेदात् । अपरेऽन्यथा व्याचक्षते । प्रेषितेन तदुच्यते याज्यादौ देवताभिधानं तद्लक्षणया प्रैषशब्देनोच्यते ॥ ६ ॥

उत्तरे निगमा यथेष्टं जोषणाश्रुतेः ॥ ७ ॥

उत्तराणि यानि सूक्तवाके निगमनानि तानि यथेष्टं कर्त्तव्यानि । कुत एतत् ? जोषणाश्रुतेः । एवं या इष्टा देवता भवन्ति ताः सम्पश्यत्यसौ हविरजुषतासौ हविरजुषतेति । इष्टाश्च प्रतिलोम्येन याज्यायामभिधानात् "त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती" इति ॥ ७ ॥

---

१. 'अग्नये सोमाय वरुणाय मित्रायेन्द्राय बृहस्पतये सवित्रे पूष्णे सरस्वत्यै त्वष्ट्रेच अनुब्रूहि' इत्येवमनुवाचनप्रैषः, न तु 'अग्निसोमवरुणमित्रेन्द्रबृहस्पतिसवितृपूषसरस्वतीत्वष्टृभ्य' इति । एवम् 'अग्नि सोमम्' इत्यादीनि द्वितीयान्तान्युच्चार्य यजेति वक्तव्यं, नतु 'अग्निसोमत्वष्टृन् यज' इति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनुलोमा वा चोदनागुणत्वात् ॥ ८ ॥

अनुलोमा वा निगमा भवन्ति । न प्रातिलोम्येन येन सर्वत्रैव निगमनेषूत्पत्तिचोदनाऽनुस्मर्त्तव्या । तन्मूलत्वात् । इतरथा निगमनान्येव न सम्भवन्तीति । तस्माच्चोदनापाठक्रमस्यैव सर्वत्र गुणभावः ॥ ८ ॥

हौत्रमप्यत्राभिहितं, तदुच्यते—

पञ्चदश सामिधेन्याः ॥ ९ ॥

भवन्ति ॥ ९ ॥

पुष्टिमन्तावाज्यभागौ—अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवे दिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥ गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भवेति ॥ १० ॥

हविषोऽनुवाक्या—अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री । पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ॥ ११ ॥

याज्या—त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भग ¿ सविता मे ददातु । बृहस्पतिर्दददिन्द्रो बलं मे मित्रः क्षत्रं वरुणः सोमो अग्निरिति ॥ १२ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चमाध्याये द्वादशी कण्डिका ।

(उपहोमाः)

हुत्या स्थाल्याः स्रुवेणोपजुहोत्यग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा, सोमो राजा राजपती राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा वरुणः सम्राट् सम्राट्पतिः साम्राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा, मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः क्षत्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा, इन्द्रो बलं बलपतिर्बलमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा, बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिर्ब्रह्मवर्चसमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा, सविता राष्ट्र ¿ राष्ट्रपती राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मयि दधातु स्वाहा, पूषा भगं भगपतिर्भगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा, सरस्वतो पुष्टिं पुष्टिपतिः पुष्टिमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा, त्वष्टा रूपाणाꣳरूपकृद्रूपपती रूपेण पशूनस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेति ॥ १ ॥

एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

विराजौ संयाज्ये ॥ २ ॥

संयाज्याशब्देन च स्विष्टकृद्यागस्य याज्यानुवाक्ये अभिधीयेते प्रेद्धो अग्ने, इमो अग्ने इति ॥ २ ॥

सहस्रवत्यौ वा—नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु । द्युमदग्ने सुवीर्यं वार्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥ उत नो ब्रह्मन्विष उक्थेषु देवहूतमः । शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातम इति ॥ ३ ॥

नूनो रास्व सहस्रवदित्येवमादि ॥ ३ ॥

दश (गावो) दक्षिणा सहस्रं वा ॥ ४ ॥

सहस्रं वेति विकल्पः ॥ ४ ॥

इति कर्कभाष्यसहिते कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चमाध्याये त्रयोदशो कण्डिका
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

—: ❀ :—

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ओः

कात्यायनश्रौतसूत्राणामादितः

पञ्चमाध्यायान्तानां सूची

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
अ			
अक्तान्वा	५	१०	६
अक्तेषु	५	१०	९
अक्रन्कर्म	५	५	१२
अगन्मस्वः	३	८	१३
अग्नयेऽन्ना०	४	१४	२४
अग्नये पव०	४	१०	८
अग्नये पाव०	४	१०	९
अग्नये मथ्य०	५	२	१
अग्नावग्निः	५	२	६
अग्निं त्रिः	५	१०	१३
अग्निर्होता	३	२	१६
अग्निर्वर्चः	४	१४	१५
अग्निशब्दे	४	१५	८
अग्निष्ट	२	५	२०
अग्निष्वा०	५	९	७
अग्निहोत्रं	४	१०	४
,,	२	१	१७
,,	४	२	४९
अग्निहोत्रा०	४	६	१५
अग्निहोत्रीं	४	१४	१
अग्नीदाह	३	७	१२
अग्नीदुत्क०	५	३	२७
अग्नीनिति	४	११	११
अग्नीषोमी०	४	४	४

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
अग्नेः पुरीष०	५	४	१५
अग्ने अङ्गिर०	५	३	२४
अग्नेर्जनि०	५	१	२२
अग्न्यगारे	४	७	८
अग्न्यन्वा०	२	१	२
अग्न्याधेय०	४	११	१४
अग्रंजुहां	३	६	१
अग्रहणं	५	८	१९
अङ्गंवा	४	१	३०
अङ्गहीन	१	१	५
अङ्गारेषु	४	१५	१९
अङ्गुष्ट०	२	६	३२
अङ्गुष्ठा०	३	१	७
अचोदित०	१	६	३
अजानति	३	५	३
अतः पत्नी०	२	४	१४
अतमेरुः	२	५	२४
अतिक्रम्य	३	५	६
अतिरिक्तं	५	१०	११
अतीत्य	१	८	२५
अत्रपित०	४	१	१३
अत्रवा	३	४	२४
,,	२	२	५
,,	२	५	२७
,,	२	८	२१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
अन्नवैदि	२	६	२२
अन्नोद्वा०	२	७	२४
अथप्रवृ०	३	२	७
अथातः	१	१	१
अदित्यै	५	७	२
,,	४	१०	१०
अधर०	२	७	२१
अधिकं	२	४	३६
अधिश्रय०	१	१	२१
अध्यधि०	२	६	२५
अध्वर्यु	४	५	१७
अध्वर्युः	१	८	२९
,,	३	७	२
अध्वर्युः	३	५	१९
अध्वर्युवि०	५	५	२५
अध्वर्युश्च	२	२	७
अध्वर्युस०	३	४	३
अनधि०	४	१५	२४
अनपेक्षं	५	१०	२१
अनशित्वा	४	१५	३२
अनाख्यातं	५	५	८
अनाज्य०	४	४	९
अनामिक०	३	१४	२६
अनारम्य०	१	८	३
अनारम्भः	४	१	२५
अनिधाय	३	३	१२
अनियनं	१	३	६
अनियमः	१	५	१६
अनिशिता	२	६	४१
अनुज्ञातः	२	३	३
अनुत्वा	५	३	२९
अनुद्धृत्य	५	६	१९

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
अनुप०	१	८	१
अनुब्रूहि	३	३	१३
अनुयार्थ०	५	४	२५
अनुयाजे०	३	२	२३
अनुलोमा	५	१२	८
अनुवचन०	१	३	१५
,,	१	९	१३
अनुवादः	४	३	१८
अनुता०	४	१०	१५
अनैडकी०	५	३	७
अन्तः पशौ	४	१५	१३
अन्तरेण	२	१	११
अन्तरेण	४	१५	२
अन्तवच०	१	३	२६
अन्यतरेण	५	५	१७
अन्यत्रापि	२	४	२८
अन्यत्रापि	२	८	७
अन्यार्थं	१	४	६
,,	१	४	७
अन्येवा	२	८	६
अन्येवास०	५	५	३२
अन्योऽथ	२	६	२३
अन्योन्य०	५	५	३१
अन्वारम्भ०	४	५	२१
अन्वाहा०	२	५	२३
,,	३	४	२७
अन्हांवा	१	६	२५
अपआचा०	४	१५	४
अपउव०	४	१४	२१
,,	३	१	१३
अपत्नीकः	५	८	५
अपत्नीक०	२	५	१७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
अपबर्हि०	५	८	१५
अपरं	३	१	१५
अपराह्णे	४	१	१
,,	४	११	१५
,,	२	१	१७
अपरिमि०	१	३	११
,,	५	३	१४
अपरेण	४	१	४
,,	४	८	२१
,,	५	२	१४
,,	२	१	२०
,,	५	३	१७
,,	२	१	२७
,,	५	३	१७
,,	४	१३	१७
अपरेण	२	३	१
अपवृत्त०	१	३	२८
,,	२	४	१९
,,	२	३	१७
अपारकं	२	६	१४
अपिष्टोवा	५	१	८
अपेत्य	२	४	२
अप्रकरण०	१	३	२९
अप्रत्यभि०	५	६	१८
अप्रधान०	१	७	१९
अप्सु	५	९	३१
,,	१	१	१६
अभावे	४	७	२१
,,	५	११	१५
,,	३	१	८
अभिचरन्	३	५	१४
अभिनिह्०	२	८	११

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
अभिन्य०	२	६	१५
अभिमृ०	५	८	१८
अभ्युक्ष्य	३	५	२०
अभ्राण्य०	४	५	१८
अमावास्या०	४	४	६
,,	४	७	१
अमुंयज	१	९	१५
अमुवत्	३	२	८
अमुष्य	२	४	२७
अमुग्धा०	१	३	१४
अरलिमा०	१	३	२९
अरिक्तां	५	६	२५
अर्चिः	४	१५	१८
अर्थपसं०	१	१०	३
अर्थद्रव्य०	१	४	१६
अर्थनि०	१	५	२
अर्थवच्च	५	८	८
अर्थात्	१	३	१३
अर्धपिष्टं	५	१	६
अवत्तना०	१	१	६
अवदाय	१	९	११
अवधाय	४	१	२०
अवनिज्य०	२	६	३५
अवनेज्य	५	९	१९
,,	४	१	१५
अवभृथे०	१	९	३
अवरोक्तं	१	१०	५
अवषट्०	१	८	४६
अवान्तवे०	३	४	७
अविद्यमा०	२	३	१८
अव्याहर०	५	६	३३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
अभ्यस्य०	४	७	२०
अभ्यमान०	४	८	२१
अष्टादशे०	१	३	१८
अष्टावुप०	२	७	१०
असञ्चरे	२	३	३९
असमान	५	८	३६
असाववव०	४	१	१०
असाविति	१	९	१०
अस्तभिते	४	१४	६
अस्तुश्रौ०	३	२	४
अस्माद०	३	८	११
अस्यैप्रति०	३	८	१२
अहंत्वद०	३	६	११
अहतवा०	५	१	१७
अहनि	२	१	८
अहर्ग०	१	७	६
अहे दैघि०	२	१	२१
आ			
आख्याते	५	५	९
आगते	५	५	१३
आगन्तूनां	३	३	६
आगम्य	५	१०	१२
आग्नेयं	४	५	१५
आग्नेयः	४	१०	११
,,	४	११	९
,,	५	१	४
,,	५	१२	३
आग्नेय०	३	३	२०
आग्रयणं	४	६	१
आग्रयणे	४	५	२
आधार्य	३	२	२
आज्यप्रो०	५	४	७

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
आज्यभागा०	१	१	१०
,,	५	६	१६
आज्यभागौ	४	११	१२
आज्यभवे०	२	७	८
आज्यस्य	४	६	७
आज्ये	१	४	११
आत्मनः	३	८	२३
आदि	१	३	७
आदित्यः	४	५	२५
आदिवि०	४	५	२४
आदिसा०	४	२	३०
आदेवय०	२	४	२६
आद्यान्त०	१	९	८
आधत्त	४	१	२२
आयन्नं	२	६	३३
आमिक्षा०	४	३	१०
आमुष्मा०	१	३	२५
आमूलो०	२	६	२
आयंगौः	४	९	१४
आयुरसि	५	१	२५
आरम्भात्	१	४	३
आहवनी०	४	१३	१६
,,	२	१	१५
,,	१	८	३९
,,	५	३	९
आहवनीये	२	६	४४
,,	२	७	६
,,	१	८	४३
आहार्य०	२	६	४
आह्वयति	२	४	१५
इ			
इडाञ्च	३	४	८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
इडांप्र०	३	४	६
इडाप्रा०	१	८	४०
इडाभव०	५	५	२१
इडोपहू०	३	४	१०
इतइन्द्र०	३	२	१
इतरयोः	४	१०	३२
इतरस्य	४	८	१८
इदमहं	२	२	१
इध्मंप्रो०	२	७	१६
इध्मसन्न०	३	१	१३
इध्मस्या०	५	६	६
इध्मात्	२	७	२५
इध्माब०	२	६	३६
इध्मेन	४	९	८
इन्द्राग्न्योः	४	२	४१
इन्द्राय	४	५	२३
इषेत्वे०	२	५	१६
उ			
उच्छ्वास०	४	८	२७
उत्तमाभ्यां	४	४	१४
उत्तरं	२	६	२३
,,	५	४	२८
उत्तरतः	१	८	२६
उत्तरपू०	५	९	१५
उत्तरवे०	५	३	१८
,,	५	७	७
उत्तरां	३	२	२४
उत्तरे	५	१२	७
उत्सृप्य	४	१४	२७
उत्सृप्ते	४	८	१९
उदगग्रे	१	३	१६
उदगुद्वा०	३	४	२९

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
उदग्वंशं	४	७	९
उदङ्मुखः	५	१०	३
उदपात्रे०	४	१	९
उद्धतावो०	५	४	१७
उद्धरेति	४	१२	१
उद्वास्य	४	२	३३
,,	४	६	६
,,	४	८	३
,,	५	६	२०
उन्नयामि	४	१५	६
उपत्वेति	४	८	४
उपधाना०	४	२	१४
उपपत्या	२	७	२०
उपभृतः	३	२	२१
उपमूलं	४	१	११
उपमृज्य	४	१४	२०
उपयम०	५	४	१८
उपरि	४	१४	१२
उपवस०	४	१५	३५
उपविश्य	३	७	३
उपविष्ट०	१	२	७
उपसत्सु	३	५	११
,,	४	६	१५
उपसर्ज०	२	५	१
,,	२	५	१२
उपस्पृश्य	५	९	२७
उपहूतां	३	४	१९
उपांशु	४	५	१
,,	३	७	५
,,	१	३	१०
उपांशु	३	२	१४
उपाकृत	३	३	१८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
उपायव०	४	२	८
उपास्त०	४	७	१७
उभयतः	१	९	२०
उभयोः	५	५	२
,,	५	३	१६
उभौ	३	४	१२
उरुप्रथा	२	५	१९
उर्वश्यसि	५	१	२४
उलूखले	३	७	१२
उल्मुकं	४	१	८
उल्मुक	४	१	२१
उल्मुके	२	७	२६
ऊ			
ऊर्जमिति	४	१	१९
ऊर्जेत्वा	२	७	४
ऊर्णा	४	१	१७
ऋ			
ऋचोय०	१	३	१
ऋतुनक्ष०	४	१०	३
ऋतूनां	४	४	२०
ऋत्विजां	१	८	३२
ऋषभं	५	६	३१
ऋषभः	५	७	८
ए			
एकं वा	५	२	१२
एककपा०	४	५	३
एककर्म०	१	१०	११
एककल्पा०	१	६	१४
एकचोद०	५	६	९
एकद्रव्ये	१	१०	६
एकप्रत्य०	१	९	९

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
एकविंश०	१	३	१९
एकश्रुति०	१	८	१९
एकेऽघः	५	२	२१
एकेषां	४	१३	७
एकैकं	३	४	१५
एतं त	२	२	१९
एतद्व्र०	२	२	२२
एतद्व०	४	१	१६
एतद्वै०	५	१	१५
एतानि	५	१	१०
एतेनैव	५	१०	१५
एत्य च	४	१२	२०
,,	४	१२	१६
एत्यजु०	३	५	१७
,,	३	३	९
एवं द्विः	५	३	२८
एवं पञ्चा०	५	२	१८
एवं प्रवृ०	३	२	२२
,,	३	५	१५
एवं बर्हि०	५	९	६
एवं मिथु०	३	३	३
एवं सर्व	३	२	२५
,,	३	२	६
,,	३	७	४
एवमग्नी०	२	३	२१
एवमन्य०	४	१४	३
एवमाम०	२	२	९
एवमित०	४	८	१६
,,	२	१	५
,,	२	८	१३
,,	४	२	२६
एवमेका०	२	४	३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
एषत्र	५	१०	१०
एषात	३	५	२
ऐ			
ऐन्द्रं भव०	४	२	१०
ऐन्द्रः	४	५	१३
ओ			
ओंस्वधा	५	९	९
ओमुन्न०	४	१४	९
ओषधीनां	२	६	३
ओष्टारौ०	५	११	१३
औ			
औपभृ०	५	४	२६
क			
कणवत्	४	३	६
करम्भ०	५	५	१०
कर्मणां	१	७	१
,,	१	५	१
कर्मणि	१	७	१८
कर्मणे	२	३	१०
कर्मशब्दः	४	३	१
कर्माङ्ग	२	१	१३
कर्मापव	२	२	२१
कांस्यवान०	२	३	५
कामं देव०	१	६	७
कामधुक्ष०	४	२	२४
कामादित०	४	२	४६
काम्या एता	४	१२	९
कार्तिक्यां	५	६	१
कालान्तरे	१	८	६
कुमार्यः	५	१०	१६
कुलसत्यं	१	६	२६
कुशप्रस्थः	५	१	१०

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
कुशमुष्टि	१	२	२३
कुशैर०	१	१०	८
कुशैराश्रा०	४	११	७
कुशोर्णां	५	३	८
कुशोसमौ	२	३	३०
कूर्चेनिधा०	४	१४	१६
कृतानुक०	५	४	३२
कृत्तिका०	५	१०	२०
कृत्तिवासा०	५	१०	२०
कृष्णाजि०	२	५	२
कौशंबर्हिः	१	३	१२
क्रमोविध्य०	१	५	१०
क्षत्रियवै०	३	२	११
,,	३	६	१०
क्षेमाय	४	१२	२२
क्षौमेवस्ते०,	४	७	१२
ख			
खातलून०	१	१०	१३
खादिरः	१	३	३३
ग			
गच्छति	३	८	२१
,,	४	१२	१४
,,	२	३	१२
,,	२	३	२६
गां गच्छति	४	१२	८
,,	४	१२	५
गां दीव्यति	४	९	१७
गानमछ०	४	९	५
गार्हपत्यं	४	१२	७
,,	२	३	१
,,	३	८	१९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
गार्हवत्यस्य	५	८	१४
गार्हपत्यागा०	४	८	१
,,	४	७	१४
गार्हपत्याम्	४	१३	२
गार्हपत्याह०	१	८	२३
गार्हपत्येऽनु	४	८	१०
गार्हपत्येसं०	१	८	३४
गुणद्रव्य०	१	४	१७
गुणविद्या	४	४	३
गुणहानौ	१	६	५
गुणानां	१	६	५
,,	१	७	१
गुणानां०	२	४	११
गुणेषु	१	६	१०
गृहमेधि०	५	६	१०
गृहान्न	५	९	११
गृहेषु	५	२	२९
ग्रहग्रहण०	३	८	१८
ग्रहणं	५	४	६
ग्रहणसा०	१	५	१२
ग्रीष्मः	४	७	६
घ			
घर्मोऽसि	२	५	१८
घृतमाज्ये	१	८	३६
घृतवती०	३	२	१७
घृताची०	३	६	८
घृतेन	४	१५	२५
च			
चक्षुषा	२	५	८
चतुरः	४	१४	१०
,,	२	७	१२
,,	५	२	११
चतुरव०	३	३	११
चतुरोवा	५	१०	१५
चतुर्थ	३	५	१३
चतुर्थीं	४	१४	२८
चतुर्वा	२	९	१३
चत्वारः	४	८	६
चरण०	३	७	६
चर्माणि	१	१०	४
चातुर्मा०	५	१	१
चातुर्मास्ये०	१	२	१३
चात्वालान्	१	८	३८
चात्वालो०	१	३	४१
चित्राच	४	७	४
चोदना०	१	८	२२
चोदित०	४	३	२४
चोदिता०	१	४	१
छ			
छन्ना	५	४	१
छिनद्मि	४	२	२
ज			
जाते	४	८	२४
,,	५	५	३
जायाप०	५	५	३०
जीवपि०	४	१	२४
जुहोतय०	५	१०	५
जुह्वा०	१	८	४४
ज्योतिः	४	१५	१०
त			
तआयु०	१	३	८
तञ्च	४	१३	१७
तंस्तृणा०	५	८	३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
तण्डुलैः	४	१५	२२
ततएव	३	३	२६
ततःपरि०	१	३	२०
ततो दक्षि०	४	१३	१८
ततोऽसि	३	८	२२
तत्र प्रति०	५	५	२२
तत्रैव	४	४	७
तथा च	१	२	२०
तदङ्गं	१	२	३
तदाशि०	४	६	१३
तद्ब्राह्म०	४	१३	११
तद्भेदे	१	७	४
तद्वर्जं	४	११	१०
तनूह०	४	५	८
तन्त्रका०	१	७	७
तन्निवृत्तेः	१	७	१७
तमोऽभ्यये	४	१५	१२
तयोः प्र०	२	८	१०
तस्मिन्	२	५	३
,,	४	१३	९
तस्य च	१	६	१९
तस्य द्विः	१	९	२
तस्य हो०	१	८	३७
तस्य भि०	४	८	२६
तानो वा	१	८	१८
ता स्थानं	२	३	३३
तिष्ठद्धो०	१	२	६
तिस्रस्त्रिः	४	१२	३
तिस्रो वा	४	२	२९
तुल्यसम०	१	५	२०
तूष्णीं	२	६	१७
,,	२	१	४

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
तूष्णीं	४	१४	२३
,,	४	१४	२५
,,	२	६	४२
,,	२	४	३४
,,	२	८	१७
,,	३	४	२३
,,	५	६	८
,,	२	१	७
,,	४	१२	१९
,,	५	९	२६
,,	४	१४	१७
,,	३	१	१४
,,	५	५	२९
तृणानि	५	५	७
तृणेन	४	१४	५
तृणैः	२	३	६
तृतीये	३	७	८
ते एव	५	१	१८
तेषां म०	५	३	१३
तेषां वा०	१	३	२
तेष्वग्निं	५	४	१६
त्रिंशतं	४	२	४७
त्रिःफली०	२	४	२२
त्रिरात्रा०	४	११	३
त्रिरुक्ता०	५	४	८
त्रिर्जमह०	१	९	३
त्रिवृद्वा	४	२	१६
त्रीणि वा	५	३	५
त्रीणि स०	५	२	९
त्रीन् वा	२	६	३१
त्रेण्या०	५	२	१५
त्रेधा ब०	५	१	१९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
त्रैयम्ब०	५	१०	१
त्र्यायुषं	५	२	१६
द			
दक्षिणं	२	७	२
,,	५	४	२३
दक्षिणतः	५	३	२१
,,	१	८	२७
दक्षिणपू०	४	७	१०
दक्षिणां	५	४	११
दक्षिणाग्नि०	५	८	२२
,,	४	९	१५
,,	५	८	६
दक्षिणाग्नौ	४	१	२
दक्षिणार्धं	५	८	१५
दक्षिणेन	५	८	२१
,,	४	१५	२८
,,	४	१४	४
,,	४	१०	२
दक्षः	४	३	१२
दघ्नेन्द्रि०	४	१५	२३
दर्शनात्	१	१	८
,,	१	१	१९
,,	१	२	९
,,	१	२	१५
,,	१	३	३१
,,	१	४	५
,,	१	८	४
,,	१	८	१०
,,	४	२	३१
,,	४	३	३
दर्शपूर्ण०	४	३	२
,,	४	६	११

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
दशद०	५	१३	४
दशहवि	५	१२	२
दाक्षाय०	४	४	२५
,,	४	४	१
दानवाच०	१	१०	१२
दारुभिः	४	९	१
दिवाश्ना०	४	७	१६
दीक्षणी०	४	५	९
दीक्षितत्वं	४	६	१४
दीर्घानि०	२	५	७
दृं हन्त	२	३	१५
,,	२	३	२५
दृषदुप०	२	५	५
दृष्टे च	३	२	२३
देवता	२	२	१२
देववत्	५	१०	१४
देवसू०	४	५	१०
देवस्य त्वेति	२	५	२२
,,	२	३	२०
,,	२	२	१४
,,	२	६	६
देवानां	२	३	१४
देवान्	३	५	८
देवो वः	४	२	९
देशकाली	१	७	५
देशांश्च	५	१०	४
देहि मे	५	६	३४
दोषश्च	१	४	२
द्यावापृथि०	४	६	५
,,	५	१	१४
,,	३	४	१४
द्रप्सश्च	२	६	१६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
दुव्यं देव०	१	२	२
द्वादशा०	४	१०	७
द्विः प्रक०	४	१४	१९
द्वितीयां	४	८	५
द्विदेवता०	५	१	५
द्विरभि०	५	९	४
द्विर्वोप०	५	८	२६
द्विश्चांभि०	१	९	१०
द्विषतः	२	६	३४
ध			
धरुण०	२	४	३०
धर्ममात्रे	१	८	७
धानाभर्ज०	५	८	१६
धान्यमसि	२	५	६
धारणोय०	४	९	१८
धूरसि	२	३	१३
धूरीषां	२	३	२८
धृष्टिरासि	२	४	२५
धेनुरादि०	४	१०	१४
धेनुर्दक्षि	५	५	३६
ध्रुवः	३	५	१२
,,	३	२	१९
ध्रुवायां	२	७	१५
ध्रुवायाः	५	४	२४
ध्रौवं समि	३	८	४
न			
न कृतत्वा०	१	८	२
नकृत्स्नो०	२	७	१३
न ग्रन्थि	२	७	३
न ग्रहण०	१	७	९
न जीवन्तं	४	१	१७
न तस्य	३	३	४

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
न देवता०	१	६	६
न द्रव्य०	१	५	१३
न निमित्त०	१	७	१३
न नियम०	१	२	११
न परार्थ०	१	६	१५
न पूर्व०	१	६	२
न प्रकृ०	४	३	२१
न प्रस्त०	५	९	२४
न प्राशि०	५	६	२१
न याज्या०	१	८	९
नवप्रया०	५	२	७
न वा	४	१२	२
,,	५	४	३०
,,	१	८	३३
,,	४	१३	८
न विपक्षे	४	३	२५
न व्यवे०	४	१	२६
न श्रुति०	१	२	२१
न सम०	२	४	१८
न सम०	१	५	८
न सम्प्रै०	१	३	११
न हिंस्याः	४	१२	२३
नाज्यात्	३	३	२७
नादर्श०	१	६	२२
नानाज्य०	५	४	२२
नानाभी०	२	४	१०
नान्तरेण	२	३	४
नानार्थ०	२	८	१५
नाभावात्	१	१	११
नाभि पैतु०	५	४	१४
नाभिदे०	३	३	१
नाम्याः	५	४	११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
नामफल०	४	४	२
नाविरो०	५	११	८
नाश्रुतेः	१	८	१२
नासम्भ०	१	६	२०
नित्येभ्यः	५	११	४
,,	५	४	२१
,,	५	७	६
नित्ये द०	४	१३	४
निदधाति	२	२	१७
निधाय	३	३	२९
,,	४	२	३५
,,	३	२	३
नियतं	१	१	१०
नियत०	१	२	१४
नियते	१	४	२
नियमः	४	३	९
निरूप्य	४	१०	५
,,	४	२	३७
,,	१	३	२२
निषाद०	१	१	१२
नीचक०	१	५	११
नैकचो०	४	३	११
नोत्सर्ग०	१	२	१६
नोपस्पृ०	२	६	७
नौपास०	१	१	१०

प

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
पञ्चदश	४	२	४८
,,	५	१२	९
पत्नीं	२	७	१
पत्नी	५	५	३५
,,	४	१३	१३
,,	४	१५	३
पत्नी	३	८	२
,,	३	७	१
पत्न्यन्वा०	३	७	९
पयसः	४	३	१६
,,	४	३	१३
,,	४	१५	२०
पयसि	४	६	४
पयस्या०	५	५	१३
परादि०	१	३	९
परापूतं	२	४	१८
परार्थ०	४	६	२३
परिक्षा०	४	२	३२
,,	४	२	३८
परिवि०	४	२	४३
परिधीन्	३	१	१७
,,	२	८	१
परिस्त०	४	१३	१५
परिस्ती०	४	१	३
पर्यग्नि०	२	५	२१
पवित्रयोः	३	४	२१
पवित्रा०	२	५	१३
पवित्रे	२	७	१८
पशुपु०	५	११	२३
पशवः	४	३	१४
पशौ	५	२	१०
,,	३	६	३
,,	१	४	१२
पश्चात्	२	५	४
,,	१	९	४
,,	५	८	३३
,,	४	७	१९
,,	२	७	२२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ० कं० सू०
,,	१ ८ २८
पश्चाति०	२ ७ १४
,,	२ ७ १२
पष्ठौ	४ ५ २२
पाल्यादा०	४ १३ १०
पाणिभ्यां	१ १० ९
पात्राणि	२ ३ ३८
पात्र्याङ्गु०	२ ५ २५
पात्र्यां	५ १० ७
,,	२ ३ २७
,,	२ ५ १०
पालाशौ	१ ३ ३
पाहि मां	२ ८ १०
पितृभ्यः	५ ८ १९
,,	५ ८ १२
,,	५ ८ ११
पितृय०	५ ७ १
,,	२ ६ २१
पिष्टले०	३ ८ १
पिष्यभा०	२ ५ ९
पुनः प्र०	४ १४ ८
पुनस्सं०	४ ६ १९
पुनरा०	२ २ १६
पुनराधे०	४ ११ १
पुनर्वस्वोः	४ ११ ५
पुरस्तात्	४ ९ १३
,,	४ ९ ८
,,	४ ८ १७
,,	५ ७ २०
,,	२ ४ ३१
,,	५ ११ ३०
,,	२ ६ २४
पुराक्रू०	४ ६ ८
पुराणा०	४ ६ ८
पुरुष्यो०	१ ७ २०
पुरोडाश	३ ८ ७
,,	२ ८ ९
पुरोडाशो	३ ३ २३
,,	२ ८ १४
पुरोहि०	३ २ १०
पुष्टिम०	५ १२ १०
पूर्णया०	३ ८ ८
पूर्वं प०	२ ६ १८
पूर्वं पू०	३ २ १०
पूर्वमि०	२ ६ ३७
पूर्ववत्	५ ८ ४
पूर्वां पौ०	२ १ १
पूर्वेण	४ ७ १८
,,	५ ८ ७
,,	४ १४ २
पूर्वे द०	५ ५ ३३
पूर्वेद्युः	५ ६ २
,,	५ ३ २
,,	५ ७ ५
,,	५ ११ २०
पूर्वे मार्ज०	५ ६ २२
पूर्वो वा०	४ १ २८
पृथिवि०	२ ६ ९
,,	२ २ १५
पेषण०	२ ४ २४
पौर्णमा०	५ ११ ३
,,	४ १२ ११
,,	४ २ ४४
,,	४ ७ ११
प्रकरण०	४ १ २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
प्रकरणे	१	१	१०
प्रकृति०	५	११	९
प्रकृतेः	५	४	५
प्रकृत्य०	१	६	२७
प्रक्षाल्य	२	२	१८
प्रजाका०	५	२	२०
प्रजाप०	२	२	११
प्रजायां	५	३	४
प्रणयनं	५	४	४
प्रणयय०	२	२	८
प्रणीता	२	६	३८
,,	५	४	१९
,,	५	८	२३
,,	५	४	३१
,,	१	३	४२
प्रतपनं	२	३	११
प्रतप्य	२	६	४०
प्रतिक०	१	३	२७
प्रतिग्र०	५	१०	१८
प्रतित्वा	२	४	१३
,,	२	४	५
प्रतिभुक	५	११	७
प्रतिनि०	१	४	१५
प्रतिप्र०	३	१	१०
प्रतिप्र०	५	४	२९
प्रतिवष०	४	४	१३
प्रतिषि०	१	६	८
प्रतिष्ठति	२	२	२०
प्रतीचः	३	५	१०
प्रत्यक्षात्	१	८	१३
प्रत्यक्	५	९	१
प्रत्यग्र०	१	३	१७
प्रत्यग्नी०	२	४	३
प्रत्यङ्	४	१३	३
प्रत्यन०	२	८	१६
प्रत्याश्रा०	३	३	१५
प्रथमं	३	६	२
,,	२	८	२
प्रथम०	३	३	७
,,	४	६	९
,,	४	१५	१५
,,	३	१	३
,,	४	१५	११
प्रथमः	४	४	२४
प्रदीप्त०	४	१५	१७
,,	४	१४	१४
प्रधानं	१	७	१९
प्रधान०	१	७	२७
प्रवृहं	२	७	२३
प्रयाजा०	३	३	२
प्रवत्स्यन्	४	१२	१३
प्रवसम्	४	१२	१५
प्रवृत्ते	१	५	१४
प्रस्तरमा०	५	९	२९
प्रहरण०	२	६	१३
प्रहृत्य	४	४	१०
प्रह्रिय०	५	२	४
प्राकृतं	१	५	४
प्राक्संस्थं	४	१५	७
,,	५	८	३१
प्राक्स्तरण०	२	६	३०
प्राग्ग्रन्थि०	५	८	२७
प्राचीन०	५	१	१६
प्राचीना०	५	९	१८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
प्राजाप०	४	५	४
प्राच्ची	२	८	४१
प्राच्च्यु०	१	७	२४
प्रातः पञ्च०	५	४	२
प्रातरा०	४	२	३६
प्रातर्जु०	४	१५	१
प्रातर्वा	५	६	२७
प्रातर्हु०	५	६	३०
प्रादेशो०	५	३	१०
प्रायश्चित्त०	२	२	२२
,,	१	२	१९
,,	४	३	१५
,,	१	८	११
प्राशित्रं	५	९	११
प्राश्नन्ति	५	६	२३
प्राश्नाति	३	४	१७
प्रास्य	३	६	१४
,,	३	६	१७
,,	४	१	७
,,	३	७	१३
प्रियेण	५	४	२७
,,	२	८	१९
प्रेक्षते	२	३	१६
प्रेतेभ्यः	४	१	२३
प्रैषानु०	१	२	१६
प्रैषाश्च	५	१२	६
प्रोक्ते	४	२	१९
,,	४	२	२५
प्रोक्षति	५	३	३३
प्रोक्षिता०	२	३	३५

फ

फलकर्म०	१	७	३
फलयुक्त०	१	२	१०
फलयुक्ता०	१	१	२
फलीकृ०	२	४	२३
फाल्गुनी०	५	११	१८

ब

बधान	२	६	१२
बर्हिःपरि०	५	९	२९
बर्हिः स०	३	८	५
बर्हिरनु	५	६	५
बर्हिरव०	४	४	११
बर्हिष्वृ०	३	४	११
बाहुमा०	१	३	३८
बृहदिति	४	९	१२
बृहद्ग्रा०	२	४	११
बृहस्पते	२	२	१०
ब्रह्मचारी	४	१०	१६
ब्रह्मणे	२	७	१९
ब्रह्मण्व दा	३	२	१३
ब्रह्मन्नपः	२	३	२
ब्रह्मयज०	५	८	३
ब्रह्मसद०	२	१	२२
ब्रह्मानु०	३	५	५
ब्रह्माम०	५	९	२२
ब्रह्मावा	४	९	६
ब्रह्माणं	३	८	२७
ब्राह्मण	१	१	६
ब्राह्मणा	१	२	८

भ

भवतन्न	५	२	५
भस्मोद्धू०	४	१५	३३
भागपरि०	२	२	३
भागमस्मै	३	४	२५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
भागाभ्र	१	४	२
भाषिक०	१	८	१७
भूताय	२	३	२३
भूतेभ्यः	५	४	१३
भूमौ	१	१	१५
भूयसीं	४	१०	१३
भूयिष्ठं	४	१४	१८
भूयिष्ठ०	४	१५	१६
भूर्भुवः	४	१२	१२
भृगूणां	२	४	३७
म			
मध्यमेन	२	१	४
मध्यात्	१	९	६
मध्ये	५	३	३२
,,	४	१४	१३
मनसा	४	८	२५
मनुवत्	३	२	१२
मनुष्या०	१	१	४
मनोन्वा०	५	९	१७
मनोष्टा	४	९	३
मन्त्रयो०	१	५	७
मन्त्रान्तैः	१	३	५
मन्त्रे	१	८	१६
मन्त्रो वा	१	१०	२
मन्थति	५	२	२
मन्थं	५	९	१०
ममाग्ने	२	१	३
मरुतां	३	६	७
मरुद्भ्यः	५	७	१
,,	५	६	३
,,	५	१	११
महाव्या०	२	१	६

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
महाहवि०	५	७	४
,,	५	११	२८
मांसस्थ०	५	२	२२
,,	४	४	२७
मातरिश्व०	४	२	२७
मातृभिः	४	२	७
मात्रावत्	१	९	७
माभेः	२	५	२३
मारुतः	५	१	१२
मारुत्यां	५	५	३
मित्रविन्दा०	५	१२	१
मित्रस्य	२	२	१३
मिथः	१	३	३
मुखं	३	८	९
मुष्टौ	१	७	११
मूतयोः	५	१०	१९
मूलात्	४	२	१२
मृन्मयेन	४	२	३४
मेषनि०	५	३	६
,,	५	५	२
मैत्रावरु०	५	५	२६
,,	४	५	१२
मोषूण	५	५	११
य			
यच्छन्तां	२	३	१९
यजतयः	१	२	४
यजति	१	२	५
,,	३	७	७
यजमान०	५	६	२४
,,	३	६	९
,,	३	४	२६
,,	३	४	४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
यजमानः	२	४	८
,,	३	४	२०
,,	२	३	७
यजमानस्य	४	२	११
,,	३	४	२२
यज यज	३	२	१८
,,	३	५	७
यजेति	५	१२	५
यज्ञं	१	२	१
यज्ञ	३	६	२०
यज्ञोप०	५	९	१६
,,	५	९	२३
,,	५	८	२५
यथादेव०	२	३	२२
,,	२	३	३७
,,	२	१	१५
,,	२	८	१५
,,	३	५	१८
यथामेषि०	२	६	२७
यथेतमे०	५	५	३४
यथैनं	४	९	९
यथोक्तं	३	३	१५
यदेच्छेत्	५	११	२
यवागूः	५	११	१०
यवाग्वा	४	२	१७
,,	५	६	२९
,,	४	१५	२१
यांव आवह	५	२	११
याज्या त्व०	५	१२	१२
यावत्वं	४	२	२८
यावदुक्तं	५	६	१२
यावद्धविः	३	३	२५

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
यवन्तो	५	३	३
,,	३	२	९
युक्तत्वात्	४	९	७
युक्तनाम०	४	४	१७
यूपः	१	७	१५
यूपाञ्जने	२	८	८
ये च त्वां	४	१	१२
योऽस्यां	५	३	२६
र			
रथकारस्य	१	१	९
रथन्तरं	४	९	४
रथमात्री	५	३	११
राज्ययश०	४	११	२
रात्रि	४	८	११
राध्युषसा	४	१५	९
राद्धत्ते	४	८	७
रुजे जु०	५	६	३२
रोहिते	४	८	२
रौद्रं राक्ष०	१	१०	१४
रौद्रान्	५	१०	१७
ल			
लौकिकं	५	११	६
लौकिके	१	१	१४
व			
वचन०	१	८	३०
वचनात्	१	७	२१
,,	१	७	१०
वपां हुत्वा	३	१०	३१
वयसि	४	१	१८
वरं ददा०	४	८	८
,,	४	१०	६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
वरुणप्र०	५	२	८
,,	५	११	२७
वरुणस्य	४	९	२
वर्चोदा	३	८	१६
वर्तमाना०	१	१०	१
वर्षतु ता	२	६	११
वर्षवृद्ध	७	४	१६
वर्षाः	४	७	७
वर्षोऽर्थे	४	५	१६
वर्षासु	४	११	६
वसन्तः	४	७	५
वसुभ्यः	३	६	१
वसुमती	३	१	१९
वसोः पवि०	४	२	१५
,,	४	२	२१
वाग्यतः	२	२	२
,,	४	१४	३१
,,	४	२	२२
वाचं य०	४	७	२२
वाचं वि०	२	४	७
,,	४	१५	५
वाचस्पते	२	१	९
वाच्यफ०	१	१०	१०
वाजिनं	४	४	८
वाजिने	५	४	३३
वाजिभ्यः	४	४	१२
वाजो वाजी	४	४	२२
वाज्यहं	४	४	२१
वामदेव्यं	४	५	१०
वायव्यं	५	११	५
,,	४	५	७
वायव्यः	४	५	११

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
वायुर्वा	२	४	२०
वायोधसः	४	५	१४
वारणानि	१	३	३७
वारुणी०	५	५	२८
,,	५	५	१९
वावकी०	१	१	१२
विकल्पे	१	४	१४
विकृति०	३	५	९
विकृती	४	३	२२
विगुणे	१	२	१८
विदिशौ	१	८	४२
विदेत्	५	३	२३
विश्वि०	४	३	८
विधृती	३	६	५
विपर्यस्य	१	७	२६
वि राजौ	५	१३	२
विरोधः	१	५	५
विवृत्या	१	८	२४
विशये	४	३	७
विश्वाभ्यः	२	४	३२
विष्णुक्रमान्	३	८	१०
विष्णुः	२	३	१५
,,	३	३	२४
विसृज्य	३	४	१४
विसृष्ट०	४	२	२७
विसृस्य	५	८	२८
वृक्षार०	२	१	१४
वृतो ज०	२	१	१८
वृषणौ	५	१	२३
वेदं हो०	३	६	२१
वेदिं	५	९	१२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
वेदि परि०	२	६	५
वेद्यन्तरे	५	४	१०
वेद्यां	३	८	६
वैकङ्कत०	१	३	३२
वैणवः	४	६	१८
वैतानि०	१	१	१८
वैश्यकुल०	४	७	१५
वैश्यराज०	१	६	१६
वैश्वदेव०	४	३	४
वैश्वदेवः	४	६	३
वैश्वदेव०	४	६	१०
वैश्वदेवी	४	५	६
,,	५	१	१३
वैश्वानरं०	५	१	२
वैश्वानरो०	५	१	३
व्याहृत्य	२	२	६
व्युष्टायां	४	८	१३
व्रजं गच्छ	२	६	१०
व्रतं विसृ०	३	८	२९
व्रतमुपै०	४	५	२
व्रते	१	४	८
व्रतोपा०	५	४	२०
व्रीहीणां	४	६	२
व्रीहीन्	१	९	१
व्रीह्यपूप०	४	११	८

श

शकलानि	५	६	१४
शकलैः	४	८	१२
शक्यपुरु०	१	७	२
शन्दे	१	४	९
शम्यामा०	५	३	३०
,,	५	३	१९
शम्यामु०	५	३	२०
शयाने	४	१५	१४
शय्यास०	४	१५	३०
शर्मासि	२	४	१
शंय्वन्तं	५	९	२८
,,	३	७	१०
शंय्वन्ते	३	७	११
,,	३	७	१४
शास्त्रसं०	१	१	२१
शिवो नाम	५	२	१७
शिश्नात्	१	१	१७
शुनासीरा०	५	११	२९
शुनसीरी०	५	११	१
शूर्पाग्नि०	२	३	८
शृतस्य	४	२	३९
शृतानि	२	६	३१
शेषं मूले०	२	७	१७
शेषमित०	१	७	२२
शेषमुत्त०	३	१	५
शेषमुप०	४	४	१६
श्यैतवार०	४	१०	१
श्रपणं	१	८	३५
श्रपणपे०	५	८	१७
श्रपणस्य	२	५	११
श्रपयित्वा	५	६	१०
श्रुतिः	१	५	६
श्रुतिसा०	१	६	२६
श्रुतेः	१	४	१३
श्रुत्या	१	८	५
श्वेतः	५	११	१४
श्येनोदे०	४	२	१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
ष			
षड्दक्षि०	४	१०	१२
षोडशि०	१	५	१५
स			
स इदं	२	४	१२
सम्प्रैषा०	२	६	२९
संयज्ञ०	३	८	२६
संवत्सरं	४	१५	२६
,,	४	८	९
,,	४	४	२६
संवत्सरे	५	११	१६
संव्रजन्	४	१५	३१
संवदस्व	३	६	१५
संस्तुता०	५	५	६
संस्थिते	४	७	१३
संहितेत्य	४	१२	६
संख्यया	२	८	१८
संख्यावि०	१	८	२०
सकृत्	४	१	५
,,	१	८	४५
सञ्चरं	३	४	१
सज्ञाना०	३	६	४
सतद्धर्मा	१	६	१२
सत्यवादी	२	१	१२
सत्राणि	१	६	१३
सत्रेषु	१	६	११
सदा वा	१	१३	६
सद्यस्त्वं	३	३	१७
सद्यो वा	४	११	४
,,	५	११	२१
,,	२	१	१६
सन्तन्वन्	३	१	६
सन्त्वमि०	४	१२	४
सन्नमया०	४	२	३
स पशुषु	५	११	१९
सम्यञ्च	४	९	१६
समं वि०	२	४	३३
,,	२	५	१४
समस्य	४	२	४०
,,	५	१२	४
,,	३	५	१
समान०	५	७	३
समासिच्य	५	५	२४
समित्परि०	४	१२	१८
समित्पा०	४	१२	१७
समिद्धः	३	१	११
समिद्धत०	३	३	२१
समिधः	४	१४	३०
समिष्ट०	५	६	४
,,	५	५	२७
सम्भारान्	४	१९	११
संमार्जना०	२	६	४३
,,	५	५	५
सम्मार्ष्टि	३	५	४
सम्मृष्ट०	३	२	१५
सर्वहुत०	१	९	१२
सर्वाणि	५	५	४
सर्वं वा	५	४	३
सर्वाण्ये०	४	५	२०
सर्वान्वो०	३	३	८
सर्वे गन०	४	१३	५
सर्वेऽन्वा०	३	४	९
सर्वेभ्यः	५	९	३
सर्वेषां	१	९	५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
सर्वेषां	५	१०	८
,,	१	१	३
सवषट्	१	९	१८
सवितुः	२	७	७
सव्याङ्गु०	२	४	२९
सव्याशू०	२	८	१२
,,	२	४	४
सव्ये कृ०	२	३	३४
सव्येन	५	५	१८
,,	३	७	१५
,,	३	१	१८
सव्ये स०	५	९	१४
सह वा	१	९	१९
,,	१	९	२१
सह शा०	४	२	४२
सहस्र०	५	१३	३
,,	१	६	१७
सा दक्षि०	३	४	२८
साधारणे०	४	४	१९
सान्तपनी०	५	६	२६
साम्नाय्य०	५	६	७
,,	४	४	५
साम्नाय्ये	४	२	१३
सामिधे०	५	८	३२
साम्युत्था०	१	६	२४
सायं प्रातः	४	१५	२९
,,	४	१५	२७
सायमा०	४	१२	१
सारतण्डु०	४	१	६
सावित्रः	४	५	५
सीरं षड्यो०	५	११	१२
सुत्यासु	४	६	१६

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
सूक्तवाका०	३	६	१२
सूत्राणि	१	४	१०
सूर्यस्त्वा	२	८	४
सूर्यस्य	३	८	१७
,,	३	८	२०
सोमया०	४	२	४५
सोमाच्चा०	४	३	५
सोमान०	४	१२	१०
सोमापौ०	५	१	९
सोमाय	५	९	५
,,	५	८	१०
सोमे	४	४	१८
,,	३	३	१७
,,	१	२	१२
,,	५	३	३१
सौमापौ०	५	१	७
सौम्यः	४	६	१७
सौर्यः	५	११	११
स्तनयि०	४	५	१९
स्तरण०	५	६	१३
स्तृणाति	३	८	३
स्त्री चा०	१	१	७
स्थानमु०	४	८	१४
स्थानाप०	४	३	१९
स्थाल्यन्वा०	४	२	२३
स्थाल्यां	४	१४	११
स्थिते	४	८	२३
स्पयश्च	१	३	३४
स्फ्यादाना०	५	८	२४
स्फ्याद्या०	५	३	१५
स्फ्येना०	५	३	२२
,,	१	१०	७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
स्फ्ये	३	६	१९
स्फ्योऽ०	१	३	४०
स्यात्	१	२	१७
,,	१	६	१८
,,	१	८	१४
,,	१	५	३
स्रक्तिषु	५	९	१३
स्रुक्पाणिः	५	५	१४
स्रुक्स्रुवं	५	६	१५
,,	४	१४	२९
स्रुचौ	३	६	१७
,,	५	५	२३
स्रुवं	२	६	३९
स्रुवेण	२	७	९
स्वप्ननदी०	१	७	१२
स्वयं वा	२	६	२८
,,	४	१५	३४
स्वयम्भूः	३	८	१५
स्वरिति	२	३	२४
स्वरुश्च	१	७	१६
स्वस्थाना०	३	५	१६
स्वामी	१	६	९
स्वाहाका०	४	४	१५
स्विष्टकृत्	१	६	४

ह

सूत्राणि	अ०	कं०	सू०
हविराव०	२	४	६
हविरुच्छि०	५	९	३०
हविर्ग्र०	२	३	३२
हविर्भिः	५	५	१५
,,	५	५	२०
,,	५	९	२
हविर्म्यां	३	३	२२
हविश्चा०	२	३	३६
हविषः	५	१२	११
हविष्कृ०	२	४	९
,,	२	४	१३
हविष्पा०	१	८	३१
हस्तेना०	३	६	८
हस्तो०	४	७	३
हिरण्यं	४	११	१३
,,	४	८	१५
हुत उ०	४	२	१८
हुते च	४	१३	१९
हुत्वा	५	१३	१
हूत्वा	२	६	२०
हृदय०	५	११	२६
होर्तरिति	३	१	२
हौता	३	३	१६
	३	३	१९
होतृप्रद्र०	३	३	१
होत्रध्व०	४	४	२३
होत्राधा	२	८	८

इति पञ्चमाध्यायान्ता सूत्रसूची

—: ० :—

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham